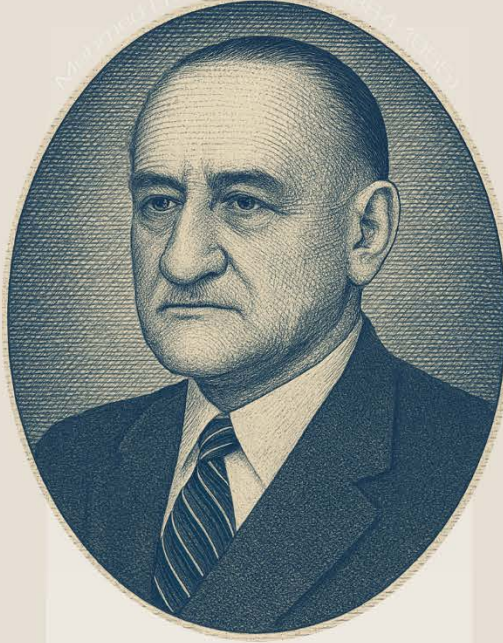

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

ISSN: 1301-2045 • Uluslararası Hakemli Dergi • eISSN: 2667-6729

YAZ 2025

25/1

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

ISSN: 1301-2045 • Uluslararası Hakemli Dergi • eISSN: 2667-6729

International Refereed Journal
Journal of Turkish World Studies
Summer 2025
25 / 1

Y A Z 2 0 2 5

25/1

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Resmi Yayınıdır
Official Journal of Ege University Turkish Institute of Turkish World

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanan **uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel** bir dergidir. Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 17.04.2025 tarih ve 02/18 No'lu kararı ile basılmıştır. *Journal of Turkish World Studies is an international, peer-reviewed, open-access, and scientific journal that is published biannually in June and December.*
It is published by Ege University Executive Board's No. 02/18 decree dated 17.04.2025

DİZİNLER / INDEXES

TÜBİTAK ULAKBİM, TR Dizin, EBSCO, MLA, ASCI

Dergimize gelen tüm yazılar, bilimsel etiğe uygunluk yönünden ön kontrol aşamasında

programıyla denetlenmektedir.

All manuscripts submitted to our journal are controlled by the iThenticate program at the preliminary check of the article in order to prove its compliance with scientific ethics.

Kapak Görseli / Cover Image

Bu derginin ön kapağında yer alan portre illüstrasyonu, Mehmed Emin Resulzâde'nin kamuya açık bir kaynaktan (Vikipedi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Mehmed_Emin_Resulzade#/media/Dosya:Mahammad_Amin_Rasulzade_5.jpg) alınan fotoğrafı temel alınarak oluşturulmuştur. Görsel, 4 Haziran 2025 tarihinde saat 12.33'de OpenAI tarafından geliştirilen ChatGPT yapay zekâ platformu aracılığıyla, “engraving style illustration” (gravür tarzı illüstrasyon) filtresiyle görselleştirilmiştir. (https://chatgpt.com/s/m_68401700bc888191a977aa8a0ff87d1d)

The front cover illustration of this journal is based on a public domain photograph of Mehmed Emin Resulzade (Wikipedia). The image was processed using the “engraving style illustration” filter via the ChatGPT artificial intelligence platform (developed by OpenAI) on June 4, 2025, at 12:33 PM.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'ne gönderilen yazıların düşünsel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir. Gönderilen her yazının yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin yazı işleri tarafından yapılır. Dergide yayımlanan tüm açık erişimli makaleler,

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı kapsamındadır.

The intellectual and scientific responsibility for the articles submitted to the Journal of Turkish World Studies belongs to the authors, while the legal responsibility for translations belongs to its translators. Minor non-substantive corrections are made by the Journal of Turkish World Studies editorial office during the publication process of each submitted manuscripts. All open access articles published in the Journal are distributed under the terms of the

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

ISSN: 1301-2045 • eISSN: 2867-8729

Sahibi / Owner: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına Enstitü Müdürü Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN

Kurucu / Founder: Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Editör / Editor

Dr. Mertcan AKAN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Tarihî Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
mertcan.akan@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0003-3160-4774

Editör Yardımcıları / Deputy Editors

Arş. Gör. Dr. Şima DOĞAN BALCI

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Edebiyatları Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
sima.dogan@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0001-8213-4405

Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
secil.oraz.besicki@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-3501-0968

Dizgi / Composition

Doç. Dr. Nagihan BAYSAL YURDAKUL

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
nagihan.baysal.yurdakul@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-5272-5922

Arş. Gör. Gökçe EMEÇ YÜCESOY

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
gokce.emec.yucesoy@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-1932-828X

Teknik Hazırlık / Technical Preparation

Arş. Gör. Dr. Ali BALCI

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Tarihî Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
ali.balci@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-2680-2584

Arş. Gör. Dr. Recep Efe ÇOBAN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
recep.efeboban@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0001-8515-0865

Dergi İletişim / Contact

Arş. Gör. Dr. Şima DOĞAN BALCI

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Edebiyatları Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
sima.dogan@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0001-8213-4405

Yazışma Adresi / Correspondence

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

35100 / Bornova - İZMİR

http://www.tdid.ege.edu.tr

http://dergipark.gov.tr/egedid

Tel / telephone: (+90) (232) 311 47 00

E-posta: egetdid@gmail.com

Baskı / Print

Ege Üniversitesi Basım ve Yayınevi

Merkez Kampüsü / Bornova - İZMİR

E-posta: basimveyayinevisbm@mail.ege.edu.tr

Tel / telephone: (+90) (232) 388 10 22

Yayın Tarihi: Haziran 2025

Alan Editörleri / Area Editors

Doç. Dr. Erhan AKTAŞ

Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli / Türkiye
erhanaktas35@hotmail.com • ORCID: 0000-0002-7303-1890

Doç. Dr. Bülent AKYAY

Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü,
Balkan Tarihî Ana Bilim Dalı, Edirne / Türkiye
bulentakyay@trakya.edu.tr • ORCID: 0000-0002-3370-4800

Prof. Dr. Elem EYRİCE TEPECİKLİOĞLU

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bölge Çalışmaları Enstitüsü,
Afrika Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Ankara / Türkiye
elem.eyrice@asbu.edu.tr • ORCID: 0000-0003-0486-3682

Doç. Dr. Hamit ÖZMAN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
hamit.ozman@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-2637-2414

Öğr. Gör. Dr. Ümit ŞAHİN

Millî Savunma Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye
umityabgu@gmail.com • ORCID: 0000-0003-2401-6974

Doç. Dr. Hasan UÇAR

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihî Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
hasan.ucar@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-7443-5715

Doç. Dr. Tuna YILDIZ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Halk Bilimi Bölümü, Gösteri Sanatları Ana Bilim Dalı, Ankara / Türkiye
tuna.yildiz@hbv.edu.tr • ORCID: 0000-0002-1100-9794

Dr. Mehmet Önder DURAN

Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihî Ana Bilim Dalı, Uşak / Türkiye
onder.duran@usak.edu.tr • ORCID: 0000-0002-9959-6427

Dr. Selim KARAGÖZ

Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Ortaçağ Ana Bilim Dalı, Aksaray / Türkiye
selimkaragoz@aksaray.edu.tr • ORCID: 0000-0001-7044-4027

Dil Editörleri / Language Editors

Prof. Dr. Muvaffak DURANLI (Rusça / Russian)

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Edebiyatları Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
muvaffak.duranli@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-4529-2700

Arş. Gör. Gökçe EMEÇ YÜCESOY (Türkçe / Turkish)

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
gokce.emec.yucesoy@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-1932-828X

Prof. Dr. Alımcın İNAYET (Çince / Chinese)

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, İzmir / Türkiye
alimcan.inayet@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-8841-4157

Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ (İngilizce / English)

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
secil.oraz.besicki@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-3501-0968

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 18679

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Doç. Dr. Bahram AJORLOO · Tabriz Islamic Art University, Tebriz / İran
ajorloo@tabriziau.ac.ir · ORCID: 0000-0003-1611-0258
- Prof. Dr. Erhan AYDIN · Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir / Türkiye
erhan.aydin@deu.edu.tr · ORCID: 0000-0003-4795-7320
- Prof. Dr. Metin EKİCİ · Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
metin.ekici@ege.edu.tr · ORCID: 0000-0002-9400-8462
- Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI · Adam Mickiewicz University, Poznań / Polonya
henryk.jankowski@amu.edu.pl · ORCID: 0000-0003-2576-1204
- Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN · Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
abdullah.temizkan@ege.edu.tr · ORCID: 0000-0002-0860-7179
- Doç. Dr. Hakan KIRIMLI · Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye
kirimli@bilkent.edu.tr · ORCID: 0000-0003-2223-103X
- Prof. Dr. Vefa KURBAN · Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
vefa.kurban@ege.edu.tr · ORCID: 0000-0002-8178-1544
- Prof. Dr. László MARÁCZ · University of Amsterdam, Amsterdam / Hollanda
l.k.maracz@uva.nl · ORCID: 0000-0002-7277-0392
- Prof. Dr. Eunkyoung OH · Dongduk Women's University, Seul / Kore Cumhuriyeti
euphra33@hanmail.net · ORCID: 0000-0002-7928-1866
- Prof. Dr. Uli SCHAMIOĞLU · Nazarbayev Üniversitesi, Astana / Kazakistan
uli.schamioğlu@nu.edu.kz · ORCID: 0000-0003-0658-1267
- Doç. Dr. Diğdem SOYALTIN COLELLA · University of Aberdeen, Aberdeen / İskoçya
digdem.soyaltin@abdn.ac.uk · ORCID: 0000-0002-7221-517X
- Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN · Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
ibrahim.sahin@ege.edu.tr · ORCID: 0000-0002-0167-2568
- Prof. Dr. Oktay Fırat TANRISEVER · ODTÜ, Ankara / Türkiye
oktay@metu.edu.tr · ORCID: 0000-0003-0874-1324
- Prof. Dr. Muvaffak DURANLI · Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
muvaffak.duranli@ege.edu.tr · ORCID: 0000-0002-4529-2700
- Doç. Dr. Aygül UÇAR · Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
aygul.ucar@ege.edu.tr · ORCID: 0000-0002-6399-970X

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. İsmail AKA · Ege Üniversitesi, Emekli
- Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ · Uludağ Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat Necip ARMAN · Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
- Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR · Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Yunus BALCI · Pamukkale Üniversitesi
- Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL · Uşak Üniversitesi
- Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN · Dokuz Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. Ekrem ÇAUŞEVİÇ · Zagreb Üniversitesi
- Prof. Dr. İsmet ÇETİN · Gazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Nurettin DEMİR · Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Ali DUYMAZ · Balıkesir Üniversitesi
- Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN · Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet ERSAN · Ege Üniversitesi
- Prof. Dr. Magripa ESKEYEVA · L.N. Gumilyev Avrasya Milli Üniversitesi
- Prof. Dr. Elem EYRİCE TEPECİKLOĞLU · Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
- Prof. Dr. İlhan GENÇ · Düzce Üniversitesi
- Prof. Dr. Peter GOLDEN · Rutgers Üniversitesi, Emekli

- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ · Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ · Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Toğrul İSMAYIL · Kahramanmaraş Sütlüçü İmam Üniversitesi
- Prof. Dr. Ahmet KANLİDERE · Marmara Üniversitesi
- Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ · Uppsala Üniversitesi
- Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ · Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Alexandar NIKOLOV · St. Kliment Ohridski Üniversitesi
- Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ · Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Evrim ÖLÇER ÖZÜNEL · Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ · İstanbul Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL · Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet ÖZ · Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR · Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ · İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Prof. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN · Balıkesir Üniversitesi
- Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN · Kocaeli Üniversitesi
- Prof. Dr. Ali YAKICI · Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Emine YILMAZ · Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Ayşe YÜCEL ÇETİN · Gazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Azamat ZİYO · Özbekistan Bilimler Akademisi

Yurtdışı Haberleşme Üyeleri /

International Communication Members

- Almanya · Mark KIRCHNER
- Altay Cumhuriyeti · Nadejda TIDIKOVA
- Azerbaycan · Kemal ABDULLAYEV
- Bulgaristan · Memiş MERDAN
- Çin Halk Cumhuriyeti · Abdulhekim MEHMET
- Finlandiya · Okan DAHE
- Fransa · Remy DOR
- Gürcistan · Mariika CİKIA
- Hollanda · F. de JONG
- Irak · Çoban Hıdır ULUHAN
- İran İslam Cumhuriyeti · Ali BERAZENDE
- Japonya · Tadashi SUZUKİ
- Kazakistan · Kuanyshbek KENZHALIN
- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti · Mustafa YENİASIR
- Kırgızistan · Ulanbek ALİMOV
- Kosova · Mülazım MAZREK
- Macaristan · István ZİMONYI
- Kuzey Makedonya · Sevim HALİL
- Moldova · Lübov ÇİMPOEŞ
- Özbekistan · Cabbar İŞANKUL
- Romanya · Tahsin CEMİL
- Tataristan Cumhuriyeti · İhsan DEMİRBAŞ
- Tuva Cumhuriyeti · Mira Viktorovna BAVVU-SÜRÜN
- Türkmenistan · Kakajan JANİBEKOV
- Ukrayna · İsmet ZAT
- Yunanistan · İbrahim BALTALI

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of this Issue

- Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL · Dr. Kadri AĞGÜN · Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN · Doç. Dr. Atif AKGÜN · Doç. Dr. Ümit AKIN
- Doç. Dr. Hüseyin AKSOY · Doç. Dr. Bülent AKYAY · Doç. Dr. Alper ALP · Prof. Dr. Mustafa ARSLAN · Doç. Dr. Süleyman AŞIK •
- Doç. Dr. Sağrı ATLI · Doç. Dr. Kenan AZILI · Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK · Prof. Dr. Semra DAŞCI • Doç. Dr. Mustafa DUMAN •
- Doç. Dr. Hasan DURAN · Prof. Dr. Mehmet Akif ERDOĞRU • Doç. Dr. Feride Aslı ERGÜL JORGENSEN • Prof. Dr. Ali EROL
- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU • Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR • Prof. Dr. Aziz HASSAN • Dr. Öğr. Üyesi Ülkü KARA •
- Doç. Dr. Erkan KARAGÖZ • Prof. Dr. Saadet KARAKÖSE • Dr. Emrah KAYA • Doç. Dr. Emre KOLAY •
- Doç. Dr. Neval KONUK HALAÇOĞLU • Doç. Dr. Tülay KÖSEOĞLU • Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU
- Dr. Öğr. Üyesi Rovshan MAMMADOV • Dr. Hans NUGTEREN • Prof. Dr. Kutay OKTAY • Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZBAŞ
- Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN • Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA • Dr. Öğr. Üyesi Emre ÖZSOY • Doç. Dr. Paşa Mustafa ÖZYURT
- Dr. Öğr. Üyesi Gürol PEHLİVAN • Dr. Muhterem SAYGIN • Doç. Dr. Saim SELENGA GÖKGÖZ • Doç. Dr. Selma SOL • Doç. Dr. Erhan SOLMAZ • Dr. Kamil STACHOWSKI • Prof. Dr. Oğuzhan ŞAHİN • Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ŞEN • Prof. Dr. Yahya Kemal TAŞTAN
- Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN • Doç. Dr. Nuri Gökhan TOPRAK • Prof. Dr. Erdoğan UYGUR • Doç. Dr. Umut ÜREN
- Prof. Dr. Nurcan YAZICI METİN • Doç. Dr. Serdar YILMAZ • Dr. Öğr. Üyesi Kadir Kürşat YILMAZ

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

1 - 34	Mehmet Emin Resulzâde'nin İstanbul'daki Diplomatik Misyonu (Haziran-Ekim 1918)
Mehmet Emin Resulzade's Diplomatic Mission in Istanbul (June-October 1918)
Gamze İME
35 - 61	İşkodra'daki Osmanlı Dönemi Kamu Binaları (Hapishane, Tevkifhane ve Telgrafhane)
Ottoman Period Government Buildings in Shkodra (Prison, Detention Centre and Telegraph Office)
Enes KAVALÇALAN
63 - 89	The Reflexes of *qoǧoǧd(-) Holophrasis in Old Turkic and Modern Turkic Dialects
*qoǧoǧd(-) Dağıtıcı Yapısının Eski Türkçe ve Modern Türk Lehçelerindeki Türevleri
Ensar KILIÇ, Selahattin TOLKUN
91 - 115	Azerbaycan Edebiyatında Kadın Şair ve Yazarların Tarihsel Perspektifi (21. Yüzyıla Kadar)
A Historical Perspective on Female Poets and Writers in Azerbaijani Literature (Up to the 21 st Century)
Elif KOÇ
117 - 132	Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi Destanlarında Kahraman Tipolojisinin Değişimi
The Transformation of the Hero Typology in the Epics of Satuk Buğra Han and Danişmend Gazi
Gonca KUZAY DEMİR, Burcu KURKUT
133 - 173	Eğitimde Kayırmacılık: Bahtiyar Vahabzade'nin Kıymet Poeması Üzerine Sosyolojik Bir Okuma Denemesi
Nepotism in Education: A Sociological Interpretation of Bakhtiyar Vahabzadeh's Poem "Kıymet"
Vusala MUSALI
175 - 204	İdil-Ural'a Çarlık Misyoner Matbuatı Gözünden Bakmak: Pravoslavni Blagovestnik Dergisi ve Rus-Tatar Rekabeti
The Volga-Ural Region through the Eyes of the Tsarist Missionary Press: The Pravoslavni Blagovestnik Journal and the Russian-Tatar Rivalry
Emre ÖZSOY
205- 220	"Türk İlinde Hamr-ı Gül-gün İçmeğe": 15.-16. Yüzyıl Osmanlı Tarihyazımında Türk İli Kavramı
"Drinking Rosé Wine in the Land of the Turks": The Concept of Türk İli in 15 th -16 th Century Ottoman Historiography
Kadir PURDE
221 - 255	Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi Perspektifinden Türk Devletlerinin Performansı: Gelişmeler ve Öneriler
Turkic States' Performance in the Travel and Tourism Development Index: Progress and Policy Recommendations
Serpil SUNGUR AVCI, Murat AVCI

- 257 - 286 | **Osmanlı Yunanistan'ındaki Yaşam Sahnelerini Edward Dodwell'in Eserlerinden İncelemek**
Examining Everyday Life Scenes in Ottoman Greece through the Works of Edward Dodwell
Dilek TUNÇEZ
- 287 - 307 | **Akbuzat Destanı'ndaki Mitik Unsurların Ekofolklor Bakış Açısıyla İncelenmesi**
An Ecofolkloric Analysis of Mythical Elements in the Akbuzat Epic
Emine VARIŞOĞLU SARPKAYA

Kitap İncelemesi / Book Review

- 309 - 313 | **R. Charles WELLER. 'Pre-Islamic Survivals' in Muslim Central Asia: Tsarist, Soviet and Post-Soviet Ethnography in World Historical Perspective**
Tayfun BECEREN
- 315 - 322 | **Fazıl ÖZDAMAR ve Metin EKİCİ. Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Maksut Feryadi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)**
Melike AYHAN
- 323 - 329 | **Metin EKİCİ, Fazıl ÖZDAMAR ve Gökçe EMEÇ YÜCESOY. Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Ali Rıza Ezgi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)**
Yasin UYSAL

Etik İlkeler ve Yayın Politikaları / Ethical Principles and Publication Policies

- 331 - 352 | **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Etik İlkeler ve Yayın Politikaları**
Ethical Principles and Publication Policies of the Journal of Turkish World Studies

Saygıdeğer okur,

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin 25/1, Yaz 2025 sayısında sosyal bilimlerin farklı alanlarından on bir araştırma makalesi ve üç kitap incelemesiyle okuyucularımızla buluşmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Bu sayının birinci makalesinde, Gamze İme, 1918 yılının Haziran ve Ekim ayları arasında Mehmet Emin Resulzâde ve Azerbaycan heyetinin İstanbul'daki girişimleri ve Osmanlı Devleti ile kurulan stratejik bağları incelemektedir. İkinci makalede, Enes Kavalçalan, Arnavutluk İşkodra'daki Tanzimat sonrası Osmanlı hapisane, tevkifhane ve telgrafhane gibi kamu binalarına odaklanarak bu yapıların tarihsel ve mimari özelliklerini ortaya koyuyor. Ensar Kılıç ve Selahattin Tolkun'un ortak çalışmasında ise *qədər(-) olarak yeniden yapılandırılan dağıtıcı yapının ses bilgisel, ses bilimsel, yapısal ve anlamsal gelişimi incelenmektedir.

Elif Koç'un 21. yüzyıla kadar kadın şair ve yazarların tarihsel perspektifleri göz önünde bulundurarak Azerbaycan edebiyatındaki gelişimleri incelediği yazısını Gonca Kuzay Demir ve Burcu Kurkut'un Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi gibi kahraman tiplerinin, bulundukları dönemin sosyo-politik ve kültürel yapılarıyla nasıl şekillendiğini ve toplumun içinde bulunduğu sosyal çevre ve şartlarla nasıl örtüştüğünü açıklamaya çalıştıkları çalışması takip etmektedir. Vusala Musalı'nın Sovyet dönemi Azerbaycan eğitim sistemindeki kayırma ve iltimas uygulamalarını Bahtiyar Vahabzade'nin Kıymet adlı poeması üzerinden incelediği çalışması bu sayının altıncı makalesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Emre Özsoy Rus Ortodoks Misyoner Cemiyeti'nin yayın organı olan "Pravoslavni Blagovestnik dergisi üzerinden Rus misyonerlik hareketinin İdil-Ural'daki Rus olmayan halkları Ruslaştırılma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerini ve Müslüman Tatarlarla giriştiği mücadeleyi ele almaktadır. Kadir Purde'nin çalışması ise Türk ili kavramının Osmanlı tarih yazımındaki yerini ve anlamını ortaya koyarak Osmanlı coğrafyasının adlandırılmasında kullanılan terimlerin çeşitliliğine ve kavramsal sürekliliğine dair yeni bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

Serpil Sungur Avcı ve Murat Avcı'nın beraber kaleme aldıkları turizm politikaları ve yönetimi alanındaki çalışma Türk devletlerinin turizm gelişimi ve rekabet gücü açısından mevcut durumlarını ortaya koymak, güçlü ve zayıf yönlerini belirlemeyi amaçlamıştır. Dilek Tunçez'in İrlandalı sanatçı Edward Dodwell'in eserleri üzerinden Osmanlı Yunanistan'ındaki gündelik yaşam sahnelerini kültürel ve tarihsel açıdan incelediği çalışmasının ardından bu sayının son araştırma makalesinde Emine Varışoğlu Sarpkaya Başkurt Türklerinin kültür mirası olan Akbuzat Destanı'nı mitik unsurlar ve ekofolklor yaklaşımıyla değerlendirdiği, doğa-insan ilişkisini kuramsal bir bakış açısıyla ele almıştır.

Bu sayımızda yer alan kitap incelemelerinin ilki Tayfun Beceren’in R. Charles Weller’in arlık ve Sovyet etnografisinin Orta Asya’daki Müslüman topluluklara yönelik yaklaşımını eleştirel bir ereve değerlendirdiği “‘Pre-Islamic Survivals’ in Muslim Central Asia: Tsarist, Soviet and Post-Soviet Ethnography in World Historical Perspective” kitabına yönelik incelemesi olmuştur.

Sonraki iki kitap incelemesinde ilki Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü’nde düzenlenen “Prof. Dr. Fikret Türkmen’in 80. Yaşına İthafen şıklık Geleneği Panel ve şöleni” etkinliği ile tanıtılan ve Melike Ayhan tarafından incelemesi yapılan Fazıl zdamar ve Metin Ekici’nin beraber kalem aldıkları “Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Yaşayan İnsan Hazinesi şık Maksut Feryadi” eserine dair değerlendirmesi olmuştur. Son olarak yine sözü edilen etkinlik kapsamında tanıtımı yapılan bir diğer eser olan Metin Ekici, Fazıl zdamar ve Gökçe Emeç Yücesoy’un ortak olarak hazırladığı “Yaşayan İnsan Hazinesi şık Ali Rıza Ezgi” kitabına yönelik Yasin Uysal’ın kapsamlı incelemesi yer almaktadır.

Okuyucularımıza keyifli okumalar diler, 2025 Yaz (25/1) sayısında değerli yazılarıyla yer alan yazarlarımıza ve makalelerin yayımlanma sürecinde emeği geçen tüm hakemlerimize katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Bir sonraki sayımızda görüşmek dileğiyle...

Editör

Mertcan Akan

Haziran 2025, İzmir

Mehmet Emin Resulzâde'nin İstanbul'daki Diplomatik Misyonu (Haziran-Ekim 1918)

Mehmet Emin Resulzade's Diplomatic Mission in Istanbul (June-October 1918)

Gamze İME (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., gamzeimee@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9943-085X

Özet

1918 yılında Batum'da imzalanan dostluk antlaşması, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında kayda değer bir diplomatik başarıyı ifade etmekte olup, Azerbaycan'ın uluslararası alandaki ilk resmi adımı olarak tarihsel açıdan özel bir öneme sahiptir. Bu dönemde, Kafkasya'daki cumhuriyetler arasında sınır ve demografik sorunların çözülmesine yönelik olarak İstanbul'da bir uluslararası konferans düzenlenmesi planlanmış ve Azerbaycan heyeti bu toplantıya davet edilmiştir. Azerbaycan heyeti, söz konusu konferansa yalnızca bölgesel meselelerde etkin bir rol oynamak amacıyla katılmamış, aynı zamanda genç cumhuriyetin altyapı ve kurumsal eksikliklerini gidermek amacıyla da İstanbul'a gelmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilcisi Mehmet Emin Resulzâde, Azerbaycan'ın taleplerini Osmanlı makamlarına iletmek ve uluslararası destek sağlamak için yoğun bir diplomatik faaliyet yürütmüştür. Özellikle Bakü'nün işgalden kurtarılması, Azerbaycan için öncelikli bir hedef olarak belirlenmiştir. Resulzâde, bağımsızlık mücadelesinin ötesinde, Azerbaycan'ın ulusal kimliğini pekiştirme çabalarına da liderlik etmiştir. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın kültürel ve eğitimsel gelişimini teşvik ederek halkın toplumsal bilincinin artırılmasına yönelik adımlar atılmış ve bu süreçte Osmanlı Devleti'nden de önemli derecede destek alınmıştır. Bu metin, Batum'daki diplomatik müzakereler ve Azerbaycan heyetinin İstanbul'daki girişimlerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti ile kurulan stratejik bağlara odaklanmaktadır. Resulzâde'nin çabaları, Azerbaycan'ın kimlik arayışı ve bağımsızlık mücadelesindeki yerini yalnızca siyasi açıdan değil, kültürel ve sosyal boyutlarıyla da ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Mehmet Emin Resulzâde, Azerbaycan hükümeti, Osmanlı Devleti, İstanbul Konferansı, Bakü

Abstract

The Friendship Treaty signed in Batum in 1918 represents a significant diplomatic achievement between the Ottoman Empire and Azerbaijan, has a special historical importance as Azerbaijan's first official step in international relations. During this period, an international conference was planned in Istanbul to address border and demographic issues among the republics of the Caucasus, to which the Azerbaijani delegation was invited. The Azerbaijani delegation participated not only to play an active role in regional matters but also to address the country's infrastructural and institutional deficiencies.

Atıf / Citation: İme, G. (2025). Mehmet Emin Resulzâde'nin İstanbul'daki diplomatik misyonu (Haziran-Ekim 1918). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 1-34.

<https://doi.org/10.32449/egetid.1623845>

Mehmet Emin Resulzade, Azerbaijan's diplomatic representative, conducted intense diplomatic efforts to convey Azerbaijan's demands to the Ottoman authorities and secure international support. The liberation of Baku from occupation was identified as a top priority for Azerbaijan. Beyond the struggle for independence, Resulzade also led efforts to strengthen Azerbaijan's national identity. In this context, steps were taken to promote the country's cultural and educational development, raising public awareness, with substantial support from the Ottoman Empire. This text focuses on the diplomatic negotiations in Batum and the Azerbaijani delegation's initiatives in Istanbul, as well as the strategic ties established with the Ottoman Empire. Rasulzade's efforts highlight Azerbaijan's place in its search for identity and struggle for independence not only in political terms but also in cultural and social dimensions.

Keywords: Mehmet Emin Resulzade, Azerbaijan government, Ottoman Empire, Istanbul Conference, Baku

Kuzey Azerbaycan, hem stratejik önemi hem de jeopolitik konumu itibarıyla bölgesel ve uluslararası alanda dikkat çeken bir bölge olarak kendini göstermektedir. Coğrafi konumu sayesinde siyasi, ekonomik ve askeri açıdan önemli bir rol oynama potansiyeline sahip olan bölge, güç odaklarının nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Bu bağlamda Kuzey Azerbaycan, özellikle siyasi, ekonomik ve askeri etki alanlarını genişletmek isteyen aktörlerin ilgi odağı haline gelmiş ve bölgesel rekabetin merkezi konumunda yer almıştır. Osmanlı Devleti de Kafkasya'nın ve Azerbaycan'ın stratejik önemini göz ardı etmeyerek, savaş koşullarının şekillendirdiği süreçte bölgedeki çıkar çatışmalarını değerlendirmiş ve buradaki siyasi ve askeri ilişkilerini güçlendirmeyi kaçınılmaz bir gereklilik olarak görmüştür. Uzun yıllar Çarlık Rusya'sının egemenliği altında kalan Kuzey Azerbaycan, farklı idari sistemlere entegre edilmesine rağmen 1918 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ağır askeri, ekonomik ve siyasi sorunlarla mücadele etmek zorundaydı.

Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan sonra uluslararası alanda kendini tanıtmak ve hem yönetsel hem de kurumsal düzeyde meşruiyet sağlamak amacıyla diplomatik adımlar atma gerekliliğiyle yüz yüze gelmiştir. Bu süreçte yalnızca siyasi boyutla sınırlı kalmamış, aynı zamanda devlet egemenliğinin tüm yönleriyle tanınmasını sağlamak ve bu tanınmayı sürdürülebilir kılmak için daha somut adımlar atılması zorunluluğu doğmuştur. Bu bağlamda, stratejik hedeflerin açık bir biçimde belirlenmesi ve bu hedeflere ulaşmak için etkili yaklaşımların geliştirilmesi büyük bir önem taşımıştır. Azerbaycan hükümeti, bu süreçte özellikle mali, ekonomik, eğitim, askeri ve idari alanlarda karşılaştığı zorlukları aşmak için uluslararası ilişkileri güçlendirme gerekliliğini hissetmiştir. Bunun yanı sıra, ekonomik meseleler ülkede çözümlenmesi gereken öncelikli sorunlar arasında yerini almıştır. Bu açıdan, Osmanlı Devleti, Azerbaycan tarafından adeta bir destek kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Dönemin hükümet yetkilileri, Osmanlı Devleti'nin herhangi bir uluslararası yaptırıma maruz

kalmaksızın Azerbaycan'ın ihtiyaçlarını her anlamda karşılayabileceğine dair bir inanca sahipti. Batum'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanan antlaşmalar ise olumlu bir siyasi atmosferin oluşmasına katkıda bulunmuş; ancak anlaşma maddelerinin bazı kısımlarının ve özellikle sınır sorunlarının çözüme kavuşturulması gerektiği gerçeği ortada durmaktaydı (İkdam, 1334:767, s. 1). Batum Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil eden delegeler arasında Mehmet Emin Resulzâde, Mehmet Hasan Hacinski, Aslan bey Safikürdski ve Ahmed bey Pepinov¹ bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra, Tiflis'ten yeni bir şekilde Batum'a gelmiş olan Seym'in Müslüman fraksiyonunun üyeleri Fethali Han Hoyski, Memmed Yusif Caferov, Nesib bey Yusifbeyli ve Halil bey Hasmemmedov da bu süreçte toplantılara katılmıştır (Qafarov, 2024, s. 25). Batum'da Azerbaycan Milli Şura Başkanı olan Resulzâde'ye ulaşan heyet, gelişmelerle ilgili bilgi aktardıktan sonra konuyla ilgili müzakerelerini sürdürmüştür (Yüceer, 2020/12, s. 412). Zira Batum'daki müzakereler sonucunda imzalanan barış anlaşması bağlamında, Osmanlı Devleti ile askeri ve ekonomik işbirliği hususunda önemli görüşmeler yapılmıştır. Bu çerçevede, yeni kurulan Kafkasya cumhuriyetleri arasındaki sınır ve demografik sorunların çözümüne yönelik olarak İtilaf Devletleri'nin katılımıyla İstanbul'da gerçekleştirilecek uluslararası bir konferans planlanırken, Azerbaycan bu platformda hem diplomatik girişimlerde bulunma hem de Osmanlı Devleti ile ekonomik, siyasi ve askeri yardımlar için müzakereler yürütme fırsatına sahip olabilirdi. Bu süreçte Azerbaycan heyetinde Osmanlı çevrelerinde tanınmış bir şahsiyet olan Resulzâde'nin yer alması büyük önem arz etmekteydi. Azerbaycan millî hareketini sürdürme gayretiyle bulunduğu süre zarfında aktif bir şekilde faaliyet gösteren Resulzâde, daha önce İstanbul'da bulunduğu yıllarda Türk Yurdu dergisi etrafında toplanan Rusya Türkleriyle de yakın ilişkiler kurmuştur. Dergide yayımlanan yazılarında, İran toplumu içerisinde yer alan Azerbaycan Türklerinin coğrafi ve sosyo-ekonomik yaşamlarına dair bilgiler sunarak, coğrafya ve etnografya perspektifinden önemli katkılar sağlamıştır. İran'ın İngiltere ve Rusya nüfuzuna girme tehlikesi altında bulunan Azerbaycan Türklerinin coğrafyasına, siyasi yapılarına, demografik durumlarına, meslek yaşamlarına ve tarihine ilişkin kapsamlı değerlendirmelerde bulunarak geniş çaplı bir Türk kamuoyu oluşturmaya hedeflemiştir (Sezgin, 2021:10/2, s. 317).

Resulzâde'nin İstanbul'daki diplomatik görevi üzerine hazırlanan bu çalışmanın, Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasındaki sosyo-ekonomik, kültürel, siyasi ve askeri ilişkilerin anlaşılmasına önemli bir katkı yapması beklenmektedir. Tarama modeli ve doküman analizi yöntemleri kullanılarak hazırlanan bu çalışmada, Osmanlı arşiv belgeleri ile dönemin İstanbul basını bu

¹ Ahmed bey Pepinov hakkında bilgi için bkz. Zeynep Akarslan. (2022). Azerbaycan'da hapsedilmiş bir aydın Ahmed Bey Pepinov (1893-1938). Tarih İncelemeleri Dergisi. 22/1, 1-19.

çalışmanın önemli me hazlarından dır. Osmanlı arşiv belgelerinin orijinal bilgilerinden faydalanılmıştır. Azerbaycan heyetinin İstanbul basınında yayımladığı demeçler, Azerbaycan'ın hedeflerini ve niyetlerini açıklayan köşe yazıları ile gazete makaleleri, konunun bağlamını doğru şekilde kurgulamak adına büyük önem taşımaktadır. Resulzâde, İstanbul'daki görevi sırasında Azerbaycan heyetinin faaliyetleri, gerçekleştirdikleri görüşmeler, Osmanlı yetkilileriyle yapılan karşılıklı temaslar ve bu temasların sonucunda ortaya çıkan anlaşmalar hakkında ayrıntılı notlar tutmuştur. Bu notları, mektup şeklinde Azerbaycan hükümetine ileterek ilgili makamları bilgilendirmiştir. Vügar İmanov tarafından akademik dünyaya kazandırılan bu mektuplar, söz konusu faaliyetlere dair önemli birer tarihi belge niteliği taşımaktadır. Bu çalışmanın temel kaynakları arasında bazı önemli araştırmalar dikkat çekmektedir. Vasif Qafarov'un *Batum Konferansında Ermeni Devletinin Kurulması ve Erivan'ın Ermenilere Verilmesi Meselesi*, Enis Şahin'in *Türkiye ve Maveray-ı Kafkasya İlişkileri Çerçevesinde Trabzon ve Batum Konferansları ile Antlaşmaları*, Mustafa Sarı'nın *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)* çalışmaları bu bağlamda dikkate değer eserlerdir. Ayrıca, konuya ilişkin bazı akademik makaleler de çalışmada önemli referanslar arasında yer almaktadır. Bunlar arasında Resul Yavuz'un "Bağımsızlığının İlanından Sonra Azerbaycan Heyetlerinin İstanbul'daki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Basınındaki Yansımaları" ve Mustafa Sarı'nın "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)" başlıklı makaleleri öne çıkmaktadır. Konuyla ilgili gerçekleştirilen diğer akademik araştırmaların ışığında, Resulzâde'nin Azerbaycan'ın dış politika misyonuna sağladığı katkılar üzerine yeni bir perspektif sunulması hedeflenmiştir. Bu kaynaklardan elde edilen veriler ışığında, Resulzâde'nin İstanbul'daki diplomatik misyonu çerçevesinde yürüttüğü faaliyetler analiz edilmiştir. Bu bağlamda, Resulzâde'nin görev süresi boyunca diplomatik açıdan bir başarı elde edip etmediği sorusuna yanıt aranmaktadır. Ayrıca, çalışmada onun İstanbul çevresiyle olan ilişkileri ve tanınırlığı incelenerek, bu durumun Azerbaycan'a diplomatik destek sağlama amacını nasıl etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Sürecinde Mehmet Emin Resulzâde

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği ancak sona yaklaşıldığı bir dönemde, Rus Çarlığı'nda bir devrim süreci yaşanmış ve bu sürecin sonucu olarak 1917'de Bolşevik Devrimi ile Rusya'da yeni bir yönetim sistemi kurulmuştur (Kılıç, 1998, s. 27). Rusya'daki bu siyasi ve yönetsel dönüşüm, başta Osmanlı Devleti olmak üzere, Birinci Dünya Savaşı'na katılan ülkeler üzerinde askeri ve politik açıdan derin etkiler yaratmıştır. Sovyet hükümeti, yeni sistemini güçlendirmek amacıyla İttifak Devletleri'nden ateşkes talebinde bulunmuş ve 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk şehrinde Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ile 11 maddeden oluşan bir dizi antlaşma imzalamıştır (Kurat, 1970, s. 339-341;

Kılıç, 1998, s. 377-378; Şahin, 2002, s. 154; Qafarov, 2024, 14). Kafkaslarda siyasi atmosferin pek iç açıcı olmadığı bu dönemde Mehmet Emin Resulzâde, Azerbaycan'da siyasi atmosferin oluşmasında, toplumsal ve siyasal düşünce akımlarının yönlendirilmesinde ve toplumsal organizasyonların şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Onun üstlendiği bu milli ve tarihi sorumluluklar, Azerbaycan'da milli kimlik ve bilincin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Resulzâde'nin bu fikirlerin savunucusu olduğu dönemde yaşanan olaylar, siyasi ve askeri pek çok gelişmenin arka arkaya ortaya çıkmasına ve Kafkasya'nın iç dinamikler açısından yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

Sovyet Rusya, söz konusu antlaşma ile savaştan çekilmiş ve içerdeki devrim hareketine yoğunlaşma sürecine girmekle birlikte, Kafkasya'da yeni bir idari düzenin ve sistemin inşasına yönelik adımlar da atmaya başlamıştır. Rusya'da meydana gelen bu gelişmeler, Kafkasya bölgesinde yakından takip edilmekteydi. Yeni Rusya yönetiminin belirsizliği ya da gelecekte benimseyeceği tutum, Kafkasya'nın mevcut durumu ve geleceği üzerinde endişelere yol açmıştır. Rusya'da Bolşevikler ile Menşevikler arasında yaşanan gelişmeler, Kafkasya'nın geleceğini şekillendirmekte ve belirleyici bir rol oynamaktaydı. 1917 Şubat Devrimi sürecinde, Güney Kafkasya (Mavera-yı Kafkasya) bölgesinde Gürcü Menşeviklerin öncülüğünde Zakavkom (Mavera-yı Kafkas Özel Komitesi) kurulmuş ve bu bölgeyi yönetecek yeni bir yönetim yapısı oluşturulmuştur. Aynı dönemde Kafkas Komitesi de faaliyete geçmiştir. Ancak Ekim 1917'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi, Kafkasya üzerinde derin etkiler bırakan önemli bir gelişme olmuştur (Swietochowski, 1988, s. 124; Asker, 2015:75, s. 536-537). Bolşeviklere sıcak bakmayan ve onları desteklemeyen Gürcü Menşevikler ile diğer partiler, Bolşeviklerin Rusya genelindeki seçim sonuçlarını yok sayarak Kurucu Meclisi feshetmesinden sonra Kafkasya'daki seçimleri kazanan temsilcilerle bir araya gelmişlerdir. Ermeni Taşnaklar ve diğer Ermeni partilerinin temsilcileri ile Azerbaycan Türklerini temsilen Müsavat ve diğer Müslüman Türk partilerinin delegeleri de bu süreçte yer almışlardır. Bu gruplar, Tiflis'te toplanarak yeni bir yapılanma oluşturarak Mavera-yı Kafkasya Komiserliği'ni kurmuşlardır (28 Kasım 1917) (Kılıç, 1998, s. 84-85; Asker, 2015:75, s. 536-537). Tiflis merkezli bu hükümet, Kafkasya'da St. Petersburg'dan bağımsız biçimde kurulan ilk diplomatik temsilcilik olma özelliğiyle büyük bir önem arz etmektedir. Bu yapının bünyesinde Azerbaycan'ı temsil eden isimler arasında Fethali Han Hoyski, Mehmed Yusif Caferov ve Halil Hasmemmedli de yer almaktaydı (Akarslan, 2024:34, s. 136). Tiflis'te oluşturulan Zakavkom olarak anılan Mavera-yı Kafkasya Komiserliği (İngilizler Transkafkasya şeklinde nitelendirmekte) 11 üyeden oluşmaktaydı. Bolşevikler tarafından Rusya Kurucu Meclisi feshedildikten sonra, 10 Ocak 1918 tarihinde Mavera-yı Kafkas Seymi (meclis) (Transkafkasya Seymi) kurulmuştur. Ancak, Komiserliği oluşturan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın seym temsilcileri

arasında yaşanan derin toplumsal ve siyasi görüş ayrılıkları nedeniyle bölünmeler meydana gelmiştir. Seym, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle sona ermiş (Sabah, 1334:10278, s. 1), bu durum seymi oluşturan diğer iki devletin de benzer şekilde karar almasının yolunu açmıştır (Balayev, 1993, s. 243 vd.). Bunun ardından, seymdeki Azerbaycan temsilcileri Azerbaycan Milli Şurası'nı kurmuş ve başkanlık görevine Mehmet Emin Resulzâde'yi getirmiştir. Azerbaycan'ın milli kimliğini sistematik bir temele oturtan Resulzâde sürgünde bulunduğu sırada, bu doğrultuda kuzeni Muhammed Ali Resulzâde, Abbasgulu Kazımzade ve Taghi Naghiyev'le birlikte 1911 yılında Müsavat Partisi'ni kurmuştu (Hasanov, 2011, s. 77). Müsavat Partisi'nin ilkeleri doğrultusunda hareket eden ve bu ilkeleri belirleyip şekillendiren Resulzâde, 24 oyla Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etme sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Aküzüm, 1984, s. 13; Asker, 2015:75, s. 539). Federasyonun dağılmasının ardından, Resulzâde'nin önderlik ettiği Müsavat Partisi delegeleri, Azerbaycan Milli Şurasında bulunan Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Halk Fırkası, Tarafsız Demokrat Grup üyeleri, Müslüman Sosyalist Bloku, Rusya'daki Müslümanlık ve İttihat Fırkası ile Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası temsilcileri, Azerbaycan'ın bağımsızlık bildirisini onaylayarak bunu dünya kamuoyuna duyurmuşlardır. Bağımsızlıklarını ilan eden temsilciler, İstiklal Beyannamesini imzalamış ve altı maddeden oluşan bir bildiri yayınlamıştır (Yeni Kafkasya, 1923, s. 2-3). 28 Mayıs tarihinde alınan kararla, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olarak Hoyski atanmıştır. Görevine başlamasının ardından, öncelikli olarak İstanbul ve dönemin diğer önemli başkentlerine Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen duyurmuştur (Akarslan, 2024:34, s. 137). Bu süreçte Resulzâde'nin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Azerbaycan Milli Şurasının toplanmasında ve bu şuranın bağımsızlık yönünde bir irade ortaya koymasında büyük bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir (Hasanlı, 1998, s. 96). Resulzâde, bağımsızlık kazanmanın önemli bir adım olduğunu, ancak bunun sürdürülebilmesinin ancak askeri, ekonomik ve siyasi açıdan güçlü bir yapıya sahip olmakla mümkün olacağını savunuyordu. Bağımsızlığın ardından Azerbaycan devleti, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda yaşanan geri kalmışlığın neden olduğu çeşitli sorunlarla mücadele içindeydi. Bu çerçevede Resulzâde, bu sorunların dış yardımla çözülebileceğine inanıyor ve söz konusu yardımın Osmanlı Devleti'nden temin edilebileceğini düşünüyordu.

Azerbaycan hükümeti, bağımsızlığının tanınmasını sağlamak amacıyla hızlı bir şekilde harekete geçmiş ve bağımsızlık bildirisine ilişkin resmi tebligatları başta İstanbul olmak üzere Avrupa'nın önemli başkentlerine göndermiştir (Şahin, 2002, s. 603). Dışişleri Bakanı Hacinski (Mirişli, 2021, s. 7), Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasında Osmanlı Devleti'nin rolünün önemini bildiğinden, bu konuyu Batum'da Osmanlı heyetinin başında bulunan Halil Bey'e aktarmıştır. Ancak Halil Bey'den ya da İstanbul'da bu meseleyle ilgilenmesi beklenen devlet

ricalinden somut bir gelişme sağlanmamıştır. Hatta Osmanlı basınında bu konuda herhangi bir yazının bulunmaması da dikkat çekicidir. Bu durumun, Osmanlı Devleti'nin o dönemde yaşadığı siyasi ve askeri sorunlardan kaynaklandığı söylenebilir (Yavuz, 2020/28, s. 376). Daha sonraki süreçte, Rusya Türkleri arasında bağımsızlığını ilk ilan eden Azerbaycan'ın istiklali Paris Konferansı'nda onaylandıktan sonra, Osmanlı Devleti de Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımış ve siyasi destek sağlamıştır. Bu bağlamda, İstanbul'da Azerbaycan elçiliği kurulmuştur (Kurat, 1970, s. 507).

Azerbaycan hükümetinin kurulmasının ardından, ülkenin bağımsızlığını tanıtmak hem siyasi hem de meşruiyet açısından büyük önem taşıyordu. Bu bağlamda, Osmanlı nezdinde olağanüstü elçi olarak görevlendirilen Ali Merdan Topçubaşı, konuyla ilgili bir memorandum hazırlamıştır (İmanov, 2006, s. 16). Memorandumun temel amacı, Azerbaycan'ı uluslararası düzeyde tanıtmak ve halkının kendi kendini yönetme kararlılığını vurgulamaktır. Azerbaycan'ın dış ilişkilerinin İstanbul üzerinden Ali Merdan Bey aracılığıyla yürütüldüğü söylenebilir. Hazırlanan memorandum, Osmanlı Hariciye Nezareti ile İstanbul'daki yabancı ülkelerin temsilcilerine Fransızca olarak iletilmiş ve aynı zamanda posta yoluyla Avrupa'nın çeşitli başkentlerine gönderilmiştir. Bunun yanı sıra, Ali Merdan Bey, Osmanlı Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ile de bir görüşme gerçekleştirmiştir. İmanov, bu süreçte Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a her türlü siyasi desteği sağladığına vurgu yapmıştır (İmanov, 2006, s. 14-15). Resulzâde'nin en büyük arzusu ise Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a hem askeri destek sunması hem de uluslararası arenada güçlü bir destekçi olarak yanında yer almasıdır (Yüceer, 1996, s. 55).

2. Mehmet Emin Resulzâde'nin İstanbul Konferansı İçin İstanbul'a Gelişi ve Bu Kapsamdaki Faaliyetleri

4-8 Haziran 1918 tarihleri arasında Batum'da, Osmanlı Devleti ile Kafkasya'nın dört bağımsız devleti arasında bir dizi antlaşmalar gerçekleştirilmişti. Bu konferansa Osmanlı Devleti ile birlikte Kafkasya Cumhuriyeti hükümetleri katılmış, Osmanlı Devleti Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetlerini tanımıştır (Sabah, 1334:10274, s. 1). Bu süreçte, özellikle Azerbaycan ile yapılan görüşmeler, nitelik bakımından daha anlamlı ve derin olmuştur. Toplamda 18 maddeyi kapsayan anlaşmaların ilk dört maddesi, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında yapılmıştır (Nəsibli, 2011, s. 54). Antlaşmanın 4. maddesi, Azerbaycan'a askeri destek sağlanmasını amaçlamaktaydı (BOA, HR.HMŞ.İŞO: 124/13-1).² Yapılan anlaşmanın 4. maddesi uyarınca, Azerbaycan hükümeti, asayiş ve güvenliğin sağlanması

² “Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyyesi tarafından taleb vuku’unda Hükümet-i Osmaniyye intizam ve asayiş-i dâhilinin te’min ve i’adesi için lede’l-icab silah kuvvetiyle mu’avenetde bulunacaktır.” (BOA, HR.HMŞ.İŞO: 124/13-1).

amacıyla Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talep etme hakkını kazanmıştır. Osmanlı Devleti ise Azerbaycan'ı her açıdan korumayı taahhüt etmiştir. Söz konusu antlaşma, Azerbaycan açısından uluslararası bir dönüm noktasıdır. Bağımsız bir devlet olarak uluslararası bir metnin imzalanması, diplomatik açıdan oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni Halil Bey ve Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Vehip Paşa temsil etmiş; Azerbaycan heyetinde ise Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzâde ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski yer almıştır. Görüşmeler oldukça verimli bir şekilde gerçekleşmiş ve bu süreçte taraflar arasında siyasi, hukuki, ekonomik ve fikrî alanları kapsayan kapsamlı dostluk antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmalar, ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilmiş ve iş birliğinin çeşitli boyutlarda artırılmasını hedeflemiştir (BOA, HR.HMŞ.İŞO: 124/13-1; Yaqublu, 2018, s. 117).

Batum müzakereleri bölgeyle ilgilenen devletlerce de yakından takip edilmekteydi. Özellikle Almanlar, Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki ilerleyişinden duydukları rahatsızlıktan ötürü Kafkasların geleceğine dair bir konferans düzenlenmesini ve bu konferansta yer almayı talep etmişlerdir. Bu taleplerin şekillenmesinde, özellikle Gürcistan'ın, Almanya'dan aldığı yoğun destekle birlikte Batum görüşmelerinin yeniden gündeme getirilmesi yönündeki ısrarı etkili olmuştur. Alman hükümeti, İstanbul'da Gürcülerle yapılan Batum müzakerelerinin tekrar ele alınabileceği düşüncesiyle İstanbul'da bir konferans düzenlenmesi fikrini Osmanlı Devleti'ne iletmış ve bu öneri Osmanlı makamları tarafından kabul edilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, yalnızca Almanlar ve Gürcülerin değil, aynı zamanda Batum görüşmelerinde yer alan diğer tarafların da bu kongreye katılması gerektiğini vurgulamış ve ilgili devletleri resmî olarak konferansa davet etmiştir (Sürmeli, 2001, s. 275-276; Zaman, 22 Temmuz 1334, s. 1). Bu bağlamda Osmanlı Hariciye Nazırı Halil Bey, hem İttifak-ı Murabba, hem de Cenub-i Kafkasya hükümetlerinin konferansa katılması için ilgili devletlere diplomatik çağrıda bulunmuştur (Sabah, 1334:10274, s. 1; Sürmeli, 2001, s. 275).

Batum'da ele alınan konuların, İstanbul'da düzenlenmesi planlanan bir konferansta yeniden değerlendirilmesi, ilgili devletlerce memnuniyetle karşılanmış; söz konusu konferansa Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiklerinin de katılım göstermesi öngörülmüştür (Tanin, 1334:3414, s.1). Ayrıca Kafkasya hükümetleri ile Osmanlı Devleti ve İttifak-ı Murabba arasında iki farklı toplantı yapılması planlanmıştır. Bunlardan ilki Berlin'de, ikincisi ise İstanbul'da gerçekleştirilmesi planlanmıştır. İlk toplantıda Brest-Litovsk Antlaşması'nın ayrıntılarının incelenmesi, ikinci toplantıda ise Kafkasya'daki yeni kurulan hükümetlerle Osmanlı Devleti ve İttifak-ı Murabba arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca İktisadi ilişkilerin düzenlenmesi, her iki tarafın vatandaşları ile büyükelçilikler ve konsolosluklara

dair meselelerin, ayrıca posta ve telgraf haberleşmesine ilişkin konuların çözüme kavuşturulması da yer almaktaydı (Sabah, 1334:10267, s. 2). Bu toplantılarda esas olarak iki ana konuya odaklanılması hedeflenmiştir: Birincisi, Kafkasya meselelerinde Rusya'nın pozisyonu; ikincisi ise Kafkasya'da oluşan hükümetlerle Osmanlı Devleti'nin ilişkileri ve bu ilişkilerin dayandığı koşullardır. Moskova yönetimi, Brest-Litovsk Antlaşması'nın ruhuna aykırı hareket ederek bazı konularda ve özellikle Kafkasya meselesinde İttifak-ı Murabba'nın izlediği politikaları kabul etmek istememiştir. Moskova'nın, Kafkasya hükümetlerinin ayrılığını tanımaması önemli bir sorun teşkil etmiş ve bu durumun çözülmesi amacıyla bir toplantının yapılması gerekliliği doğmuştur. Bu çerçevede Berlin'de yapılması düşünülen toplantının temel gündemi de bu mesele olmuştur (Tanin, 1334: 3416, s. 1). İstanbul'da Bahriye Nezaretinde düzenlenmesi planlanan konferansta Osmanlı Devleti'ni Adliye Nazırı Halil Bey, Almanya'yı İstanbul Büyükelçisi Count Johann von Bernstorff ve Avusturya-Macaristan'ı ise İstanbul Büyükelçisi Marquess Johann von Pallavicini temsil edecekti (Tanin, 1334:3424, s. 1). İstanbul Konferansı için gönderilen Azerbaycan heyetinde, Mehmet Emin Resulzâde'nin başkanlığında üye olarak Halil Bey Hasmemmedof ve Arslan Bey Safikürdski yer alırken, askeri temsilci olarak Miralay Abdülmecid Kabtabaşı hazır bulunmuştur. Ayrıca heyette Ahmed Bey Pepinof, müşavir sıfatıyla Alber Ağa Şeyhülislamof ve kâtip görevinde Abbas Bey Atam Alibegof'un yanı sıra Mehmed Bey Hanmemmedof gibi isimler de yer almaktaydı. Bu seçkin kadro, Azerbaycan'ın çeşitli meselelerinde etkin şekilde çalışmalar yürütmek amacıyla bir araya gelmişti (Zaman, 1334: 83, s.2; İkdâm, 1334:7679, s. 2; Akarslan, 2024:34, s. 138).

Almanların düzenlenmesi konusunda büyük ısrar gösterdiği bu konferans, gerçekte yalnızca yüzeyde görünen bir diplomatik çaba değildi. Bu girişim, Almanların Türklerin Kafkasya'daki ilerleyişini durdurmayı amaçlayan stratejik bir hamlesi olarak da dikkat çekiyordu. Almanya, bölgedeki jeopolitik dengelerin kendi lehine şekillenmesini sağlamak ve Türklerin nüfuz alanını sınırlandırmak için bu toplantıyı kilit bir fırsat olarak değerlendirmişti. Dolayısıyla konferans, sadece bir müzakere masası değil, aynı zamanda güç mücadelelerinin sahnelendiği karmaşık bir zemin niteliği taşıyordu (Çağlayan, 1999, s. 6). Bu toplantıya önem veren Azerbaycan'ın ise İstanbul Konferansı'ndan birtakım siyasi ve askeri beklentileri vardı. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ile ilişkilerindeki gerçek yaklaşımını değerlendirmek, diplomatik bağların tesisine yönelik adımlar atmak ve Ermenistan ile Gürcistan'la olan sınır meselelerini çözüme kavuşturmak önemli öncelikleri arasındadır. Ayrıca, müttefik devletlerin temsilcileri üzerinden Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına yönelik girişimlerde bulunmak, bu süreci desteklemek açısından kritik bir rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra Osmanlı kamuoyu ve basını nezdinde

Azerbaycan'ın tanıtılmasına yönelik çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiği de vurgulanmalıdır (Ağayev, 2006, s. 44-45).

Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanına dair beyanname ile ilgili birtakım sorunlar yaşanmıştır. 19 Temmuz 1918 tarihli birinci mektubundan anlaşıldığı üzere, Resulzâde, Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Bey'e Azerbaycan'ın istiklal beyannamesi ve vesikalarının ne Osmanlı idarelerinde ne de Avrupa devletlerinin elçiliklerinde bulunmadığını ifade etmiştir. Bu bağlamda, söz konusu belgelerin yanı sıra Gürcülere yönelik yapılan protestonun bir nüshasının en kısa sürede kendisine ulaştırılmasını talep etmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanına dair gönderilen telgrafın dahi İstanbul basınında yayımlanmadığını vurgulamıştır. Bu durum, Resulzâde'nin liderliğindeki Azerbaycan heyetinin hazırlıksız bir durumda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eksikliğin nedenlerinden biri olarak ise Osmanlı Devleti'nin, görüşmeler için Azerbaycan heyetinin en kısa sürede İstanbul'a gelmesini istemesi şeklinde değerlendirilebilir (İmanov, 2006, s. 82). Ayrıca Resulzâde Sabah gazetesine vermiş olduğu demeçte Konferansta görüşülecek konular hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığını ifade etmektedir (Sabah, 1334:10278, s. 1). Bunu Osmanlı Devleti ile bu hususa dair fikir teaddisinde bulunmadığına bağlamaktadır (Vakit, 1334, s. 1). Resulzâde, Tiflis'ten hızlı bir şekilde ayrıldıkları için yeterli miktarda harita edinemediklerini ifade etmekte ve hükümetten bu eksikliğin giderilmesi adına harita gönderilmesini talep etmektedir. Azerbaycan hükümetinin yeni kurulmuş olması, devletlerarası siyasi ve hukuki meselelerle ilgili kurumsal yazışmalarda bazı ciddi eksikliklerin bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, Resulzâde'nin ifadelerinden, özellikle “öğrendiğime göre” ifadesinden anlaşılmaktadır. Kendisi, devletlerarası antlaşmaların tasdiklenmiş suretlerinin karşılıklı değişimi gibi diplomatik usullere değinmekte ve “sizdeki sureti Babalı tasdik eder ve bu tasdiklenmiş nüshalar mübadele olunur” ifadesiyle diplomasiye dair işlemlerin nasıl ve ne şekilde yürütülmesi gerektiği konusunda hükümete bilgi vermektedir. Resulzâde, ayrıca, “bunun böyle olmak ihtimalini orada iken dahi sezmiştim” sözleriyle, diplomatik yazışma usulleri ve antlaşmalar bağlamında yapılması gereken uygulamalara yönelik önsezilerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır (İmanov, 2006, s. 83-85).

Osmanlı Devleti'nin davetinin, Azerbaycan'ın zor bir dönemden geçtiği zamanda gelmesi, Azerbaycan tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Fethali Han Hoyski (Akarslan, 2022, s. 52-77) liderliğindeki hükümet, daha önce İstanbul'da bulunmuş³ ve bölgeyi yakından tanıyan Resulzâde'yi gönderilecek

³ Nitekim Resulzade, 1911 yılında Rus yetkililerinin baskısı sonucu İstanbul'a gitmiş ve burada Mayıs 1911 ile Mart 1913 arasında yaklaşık iki yıl yaşamıştır. Bu süre boyunca Jön Türkler'in farklı temsilcileriyle temas sağlamış, aynı zamanda Türk Yurdu dergisi çevresindeki aydınlardan ve Ziya Gökalp gibi dönemin önde gelen entelektüellerinden destek görmüştür. Resulzade'nin yazıları Türk Yurdu ve Sebülürreşat gibi dönemin önemli yayın organlarında yer bulmuştur. 1913'te ise

heyetin başkanı olarak seçmiştir. Resulzâde, heyetiyle birlikte 18 Haziran 1918'de Gence'den yola çıkmış ve Dağıstanlı heyetle beraber 24 Haziran'da İstanbul'a varmıştır. Azerbaycan heyetinde Resulzâde'nin yanı sıra Halil Hasmehmedov, Aslan Safikurdski, dört danışman ve bir teknik yardımcı da yer alıyordu (Yavuz, 2020:28, s. 379). 24 Haziran 1918 tarihinde İstanbul'a gelen Azerbaycan heyeti ve diğer Kafkasya temsilcilerinin tüm giderleri, başlangıçta Osmanlı Devleti tarafından üstlenilerek karşılanmıştır. Bu durum, dönemin koşulları ve ilişkileri çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin o bölgelerle olan bağlarını güçlendirme ve destek sağlama çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Gerek ekonomik gerekse siyasi anlamda gösterilen bu misafirperverlik, taraflar arasında yakın ilişkiler kurulmasına zemin hazırlayan önemli bir adım olarak öne çıkmıştır (BOA, DH.KM: 49-2/26).

Konferansın açılışını sabırla bekleyen Azerbaycan heyeti, bu süre zarfında Osmanlı Devleti'nin resmî yetkilileriyle görüşmelerine aktif bir şekilde devam etmiştir. Heyetin, Osmanlı Devleti'nin önemli isimleriyle bir araya geldiği dikkat çekmektedir. Bu kapsamda Azerbaycan heyetinin, dönemin siyasi liderlerinden Talat ve Enver Paşaların yanı sıra, Osmanlı'nın Dışişleri Bakanı Ahmet Nesim Bey'i, Adalet Bakanı Halil Bey'i, Şeyhülislâmı ve aynı zamanda tahtın varisi olan Veliâht Şehzade Abdülmecit Efendi'yi ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu görüşmelerin, iki devlet arasındaki ilişkileri güçlendirme amacıyla yürütüldüğü ve heyetin diplomatik çabasını ortaya koyduğu söylenebilir (Ağayev, 2024, s. 38). Resulzâde ve beraberindeki heyetin, Osmanlı makamlarıyla Azerbaycan'ın bağımsızlığı, geleceği, ihtiyaçları ile Ermenistan ve Gürcistan'la olan sınır ve diğer meseleler konusundaki kritik sorunları ele alacağı önemli bir gündemi bulunuyordu (Sürmeli, 2001, s. 279). Özellikle Bakü ve çevresi, Bolşevik Ermenilerden bir an önce kurtarılmalıydı. Bu doğrultuda Resulzâde, Osmanlı Devleti'nden askeri destek ve yardım talep etmiş ve bu çağrı olumlu bir yanıt bulmuştur (Yavuz, 2020, s. 380). Enver Paşa da Resulzâde ile aynı fikirdeydi. Hem bağımsız bir Türk devleti fikri hem de Kafkasya ve Azerbaycan'ın stratejik önemine olan inancı nedeniyle, Azerbaycan heyetine ve onların taleplerine büyük bir önem atfediyordu. Enver Paşa, bazı Osmanlı kabine üyelerinin de yer aldığı bir heyetle Azerbaycan heyetini özel bir görüşmede kabul etmiştir. Bu görüşme, Almanlar, Ermeniler ve Gürcüler tarafından da yakından izlenmekteydi. Enver Paşa, Azerbaycan'ın sınır görüşmeleri başta olmak üzere Ermeniler ve Gürcüler ile yapılan müzakerelerde avantaj sağlamasını arzuluyordu. Bu doğrultuda, Azerbaycan Devleti'nin sınırlarının bir an önce belirlenmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Resulzâde de bu durumu yazdığı mektuplarda ifade etmiştir (Hesenli, 2010, s. 233).

Romanovlar Hanedanı'nın 300. yılı vesilesiyle ilan edilen genel af sayesinde Bakü'ye geri dönmüştür (İmambeyli, 2020:37, s.208).

Resulzâde, gerçekleştirdiği Osmanlı ve Alman diplomatik görüşmeleri neticesinde, Kafkasya konusunda Türk-Alman çıkarları arasında bir ihtilafın mevcut olduğunu tespit etmiştir. Özellikle Almanların, Azerbaycan başta olmak üzere Kafkasya bölgesine özel bir stratejik önem atfettiğini gözlemlemiştir. Resulzâde, Almanların bölgedeki nüfuzlarını artırma çabalarında Gürcüler üzerinden hareket ettiklerini dile getirmektedir (İmanov, 2006, s. 77-78). Ayrıca Almanya'nın İran'la birlikte Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olduklarını Azerbaycan hükûmetine göndermiş olduğu mektuptan anlıyoruz (BCA, 930-1-0-0-1-18-1). Bu bağlamda, 19 Temmuz 1918 tarihli mektubundan da İstanbul'da Halil (Menteşe) Bey'in, Gürcülerin Almanların düşüncelerini manipüle ettiğini öğrenmekteyiz. Resulzâde ayrıca, Türk diplomatların bu yanlış anlamaları düzeltmek için çaba sarf ettiklerini ve bu hususta kayda değer ilerlemeler sağlandığını da vurgulamaktadır. Her ne kadar Osmanlı Devleti ile Almanya bir müttefiklik ilişkisi içerisinde bulunsun da, Almanya'nın Kafkasya'ya olan özel ilgisi çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin Gence'ye asker sevk etmesinden memnuniyetsizlik duyduğu anlaşılmaktadır. Resulzâde'nin değerlendirmelerine göre, Almanya'nın Kafkasya politikasının temelini Brest Litovsk Antlaşması'na bağlı kalma yaklaşımı oluşturmaktadır. Almanların bu prensip doğrultusunda hareket ederek Kafkasya siyasetine yön verdikleri ve Osmanlı Devleti'nin asker sevk etme girişimlerini, bölgedeki genişleme siyaseti ve toprak kazanma amacıyla ilişkilendirdikleri görülmektedir. Ayrıca, Almanların Gence'ye asker gönderimi ve Bakü'ye yönelik askeri operasyonun gerekçelerini sorguladıkları da belirtilmektedir. Bakü'nün Bolşevikler tarafından kontrol altına alınmasının, Ermeni Şaumyan'ın iş birliğiyle gerçekleştiği bilinmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nin Bakü'nün kurtarılması için yürüteceği askeri operasyonlara yönelik Almanya'nın gerekçe talep etmesinin tek bir nedene dayanabileceği öne sürülmektedir. Bu neden, Türk ilerleyişinin genişlemeci ve toprak kazanma siyaseti olarak algılanmasıyla ilişkilendirilmektedir. Resulzâde'nin ilgili mektubundan çıkarılabilecek en belirgin sonuç budur. Ayrıca Resulzâde, Almanya'nın Bakü konusundaki çekincelerini, Almanya elçisiyle gerçekleştirdiği ilk görüşmede fark ettiğini de ifade etmektedir. Almanya'nın, Bakü'ye yönelik olası bir Türk harekâtını desteklemediği ve bu harekâta ilişkin çeşitli endişeler taşıdığı açıkça anlaşılmaktadır (İmanov, 2006, s. 77). Almanya'nın, sahip olduğu stratejik ve ekonomik hedefler doğrultusunda, Bakü petrollerine erişim sağlama ve bu önemli kaynak üzerinde kontrol elde etme yönünde güçlü bir arzusu bulunuyordu (Kılıç, 1998, s. 149). Almanya'nın bu konuda ileri sürdüğü kaygıların, Türklerin Bakü'ye gerçekleştireceği bir harekât sırasında Bolşeviklerin şehri tahrip edip petrol kuyularını sabote edileceği ihtimalinden kaynaklandığı belirtilse de, bu açıklamanın Almanya'nın meseleyi yalnızca bu şekilde yorumladığını söylemek zordur. Asıl endişenin, Bakü'deki petrol kaynakları üzerinde Türk hâkimiyetinin tesis edilmesi ihtimalinden

doğduğu varsayılabilir (İmanov, 2006, s. 77-78). Almanya'nın Bakü'ye yönelik tutumu, Resulzâde'yi bir hayli huzursuz etmiş ve bu durum üzerine Almanya Büyükelçiliği vekili Kont Waldenberg'e bir nota iletmıştır. Bu notada, Azerbaycan'ın Bakü Hanlığı ile olan tarihî bağlarından ve Azerbaycan'ın Bakü üzerindeki hakları ile iddialarından söz edilmektedir (Vakit, 1334:329, s. 2).

Tiflis gazetesinde tesadüfen gördüğü ve Bakü'nün tarafsızlığına ilişkin bir yazıyı okuduktan sonra konunun ciddiyetini değerlendirmek amacıyla Enver ve Talat Paşalarla bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede, bu konuda daha önce de bazı bilgiler duyduğunu ancak böyle bir durumun söz konusu olmadığını belirttikleri aktarılmaktadır. Resulzâde, Bakü meselesinde son derece kararlı bir tutum sergilemiş ve Bakü'nün Azerbaycan toprağı olduğunda ısrar ederek (BOA. HR. SYS: 2303-4/11), buranın yeniden Azerbaycan'a katılması için yoğun diplomatik ve askeri temaslarda bulunmuştur. Enver ve Talat Paşaların da bu konuya verdikleri önemden, meseleyi ciddiyetle ele aldıkları anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, farklı diplomatik yolları kullanarak girişimlerde bulunmuş, Almanya'nın Tiflis büyükelçisi Bernsdorf'a söz konusu gazete haberini sormuştur. Almanya'nın böyle bir karar almadığını ifade eden büyükelçi, haberin doğruluğuna ilişkin herhangi bir dayanak olmadığını belirtmiştir. Resulzâde, haberin doğruluğunu teyit etmek amacıyla önce Enver Paşa ile görüşmüş, ardından Gürcülerin destekçisi olan Almanya ile temas kurmuştur. "Bakü meselesi her halükârda çok önemlidir" diyerek özellikle Osmanlı nezdinde Bakü'nün kurtarılması için yoğun görüşmeler yapmış, askeri ve diplomatik destek talep etmiştir. Almanların Bolşeviklerle karşı karşıya gelmekten imtina ettiklerini dile getirerek, bu nedenle Bakü'ye yönelik Bolşeviklere zarar vermeyecek ancak farklı yollarla sonuç alınabilecek girişimlerde bulunabileceklerine işaret etmiştir. Ne olursa olsun Bakü'nün kurtarılmasının bir zaruret olduğunu defaatle vurgulamıştır (İmanov, 2006, s. 77-91).

Almanlar, Türklerin Kafkasya'da etkili bir hâkimiyet kurmalarına karşı çıkmıştır. Bu tutum, Kafkasya'nın stratejik ve jeoekonomik bir önem taşıması nedeniyle anlaşılabilir bir durumdur; zira böyle bir hâkimiyet, Almanların doğuya yönelik planlarını sekteye uğratma potansiyeline sahipti (Yılmaz, 2008, s. 70). Öyle ki, Brest Litovsk Antlaşması sonrasında Almanya ile Rusya arasında yapılan gizli bir anlaşmayla Bakü'nün Rusya'nın kontrolünde kalması kararlaştırılmıştır. Bu durum, Almanların müttefiki olan Türklerle Kafkasya üzerindeki çıkar çatışmasını açıkça ortaya koymakta ve Almanların Türklerin Kafkasya'daki girişimlerini genel olarak Orta Asya projelerine bir tehdit olarak algıladığını göstermektedir (BOA, HR.SYS: 2373/2-10). Resulzâde ise Brest Litovsk Antlaşması'na ek olarak imzalanan Alman-Rus anlaşmasını protesto etmiş ve 12 Eylül 1918'de değil, 27 Ağustos 1918'de imzalanan bu antlaşma sebebiyle İstanbul'daki Alman büyükelçiliğine bir nota sunmuştur (Bayur, 1983, s. 228).

Resulzâde'nin İstanbul'daki Ermenilere dair tespitleri de oldukça ilgi çekicidir. Ermenilerin yoğun bir şekilde Türk yanlısı propaganda yaptığını, Osmanlı makamlarının görünüşte Ermenilere iyi davrandığını ancak derinlerde onları sevmediklerini gözlemlemiştir. Bu durumun zorunlu bir tahammül olduğunu ifade etmiştir. Enver Paşa ile yaptığı görüşmede, Ermenilerin olumsuz girişimlerini bildiği için buna uygun bir politika izlediğini belirtmiştir. Ayrıca, Gürcülerin Almanların etkisi altında bulunduğuna ve onlara büyük bir güven beslediklerine de vurgu yapılmıştır. İstanbul'da gerçekleştirilen görüşmelerin sınır meselelerini çözmek amacıyla düzenlendiği belirtilmekle birlikte, bu yönde somut bir ilerleme kaydedilmediği de ifade edilmiştir.

Resulzâde, Azerbaycan'ın siyasi yapısına ilişkin basına değerli bilgiler sunmuş ve bu bilgiler, ülkenin mevcut idari yapısının daha derinlikli bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bugünkü Azerbaycan hükûmetinin yönetim biçimi, demokratik bir cumhuriyet niteliği taşımaktadır. Devletin idari mekanizması, bir Meclis-i Millî (Ulusal Meclis) ve bir Kuvve-i İcrâiyye (Yürütme Organı) temelinde organize edilmiştir. Meclis-i Millî içerisinde en etkili siyasi oluşum ise Türk Adem-i Merkeziyet (Müsavat) Fırkası olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, Müslüman Sosyalist Fırkası, Sosyal Demokrat (Himmet) Fırkası ve İttihad-ı İslam Fırkası gibi diğer siyasi gruplar da mecliste yer almaktadır. Ancak mevcut hükûmetin kuruluşu doğrudan siyasi partiler temelinde gerçekleştirilmemiştir. O dönemki hassas dinamikler ve karşılaşılan zorluklar göz önüne alınarak hükûmet, iş dünyasının faal ve etkin temsilcileri arasından teşkil edilmiştir. Meclis-i Millî, Bakü'nün Bolşeviklerden temizlenmesi ve ülkenin iç ve dış meselelerine yönelik çözümler üretilmesi amacıyla, güvenini kazanan Fethali Han Hoyski'nin liderliğinde faaliyet gösterecek bir kabine oluşturmuş ve bu kabineye geniş yetkiler tahsis etmiştir. Bunun yanında, meclis kendi çalışmalarını belli bir süreliğine askıya almıştır. Hükûmetin öncelikli sorumluluğu, ülkeyi dış tehditlerden korumak, iç karışıklıkları sona erdirmek ve toplumsal düzeni tesis etmektir. Bu politikalarda kısmen başarı elde edildiği ve halkın günlük hayatına odaklanma imkânı bulunduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca hükûmet, meclis-i müessisanın (kurucu meclis) seçimlerini gerçekleştirme planları üzerinde çalışmaktadır. Genel oy ilkesi ışığında yapılacak seçimlerle toplanacak olan meclis-i müessisan, Azerbaycan hükûmetinin nihai yönetim modelini belirleyerek bu yapıyı kurumsallaştıracaktır (Tasvir-i Efkâr, 26 Haziran 1334s. 1).

İstanbul'da düzenlenecek konferansın başlayacağı tarihle ilgili belirsizlik ve kafa karışıklığı artarken, Talat Paşa'nın Alman yetkililerle yürüttüğü yoğun müzakereler sonucunda, 23 Eylül 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 7 maddelik gizli bir Osmanlı-Alman protokolü imzalanmıştır. Bu gelişme nedeniyle konferans gerçekleştirilememiştir (Gafarov, 2017, s. 127).

İstanbul basını konferansa özel önem vermiş, ancak bunun gerçekleşmeyeceğini de sütunlarından duyurmuştur (Zaman, 1334, s. 1)

3. Mehmet Emin Resulzâde'nin Askeri Destek Talebi ve Bakü Harekâtı İçin Çalışmaları

Kafkasya'nın en büyük ve stratejik sanayi merkezi konumuna gelen Bakü, bölgedeki petrol kaynakları sayesinde yalnızca Rusya'nın değil, tüm dünyanın dikkatini çekmiştir. Çarlık Rusya'sı döneminde olduğu gibi, Bolşevikler de Bakü ve petrol yatakları üzerinde hâkimiyet kurma arzusunu taşımaktaydı. Kafkasya'nın jeopolitik ve ekonomik açıdan taşıdığı önemin farkında olan yeni Rusya ideolojisi, bölgenin ilhakını gerçekleştirmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda Lenin, Petrograd'daki Bolşevik Devrimi gerçekleştirdikten sonra Bakü'yü kontrol altına almanın yollarını aramıştır. Bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla Aralık 1917'de Ermeni asıllı Stephan Şaumyan'ı Kafkasya Olağanüstü Komiseri olarak atamıştır. Şaumyan, Lenin'in direktifleri doğrultusunda Ermeni Korganov'un başkanlığındaki Askeri Devrim Komitesi ile birlikte karargâhını Bakü'ye taşımıştır. Ancak bu süreçte, bölgede bir oldubitti yaratılmasını engellemek amacıyla, Müsavat Partisi'nin yönlendirmesiyle milliyetçi güçler kendi otoritelerini güçlendirme çabalarını artırmıştır. 1917 sonlarında gerçekleştirilen Bakü Konseyi seçimlerinde, Müsavat Partisi %40 oy oranıyla galip gelirken, Bolşevikler ancak %14 oranında oy alabilmiştir. Bu sonuç, kentteki siyasi gerilimi daha da tırmandırmıştır. Bu koşullar altında, Rusya için Bakü'nün Azerbaycan Milliyetçisi Müsavatçıların kontrolüne geçmesi kabul edilemez bir durum olarak değerlendirilmiştir. Şaumyan ve diğer Ermeni kökenli Bolşevik liderler, Müsavat Partisi lideri Resulzâde hakkında geniş çaplı olumsuz propaganda faaliyetleri yürüterek onu bir tehdit unsuru olarak tanıtmaya çalışmıştır (Amanoğlu, 2005:5, s.99-100). Şaumyan başta olmak üzere Mikoyan, Emiryan, Korganov ve Taşnaksutyun'un diğer temsilcileri, Bolşevik bayrağı altında Büyük Ermenistan'ı kurabileceklerine dair güçlü bir inanca sahip oldukları için siyasetlerini bu doğrultuda yönlendirmişlerdir. Resulzâde, söz konusu planlardan haberdar olduğu için Müsavat Partisi'nin Bakü'deki etkisini artırmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur (Amanoğlu, 2005:5, s. 101-103).

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, özellikle petrol ve diğer yeraltı kaynakları bakımından zengin ve stratejik öneme sahip Bakü'nün Azerbaycan kontrolünde kalmasını engellemek amacıyla Sovyet Rusya harekete geçmiştir. Bolşevik Devrimi ve ardından Rusya Kurucu Meclisinin feshedilmesiyle birlikte Kafkasya'da çift başlı bir yönetim ortaya çıkmıştır: Tiflis'te Komiserlik-Seym-Federal Cumhuriyet yönetimi, Bakü'de ise Şaumyan liderliğindeki Sovyet Hükümeti. Ancak Osmanlı Devleti'nin desteğiyle yönetim kısa sürede Gence'ye taşınmıştır (Edit: Türker, 2006, s. 29; Qasimov, 2017/4-11, s. 83). Brest-Litovsk Antlaşması'nın ardından ise Batum'da Osmanlı Devleti ile

Mavera-yı Kafkasya hükümeti arasında görüşmeler yapılırken, Gürcülerin talebi üzerine Maveraya-yı Kafkas hükümeti kendini feshetme kararı almıştır. Bunun üzerine 26 Mayıs tarihinde, Almanlara daha yakın gördükleri bir politika izleyen Gürcüler kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bunu takiben, 28 Mayıs'ta Osmanlı Devleti ile daha yakın bir ilişki içerisinde olan Azerbaycanlılar, kendi cumhuriyetlerini ve bağımsızlıklarını duyurmuşlardır. Aynı süreçte, 29 Mayıs'ta ise Ermeniler kendi cumhuriyetlerini kurarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu dönemde Kafkasya bölgesinin farklı halkları, kendi siyasi tercihleri ve dış ilişkilerde benimsedikleri yaklaşımlar doğrultusunda hareket etmişlerdir (Sarı, 2014, s. 138-139).

Öte yandan Şaumyan, Bakü'de büyük ölçüde Ermenilerden oluşan bir Bolşevik ordusu teşkil etmiştir. Sovyet yönetimi, şehirde Taşnak Ermenileri aracılığıyla şekillenen Bolşevik Ermenilerden faydalanmıştır. Bakü'nün işgaline hazırlanırken, devrimci faaliyetler için oluşturulan Savunma Komitesi'nin bünyesi, Kızıl Ordu'nun Taşnak üyesi olan Genelkurmay Başkanı Avetisov liderliğinde, %80 oranında Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu Bolşevik-Ermeni komitesi, Sovyet Bolşevik desteğiyle hareket ederek, geniş çaplı bir katliam sonucunda şehri kontrol altına almıştır (Amanoğlu, 2005:5, s. 101-103; Mehmetzade, 1991, s. 50-85; Kurat, 1970, s. 477-479).

Bu süreçte Resulzâde, Bakü'de cereyan eden olayları Osmanlı makamlarına aktarmış ve bu doğrultuda desteğe olan ihtiyacını sürekli olarak dile getirmiştir. İstanbul'da düzenlenecek konferans öncesinde, Bakü'nün Azerbaycan toprağı olduğunu ve işgal durumunun kabul edilemeyeceğini kamuoyuna açık bir şekilde ifade etmiştir. Resulzâde'ye göre, sınır müzakerelerinde Azerbaycan topraklarının korunmasını sağlayacak en önemli aktör Osmanlı Devleti idi ve Osmanlı'nın bu meselede sergilediği kararlı duruş, sürecin başarısı açısından büyük bir önem taşımaktaydı. Özellikle Borçalı, Karayazı, Uçastoku, Zakatala ve Sığnah kazalarını Azerbaycan haritasında göstererek bu bölgelerin savunusunu gerçekleştirmiştir. Resulzâde, İstanbul'da edindiği bilgilerden yola çıkarak hazırladığı raporların eksik yanlarını tamamlamak ve gelişmelere göre tavır belirlemek için Azerbaycan hükümeti ile sürekli iletişim içinde olmuş; bu alanda koordinasyonu elden bırakmamaya çalışmıştır. Zira Azerbaycan hükümeti ile İstanbul delegasyonu arasında ciddi iletişim sorunları yaşanmıştır. Buna rağmen, Azerbaycan hükümeti ve Osmanlı siyasi çevreleriyle yapılan görüşmelerde zaman zaman aksaklıklar olsa bile önemli temaslar sağlanabilmiştir. Enver Paşa ile yaptığı özel görüşmelerde ise sınır meselesi üzerine detaylı tartışmalar gerçekleştirmiştir. Resulzâde'nin, bu görüşmeler sırasında sunduğu bilgilerden, sınır ve harita konularında oldukça donanımlı olduğu anlaşılmaktadır. Resulzâde'nin İstanbul'da en çok üzerinde durduğu konu, Bakü'nün Azerbaycan sınırları içerisindeki durumu olmuştur. Azerbaycan şehirlerinin statüsüne yönelik herhangi bir değişikliği kesinlikle kabul etmediği, hariciye nazırına yazdığı

mektuptan açıkça anlaşılmaktadır. Azerbaycan topraklarının herhangi bir şekilde bölünmesine kesin bir tavırla karşı çıkmış ve bu tutumunu İstanbul basınına verdiği demeçlerde güçlü bir şekilde ifade etmiştir. Onun bu duruşu, yalnızca sınırların bütünlüğünü savunmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda İstanbul Konferansı'na katılacak olan Kafkas cumhuriyetleri arasındaki sınır anlaşmazlıklarını kullanarak ortaya atılabilecek toprak taleplerini engelleme amacı da taşımıştır. Özellikle Vakit gazetesine verdiği açıklama bu kararlılığının en net göstergelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Resulzâde, bu açıklamasında Azerbaycan'ın kendi tarihi ve coğrafi gerçeklikleri ile Bakü, Gence ve Erivan vilayetlerini kapsadığını ifade etmiş; ayrıca Tiflis sancağının bir kısmını ve diğer bazı sancakları da bu topraklara dahil ederek Azerbaycan'ın sınırlarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Bu ifadeleriyle, söz konusu sınırların yalnızca jeopolitik değil, tarihsel bir hakka dayandığını vurgulamıştır (Vakit, 1334:248, s. 1). Enver Paşa Azerbaycan heyetinin ziyaretinde bu hususu dile getirmiş, kendilerinden, devletin sınırlarının bir an önce belirlenmesine yönelik çeşitli öneriler sunmuş ve bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin bu konuda sağlayacağı destekten söz etmiştir. Bu destek, hem önerilerin hayata geçirilmesinde kolaylık sağlanması hem de süreçteki iş birliğinin güçlendirilmesi adına önemli bir unsur olarak ifade edilmiştir (Hesenli, 2010, s. 232-233). Resulzâde, Azerbaycan'ın sınırlarına ilişkin İstanbul basınına bilgi verirken özellikle işgal altında bulunan Bakü üzerinde durarak, buranın ısrarla Azerbaycan toprağı olduğunu vurgulamıştır. Bu açıklama, Bakü üzerinde emelleri olan devletlere açık bir uyarı niteliği taşımıştır. Bakü'nün Türk dünyası açısından önemli bir mesele olduğunu ifade eden Resulzâde, Enver Paşa ile de görüşerek Bakü, Karabağ ve Zengezur konularını ele almış; bu bölgelere Osmanlı Devleti'nin asker göndermesi hususunda fikir alışverişinde bulunmuştur (İmanov, 2006, s. 81-84).

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiğinde, bu durum Rusya ve İran tarafından hoş karşılanmamıştı. Rusya'nın tepkisi, daha çok Azerbaycan'ın stratejik konumuna ve özellikle Bakü'nün sahip olduğu petrol kaynakları ile yeraltı-yerüstü zenginliklerine dayanıyordu. Çarlık dönemi boyunca Azerbaycan'ın petrol kaynaklarını kullanan Rusya, ihtilalden sonra Bakü petrollerini yeniden ele geçirme arzusu taşıyordu. İran ise Güney Azerbaycan'ın Bağımsız Azerbaycan ile birleşmesi olasılığını öne sürerek, bu bağımsızlığa karşı çıkmış ve durumu Osmanlı Devleti'ne iletmişti (BOA, HR.SYS: 2456/29). Bolşevikler ise Bakü ve çevresinin Bağımsız Azerbaycan'ın kontrolüne geçmesini hem politik hem ekonomik çıkarları açısından kaygıyla izliyordu (Türkmen, 2018:119/235, s. 26).

Resulzâde'nin İstanbul'da, özellikle Enver Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmelerde, Bakü'nün kurtarılmasının Azerbaycan'ın geleceği açısından son derece kritik bir öneme sahip olduğu vurgulanmıştır. Hem Resulzâde'nin Bakü'nün kurtarılması ve Azerbaycan'ın geleceğinin güvence altına alınmasına yönelik girişimleri hem de Enver Paşa'nın Kafkasya'da nüfuz elde etmeye çalışan

emperyal güçlerin politik manevralarını engelleme arzusu, Osmanlı Devleti'nin Bakü'nün kurtarılmasına ilişkin askeri ve siyasi planlarını uygulama aşamasına geçmesine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda 6. Ordu Komutanlığına gönderilen bir yazıyla, başta Azerbaycan olmak üzere Türkistan, Rusya Müslümanları ve Dağıstan'a yardım edilmesi yönünde harekât planı devreye sokulmuştur. Yapılacak yardımların etkin bir şekilde organize edilebilmesi amacıyla yönetim mekanizmaları da hızla oluşturulmuştur. İlgili yazıda, Enver Paşa kardeşi Yüzbaşı Nuri Bey ile Şevket Bey'i Dağıstan'da görevlendirmiştir. Batum Antlaşması'nın dördüncü maddesine dayanarak, Azerbaycan temsilcileri olan Resulzâde ve Hacinski Osmanlı Devleti'ne resmi bir başvuruda bulunarak askeri yardım talep etmiştir. Bu başvuru, dönemin siyasi ve askeri koşulları çerçevesinde Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durumun ciddiyetini ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkisini yansıtan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir (Resulzâde, 1990, s. 47-48). Resulzâde'nin Bakü'ye yönelik temaslarının yanı sıra, Gence'deki dördüncü ve beşinci hükümetlerin Başbakanı olan Nasip Yusufbeyli, Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlamak amacıyla Naki Keykurun'u da özel elçi olarak İstanbul'a yollamıştır. Bu süreçte Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa ile gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda gerekli yardımların sağlanacağı hususunda mutabakata varılmıştır (Garip, 1923, s. 6-7; Bal, 2010 s. 110-111). İstanbul'a giden heyet ise Naki Şeyhzamanlı ve Ömer Faik Numanzade'den oluşmaktaydı (Sarı, 2016, s. 75-100). Bu bağlamda, Batum Antlaşması'nın dördüncü maddesi ön plana çıkarılarak Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a askeri yardım sağlamasının uluslararası hukuka uygun olduğu vurgulanmıştır. Resulzâde'nin, Gence'deki Azerbaycan Ulusal Meclisi ile sürekli temas halinde olduğu ve Bakü'ye dair detaylı bilgiler aldığı da belirtilmiştir (Yavuz, 2020, s. 396). Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyet hükümetinin talebi durumunda Osmanlı Devleti'nin iç düzen ve güvenliği sağlama amacıyla gerekirse silahlı kuvvetlerle destek vereceği ifade edilmiştir (Resulzâde, 1990, s. 448; BOA, HR.HMŞ.İŞO: 124-13/1). Resulzâde'nin Osmanlı Devleti nezdinde Bakü için askeri yardım talep etme girişimleri somut sonuçlar doğurmuş; bu kapsamda Enver Paşa ile görüşen General İbrahim Paşa, başta tüfek, top ve mitralyöz olmak üzere kayda değer miktarda mühimmat temin etmiştir (İmanov, 2006, s. 90). Resulzâde'nin İstanbul'da Bakü'nün kurtuluşu için Enver Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmelerin yanı sıra, Azerbaycan hükümeti tarafından bu amaç doğrultusunda özel bir elçi atanması, Enver Paşa'yı Kafkasya projesini daha aktif bir şekilde hayata geçirmeye teşvik etmiştir. Bu dönemde bölgede etkin olan Alman, İngiliz ve Rus yayılmacı politikalarına rağmen Enver Paşa, Türk ve Müslümanların ağırlıkta olduğu Kafkas coğrafyasında Türk hâkimiyetini tesis etmenin ancak Azerbaycan hükümetinin bağımsızlığını sürdürülebilir kılmakla mümkün olacağını bilincindeydi. Özellikle Bakü'nün işgalden kurtarılmasının stratejik bir zorunluluk olduğunu tespit etmişti. Nitekim Osmanlı arşiv

belgelerinde, “Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi tarafından talep edilmesi durumunda, Hükûmet-i Osmaniyye kamu düzeni ve iç güvenliği sağlamak amacıyla gerekirse silah kuvvetiyle yardıma bulunacaktır” ifadesine yer verilmiştir (BOA, HR.HMŞ.İŞO: 124/13-1). Bakü’nün işgalden kurtarılması için yalnızca askeri değil, diplomatik girişimler de yoğun bir şekilde sürdürülmüştür. Örneğin, Kazan Türklerinin Milli İdare Reisi Sadri Maksudi Bey, Osmanlı’nın Moskova büyükelçisi Galip Kemalî Bey ile yaptığı görüşmede Bakü meselesini ele almıştır. Bu gelişmeler neticesinde Bakü, tüm Türk dünyasının ortak bir meselesi haline gelerek geniş çaplı bir sahiplenme sürecine girmiştir. Türk dünyası tarafından gerek diplomatik gerekse askeri düzlemde çeşitli çözüm yollarının devreye sokulduğu ve bu çerçevede siyasi-askeri faaliyetlerin sistematik bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir (Kurat, 1970, s. 527). Bu doğrultuda, Enver Paşa, Kafkasya İslam Ordusu’nu güçlendirmek ve kesin bir sonuca ulaşmak amacıyla Nuri Paşa komutasındaki 5. Tümeni Azerbaycan’a sevk etmiştir (Türkmen, 2018, s. 32). Nuri Paşa, stratejik açıdan önemli bir konumda bulunan Gence’yi, bir mahallesi Ermeni taburunun işgali altında iken, İngiliz, Ermeni ve Rus egemenliğindeki Bakü’den önce kurtarmak için harekete geçmiştir. Önceliği bölgede bulunan Ermeni çetelerinin temizlenmesine vermiştir. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu, Gence’nin işgal altındaki bir mahallesi Ermeni güçlerinden arındırdıktan ve Milli Azerbaycan Hükûmeti, Tiflis’te yaklaşık 20 gün kaldıktan sonra 17 Haziran’da Gence’ye taşınmıştır. Bu gelişmenin ardından hükûmet ve Nuri Paşa, Bakü’nün işgalden kurtarılması için harekete geçmiştir. Enver Paşa’nın Kafkasya politikasında Azerbaycan şehirlerinin güvenliğinin sağlanması stratejik bir öneme sahipti. Tüm planlarını bu hedef doğrultusunda şekillendiren Enver Paşa, bu bağlamda güven duyduğu kardeşi Nuri Paşa’ya, Bakü’nün kurtarılması için özel talimatlar vermiştir. Bu süreçte, Azerbaycan Millî Hareketi’nin önde gelen isimlerinden Resulzâde de Bakü’nün stratejik önemini Osmanlı yönetimi ve Enver Paşa ile yaptığı görüşmelerde vurgulamıştır. Resulzâde, Bakü’nün Azerbaycan’ın varlığı için hayati bir öneme sahip olduğunu ifade ederek, “Bakü, Azerbaycan bedeninin başı konumundaydı; Bakü’süz Azerbaycan başsız bir cesetten farklı değildir” şeklinde güçlü bir metaforla bu durumu dile getirmiştir (Altunsoy, 2019, s. 72). Ağustos 1918’in başlarında Bakü’nün kesin olarak ele geçirilmesi için bir taarruz emri verilmiş olsa da bu ilk girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum hem Azerbaycan’da hem de İstanbul’da büyük bir umutsuzluk yaratmıştır. Ancak Resulzâde, umutsuzluğa kapılmak yerine umut aşılama devam etmiş, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hacinski’ye yazdığı bir mektupla Bakü’nün kurtuluşuna olan inancını dile getirmiştir. Bu mektup, Azerbaycan’ın özgürlüğü için direnişin sürdürülmesi gerektiği yönünde moral aşılama ve umutların tazelenmesine vesile olmuştur (Türkmen, 2018, s. 39). Nihayetinde, İkinci Bakü Taarruzu başarılı olmuş ve bu süreçte İngiliz güçleri, Ermeni Bolşevikler ve

Ruslar şehri terk etmek zorunda kalmıştır. 15 Eylül 1918 itibarıyla Bakü, tamamen Osmanlı birliklerinin kontrolüne geçmiştir (BOA, HR.SYS: 2113/16-22; Yüceer, 2008, s. 351). Böylelikle Enver Paşa'nın stratejik hedeflerinden biri gerçekleşmiş ve Bakü'nün kurtuluşu, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.

4. Mehmet Emin Resulzâde'nin İstanbul'daki Diğer Siyasi ve Diplomatik Girişimleri

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Osmanlı Devleti ile ilişkileri yeni bir boyut kazanmış, bölgenin stratejik önemi Osmanlı desteğini gerekli kılmıştır. (Şimşir, 1995, s. 9). Mehmet Emin Resulzâde'nin daha önce İstanbul'da bulunmuş olması ve İstanbul çevresindeki yerel ilişkileri, Azerbaycan'ın taleplerinin karşılık bulması bakımından önemli bir etki sağlamıştır. Türk Ocağı çevresiyle entelektüel açıdan yakın bir ilişki kurması, bu çevreden destek almasını mümkün kılmıştır. Ayrıca, yalnızca İstanbul'daki Türkçü çevrelerle değil, Türk dünyasının bu doğrultuda faaliyet gösteren diğer temsilcileriyle bir dizi toplantı gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede, Türk dünyasının çeşitli meselelerini gündeme getirmiştir. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında, önceden tanıştığı İran Azerbaycanlıları ile de bir araya gelmiş ve onların Azerbaycan'ın bağımsızlığından duyduğu memnuniyeti dile getirdiğini not etmiştir. İran Azerbaycanlılarının, İran'a dair umutlarının tükendiğini belirttikleri ve artık “ölü Farsları düşünmek yerine kendi düşüncelerimizi geliştirmemiz gerekir” yönünde görüşler ifade ettiklerini aktarmaktadır. Bunun neticesinde, Resulzâde İstanbul'daki güney Azerbaycanlılarla birlikte Azerbaycan ve Türkçülük bilinci çerçevesinde bir cemiyet oluşturdıklarını ifade etmektedir. Ayrıca, bu grup içerisinde bir kısmının bayram günü Türk Ocağı'nda gerçekleştirdikleri toplantılar da dikkate değerdir (İmanov, 2006, s. 85).

Osmanlı yönetimi, Batum Konferansı'nın her aşamasını yakından takip etmiş ve yeni Kafkas cumhuriyetlerinin oluşumu sürecinde Batum'daki Osmanlı delegasyonuna doğrudan rehberlik etmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığına ilişkin bilgiyi ise Batum'da bulunan Halil Bey (Menteşe) aracılığıyla edinmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyarak siyasi destek sağlanmış, bu bağlamda İstanbul'da Azerbaycan elçiliği kurulmuş ve diplomatik ilişkiler sürdürülmüştür. Bu durum, Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınırlığı açısından oldukça önemli bir adım olmuştur. Ayrıca, devletlerarası hukuk çerçevesinde Azerbaycan'a önemli bir diplomatik destek sağlanmıştır (Keykurun, 1998, 86-107). Osmanlı Devleti, özellikle Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne büyük bir hassasiyet göstermiştir (Ağayev, 2008, s. 151-152).

Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nden talepleri; mali, eğitim, askeri ve teknik alanlarda yoğunlaşmaktaydı. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti tarafından sunulan politik ve askeri destek, Azerbaycan'ın uluslararası alandaki varlık zeminini ve meşruiyetini pekiştirme açısından büyük bir öneme sahip olmuştur. Resulzâde,

Kafkasya meselesi ve sınır konusuna ilişkin İstanbul'da düzenlenecek görüşmelere Osmanlı makamlarınca acilen davet edilmiştir. Bunun sonucu olarak, kendi ifadesine göre, bu toplantılara hazırlıksız olarak katılmış olsa da, hem sınır sorunları hem de Azerbaycan'ın ihtiyaç duyduğu diğer meseleler hakkında derinlemesine bilgilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, eksiklikleri gidermek ve ihtiyaçlara yönelik çözüm üretmek adına Azerbaycan hükümeti ile düzenli olarak iletişim içinde kalmıştır. İstanbul'daki gelişmeleri Azerbaycan'a aktarmakla kalmayıp, ihtiyaçların bir an önce bildirilmesini talep etmiş ve bu taleplerin yerine getirilmesi sürecini yakından takip etmiştir. Azerbaycan'ın Osmanlı'dan beklentileri arasında eğitim alanındaki talepler de önemli bir yer tutmuştur. Resulzâde, bu konuya ilişkin Maarif Nazırı Nazım Bey ile görüşüğünü ifade etmiştir. Ayrıca, Maarif Nazırı Nesib Bey Yusufbeyli'nin, Azerbaycan'ın eğitim ihtiyaçlarına dair detayları kendisine hızlı bir şekilde aktarıp bu gereksinimlerin teminini sağlama görevini üstlenmesi gerektiğini belirtmiştir (İmanov, 2006, s. 88). Azerbaycan Maarif Nazırı Nasib Bey Yusufbeyli, öğretmen eksikliği ile birlikte farklı ders kitapları ve eğitim materyalleri konusundaki ayrıntılı bir raporu 16 Temmuz 1918 tarihinde Resulzâde'ye iletmiştir (İmanov, 2006, s. 88; İbrahimoglu, 2014, s. 318). Bu süreçte Osmanlı Devleti, 50 öğretmenin yanı sıra ihtiyaç duyulan ders kitapları ve eğitim araçlarını Azerbaycan heyetine temin ederek Azerbaycan'ın eğitim sistemine önemli bir katkı sağlamıştır (Aydemir, 1997, s. 143). Azerbaycan'ın kurumsal gereksinimlerine yönelik olarak Osmanlı Devleti, imkânları ölçüsünde çeşitli desteklerde bulunmuştur. Resulzâde, askeri demiryolları, karayolları ile limanların bakım ve onarımlarını sağlamak için teknik yardım talep etmiş ve ulaşım ile haberleşme konularında da ihtiyaçlarını iletmiştir (BOA, BEO: 4532/339882-13; BOA, HR.HMŞ.İŞO: 124/13-3). Özellikle posta ve telgraf hizmetleri konusundaki eksikliklerin giderilmesi hususunda Osmanlı yönetiminden yardım talep eden Resulzâde, bu konunun anlaşmalara da dahil edilmesini sağlamıştır (BOA, HR.HMŞ.İŞO: 124/13-1). Ayrıca Azerbaycan'ın zabıta, polis ve jandarma teşkilatlarının kuruluşu ve işleyişine yönelik gerekli düzenlemeler için ilgili yönetmeliklerin temin edilmesini istemiş ve bu alanda da Osmanlı Devleti'nden destek sağlanmıştır (BOA, DH.EUM.LVZ: 44/2). Özellikle posta ve telgraf sisteminin kurumsallaşmasına ilişkin Resulzâde'nin talebi çerçevesinde Osmanlı Devleti farklı bir çözüm önerisi sunmuştur. Buna göre, Azerbaycan Uluslararası Posta ve Telgraf Birliği'ne kabul edilene kadar Osmanlı haberleşme teşkilatı kullanılacaktı (Şahin, 2022, s. 85). Bu adım, iki devlet arasındaki iş birliğini güçlendirdiği gibi Azerbaycan'ın modernleşme çabalarına da önemli bir destek teşkil etmiştir.

Azerbaycan'ın en acil ihtiyaçlarından biri mali konular olarak öne çıkmaktadır (BOA, MV: 212/168). Bu doğrultuda Azerbaycan, Osmanlı Devleti'nden maddi destek sağlamak amacıyla bir mali heyeti İstanbul'a

göndermiştir. Azerbaycan'ın İstanbul'a yolladığı ilk heyetten yaklaşık üç hafta sonra mali konuları görüşmek üzere başka bir heyet daha gönderilmiş ve bu heyette Selim Bey Behbutov ile Esed Bey Rüstembeyov bulunmuştur (İmanov, 2006, s. 119-124). Resulzâde'nin yakından ilgilendiği ve büyük bir titizlikle takip ettiği bu mali meseleler çerçevesinde, maliye nezaretinde önemli görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Sadrazam ve Maliye Nazırı Vekili Talat Paşa ile bir araya gelinmiş, meselelerin derinlemesine ele alındığı bu toplantılar sonucunda Paşa'nın destek sözü vermesi, heyeti harekete geçiren en önemli adımlardan biri olmuştur. Bu sözün, sürecin başlatılmasına ve heyetin çalışmalarını daha planlı bir şekilde yürütmesine olanak sağladığı görülmektedir (Tanin, 1334:3459, s. 3). Görüşmelerin ardından biri açık, diğeri gizli olmak üzere iki bölümden oluşan bir antlaşma imzalanmıştır. Anlaşmanın geçerlilik süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. Birinci antlaşma, ticari mal alımı şeklinde düzenlenmiş olup Osmanlı Devleti tarafından iki milyon Osmanlı lirası kredi verilmesini kapsamaktaydı. Bu borcun ödemesi ise belirli temel maddelerle yapılacaktı. Söz konusu ödemeye konu olan ürünler petrol, makine yağları, bakır gibi sanayi hammaddelerinin yanı sıra buğday, tuz, arpa, pamuk, meyan kökü ve hayvancılıkla ilgili ürünlerden oluşmaktaydı. Bu kapsamda davar, koyun gibi hayvanlar ve yün de anlaşmaya dâhildi (BOA, BEO: 4532/339882-13). İkinci antlaşma ise %5 faiz oranıyla 500 bin liralık bir kredi olarak düzenlenmiştir (BOA, MV: 212/168; İmanov 2006, s. 127). Resulzâde, bu kapsamda avans olarak verilmesi planlanan miktarın 6 ay içinde ödeneceğini ve toplam geri ödeme süresinin 10 yıl olacağını ifade etmiştir (İmanov, 2006, s. 90). Söz konusu antlaşma, Osmanlı Devleti adına İsmail Hakkı Paşa ile Azerbaycan heyetinden M. Emin Resulzâde, Esed Bey Rüstembeyov ve Selim Bey Behbutov tarafından imzalanmıştır (İmanov, 2006, s. 127). Gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda, Azerbaycan'ın maliye teşkilatını düzenlemek amacıyla Bank-ı Osmani Meclis-i İdare üyelerinden Hamid Bey'in Azerbaycan'a gönderilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda, Azerbaycan'ın mali yapısının geliştirilmesi ve yeniden yapılandırılmasına dair ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak hayata geçirilmiştir (Tanin, 1334:3458, s. 3).

Sonuç

Kafkaslarda ortaya çıkan sınır sorunlarını çözmek amacıyla Almanya'nın girişimiyle düzenlenen konferansa Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ı da davet etmiş ve böylece Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınırlığını ve bağımsızlığının görünürlüğünü artırmada önemli bir adım atılmıştır. Bu çerçevede, Azerbaycan hükümeti Mehmet Emin Resulzâde liderliğindeki bir heyeti İstanbul'a göndermiştir. Resulzâde'nin bu heyete başkanlık etmesinin önemi, onun daha önce İstanbul çevresini iyi tanınması, Türk milliyetçi çevrelerinde bilinirliği ve Müsavat Partisi'nin önderliğinde şekillendirdiği, bağımsızlık ve Türk ulusçuluğuna dayalı bir Azerbaycan devleti anlayışı konusundaki zihinsel dönüşümüyle ilişkilendirilebilir. İstanbul'da Osmanlı makamlarıyla

gerçekleştirdiği hem heyetler arası hem de birebir görüşmelerin siyasi etkisinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Azerbaycan'ın siyasi sahnede özne haline gelmesi ve ilerici yapısıyla dikkat çekmesi, bu temasların Azerbaycan adına son derece verimli geçmesini sağlamıştır. Resulzâde'nin fikir ve uygulamaları incelendiğinde, Azerbaycan bölgesinde kalıcı bir bağımsızlık alanı oluşturma konusunda derin bir birikime sahip olduğu söylenebilir. Halk tabanını egemen sınıfların ideolojisinden soyutlayarak ön plana çıkarma isteği ve bu doğrultudaki eğilimleri, onun hem Azerbaycan'da hem de İstanbul'da önemli bir devlet adamı olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan'ın kurumsal yapısının geliştirilmesi ve ihtiyaç duyulan maddi kaynakların temin edilmesindeki etkinliği ise dikkate değerdir. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a gösterdiği özel ilgiye rağmen, Resulzâde'nin Osmanlı çevrelerinde bilinirliğinin, Azerbaycan'a yönelik yardımların niteliğinde belirleyici olduğu ifade edilebilir. Kendisi, Azerbaycan ve Türklük ile ilgili gelişmeleri yakından takip etmiş ve bu süreçlerde aktif bir rol üstlenmiştir. Özellikle işgal altındaki Azerbaycan şehirlerinin kurtarılması konusunda Osmanlı makamları ile Azerbaycan hükümeti arasında kesintisiz bir iletişim ağı kurulmasında öncü olmuştur. Enver Paşa ile kurduğu özel yakınlığın, Bakü ve diğer Azerbaycan şehirlerinin kurtarılmasında etkili bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Resulzâde'nin liderliği ve çabaları, yalnızca Azerbaycan'ın bağımsızlığı için değil, aynı zamanda Türk dünyasıyla ilişkilerin güçlenmesi bakımından da kritik bir önem taşımaktadır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Mehmet Emin Resulzâde'nin İstanbul'da üstlendiği diplomatik görevler önemli bir tarihi süreci yansıtmaktadır. Ülkesinin uluslararası alanda tanınırlığını artırmak ve Azerbaycan'ın çıkarlarını savunmak açısından büyük önem taşımıştır. Bağımsızlık mücadelesindeki lider kimliğiyle tanınan Resulzâde, bu dönemde Azerbaycan'ın sesini duyurma ve Türkiye ile ilişkileri güçlendirme amaçlı birçok temas gerçekleştirmiştir. Onun çabaları, iki ülke arasındaki tarihi ve kültürel bağların kuvvetlenmesine de katkı sağlamıştır. İstanbul'da yürüttüğü faaliyetler, sadece diplomatik girişimler olarak kalmamış, aynı zamanda Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesine olan uluslararası desteğin artmasını da sağlamış, Azerbaycan'ın yeni siyasi kimliğini tanıtmaya açısından büyük bir önem taşımıştır. Resulzâde, milli mücadeleye liderlik eden bir figür olarak, Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine öncelik vermiş, iki millet arasında güçlü bağların kurulması için çaba göstermiştir. Bu süreçte, İstanbul'da yürüttüğü faaliyetler, yalnızca Azerbaycan'ın tanınması amacıyla değil, aynı zamanda Kafkasya'da barış ve istikrarın sağlanması için de etkili bir zemin oluşturmuştur. Bu dönemde yürüttüğü çalışmalar, hem Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınmasını sağlamak hem de Türkiye ile ilişkilerin güçlendirilmesi açısından büyük bir değer taşımaktadır.

Resulzâde'nin İstanbul'daki faaliyetleri, genç Azerbaycan Cumhuriyeti için siyasi, diplomatik ve kültürel anlamda kritik bir döneme denk gelmiştir. Bu misyonun amacı, ülkesinin bağımsızlığını daha geniş bir çevreye duyurmak ve aynı zamanda Türk dünyası ile bağları derinleştirmek olmuştur. Resulzâde'nin çabaları, Azerbaycan'ın özgürlük mücadelesindeki kararlılığını uluslararası bir zemine taşımış ve Türk dünyasının dayanışmasını vurgulamıştır. Onun İstanbul'daki varlığı, Azerbaycan tarihinin bu hassas döneminde stratejik önem taşıyan bir rol oynamıştır. Onun İstanbul'daki faaliyetleri, hem cumhuriyetin dış politikası hem de Osmanlı Devleti ile kurulan ilişkiler bakımından dikkat çekici bir boyut taşımaktadır. Resulzâde, Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını savunurken aynı zamanda Türk dünyası arasındaki bağların güçlendirilmesinde önemli bir köprü görevi üstlenmiştir. İstanbul'da gerçekleştirdiği diplomatik temaslar ve siyasi ilişkiler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genç yaşta bir devlet olarak uluslararası sistemde kendi yerini sağlamlaştırmaya çalıştığı bu hassas dönemde, özellikle stratejik iş birlikleri kurma anlamında kilit bir rol oynamıştır. Onun bu misyonu, sadece dönemin politikalarını değil, aynı zamanda bağımsızlığın korunması ve ulusal ideallerin hayata geçirilmesi yönündeki kararlılığı da ortaya koymaktadır. Resulzâde'nin bu süreçteki liderliği ve vizyonu, Azerbaycan tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri olarak hafızalarda yer etmeye devam etmektedir. Onun bağımsızlık sürecine yaptığı katkılar, Azerbaycan halkının ulusal kimliğinin pekişmesine, demokrasi değerlerinin benimsenmesine ve Azerbaycan'ın uluslararası tanınırlığına büyük oranda destek sağlamıştır. Liderliği, Azerbaycan'ın özgürlük mücadelesinin temel taşlarından biri olarak tarihte yerini almıştır.

İstanbul'da yürüttüğü diplomatik faaliyetler, ülkenin uluslararası alanda tanınması ve Azerbaycan davasının savunulması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu dönemde Resulzâde, hem Azerbaycan'ın bağımsızlığını meşrulaştırmak hem de yeni kurulan devletin çıkarlarını korumak amacıyla yoğun bir çaba göstermiştir. İstanbul, Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği ve uluslararası ilişkilerde değişimlerin yaşandığı bir dönemde stratejik bir merkez olarak öne çıkmış, Resulzâde'nin faaliyetleri için uygun bir zemin teşkil etmiştir. Resulzâde'nin diplomatik misyonu, yalnızca mevcut jeopolitik dengelere dayanmayıp aynı zamanda Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel kimliğini vurgulayan bir söyleme odaklanmıştır. Böylece, Osmanlı elitleri ile entelektüel çevrelerden destek sağlanmaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra, dönemin karmaşık siyasi yapısı nedeniyle Resulzâde, Azerbaycan adına hem doğrudan diplomatik görüşmeler gerçekleştirmiş hem de halk nezdinde farkındalık yaratmayı hedeflemiştir. Eğitim, basın ve ulusal kimlik propagandası gibi araçlar kullanarak yürütülen bu diplomasi, Azerbaycan'ın uluslararası platformlarda tanınırlığını artırmayı amaçlamıştır.

Resulzâde'nin İstanbul'da gerçekleştirdiği diplomatik misyon kapsamında yürüttüğü çalışmalar, dönemin siyasi ve toplumsal dinamikleri açısından büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu faaliyetler, hem Türk dünyası ile uluslararası ilişkiler arasında bir köprü kurulmasına katkı sağlamış hem de bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi noktasında kritik bir rol oynamıştır. Aynı zamanda, Resulzâde'nin bu süreçte üstlendiği görevler, yalnızca diplomatik ilişkileri güçlendirmekle kalmamış; kültürel ve ideolojik bağların da pekişmesine olanak tanımıştır. Bu nedenle, onun İstanbul'daki faaliyetlerini, dönemin jeopolitik koşulları bağlamında değerlendirdiğimizde hem kısa vadeli hem de uzun vadeli etkilerinin göz ardı edilemeyecek düzeyde olduğunu söylemek mümkündür.

Resulzâde'nin görev süresi boyunca diplomatik alandaki başarılarının somut bir kazanıma dönüşüp dönüşmediği meselesi, çalışmada ele alınmış, bu inceleme kapsamında, onun özellikle İstanbul'da gerçekleştirdiği temaslar, dönemin sosyo-politik koşulları ve uluslararası ilişkiler dengesi göz önüne alındığında, ayrı bir önem arz etmektedir. İstanbul'da kurduğu bağlar ve yaptığı görüşmeler, yalnızca onun görev dönemiyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda dönemin genel siyasi atmosferine ve bölgedeki güç dinamiklerine dair önemli ipuçları sunan bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle söz konusu temaslar, hem bireysel hem de tarihsel açıdan derinlemesine değerlendirilmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda dönemin siyasi atmosferine de ışık tutan önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 4532, Gömlek No: 339882/13.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemî (DH.EUM.LVZ), Dosya No: 44, Gömlek No: 2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO), Dosya NO: 124, Gömlek No: 13/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), Dosya No: 2373, Gömlek No: 4; Dosya No: 2456, Gömlek No: 29; Dosya No: 2372, Gömlek No: 2-105; Dosya No: 2113, Gömlek No: 16-22, Dosya No: 2457, Gömlek No: 60/1; Dosya No: 2303, Gömlek No: 4/11.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), Dosya No: 212, Gömlek No: 168.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 930-1-0-0-1-18-1

Gazete Yazıları

Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Reisi Resulzâde Mehmed Emin Beyin muharrimize beyânâtı. Vakit, 248, 26 Haziran 1334, 1.

Azerbaycan heyeti. İkdâm, 7679, 25 Haziran 1334, 2.

Azerbaycan'da maliye teşkilâtı. Tanin, 3458, 28 Temmuz 1334, 3.

Azerbaycan ve Dağıstan Murahhasları. İkdâm, 7679, 25 Haziran 1334, 2.

Azerbaycan ve Dağıstan murahhaslarıyla mülakat. Vakit, 26 Haziran 1334, 1.

Azerbaycan ve Kafkas murahhaslarıyla mülakat. Tasvir-i Efkâr, 26 Haziran 1334, 1.

Azerbaycan murahhasları. Tanin, 3459, 29 Temmuz 1334, 3.

Azerbaycan'ın Almanya hükûmetine notası. Vakit, 329, 23 Eylül 1334, 2.

Azerbaycan'ın büyük günü. Yeni Kafkasya, 1 (17), 1923, 2-3.

Batum Müzakeratı. Tanin, 3414, 11 Haziran 1334, 1.

İstanbul Konferansı, Ermeni murahhaslarının beyânâtı. Sabah, 10274, 22 Haziran 1334, 1.

İstanbul Konferansı. Tanin, 3424, 21 Haziran 1334, s.1.

İstanbul Konferansı. Zaman, 22 Temmuz 1334, 1.

İstanbul Konferansı olmayacak. Zaman, 9 Teşrin-i evvel 1334, 1.

İstanbul Konferansı, Konferans Müzakeratı. Sabah, 10267, 25 Haziran 1334, 2.

Kafkas Murahhaslarının muvasâlâtı. Sabah, 10278, 26 Haziran 1334, 1.

Kafkasya Heyât-ı Murahhasası'nın Muvasalâtı. Tasvir-i Efkâr, 2491, 20 Haziran 1334, 1.

Kafkasya Heyet-i Murahhasasının Vürudu. İkdâm, 767, 20 Haziran 1334, 1.

Kafkasya Meseleleri. Tanin, 3416, 13 Haziran 1334, 1.

M. Garip. (1923). Türklüğün büyük günlerinden 15 Eylül münasebetiyle. Yeni Kafkasya, 1(1), 6-7.

Şimali Kafkas ve Azerbaycan Heyet-i Murahhasalarının şehrimize muvasalâtı. Zaman. 83, 25 Haziran 1334, 2.

Telif Tetkik Eserler

Ağayev, M. (2008). *Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Ağayev, M. (2024). Osmanlı Devleti ile Kafkasya Devletleri Arasında Yapılması Düşünülen İstanbul Konferansına (Haziran-Ekim 1918) Gönderilmiş Azerbaycan

- Murahhas Heyetinin Faaliyeti Hakkında Bazı Değerlendirmeler. *BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, ss.380-396.
- Akarslan, Z. (2022). *Azerbaycan siyasi tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Akarslan, Z. (2022). Azerbaycan'da hapsedilmiş bir aydın Ahmed Bey Pepinov(1893-1938). *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 22(1), 1-19.
- Akarslan, Z. (2024). Azerbaycan'da bağımsızlığa adanmış bir ömür: Fethali Han hoyski (1875-1920). *Gazi Türkiyat*. 34, 129-149.
- Aküzüm, F. (1984). Azerbaycan istiklalinin tarihi gelişimi ve Resulzâde. *Azerbaycan Dergisi*. 33 (248), 11-19.
- Altunsoy, Y. (2019). Kafkas İslam Ordusu ve Bakü zaferi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2, 42-91.
- Amanoğlu, E. (2005). Bakü'de Ermenilerin yaptıkları soykırım (Mart 1918) ve edebiyatta yansımaları. *Karadeniz Araştırmaları*. 5, 99-107.
- Asker, A. (2015). Azerbaycan'da ulus inşasının onay aşaması (1918-1920) ve önemi üzerine bazı tespitler. *Yeni Türkiye*. 75, 536-546.
- Aydemir, Şevket S. (1997). *Suyu arayan adam*. Remzi Kitabevi.
- Bal, H. (2010). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*. İdil Yayınları.
- Balayev, A. H. (1993). *Azerbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920-ci iller)*. Azerbaycan Tarihi (en gedim dövrlərdən XX əsrin evvəllərinə gədər). Elm Yayıncılık.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1983). *Türk İnkılap Tarihi*. C.3. TTK Yayınları.
- Birinci Dünya Harbi'nde Bakü yollarında 5.Kafkas Piyade Tümeni* (2006). Editör: Yarbay Rüştü Türker, Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Arş. Uzm. Mehmet Korkmaz. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi.
- Çağlayan, K. T. (1999). İngiliz belgelerine göre Transkafkasya'da Osmanlı-Alman rekabeti. XIII. *Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, III/I, 4- 8 Ekim, 411-418.
- Gafarov, V. (2017). Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918). *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 99-144.
- Hasanov, B. (2011). *Azerbaycan'da Din: Sovyetler'den bağımsızlığa hafıza dönüşümleri*. İsam Yayınları.
- Hesenli, C. (1998). *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*. Azerbaycan Kültür Derneği.
- Hesenli, C. (2010). *Cumhuriyet dönemi Azerbaycan dış politikası (1918- 1920)*. Büyük Devletler kışkırmada bağımsız Azerbaycan (1918-1920). IQ Sanat Yayınları.
- Hesenli, C. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan dış politikası (1918-1920)*". Büyük Devletler Kışkırmada Bağımsız Azerbaycan (1918- 1920). IQ Sanat Yayınları, 227-256.

- İbrahimoglu, İsa A. (2014). Türkiye'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyetine devlet kuruculuğu alanında yardımları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2(6), 316-321.
- İmambeyli, V. (2020). Between Tsarism and Ottomans: Russian/ Caucasian Muslims in the Writings of M. E. Resulzâde During the First World War. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 37, 205-224.
- İmanov, V. (2006). *Azerbaycan–Osmanlı ilişkileri (1918)*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İnan, A. (1959). Manas destanı üzerine notlar. *Belleten*, 8(7), 125-159.
- İvanov, V. (2003). *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) lider bir aydın ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsili*. Boğaziçi Üniversitesi Yayını.
- Keykurun, N. (1998). *Azerbaycan istiklal mücadelesinden hatıralar (1905-1920)*. İlke Kitabevi Yayınları.
- Kılıç, S. (1998). *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzâkereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*, Dergâh Yayınları.
- Kuku, C. (2019). *Bolşevik Komiseri Stephan Şaumyan'ın Bakü'deki faaliyetleri (1917-1918)*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aydın.
- Kurat, Akdes N. (1970). *Türkiye ve Rusya XVIII. yüzyıl sonundan kurtuluş savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919)*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Mehman, A. (2006). *Milli Mücadele yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri*. [Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mehmet Emin Resulzâde. (1928). *Kafkasya Türkleri*. Türk Yılı, İstanbul, 474-552.
- Mehmetzade, Mirza B. (1991). *Milli Azerbaycan hareketi*. Azerbaycan Kültür Derneği.
- Mirişli, E. (2021). Tarix. *Türküstan Dergisi*, 7.
- Nəsibli, N. (2011). *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*. Qanun Nəşriyyatı.
- Qafarov, Vasif. *Batum Konfransında Erməni Dövlətinin Yaradılması və İrəvanın Ermənilərə Verilməsi Məsələsi*. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2024.
- Qasimov, Niyazi. (2017). Paris Barış Konferansında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti nümayende heyetinin çalışmaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 4(11), 76-100.
- Resulzâde, Mehmet E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdilik vaziyeti)*. Haz. Akpınar, Yavuz. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Resulzâde, Mehmet E. (1993). *Kafkasya Türkleri*. Haz. Akpınar, Yavuz, Yıldırım, İrfan Murat, Çağın, Selahattin. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*.
- Sarı, M. (2014). *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*. Türk Tarih Kurumu.
- Sarı, M. (2016). Kafkas murahhaslarının İstanbul seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918). *Kafkasya Çalışmaları*, 1(2), 75-100.
- Sezgin, S. (2021). Türk Yurdu dergisinde Rusya Türkü yazarlar, fikirleri ve Türklüğe katkıları. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10(2), 297-321.
- Sürmeli, S. (2001). *Türk-Gürcü ilişkileri (1918-1921)*. ATAM.

- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı:1905-1920*. Bağlam Yayınları.
- Şahin, E. (2002). *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya ilişkileri içerisinde Trabzon ve Batum konferansları ve antlaşmaları, 1917-1918*. TTK Yayınları.
- Şahin, Enis. (2022). Osmanlı'nın 'unutulmuş son diplomasi' zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918). XVIII. *Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*. 1-5 Eylül 2018, 8, Türk Tarih Kurumu Yay., 79-98.
- Şimşir, S. (1995). *Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türkmen, Zekeriya. (2018). 100. yılında Kafkas İslam ordusunu yeniden hatırlamak Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı ordusunun son savaşı: Gence'den Bakü'ye zafer yürüyüşü. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 119 (235), 23-48.
- Yaqublu, N. (2018). *Cümhuriyyət qurucuları*. Nurlar Nəşriyyat.
- Yavuz, Resul. (2020). Bağımsızlığının ilanından sonra Azerbaycan heyetlerinin İstanbul'daki faaliyetleri ve bu faaliyetlerin Osmanlı basınındaki yansımaları. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 28, 371-400.
- Yılmaz, Reha. (2008). *Birinci Dünya Müheribesinin başlangıcında Osmanlı Devletinin Qafqas siyaseti*. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Qafqas İslam Ordusu.
- Yüceer, N. (1996). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan harekâtı*. Genelkurmay ATASE Başkanlığı.
- Yüceer, N. (2002). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a askeri ve siyasi yardımları. *Türkler Ansiklopedisi*, 12, Yeni Türkiye Yayınları, 409-433.
- Yüceer, N. (2008). *Qafqas İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi*. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqas İslam Ordusu. Qafqas Universiteti.

EXTENDED SUMMARY

The diplomatic mission of Mehmet Emin Resulzade in Istanbul (June-October 1918) constitutes a significant episode in the early diplomatic history of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR). Following the Batumi Treaty signed in June 1918 between the Ottoman Empire and the newly established republics of the South Caucasus, Azerbaijan sought to consolidate its political sovereignty, address unresolved territorial disputes, and secure external support to ensure its survival. However, the nascent state faced considerable political, economic, and security challenges, primarily stemming from the occupation of Baku by Bolshevik and Armenian forces, the geopolitical ambitions of regional and global powers, and the fragile administrative structure of the newly formed government.

The core research problem of this study centers on Resulzade's diplomatic engagements in Istanbul within the broader geopolitical context of World War I and post-imperial transformations in the Caucasus. Specifically, this research examines how his diplomatic initiatives contributed to the formation of Azerbaijan's foreign policy, shaped Ottoman-Azerbaijani relations, and played a decisive role in securing military and economic assistance for Azerbaijan at a critical historical juncture.

The primary objective of this study is to analyze the strategic significance of Resulzade's diplomatic mission in Istanbul and its implications for the state-building process of Azerbaijan. The specific aims include:

- Investigating the role of Resulzade in establishing official diplomatic relations between the Ottoman Empire and the ADR.
- Evaluating the effectiveness of his negotiations in securing military assistance, particularly regarding the liberation of Baku.
- Assessing Azerbaijan's diplomatic strategies in navigating the complex geopolitical landscape of the Caucasus, characterized by competing Ottoman, German, Russian, and British interests.
- Examining Resulzade's intellectual and cultural contributions to the promotion of Azerbaijani national identity within the Ottoman political and academic circles.

This study employs a historical research methodology based on a qualitative analysis of primary and secondary sources. Ottoman archival records, diplomatic correspondences, official government documents, and contemporary newspaper articles serve as the foundational materials for this investigation. The study further incorporates content analysis of Resulzade's letters to the Azerbaijani government, providing first-hand insights into his diplomatic efforts, strategic priorities, and challenges encountered in Istanbul. In addition, relevant scholarly works on Azerbaijan-Ottoman relations and World War I diplomacy in the Caucasus have been critically analyzed to contextualize Resulzade's mission within broader historical frameworks.

The findings of this study underscore the pivotal role of Resulzade's diplomatic mission in shaping Azerbaijan's foreign policy and securing vital military and political support. His engagements with high-ranking Ottoman officials, particularly Enver Pasha and Talat Pasha, resulted in the deployment of the Caucasus Islamic Army, commanded by Nuri Pasha, which played a decisive role in the liberation of Baku in September 1918. The study reveals that Resulzade effectively leveraged Ottoman-Azerbaijani historical and cultural ties to strengthen bilateral cooperation, framing Azerbaijan's independence as a continuation of the broader Turkic political and cultural struggle.

Beyond military considerations, Resulzade's mission encompassed economic, educational, and administrative dimensions. He sought Ottoman assistance in addressing Azerbaijan's infrastructural deficiencies, institutionalizing state mechanisms, and fostering intellectual exchange between Azerbaijani and Ottoman scholars. His efforts also extended to countering German and Russian diplomatic maneuvers that sought to curtail Ottoman influence in the region. The study finds that while Ottoman authorities demonstrated strategic interest in Azerbaijan, their commitment to long-term military and political support was constrained by the empire's deteriorating position in the final months of World War I.

Moreover, Resulzade's diplomatic activities in Istanbul reflected a broader intellectual engagement with Turkish nationalist and Pan-Turkist movements of the period. He actively contributed to discussions on Turkic unity and Azerbaijan's place within the Ottoman geopolitical vision. His writings and speeches played an instrumental role in garnering support from the Ottoman press and intellectual circles, reinforcing Azerbaijan's legitimacy as an independent political entity.

Resulzade's diplomatic mission in Istanbul represents a critical juncture in Azerbaijan's early diplomatic history, demonstrating the interplay between military strategy, political

negotiation, and cultural diplomacy. His successful negotiations with Ottoman authorities directly facilitated Azerbaijan's immediate military objectives, particularly the recapture of Baku, while simultaneously positioning Azerbaijan within a broader transnational Turkic political framework.

This study contributes to a deeper understanding of Azerbaijan's early statecraft by highlighting the multifaceted nature of diplomacy in the post-imperial period. It underscores the role of individual agency in shaping foreign policy and demonstrates how Azerbaijan's political leaders navigated the volatile geopolitical landscape of the early 20th century. Resulzade's diplomatic mission in Istanbul thus remains a significant case study in the broader discourse on nation-building, international recognition, and the role of transnational political networks in shaping modern statehood.

EKLER

Tasvir-i Efkâr, no 2491, 21 Haziran 1334/11 Ramazan 1336, s. 1

Tasvir-i Efkâr, no 2492, 21 Haziran 1334/12 Ramazan 1336, s. 1.

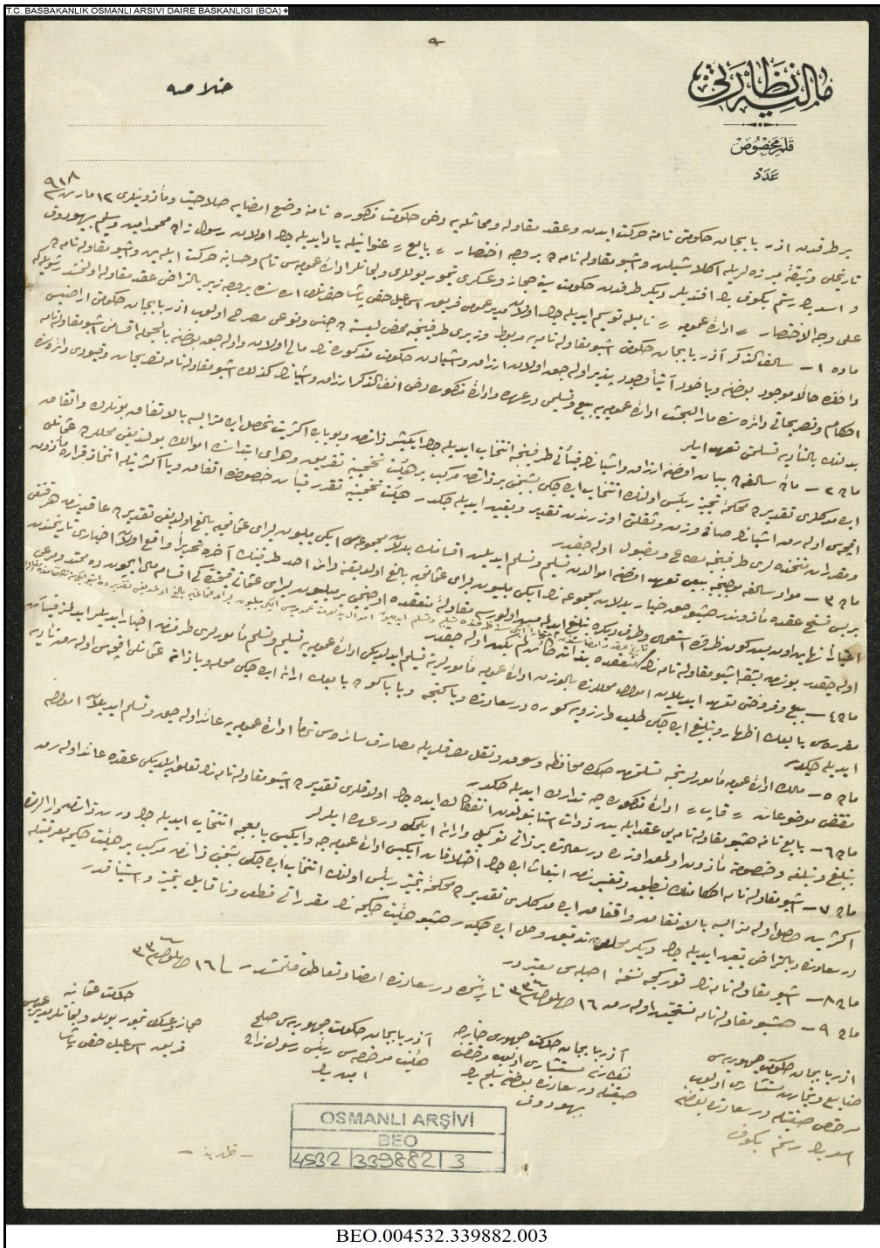
Tasvir-i Efkâr, no 2492, 21 Haziran 1334/12 Ramazan 1336, s. 1.

“Batum’da Hükümet-i Osmaniye ve Cenûb-i Kafkasya murahasaları sulh müzâkerâtı icrâ ederken”
Tasvir-i Efkâr, no 2491, 21 Haziran 1334/11 Ramazan 1336, s. 1

“Kafkasya Heyât-ı Murahhasası’nın Muvasalatı”,
Tasvir-i Efkâr, no 2491, 20 Haziran 1334, s. 1

Belge, Azerbaycan Hükümeti'nin giderlerini karşılamak için gerekli olan tutarın avans şeklinde sağlanmasını bilgisini içermektedir.

İşkodra'daki Osmanlı Dönemi Kamu Binaları (Hapishane, Tevkifhane ve Telgrafhane)

Ottoman Period Government Buildings in Shkodra (Prison, Detention Centre and Telegraph Office)

Enes KAVALÇALAN (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
ekavalcalan@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2277-0968

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim ile başlayan yenileşme, 1830'lardaki ıslah hareketleriyle devam ettirilmiş ve nihayetinde 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile bir program çerçevesinde yeniden düzenlenmişti. Belirtilen modernleşme çalışmaları çerçevesinde idari yapı da yeniden şekillendirilmişti. Değişen idare anlayışıyla birlikte Osmanlı kentlerinde bu güne kadar görülmemiş olan hükümet konağı, belediye binası, hapishane, tevkifhane, telgrafhane vb. yapılar şehir merkezlerinde inşa edilmeye başlamıştı. Bu kamu yapıları devlet işlerinin görülüp kamusal düzeninin devam ettirildiği kurumlar olmalarının yanı sıra temsiliyet işlevini de üstlenmişlerdi. Yapılan bu araştırmayla birlikte Arnavutluk'un İşkodra şehrinde yer alan kamu yapılarından hapishane, tevkifhane ve telgrafhane binaları ele alınmıştır. Bu yapılar arasından yalnızca hapishane binasının bir kısmının günümüze ulaşabildiği tespit edilmiştir. Geri kalan yapıların hiç biri günümüze ulaşamamıştır. Çalışmada ana kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmıştır. Belgelere yansıdığı kadarıyla bu binaların inşa aşamaları ortaya konmaya çalışılmıştır. Binalar için yapılan keşif defterleri tespit edilmiş ve okunarak günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Böylelikle dönemin inşaat ortamına ışık tutması ve aynı zamanda vilayetlerdeki yapı organizasyonunda rol oynayan tasarımcı ve yürütücüler hakkında bilgiler sunması amaçlanmıştır. Aynı zamanda inşa edilecek binalar için çizilmiş planlar da arşivde rastlanan belgeler arasındadır. Bu planlar sergiledikleri şema açısından başkent ve Anadolu'daki örneklerle karşılaştırılmış benzer yönleri ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Tanzimat, Balkanlar, İşkodra, Kamu Binaları

Abstract

Westernization movements in the Ottoman Empire began with Selim III, continued through the reform efforts of the 1830s, and were ultimately formalized with the proclamation of the Tanzimat Edict in 1839. As part of these modernization initiatives, the administrative structure was also reconfigured. With the evolving concept of administration, buildings such as government mansions, municipal offices, prisons, and telegraph stations—previously unseen in Ottoman cities—began to be constructed in city centers. Beyond

Atıf / Citation: Kavalçalan, E. (2025). İşkodra'daki Osmanlı Dönemi Kamu Binaları (Hapishane, Tevkifhane ve Telgrafhane). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 35-61.

<https://doi.org/10.32449/egetid.1649542>

serving as institutions for organizing state affairs and maintaining public order, these public buildings also took on a representational role. Within the scope of this research, the public buildings of Shkodra, Albania—namely prisons, detention centers, and telegraph offices—are analyzed and discussed. Among these buildings, only a part of the prison building has survived to the present day. None of the remaining buildings have survived to the present day. Ottoman archive documents were used as the main source of the study. As far as it is reflected in the documents, the construction stages of these buildings have been tried to be determined. The estimation books for the buildings were identified, read and translated into modern Turkish. In this way, the study aims to shed light on the construction environment of the period, while also providing insights into the designers and officials who played a role in the organization of building activities in the province. The archive also contained architectural plans drawn for the proposed buildings. These plans were analyzed and compared with counterparts from the capital and Anatolia in terms of their layout and design features, with an emphasis placed on identifying similarities.

Keywords: Ottoman Architecture, Tanzimat, Balkans, Shkodra, Government Buildings

Arnavutluk'un en eski yerleşim birimlerinden biri olan İşkodra Kir, Drin ve boyana nehirlerinin kesiştiği bir noktada konumlanmaktadır. Arnavutluk'un kuzeyinde yer alan şehir 1479 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiş, zaman içerisinde önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. Şehir 16. yüzyılda İskenderiye sancağının merkezi konumundaydı (Kiel, 2021, s. 433-434). Zaman içerisinde nüfusu artan yerleşim 17. yüzyılın sonlarında Evliya Çelebi tarafından ziyaret edilmişti. Bu dönemde kalenin içerisinde az sayıda evle beraber Fatih Sultan Mehmed'e atfedilen bir de cami bulunmaktaydı. Varoşunda ise 15 mahallede 1.800 adet hane yer almaktaydı. Buna ilaveten şehirde 11 cami, 70 mescit, yedi medrese, altı tekke ve bir hamamın varlığı Evliya Çelebi tarafından not edilmiştir (Evliya Çelebi, 2013, s. 66-67). Kiel bu rakamların abartılı olduğunu belirtmektedir (2021, s. 434).

18. yüzyılın ikinci yarısında Buşatlı ailesi bölgeye hâkim durumdaydı. İşkodra şehrinin öneminin artmaya başladığı bu dönem 1756'dan 1831 yılına kadar devam etmişti (Kiel, 2021, s. 434; Kiel, 1990, s. 226-227). Şehir 18. yüzyılda 25 mahallede oturan 8.000 Müslüman ve 600 Katolik'ten ibaretti. Ayrıca kale içerisinde 150 Müslüman evi mevcuttu. Ek olarak 10 han ve 40 caminin varlığından söz edilmektedir (Andreasyan ve İnciciyan, 2007, s. 71-72). Zaman içerisinde yerleşimin çevresindeki nehirlerin taşması nedeniyle kale ve çevresi yaşanmaz bir hale gelmiş ve şehir merkezi de şimdiki yerine taşınmıştı (BOA. MVL. 1016/17, 15 Şevval 1281/13 Mart 1865).

19. yüzyılda Tanzimat düzenlemelerinin etkisiyle İşkodra'nın idari yapısı da sıklıkla değişime uğramıştır. 1851'de adının İşkodra olarak değişmesinin ardından yerleşim 1862'de eyalet, 1867'de vilayet, 1875'te Manastır vilayetinin sancağı, 1876'da tekrar vilayet statüsüne getirilmişti. Berlin ile Ayestefanos Antlaşmalarının ardından iki sancağa ayrılmıştı. 1908 yılına kadar statüsünü bu şekilde devam ettirmişti (Gençoğlu, 2015, s. 260-263, 265, 267). 19. yüzyılın sonlarına doğru İşkodra'da 850 hane yaşamaktaydı. Şehirde hükümet konağı,

hastane, kışla, gümrük dairesi, belediye dairesi, matbaa, camiler, medreseler, eğitim yapıları ve kiliselerle beraber çok sayıda dükkân ve iş yeri bulunmaktaydı (İşkodra Vilayet Salnamesi, 1313, s. 142).

19. yüzyılın ortalarından itibaren değişen idari sistem yeni yönetim birimlerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu birimler ilk aşamada kiralanmış olan hanelerde işlevlerini sürdürmeye çalışmışlarsa da bir zaman sonra bu haneler yetersiz gelmiş, yeni binaların inşa edilmesi gerekli görülmüştü. Böylelikle hükümet konağı, kışla, adliye, telgrafhane, postane ve hapishane gibi yeni yapı türleri ortaya çıkmıştır. Bu yapılar genellikle bir arada yer alarak Tanzimat reformlarının temsil edildiği kamu adalarını meydana getirmekteydiler (Avcı, 2016, s. 18; Avcı, 2021, s. 3, 6). Bu yapılardan en önemlileri şüphesiz iktidarın erkini somutlaştıran hükümet konaklarıdır. Ancak İşkodra Hükümet Konağı ile ilgili arşivde çok fazla veri bulunduğundan ayrı bir çalışma konusu olarak ele alınması uygun görülmüştür. Bu sebeple kataloğa dâhil edilmemiş ancak değerlendirme kısmında inşa aşamalarından kısaca bahsedilerek eldeki veriler ışığında mevcut mimari kompozisyonu tanıtılmış ve yorumlanmıştır. Böylece İşkodra'daki kamu yapılarının bütüncül bir şekilde ele alınarak değerlendirilmesi aşamasında meydana gelebilecek eksikliklerin en aza indirilmesi amaçlanmıştır.

Bu makalede ise konakla birlikte inşa edilmesi planlanan telgrafhane ile hapishane ve tevkifhane gibi kamu yapıları İşkodra örneğinde ele alınmıştır. Arşiv belgeleri ışığında yapıların inşa süreci, bu süreçte etkili olan karakterler, hazırlanan çizim, keşif defterleri ve rayiç bedel listeleri ile inşaat için kullanılacak maddi kaynaklar ortaya konmuştur.

1. İşkodra'daki Osmanlı Dönemi Kamu Yapıları

1.1. Hapishane

Hapishane kelimesi “alıkoymak” anlamına gelen “habs” kökünden türetilmiş olup özgürlüğü bağlayıcı cezaların en başında gelmektedir. Bu cezaların uygulandıkları yerlere ise hapishane denilmektedir. Hapishaneler ortaya çıktıkları ilk dönemlerde suçluyu cezalandırmaktan çok cezası belirleninceye kadar tutuldukları yerler olarak işlevlendirilmişlerdi. Tarih içerisinde çeşitli şekillerde uygulanan hapis cezası İslam hukukunda da yer bulmuş ve tatbik edilmişti (Bardakoğlu, 1997, s. 54).

İslam hukukunu benimseyen Osmanlı Devleti'nde de uygulanan hapis cezasının yanı sıra suçluları cezalandırmak için “tomruğa vurmak”, “kürek” ve “kalebentlik” gibi yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak zaman içerisinde hem teknolojinin getirdiği modernleşme hem de 1856'da ilan edilmiş olan Islahat Fermanı'nın işkenceyi yasaklayan maddesi gereğince bu uygulamalar terk edilmiştir. Yeni ceza kanunlarının düzenlenmesiyle modern anlamda ilk hapishaneler de inşa edilmeye başlanmıştır (Demiryürek, 2019, s.14, 19-21). Buna mukabil 1859 tarihli Muhakemat Nizamnamesi'yle hapishanelerle

ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Nizamname gereğince hapishanelerin iyi durumda olmaları sağlanacak, mahkûmlar sefaletten korunacak ve hastalar tedavi edilecekti (Bozkurt, 1996, s. 110-111).

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda karşılaştığı ekonomik sorunlar modern hapishanelerin inşasını da etkilemiştir. Bu bağlamda hapishane ihtiyacını karşılamak için farklı yöntemlere başvurulmuş; kale, tersane ve atıl kalmış tarihi eserler hapishane koşullarına çevrilmiş ya da kira usulüyle edinilmiş yapılar veya şehir içi hanları hapishaneye evrilmişti (Kolay, 2021b, s. 50-51). Ancak bununla birlikte yeni hapishane binalarının inşası da imkân dâhilinde devam ettirilmişti. Bu dönemde inşa edilen hapishanelerde hükümet konakları, belediye binaları, hastaneler ve eğitim yapılarında sıkça tercih edilen “H”, “U” ve “T” kütleli plan şemalarının yanı sıra “ışınsal”, “haç”, “avlu merkezli” ve “koridor/sofa merkezli” plan şemaları da uygulanmıştı (Kolay, 2021b, s. 66). Belirtilen planlar dâhilinde koşullar, özel hücreler, muayenehaneler, eczaneler, görevli odaları, bedensel temizliğe yönelik mekânlar ile ibadet mekânları ve avlular bulunmaktaydı. Bu mekânlar belirli düzene göre hapishane içerisinde konumlandırılmaktaydı (Kolay, 2021b, s. 284-325).

19. yüzyılda inşa edilen hapishanelerden biri de İşkodra'da yer almaktaydı. İşkodra hapishanesiyle ilgili en erken tarihi kayıtlar 1868 yılına dayanmaktadır. Bu kayıtlardan kalede katil zanlılarını tutmak için 123.186 kuruş harcanarak bir hapishane yapılmasına daha önceden karar verildiği anlaşılmaktadır (BOA. ŞD. 1956/1, 20 Ağustos 1284/1 Eylül 1868). Diğer suçlular ise hükümet konağı olarak kullanılan merhum İsmail Ağa konağının alt katında tutulmaktaydı (BOA. İ. DH. 671/46748, 14 Mayıs 1289/26 Mayıs 1873) (Fotoğraf 2). 389 numaralı ve 29 Kasım 1876 tarihli Ayniyat Defteri'nin 17. sayfasındaki 36. hükmünde kabaca 120.000 kuruşla inşasına başlanan hapishanenin 60.000 kuruşa tamamlanacağı Maliye Nezareti'ne bildirilmişti (Kaya, 2023, s. 33).

İşkodra livası mutasarrıfı Mehmed tarafından Sadaret'e gönderilen dilekçede cinayet suçlularının kaledeki kapalı yerlerde ikamet ettirildiklerinden ancak buraların oldukça dar ve havasız olduğundan, bu sebeple de mahkûmların sıkça hastalandıklarından bahsedilmekteydi. Hasta olanların kendilerine kefil bulmaları durumunda evlerine gitmelerine izin verilmekteydi. Ancak bunların çoğunluğu katil ve eşkıyalardan meydana geldiğinden daima firar etmek için fırsat kollamaktaydı. Kasabada kiralanmış olan hükümet konağı dâhilinde bu suçluların tutulması için münasip bir yer olmadığı gibi devlete ait bir hükümet konağı bulunmadığından yeni bir hapishane binasının inşasına da cesaret edilememekteydi. Bu sebeple kalede tarz-ı cedid üzere bir hapishanenin inşası

önerilmektedir. Yeni hapishanenin 150.000 kuruş masrafla yapılabileceği bildirilmişti (BOA. MVL. 966/12, 11 Haziran 1289/23 Haziran 1873)¹.

Diğer bir belgeden 17 Nisan 1891 tarihinden itibaren Ali Ağa Kruya'nın hükümet konağı yakınındaki evinin aylık 95 kuruşa kiralanarak hapishane olarak kullanıldığı öğrenilmektedir (BOA. DH. MKT. 1861/66, 10 Ağustos 1307/22 Ağustos 1891). Muhtemelen şehir içindeki hükümet konağının hapishane kısmı kullanılamayacak durumda ya da yetersiz olduğundan böyle bir çözüm düşünülmüştü.

İlerleyen dönemlerde vilayet merkezinde yeni bir hapishanenin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ne yazık ki yapının konumu hakkında herhangi bir veri elde edilememiştir. Vilayet sermühendisi Ali Rıza tarafından 1897 yılında tevkifhane için yapılan çizimde hapishanenin planı da mavi renkle işlenmiştir². Yapı 35x18 metre ölçülerinde enine dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Ortasında enine uzanan yaklaşık 5,5 metre genişliğinde bir koridor bulunmaktadır. Koridorun iki ucunda yer alan merdivenler her ne kadar yapının bir üst katı olduğuna işaret ediyor olsa da üst katın plan şemasına veya hangi amaçla kullanıldığına dair yazılı bir veriye rastlanmamıştır.

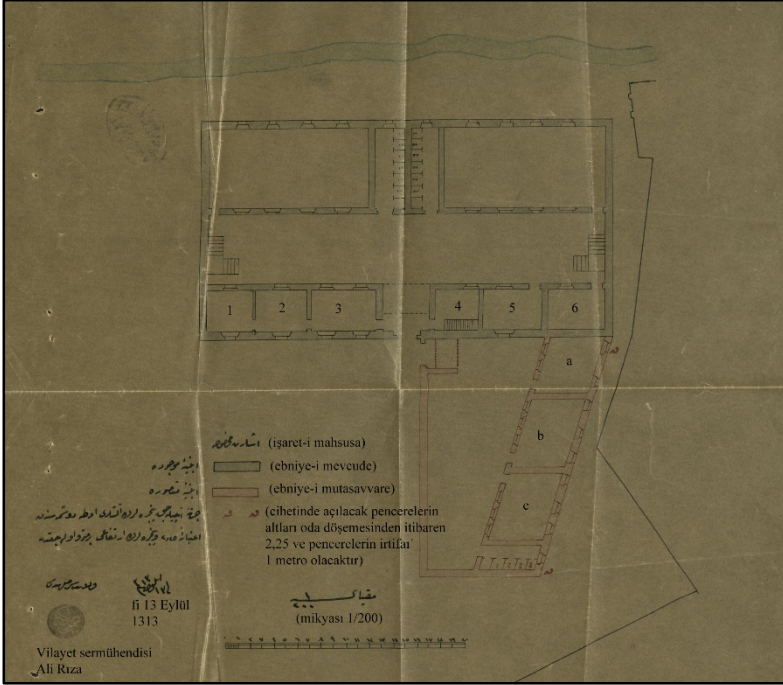
Koridorun üst tarafında, köşelere yerleştirilmiş, yaklaşık ölçüleri 13,5x6,5 metre olan iki büyük mekân yer almaktadır. Bu mekânlar mahkûmlara ait koğuşlar olmalıdır. Mekânların arasına yerleştirilmiş helalar ح harfiyle işaretlenmiştir. Koridorun alt tarafında kalan altı oda girişin iki yanına üçerli şekilde sıralanmıştır³. Soldakiler birbirleriyle bağlantılıyken sağdakilerin ayrı

¹ Vali Mehmed Şevket tarafından Sadaret'e gönderilen 1874 tarihli diğer bir arzuhalde kalede ve hükümet konağı bünyesinde yer alan hapishanelerde tutulan suçlulardan hasta olanlarının bugüne kadar askeri hastaneye götürüldüğünden bahsedilmektedir. Ancak diğer vilayetlerde olduğu gibi maaşı belediye tarafından ödenmek üzere hapishanedeki hastalara bakmakla görevlendirilecek bir doktorun Dersaadet'ten gönderilmesi talep edilmektedir. Gelecek doktor için 1.200-1.500 kuruş arasında bir maaş uygun görülmüştü (BOA. İ. DH. 692/48374, 29 Ağustos 1290/10 Eylül 1874). İstek 24 Eylül 1874 tarihinde Sadaret'ten Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne iletilmiştir. Bunun üzerine Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'den mezun olmuş Mustafa Mehmed Efendi aylık 1.000 kuruş maaşla bu iş için tayin edilmiştir (BOA. İ. DH. 692/48374, 9 Teşrinisânî 1290/21 Kasım 1874). Kararın olumlu yöndeki iradesi 2 Aralık 1874 tarihinde yazılmıştı (BOA. İ. DH. 692/ 48374, 22 Şevval 1291/2 Aralık 1874).

² Yapının planı Ali Rıza Bey tarafından çizilmiş olmasına rağmen kâğıdın sol altında yer alan lejanttan hapishanenin zaten mevcut olduğu anlaşılmaktadır. İşkodra Vilayet Salnamesi'ne göre R.1312 (M.1896/7) yılında Tağforyan Efendi (İşkodra Vilayet Salnamesi, 1312, s. 20) Nafia Dairesi sermühendisi olarak kaydedilmişti. R. 1313 (M.1897/8) (İşkodra Vilayet Salnamesi, 1313, s. 51) ve 1316 (M.1900/1) tarihlerinde ise Ali Rıza Bey sermühendis olarak görev yapmaktaydı (İşkodra Vilayet Salnamesi, 1316, s. 61-62). Eldeki mevcut veriler ışığında hapishanenin ilk tasarımının Tağforyan Efendi tarafından yapıldığı öne sürülebilir.

³ Bu mekânların yaklaşık ölçüleri şu şekildedir: 1= 3,85x3,50 metre; 2= 4,30x3,50 metre; 3= 5,30x3,50 metre; 4= 3,60x3,50 metre; 5= 5,00x3,50 metre; 6= 4,75x3,50 metre. Ebatlar çizimde verilen ölçek yardımıyla AutoCAD ortamında elde edilmiştir.

girişleri vardır. Bu odaların yönetim birimleri olarak işlevlendirildiği düşünülmektedir. Nitekim hapishanelerin idari bölümlerini oluşturan kalem, müdür ve memur odaları bu konuda hazırlanmış olan raporların da etkisiyle hapishane planlarına dâhil edilmişti. Belirtilen mekânlar genel olarak zemin katta, birbirine yakın şekilde yerleştirilmekte ve ağırlıklı olarak ana kapıya yakın konumlandırılmaktaydı (Kolay, 2021, s. 306). Mevcut veriler ışığında 1, 2, 3 ve 4 numaralı mahallerin memurlara tahsis edildiği söylenebilir.

Çizim 1: İskodra Merkez Hapishanesi ve Tevkifhanesi (BOA. DH. TMIK. S. 17/31).

19. yüzyılda sadece kadınlara tahsis edilmiş hapishaneler bulunmamakla birlikte yüzyıl sonuna doğru hapishanelere kadınlara mahsus koşullar eklenmeye başlanmıştı. Bu koşullar erkek koşullarıyla aynı katta yer almakta, aynı avlu ve koridoru paylaşmakta ve bitişik nizamda inşa edilebilmekteydiler (Kolay, 2021, s. 291-292). İncelenen belgeler arasında İskodra’da bir nisa hapishanesinin inşasına veya kiralanmasına dair veriye rastlanmamasından dolayı 5 ve 6 numaralı mekânların nisa hapishanesi olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir (Çizim 1) (BOA. DH. TMIK. S. 17/31, 13 Eylül 1313/25 Eylül 1897).

Planda 4 numaralı odanın içerisinde yer alan merdivenler giriş cephesindeki mekânların da iki katlı bir şekilde tasarlandığına işaret etmektedir. Çok katlı hapishane binalarında hastane ve muayenehane gibi birimler genellikle üst kata

yerleştirilmekteydi (Kolay, 2021, s. 298). 21 Kasım 1874 tarihli belgede Mustafa Mehmed Efendi'nin aylık 1.000 kuruş maaşla hapishane tabipliği için tayin edildiği bilgisiyle birlikte değerlendirildiğinde hapishanenin üst katında bir muayenehanenin, doktor odasının ve belki de bir eczanenin yer alıyor olması akla yatkın durmaktadır (BOA. İ. DH. 692/48374, 9 Teşrinisânî 1290/21 Kasım 1874).

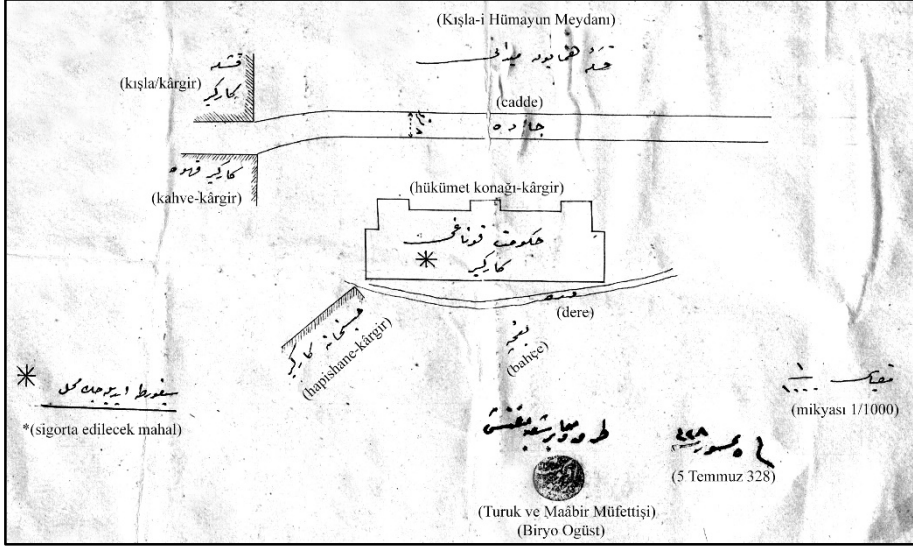
Çizimle birlikte yapılan yazışmalarda eklenecek olan tevkifhane binasıyla birlikte hapishanenin de onarılması istenmekteydi. Hükümet konağının hapishaneye bitişik olan duvarının yıkılmasıyla burası da zarar görmüştü. Ancak Cezayir-i Bahri Sefid ve Suriye vilayetlerinden beklenen para gelmediğinden onarım gerçekleştirilemiyordu (BOA. DH. TMIK. S. 18/58, 24 Mart 1314/9 Nisan 1898).

Konuyla ilgili diğer belgelerden beklenen paranın gelmediği ve hapishanenin mevcut haliyle 1905 yılına kadar kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. 1905 yılında meydana gelen depremde hapishanenin bazı yerleri çatlamış ve yapı harap duruma gelmişti⁴. Kasaba dâhilinde suçluları tutmak için uygun ve yeterince sağlam bir hane olmadığından buradaki mahkûmlar kaleye nakledilmişler ve kalenin bodrumlarında hapsedilmişlerdi. Ancak mahkûmların burada uzun zaman kalmaları sağlığa zararlı görülmüştü (BOA. BEO. 2591/194316, 21 Mayıs 1321/3 Haziran 1905). Gelecek olan yeni mahkûmlara yer açmak için kalede ikamet ettirilmekte olan cinayet suçlularından uygun olanları cezalarını çekmek üzere diğer vilayet hapishanelerine gönderilecekti (BOA. BEO. 2591/194316, 22 Mayıs 1321/4 Haziran 1905).

Bu konuda başka bir kayda rastlanmamıştır. Ancak hükümet konağıyla ilgili arşivde yer alan sigorta belgesinde hapishane hükümet konağının güneybatı köşesinde gösterilmişti (Çizim 2). Bu çizime göre iki yapı arasında küçük bir dere akmaktaydı. Çizim 1'de verilen planın da önünde derenin yer aldığı dikkat çekmektedir. Buradan yola çıkılarak yukarıda planı verilen hapishane ve tevkifhane binasının bugünkü hükümet konağının arkasında inşa edilmiş olduğu öne sürülebilir. Belirtilen yerde hükümet konağıyla aynı üslupta inşa edilmiş küçük bir bina tespit edilmiştir. Tahminimiz bu hapishanenin zaman içerisinde yıkıldığı ve sadece küçük bir yönetim binasının günümüze ulaşabildiği yönündedir. Bina bodrum üzerine iki katlı olarak inşa edilmiş ve üstü mansard⁵ çatıyla örtülmüştür. Mevcut haliyle "TV1 Channel-Shkodër" olarak kullanılmaktadır (Fotoğraf 1, Harita 1).

⁴ Bu durumdan yararlanan 16 suçlu hapishanenin temel duvarlarını kazarak yaklaşık 16 metre uzunluğunda bir tünel açmışlar ve bitişikteki hanenin bahçesine çıkarak firar etmişlerdi. Ev sahibi havaya birkaç el ateş ederek hükümete haber vermiş böylelikle suçluların 10'u yakalanmıştı. Diğer altısı ise aranmaktaydı (BOA. BEO. 2591/194316, 21 Mayıs 1321/3 Haziran 1905).

⁵ Her yüzü eğimli, iki düzlemden oluşan bir çeşit kırma çatı (Hasol, 2020, s. 308).

Çizim 2: Hükümet Konağının Sigorta Çizimi (BOA. ML. EEM. 923/48).

Harita 1: Kışla, Hükümet Konağı, Hapishane ve Belediye Binası (Google Earth'ten alınarak işlenmiştir)

Fotoğraf 1: İşkodra Hapishanesinin Günümüze Ulaşabilen Binası (Google Earth'ten)

1.2. Tevkifhane

Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından değişen hukuk düzeniyle Osmanlı Devleti'nde yüzyıllardır tatbik edilen şeriat temelli cezalandırma uygulamalarından vazgeçilmiş bunun yerine zaman ve mekân odaklı yeni bir ceza sistemine geçiş yapılmıştı. Ceza kanununda yapılan bu değişimler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hapishane ve tevkifhane gibi yeni mimari unsurların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Bu bağlamda suçu sabit olmamış zanlılarla suçu sabit olan mahkûmların ayrı mekânlarda tutulması gerekliliği doğmuş, hüküm giymiş suçlular hapishanelerde suçu sabitleşmemiş zanlılar ise geçici olarak tevkifhanelerde tutulmuştu (Kolay ve Çiftyürek, 2023, s. 370-371).

1879 yılında Hukuk ve Ceza Usul Kanunlarının hazırlanması esnasında hapishanelerin ıslahı konusu tekrar gündeme gelmiş, bunun üzerine Meclis-i Tanzimat bir mazbata hazırlamıştı. Mazbataya göre hapishaneler dört kısma ayrılmıştı: a-tevkifhaneler, b-kabahat işleyenler, c-cünha işleyenler d-cinayet suçluları. Bunlar içerisinde tevkifhaneler de çocuk, kabahat, cünha ve cinayet suçluları için dört daireye bölünmüştü. Bu tevkifhanelerin her biri üç odadan ibaret olup birinci oda 20 kişilik ve çocuklara, ikincisi 30 kişilik ve cünha ile cinayet suçlularına, üçüncüsü ise 100 kişilik olup kabahat işleyenlere mahsus olacaktı (Bozkurt, 1996, s. 111).

1880 yılına gelindiğinde mazbatada belirtilen hususlara uygun bir şekilde “Tevkifhane ve hapishanelerin idarelerine dair nizamname” yayınlanmıştı. Nizamname gereğince her kaza, liva ve vilayette bir hapishane ve tevkifhane bulunacaktı (Bozkurt, 1996, s. 112). Bahsedilen tevkifhanelerden biri de İşkodra vilayetinde inşa edilecekti. Daha önceki yazışmalardan hükümet konağı bünyesindeki tevkifhanenin yetersiz geldiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple

merkezdeki hapisane binasına bitişik yeni bir tevkifhane inşa edilmek istenmekteydi. İnşa edilecek olan bina için çizim ve keşif yapılmış, yapının ayrıntılı tanımının yer aldığı bir de keşifname hazırlanmıştı. Yapılan keşfe göre tevkifhane 23.130 kuruşa inşa edilecekti (Ek 1).

Plan vilayet sermühendisi Ali Rıza tarafından 1/200 ölçeğinde hazırlanmıştı. Mevcut olan hapisane binası mavi renkte verilirken hapisaneye eklenmesi düşünülen tevkifhane kırmızıyla çizilmiştir. Çizimin altında 13 Eylül 1313 (M. 25 Eylül 1897) tarihiyle “Vilayet Sermühendisi” unvanlı Ali Rıza Bey’in mührü yer almaktadır (Çizim 1) (BOA. DH. TMIK. S. 17/31, 13 Eylül 1313/25 Eylül 1897).

İnşa edilmesi planlanan tevkifhane kabaca yamuk dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Binanın iki uzun kenarı 20 metre, hapisaneye bitişik kenarı 16 metre, kısa kenarı ise 10 metre uzunluğundadır⁶. Bu ölçüleriyle yapı 260 metrekare alanı kaplayacaktır. Hapishaneden bağımsız olan üç duvarının yüksekliği 6’şar metredir. Bu duvarlardan ق-ق ile işaretlenmiş duvar üzerine dokuz pencere açılacaktır. Pencerele zeminde 2,25 metre yüksekte başlayacak ve 1x0,90 metre ebadında olacaktır. Yapının diğer cepheleri sağır bırakılmıştır (BOA. DH. TMIK. S. 17/31, 13 Eylül 1313/25 Eylül 1897).

Avluya büyük ahşap bir kapıdan girilmektedir. Avlunun zemini çakıl taşlarıyla döşenecek ve zemine şahmerdanla boru çakılarak tulumbayla su çekilecektir. Avlunun bir yanına dizilmiş olan hücreler giriş kapısının karşısındaki duvar boyunca uzanmaktadır. Hücrelerin genişliği duvarlarıyla birlikte 5 metreyi bulmaktadır⁷. Farklı ebatlara sahip olan mekânlar hapisane duvarından helalara kadar toplamda 18 metre uzunluğa sahiptir⁸. Hücrelerin avluya bakan duvarları dışarda zeminde saçağa kadar 4 metre, içerde ise zeminde tavana kadar 3,50 metre yüksekliğindedir. Duvar üzerinde a hüccesine iki, b ve c hücrelerine üçer pencere ayrılmıştır. Bu pencereler 1,80x0,80 metre ölçülerinde olacaktır. Hücrelere açılan pencerelerin tamamı içerden ve dışardan 1,9 santimetre kalınlığında ve 12 santimetre aralıklarla dizilmiş demir parmaklıkla kapatılacaktır⁹. Hücrelerin kapıları ise ahşaptan olacaktır (BOA. DH. TMIK. S. 17/31, 13 Eylül 1313/25 Eylül 1897).

Verilen ölçülerden anlaşıldığı üzere hücreleri örtecek çatının iskeleti için yarım metrelik bir pay bırakılmıştı. İskelet ahşaptan yapılacak olup üzeri

⁶ Yapının ana duvarları taş ve tuğladan inşa edilecek, temel derinliği 1,30 metre, genişliği ise 1 metre olacaktır (BOA. DH. TMIK. S. 17/31).

⁷ Koşuş duvarlarının kalınlığı 0,50 metre, temellerinin genişliği ise 0,70 metreydi (BOA. DH. TMIK. S. 17/31).

⁸ Verilen ölçüler kullanılarak AutoCAD aracılığıyla yapı ölçeklendiğinde iç hacimler şu şekilde çıkmaktadır: a= 4,90x4,50 metre; b=5,85x4,50 metre; c=5,85x4,50 metre.

⁹ Pencerele için 100 adet cam sipariş edilmiştir. Bu da her pencere için yaklaşık altı cam kullanılacağını göstermektedir.

kiremitle kaplanacaktı. Zemin döşemesi için de yine ahşap malzeme tercih edilmişti.

Hücrelerin altındaki helalar ح harfiyle işaretlenmiş olup dört birimden meydana gelmekteydi. Helaların solunda bir de gasilhane bulunmaktaydı. Bu birimlerin bölme duvarları yarım tuğladan inşa edilecekti. Kapıları ise ahşaptandı. Helaların gideri yapının dışına açılacak olan çukura akıtılacaktı. Çukur 5 metre genişliğinde ve 4 metre derinliğinde olacak, iç cepheleri 0,50 metre kalınlığında taş ve harçla örülecekti. Kuyunun üstü tonozla örtülecek ve üzerine 4 metre yüksekliğinde bir baca dikilecekti (BOA. DH. TMIK. S. 17/31, 13 Eylül 1313/25 Eylül 1897).

İşkodra valisi Süleyman bin Mehmed Nazım tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Ekim 1897 tarihli yazıda inşa edilecek tevkifhane için izin istenmekteydi (BOA. DH. TMIK. S. 17/31, 13 Teşrinievvel 1313/25 Ekim 1897). Ne yazık ki arşiv belgeleri bu tarihte sonlandığından binanın inşa edilip edilmediği bilinmemektedir.

Tevkifhanede üç hücre bulunması 1880 yılında yayınlanmış olan “Tevkifhane ve hapishanelerin idarelerine dair nizamname” kurallarına göre inşa edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla hücrelerin birinin çocuklara, birinin cünha ile cinayet suçlularına, üçüncüsünün ise kabahat işleyenlere ayrıldığı söylenebilir. Ayrıca yapı dâhilinde gasilhane ve tuvalet gibi mekânların bulunması da temizlik şartlarına dikkat edildiğine işaret etmektedir.

1.3. Telgrafhane

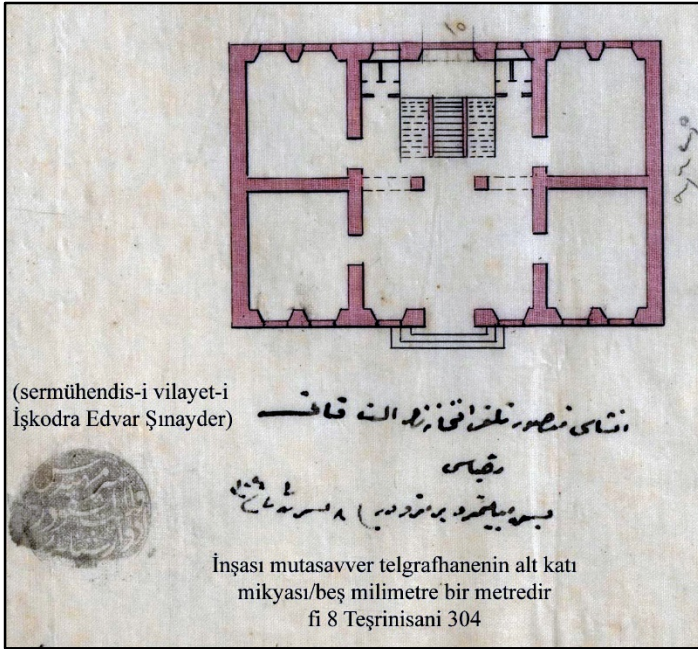
Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda sürdürdüğü batılılaşma hareketinin sonuçlarından biri de telgrafın benimsenmesi ve kullanılmaya başlanmasıdır. Bu yeni icadın özellikle sultanlar tarafından uzak vilayetlerde kontrollerini arttıracak ve güçlerini pekiştirecek birer araç olarak görülmesi kısa sürede yaygınlaşmasına neden olmuştur. İlk kurulduklarında askeri amaca hizmet eden telgraf hatları 1854 yılında Telgraf Komisyonu'nun kurulmasıyla zaman içerisinde yaygınlaşmış ve sivil halkın kullanımına sunulmuştu (Demir, 2025, s. 51).

Yaygınlaşmaya başlayan bu yeni icatla birlikte telgrafların çekildiği/alındığı telgrafhane binaları da Osmanlı kent silüetindeki yerini almaya başlamıştır. Genellikle şehir merkezinde ve hükümet konağına yakın yerlerde konumlandırılan bu binalar ihtiyaca yönelik düzenlenmiş sade yapılardır. Kurum içerisindeki mekânlar gerekliliklere göre azalıp çoğalabilmekte, belli bir plan düzenini takip etmekten ziyade ekseriyetle orda holün/sofanın etrafına dizilmiş mekânlardan meydana gelmekteydi (Yazıcı Metin, 2024, s. 1704-1706).

İmparatorluk genelinde hızlı haberleşmenin önem kazandığı 19. yüzyılda İşkodra'ya da bir telgrafhane inşa edilmesine karar verilmişti. 1888 yılında yeniden bir hükümet konağı projesi hazırlanması sırasında konağa bitişik bir de telgrafhane binası inşa edilmesi düşünülmüştü. Bunun için plan ve cephe

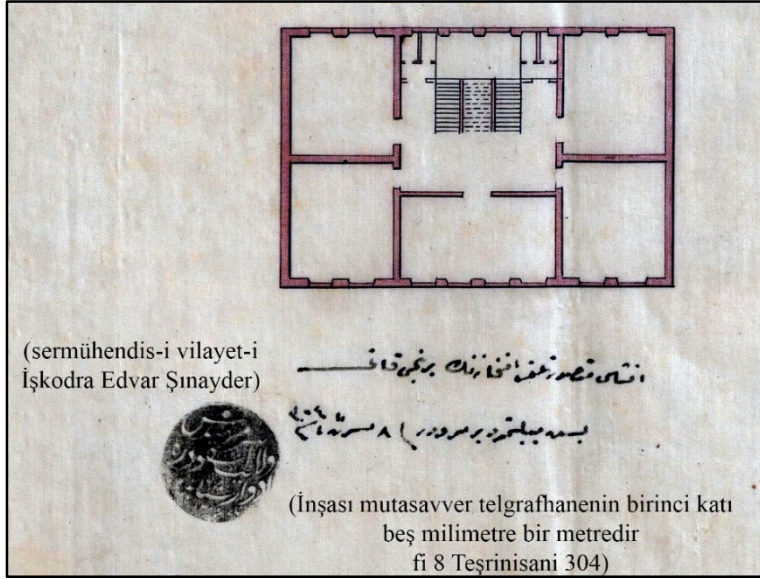
çizimleri yapılmış, bir de keşif defteri hazırlanmıştı. Yapılan çizim ve keşiflerin altında da “sermühendis-i vilayet-i İškodra Edvar Şınayder” mührü yer almaktadır. Keşif neticesinde binanın 43.908 kuruşa inşa edilebileceği anlaşılmıştı (Ek 2).

Yapı, 15x9,62 metre alanı kaplayacaktı. İki katlı tasarlanan binanın ön cephesinde üç basamakla ulaşılan ana giriş kapısı görülmektedir. Kapıdan antreye geçilmektedir. Antrenin iki yanında birer oda, karşısında ise merdivenler yer almaktadır. Merdivenlerin iki yanına da birer oda yerleştirilmiştir. Antrenin yanındaki odalar ön, merdivenlerin yanındaki odalar ise arka cephelere açılmış ikişer pencereyle aydınlatılmaktadır. Çizimin altında “İnşası mutasavver telgrafhanenin alt katı/mikyası/beş milimetre bir metredir/fi 8 Teşrinisani 304” yazmakta solunda ise mimarın mührü yer almaktadır (Çizim 3).

Çizim 3: İşkodra Telgrafhanesinin Zemin Kat Planı (BOA. ŞD. 1958/12).

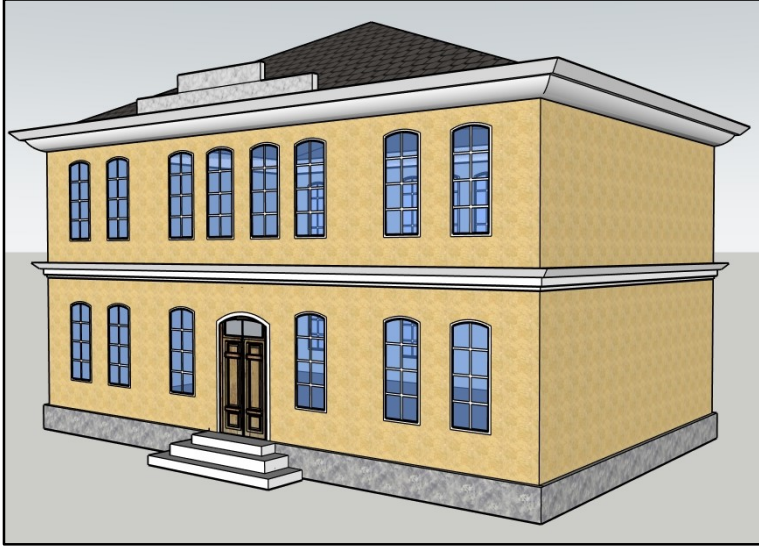
Giriş aksında bulunan üç kollu merdiven ile katlar arası geçiş sağlanmıştır. Üst kat da zeminle benzer plan şemasına sahip olup yalnızca antenin üzerine denk gelen mekân oda olarak düzenlenmiştir. Her iki katta da tuvaletler merdivenlerin iki yanına yerleştirilmiştir. Binaının yan cepheleri her iki katta da sağır bırakılmıştır. Çizimin altında “İnşası mutasavver telgrafhanenin birinci katı/beş milimetre bir metredir/fi 8 Teşrinisani 304” yazmakta, solunda ise mimarın mührü yer almaktadır (Çizim 4). Çizimlerde odaların işlevi ayrıca belirtilmemiştir.

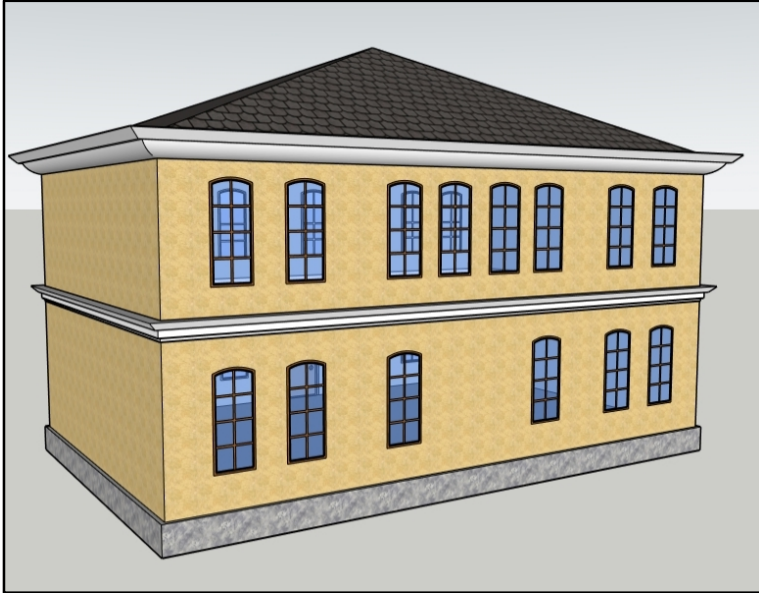
Çizim 4: İşkodra Telgrafhanesinin Üst Kat Planı (BOA. ŞD. 1958/12).

Çizim 5: İşkodra Telgrafhanesinin Ön Cepheden Görünüşü (BOA. ŞD. 1958/12).

Çizim 6: Işkodra Telgrafhanesinin Ayağa Kaldırılmış Hali, Ön ve Yan Cepheler (yazar tarafından)

Çizim 7: Işkodra Telgrafhanesinin Ayağa Kaldırılmış Hali, Arka ve Yan Cepheler (yazar tarafından)

Çizimler arasında yer alan ön cephe görünüşüne göre pencere ve ana giriş kapısı basık kemerlidir. Kat yükseklikleri dörder metre olup zemin ile üst kat düz silmelerle ayrılmıştır. Alt katta, giriş kapısının iki yanında üçer pencere, üst katta ise sekiz pencere yer almaktadır. Saçak seviyesinde bir sıra silme bulunmaktadır. Yapının üzeri kırma çatıyla örtülmüştür. Çizimin altında “İnşası mutasavver telgrafhanenin mürtesim-i amudisi/mikyası/beş milimetre bir metredir/fi 8 Teşrinisani 304” yazmaktadır (Çizim 5).

Yine keşif defterinden anlaşıldığı üzere binanın duvarlarında taş ve tuğla kullanılacaktır. Muhtemelen beden duvarları taşla, perde duvarlar ise tuğlayla örülecektir. Zemin ahşap malzemeyle döşenecektir. Aynı şekilde tavan da ahşap iskelet üzerine ahşap döşeme tahtalarıyla kaplanacak ve üzeri kiremitle örtülecektir. Zemin ve tavan döşeme tahtaları Trieste'den getirilecektir. Yapı için 28 pencere çerçevesi ve 224 cam sipariş edilmiştir. Bu da her pencerede sekiz adet cam bulunacağına işaret etmektedir.

Yapılmış olan ilk keşif yeteri kadar detaylı olmadığı gerekçesiyle İşkodra Ebniye-i Askeriyye Komisyonu tarafından iade edilmişti. Bunun üzerine yeni bir keşif hazırlanmıştı. Yeni keşfe göre iki katlı tasarlanan bina 58.844,30 kuruşa inşa edilecekti. Bu meblağdan 9.153,20 kuruş iskonto yapılacak ve toplamda 49.691,10 kuruş harcanacaktı (Ek 3) (BOA. ŞD. 1958/12, 9 Mart 1305/21 Mart 1889).

Aradan uzun süre geçmesine rağmen telgrafhanenin inşa edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Hükümet konağına ait Mösyö Biryon imzalı 1912 tarihli keşif defterinde telgrafhaneden bahsedilmektedir. Bu kayda göre binanın keşfi kaymakam memurlarıyla yeniden yapılmış ve 60.000 kuruşa iki katlı olarak inşa edilebileceğine karar verilmişti. Ancak sonuç olarak 70.000 kuruş harcanarak tek katlı bir şekilde inşa edilebilmişti (BOA. ML. EEM. 901/1, 25 Kânûnîsânî 1327/7 Şubat 1912). Her ne kadar arşivde hükümet konağına bitişik bir şekilde inşa edileceği yazıyor olsa da belirtilen yere konumlandırılmadığı anlaşılmaktadır. Ne yazık ki arşiv kayıtlarında telgrafhanenin yeni konumuna dair bir veriye de rastlanmamıştır. Şu an için mevcut örneklerden yola çıkarak hükümet konağının civarında yer alması olabileceği düşünülmektedir.

2. Değerlendirme

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte hız kazanan modernleşme hareketi mülki ve idari yapının değişmesiyle sonuçlanmıştı. Yeni yönetim anlayışıyla birlikte yeni idari birimler ortaya çıkmış ve bunların görevlerini sürdürebileceği binalara ihtiyaç duyulmuştu. İhtiyaç duyulan binalardan biri de hükümet konaklarıdır. Merkezîyetçi anlayışın sembolik bir göstergesi olan bu binalar genellikle yerel halkın rahat ulaşımını sağlayabilmek adına şehir merkezlerinde konumlandırılmış ve diğer kamu yapıları da konak çevresine yerleştirilmişti.

İşkodra'daki yönetim birimleri başlangıçta her şehirde olduğu gibi kale içerisinde yer almaktayken (BOA. MVL. 1016/17, 25 Şaban 1273/20 Nisan 1857) burasının şehrin yeni merkezinden uzak olması ve ulaşımın zor olması nedeniyle yerinin değiştirilmesine karar verilmişti. Öncelikle hükümet konağı olarak kullanılmak üzere birbirine bitişik iki hane kiralınmıştı (BOA. MVL. 971/11, 23 Rebiülâhir 1280/7 Ekim 1863). Çok geçmeden bu konakların bütün birimleri barındıramayacak kadar küçük olduğuna kanaat getirilmiş ve yeni bir konağın inşası için keşif hazırlanmıştı (BOA. ŞD. 1956/1, 20 Ağustos 1284/1 Eylül 1868). Ancak maddi yetersizliklerden dolayı konak inşa edilememişti. Bunun yerine kalede inşa edilecek olan hapishaneden artan parayla haneler satın alınarak hapishane, zaptiye koğuşu ve hükümet için gerekli dairelerin yeni alınacak hanelere taşınması düşünülmüştü (BOA. ŞD. 1956/1, 20 Ağustos 1284/1 Eylül 1868). Ancak bu da gerçekleştirilememiş ve yönetim birimleri mevcut kiralık hanelerde varlığını devam ettirmişti. İki katlı olan bu hanelerin üst katında vali ofisi, muhasebe, mektubi kalemleri ve daire-i meclis ikamet etmekteyken alt katı ise zabıta dairesi ve hapishane olarak kullanılmaktaydı (BOA. İ.DH. 671/46748, 14 Mayıs 1289/26 Mayıs 1873) (Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2: İşkodra Vilayet-i Celilesi Hükümet Konağının Resmidir (Web 1)
İÜ. Nadir Eserler Kütüphanesi, 90444/4.

Arşivdeki belgelerden konak için bir keşif daha hazırlandığı öğrenilmektedir. 1 Ekim 1873 tarihinde Lukok Taramondir tarafından hazırlanan keşif ve çizimlere göre “H” plan şemasının yansıtan konak yaklaşık 66,50x26 metre ebadında, iki katlı ve 32 odalı olacaktı (BOA. A. MKT. MHM. 474/71, 1 Ekim 1873). Bu yapının inşa edilip edilmediği bilinmemekle birlikte 1888 yılında yeni bir keşif yapıp plan hazırlandığına dair veriler mevcuttur. Çizimler İşkodra vilayeti sermühendisi Edvar Şınayder tarafından yapılmıştı (BOA. ŞD. 1958/12, tarihsiz). Yeni tasarıma göre konak 47 odalı olacaktı. Zeminde 23, üst katta ise 24 oda bulunacaktı (BOA. ŞD. 1958/16, R.8 Teşrinisânî 1304/20 Kasım 1888). Konakla birlikte araştırmaya konu olan telgrafhanenin inşası için de keşifler hazırlanıp çizimler yapılmıştı. Ancak devam eden yazışmalardan anlaşıldığı üzere maddi kaynak yetersizliğinden dolayı ne konak ne de telgrafhane planı hayata geçirilebilmişti. 1900 yılına gelindiğinde konak henüz inşa edilmemişti. Kiralık konutlar da kullanılamayacak duruma geldiğinden konak dâhilindeki

kurumlar farklı yerlere nakledilmişti (BOA. MF. MKT. 730/17, 4 Eylül 1319/17 Eylül 1903). Yeni konak için bahriye komodoru Mehmed Eşref bin Hasan tarafından üçüncü bir keşif hazırlanmıştı. Bu keşfe göre bina iki katlı inşa edilecekti. Birinci kat beden duvarları 0,70 m. kalınlığında ve 5 m. yüksekliğinde kâgirden, ikinci kat beden duvarları ise 0,5 m. kalınlığında ve 4,50 m. yüksekliğinde olacaktı. Yapıdaki 83 pencere 2,30x1,20 ölçülerinde; 40 kapı 3x1,50 ebatlarında, sokak kapısı ise 3,70 yüksekliğinde ve 2,10 genişliğinde olacaktı (BOA. ML. EEM. 901/1, 21 Nisan 1324/4 Mayıs 1908). 7 Şubat 1912 tarihinde inşaat mühendisi Biryö Oğüst tarafından hazırlanana dördüncü keşifte ise bir önceki planda küçük revizyonlar yapılmış ve hesaptaki hatalar düzeltilmişti. Eski plandaki bodrum katın tavan yüksekliği arttırılmış ve buradan bir kat daha elde edilmişti Toplamda 70 odalı olarak tasarlanan binada 126 kapı ve pencere kullanılacak, bina içerisine kalorifer sistemi döşenecek, duvarlar içerden ve dışardan sıvanacak, yapının üzeri ise kırçillı tavanla örtülecekti (BOA. ML. EEM. 901/1, R.25 Kânûnisânî 1327/7 Şubat 1912). Baruca Mahallesi'nde yer alan yeni konak için aynı yıl içerisinde bir de sigorta belgesi hazırlanmış ve binanın çevresiyle birlikte 1/1000 ölçeğinde vaziyet planı da çizilmişti. Sigorta belgesinden yapının bodrumla beraber üç katlı inşa edildiği, mansard usulü bir çatısı olduğu, çatının Marsilya kiremidiyle kaplandığı anlaşılmaktadır (BOA. ML. EEM. 923/48, 5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912) (Fotoğraf 1).

Günümüze ulaşabilen hükümet konağının da belgede tarif edilene benzer bir plan şemasını yansıttığı gözlenmektedir. Ne yazık ki konağa dair detaylı ölçümlere ulaşamadığından ve inşasının ardından ne gibi değişimlere uğradığına dair herhangi bir veriye rastlanmadığından 1912 yılında yapılan tasarımına uygunluğu detaylı bir şekilde bilinmemektedir. Ancak yayınlanmış olan güncel planlarından konağın girişinin ön cephenin merkezinde yer aldığı, ön cephesinin ileri taşırılan giriş aksı ve köşe mekânlarıyla hareketlendirildiği, girişin karşısında katlar arasında ulaşımı sağlayan merdivenlerin konumlandırıldığı ve diğer mekânların orta koridorun iki yanına gelecek şekilde dizildiği anlaşılmaktadır. Bina günümüzde valilik olarak işlevini devam ettirmektedir (Konuk Halaçoğlu, 2018b, s. 188-194).

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında etkili olan Tanzimat reformlarının getirdiği merkezîyetçi anlayış çerçevesinde tüm idari binalar İşkodra örneğinde olduğu gibi hükümet konağının çevresinde konumlandırılmıştı. Konağın güneyinde hapishane ile tevkifhane yer almaktayken telgrafhanenin de hemen konağın yanında inşa edilmesi planlanmaktaydı. Yapılan yazışmalardan telgrafhanenin ilk olarak 1888 yılında hükümet konağıyla birlikte tasarlandığı diğer binaların ise daha sonraki dönemlerde bu nüveye eklendiği anlaşılmaktadır. Hükümet konakları bu tarz kamu yapıları için adeta bir merkez teşkil etmekte ve halkın gözünde devletin merkezîyetçi idaresini görünür kılmaktadır. Özellikle eski yönetim merkezleri olan şehir kalelerinden çıkarak yeni kent merkezlerinde

vücut bulan kamu yapıları aynı zamanda modern kentlerin dokusunu da şekillendirmiştir (Konuk Halaçoğlu, 2018a, s. 195).

Konu edilen kamu binaları arasında sadece hapishanenin ve telgrafhanenin inşa edildiğine kesinlik kazandırılabilir. Bu tarz kamu adalarının benzer örnekleri Sakız Adası'nda (Kolay, 2022, s. 343), Edirne'de (Avcı, 2016, s. 288), İzmir'de (Kurukaya, 2023, s. 561), Ankara'da (Kolay, 2021a, s. 95) ve Karesi'de (Yıldız, 2015, s. 97) karşımıza çıkmaktadır.

Çizimler: Arşiv belgeleri arasında inşa edilecek binalara ait çizimler yer almaktadır. Bunlardan biri hapishaneye ve ona bitişik inşa edilmesi düşünülen tevkifhaneye aitti. Ortaçağdan itibaren suçlular kale ve burç gibi yapılarda hapsedilmekteydi. Modern ceza hukukunun benimsenmesiyle bu tip yapıların hapishane olarak kullanılmasının sağlık açısından uygun olmadığına kanaat getirilmişti. Daha sıhhatli olduğu gerekçesiyle Avrupa tarzında hapishane binaları örnek alınarak uygulanmıştı. Böylelikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hapishanelerin inşası hız kazanmıştı. Hapishanelerde mahkûmlar suçlarına göre gruplandırılarak ayrı koğuşlarda ikamet ettirilmekteydi. Tevkifhaneler de yine 19. yüzyıl içerisinde inşa edilmeye başlanmıştı. Böylelikle suçu sabit olanlarla olmayanlar arasında bir ayrıma gidilmişti (Kolay ve Çiftyürek, 2023, s. 370-371). İşkodra için de aynı durum geçerliydi. Önceleri İşkodra Kalesi hapishane olarak kullanılmaktayken sağlık koşullarına uygunsuzluğu nedeniyle kasaba içerisinde yeni bir hapishane inşa edilmesi uygun görülmüştü. Ancak muhtemelen yeni inşa edilen hapishane binası yeterince büyük olmadığından cinayet ve eşkıyalıkla suçlananlar kalede bırakılmış, diğer suçlular ise yeni hapishaneye nakledilmişti. Hapishane inşası için ekonomik durumun uygun olmadığı zamanlarda ise bir hanenin kiralananarak hapishaneye çevrilmesi uygulaması da yaygın olarak karşımıza çıkmaktaydı. İşkodra örneğinde ise İsmail Ağa konağının alt katının ve Ali Ağa Kruya'nın evinin bu amaçla kullanılmış olduğu görülmektedir.

Arşivdeki plana göre hapishane dikdörtgen koridorun iki uzun kenarı boyunca sıralanmış mekânlardan meydana gelmekteydi. Tevkifhanede ise mekânlar dikdörtgen avlunun tek uzun kenarı boyunca sıralanmıştı. Plan açısından yapıların benzer örneklerine rastlanmamıştır. Ancak tipoloji bakımından koridor/sofa merkezli plan şemasının (Kolay, 2021b, s. 232) alt tipleri arasında değerlendirilebilir. Osmanlı konut mimarlığında da görülen iç sofalı plan şeması 19. yüzyılda batı referanslı hükümet konaklarında ve hapishanelerde uygulanmak suretiyle varlığını devam ettirmiştir. Böylelikle modernle gelenekselin birleştiği yeni bir mimari kurgu ortaya çıkmıştır (Yazıcı Metin, 2019, s. 129).

Çizimine ulaşabildiğimiz diğer bir yapı ise telgrafhanedir. Telgrafhaneler ilk ortaya çıktıkları dönemde kiralanmış bir konutta işlevini devam ettirmekteyken bazı zamanlarda hükümet konaklarının bir bölümünün telgrafhane olarak

kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra telgrafhaneler bağımsız birer yapı olarak kamusal alanın bir parçasını teşkil edebilmekteydi. Bu durumda ise hükümet konağına yakın bir yere konumlandırılmaktaydı. Telgrafhane binaları genellikle işleve yönelik yapılar olduklarından sade cephe düzenlemelerine sahiptiler. Çoğunlukla bodrum kat veya bir subasman üzerine tek ya da çift katlı inşa edilmiş olan bu yapıların plan kurgusu giriş holüne göre şekillenmekteydi. Diğer mekânlar bu orta holün etrafına konumlandırılmaktaydı (Yazıcı Metin, 2024, s. 1679, 1706). İşkodra telgrafhanesi de bir subasman üzerine yükselen, iki katlı yapısı ile birlikte giriş holüne göre şekillenmiş mekânlarla yukarıda belirtilen özellikleri yansıtmaktadır. Plan şeması açısından Bursa (Yazıcı Metin, 2024, s. 1686), Antalya (Çakılcı, 2018, s. 279) ve Konya (Kolay, 2025, s. 281) telgrafhaneleriyle benzerlik göstermektedir.

Mimarlar: Telgrafhane için 1888 yılında yapılan ölçeksiz çizimlerin altında vilayet sermühendisi unvanıyla Edvar Şınayder'in mührü bulunmaktadır. Aynı kişinin hazırladığı hükümet konağı planında yer alan notlardan anlaşıldığı üzere bu mimar Fransız asıllıdır. Belgeler arasında tevkifhaneye ait 1897 tarihli bir çizim ve keşif defteri daha yer almaktadır ki bu da vilayet sermühendisi unvanlı Ali Rıza Bey tarafından hazırlanmıştır. Bu çizime göre tevkifhane mevcut olan hapishaneye eklenecekti. İşkodra Vilayeti Salnamesi'nde R.1310 (M.1894/5) yılında Arakil Efendi (İşkodra Vilayet Salnamesi, 1310, s. 20), R.1312 (M.1896/7) yılında Tağforyan Efendi (İşkodra Vilayet Salnamesi, 1312, s. 20) Nafia Dairesi sermühendisi olarak kaydedilmiştir. R. 1313 (M.1897/8) (İşkodra Vilayet Salnamesi, 1313, s. 51) ve 1316 (M.1900/1) tarihlerinde ise Ali Rıza Bey sermühendis olarak anılmaktadır (İşkodra Vilayet Salnamesi, 1316, s. 61-62). Bu durumda hapishanenin Ali Rıza Bey'in sermimarlığından önce, yani Tağforyan Efendi tarafından tasarlandığı düşünülebilir. Mevcut veriler bizlere devlet kurumlarının inşasında öncelikle vilayet bünyesindeki sermühendislerin tercih edildiğini göstermektedir.

Keşif Defterleri: İnşa aşamasına geçilmeden önce belediyeler tarafından bir rayiç defteri hazırlanmakta ve keşif defterindeki tahminler de rayiç defterinde verilen fiyatlar üzerinden yapılmaktaydı. Tevkifhane için bir, telgrafhane için ise iki keşif defteri hazırlanmıştı. Bu defterlerde inşaatta kullanılacak taş, kireç, kum gibi malzemeler ağırlığı üzerinden; işçilere verilecek yevmiyeler çalışacakları gün üzerinden, temel hafriyatı gibi işler metre küp birimi üzerinden; tuğla, kiriş ve kiremit gibi öğeler ise adet hesabıyla fiyatlandırılmıştı. Yine keşif defterlerinden binada kullanılacak kapı ve pencere sayıları çıkarılabilmekte, yapı hakkında inşai detaylar öğrenilebilmektedir. Bu özellikleriyle keşif defterleri yalnızca bina için harcanacak paranın tespiti açısından değil günümüze ulaşamayan yapıların tahmini görünüşleri ve bölgenin sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgiler sunması bakımından da önem taşımaktadır.

Sonuç

Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilan edilmesinin ardından değişen idari yapı içerisinde yeni kurulan birimler birer daireye ihtiyaç duymaktaydı. Bu ihtiyacı karşılamak üzere önce konaklar kiralanmış, zaman içerisinde bu konakların yetersiz gelmesi üzerine yeni binaların inşa edilmesi gerekli görülmüştü. Böylelikle 1850'lerden itibaren Osmanlı mimarisinin yapı repertuarı da genişlemeye başlamıştı. Bu yapılardan en önemli olanlarından bir tanesi şüphesiz hükümet konaklarıdır. Arşiv belgelerinde İşkodra hükümet konağı hakkında çok fazla veri bulunduğundan ayrı bir çalışma olarak yayınlanması daha uygun bulunmuştur. Bu sebeple çalışmanın ana konusunu hükümet konağıyla birlikte tasarlanan hapishane, tevkifhane ve telgrafhane binaları oluşturmaktadır.

Karadağ işgali, Balkan harpleri, dünya savaşları ve bunların ardından şehrin yenilenme çalışmaları gibi etkenler nedeniyle bahsi geçen yapıların hiçbir günümüze ulaşamamıştır. Yapılar hakkında elimizdeki tüm veriler arşiv belgelerinden sağlanabilmektedir. Ne yazık ki belgelerde yapının bezemeleriyle ilgili tasvirler yer almamakta bunun yerine inşaatla ilgili teknik verilerle karşılaşmaktadır. Ancak söz konusu yapılar benzer örneklerde de görüldüğü gibi işlevselliği ile ön plana çıktıklarından sade cephe düzenlerine sahip oldukları düşünülmektedir. Diğer bir deyişle mahalli yönetimin ihtiyaçlarını karşılayan bu binalar dönem üslubunu yansıtan öğeler yerine yöresel mimari özelliklerin izlenebildiği örneklerdir. Bu yapılar hükümet konakları çevresinde imparatorluğun görsel tezahürü olan kamusal alanı meydana getiren öğeler olmalarının yanı sıra kamu düzeninin sistemli bir şekilde çalışmasını sağlayan birer araçtır.

Hakem Değerlendirmesi: Kır hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [A. MKT. MHM]*. Dosya No. 474, Gömlek No. 71.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*. Dosya No. 2591, Gömlek No. 194316.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Islahat [DH. TMIK. S.]*. Dosya No. 17, Gömlek No. 31; Dosya No. 1, Gömlek No. 58.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Mektubi Kalemi [DH. MKT]*. Dosya No. 1861, Gömlek No. 66.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dâhiliye [İ. DH]*. Dosya No. 671, Gömlek No. 46748; Dosya No. 692, Gömlek No. 48374.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF. MKT]*. Dosya No. 730, Gömlek No. 17.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti [ML. EEM]*. Dosya No. 901, Gömlek No. 1; Dosya No. 923, Gömlek No. 48.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ [MVL]*. Dosya No. 966, Gömlek No. 12; Dosya No. 1016, Gömlek No. 17; Dosya No. 971, Gömlek No. 11.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şura-i Devlet [ŞD]*. Dosya No. 1956, Gömlek No. 1; Dosya No. 1958, Gömlek No. 12; Dosya No. 1958, Gömlek No. 16.

Salnameler

- İşkodra Vilayet Salnamesi*, İşkodra: Vilayet Matbaası, 1310.
- İşkodra Vilayet Salnamesi*, İşkodra: Vilayet Matbaası, 1312.
- İşkodra Vilayet Salnamesi*, İşkodra: Vilayet Matbaası, 1313.
- İşkodra Vilayet Salnamesi*, İşkodra: Vilayet Matbaası, 1316.

Araştırma-İnceleme Eserleri

- Andreasyan, H.D. ve İnciciyan, P.L. (1974). *Osmanlı Rumelisi tarih ve coğrafyası* (Ayrıbasım). Edebiyat Fakültesi.
- Avcı, Y. (2016). *Osmanlı hükümet konakları: Tanzimat dönemi'nde kent mekânında devletin erki ve temsili*. Tarih Vakfı Yurt.
- Avcı, Y. (2021). Kudüs hükümet konağı: Osmanlı modernleşmesinin mimari temsili. *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 10, 1-21.
- Bardakoğlu, A. (1997). Hapis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*: C. 16. (s. 54-64). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bozkurt, G. (1996). *Batı hukukunun Türkiye'de benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne resepsiyon süreci (1839-1939)*. Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Çakılcı, D. (2018). Teke Sancağı telgraf şebekesi'nin tesisi ve Antalya telgrafhanesi. *antalya kitabı 1* içinde (s. 260-281). Antalya Büyük Şehir Belediyesi.
- Demir, T. (2005). *Türkiye'de posta ve telgraf ve telefon teşkilatının tarihsel gelişimi (1840-1920)*. PTT Genel Müdürlüğü.

- Gençoğlu, M. (2015), İşkodra vilayeti'nin idari taksimatı ve yapısı (1867/1868-1908). *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(3), 259-290.
- Hasol, D. (2018). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. YEM Yayınevi.
- Kaya, Y. (2023). *839 numaralı İşkodra eyaleti ayniyat defterinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. İbrahim Çeçen Üniversitesi.
- Kiel, M. (2001). İşkodra. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*: C. 23. (s. 433-434). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kolay, E. (2021a). Ankara mahbushanesi: Osmanlı arşivinde Ankara hapisane projeleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(79), 87-96.
- Kolay, E. (2021b). *Arşiv belgeleri ışığında Osmanlı hapisane mimarisi*. Atatürk Üniversitesi.
- Kolay, E. (2022). Osmanlı kentinde kamu sitesinin oluşumu: Sakız adası örneği. Ahmet Çaycı, Ahmet Yavuzylmaz (Ed.), *25. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı* içinde (s. 341-352). Necmeddin Erbakan Üniversitesi.
- Kolay, E. (2025). Uygulanmamış bir proje: Konya telgraf ve postahane binası. *Art-Sanat*, 23, 276-291
- Kolay, E. ve Çiftyürek, M. (2023). Selanik tevkifhanesi projesi ve keşif defteri üzerine bir değerlendirme. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 32, 367-388.
- Konuk Halaçoğlu, N. (2018a). Tanzimat sonrası şekillenen cezâir-i bahr-i sefid vilâyet merkezi Rodos hükümet konağı. *Art-Sanat*, 9, 193-213.
- Konuk Halaçoğlu, N. (2018b). *Tanzimat sonrası, Osmanlı Rumeli vilâyetleri hükümet konaklarında ideoloji ve erk'in mimari temsili (1839-1922)*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Atılım Üniversitesi.
- Kurukaya, N. (2023). İzmir hükümet konağı keşif defteri. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, 32(2), 549-575.
- Yazıcı Metin, N. (2019). *Tanzimat'tan cumhuriyete hükümet konaklarının inşa süreci ve mimarisi-devlet kapısı*. Kitabevi Yayınları.
- Yazıcı Metin, N. (2024). İletişimin mimarisi, Osmanlı telgrafhane binaları. Candan Ülkü, Halil Elemana (Ed.), *26. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı* içinde (s. 1679-1711). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2024.
- Yıldız, Ö. (2015). Osmanlı hapisaneleri üzerine bir değerlendirme: Karesi hapisanesi örneği. *Gazi Akademik Bakış*, 9 (17), 91-111.

EXTENDED SUMMARY

One of the oldest settlements in Albania, Shkodra came under Ottoman rule in 1479. With the increase of its population, it became one of the important trade centers of the region. Following the proclamation of the Tanzimat Edict in 1839, a series of reforms were implemented in line with the conditions of the period, aiming to centralize governmental authority. New administrative units were established as a requirement of the

“Tanzimat Bureaucracy” formed during the process of ensuring central authority. These new units included institutions such as government halls, post offices, hospitals, barracks, courthouses and prisons.

Initially, these institutions operated out of rented houses; however, as their functions expanded, these facilities proved inadequate. Initially, efforts were made to expand existing houses by adding additional rooms to accommodate official functions. However, this approach proved unsuccessful. As a result, it was decided to construct separate buildings for each administrative office, which were typically situated in close proximity to one another. Among these structures, the most significant were the government halls, which embodied the authority of the central administration. However, due to the extensive archival documentation available on the Government Hall of Shkodra, it was deemed appropriate to address it as a separate subject of study. Therefore, it was not included in the catalog section of this article; instead, its construction phases are briefly discussed in the analysis section. This approach aims to minimize potential gaps in the holistic evaluation of public buildings in Shkodra. In this article, public buildings such as the telegraph office, prison and detention center are discussed in the example of Shkodra. In the light of archival documents, the study reveals the construction processes of these buildings, the key actors involved, architectural drawings, cost estimation registers, market price lists, and the financial resources allocated for their construction.

Ottoman archives were used as the main source for this study. The main reason is that none of the buildings in the study have survived to the present day and their locations could not be determined. The archival sources contain data on both the architectural forms of the buildings and their locations. By using the data collected from the archives, the locations of the buildings were tried to be determined via Google Maps. In addition, based on the drawings in the archive, the physical description of the buildings was made and when enough data was obtained, 3D modeling of the building was also made, as in the case of the telegraph office.

Prison of Shkodra was located in the castle, but there was a need to build a new prison due to the poor health conditions of the prisoners. New prison was constructed with two large cells, officer's quarters, toilets and places where health services were carried out. Only one building of the prison has survived to the present day. In the drawing, the prison is colored blue to indicate that it had already been constructed. This building was probably designed by the previous chief engineer, Taghforyan Efendi.

The detention center was planned to be built adjacent to the prison. It had three large cells, toilets and a ghusl room. The plan of the detention center was drawn by Ali Riza, the chief engineer of Shkodra. The location of the prison and the detention center can be determined from the insurance drawing of the government hall. They were located behind today's municipality building.

The telegraph office building was originally planned to be located next to the government mansion, which was designed to be built in 1888. During the design phase, the plans and facades of the building were drawn by the chief engineer of Shkodra, Edward Schneider. An estimate book was also prepared. However, it is understood from the archival documents that this plan, which was designed as a two-storey building, was not applied. In another document dated 1912, it is mentioned that it was built as a single-storey building. The location of the telegraph office could not be determined.

The change in the administrative concept with the Tanzimat edict resulted in the emergence of new administrative units. In addition to the government halls, which are a symbolic indicator of the centralist administration, there was a need for supporting units to get the local administration to work efficiently. Thus, areas surrounded by public buildings shaped around government mansions were created in city centers. A similar formation can be seen in the city of Shkodra in Albania. In this context, it is understood that the prison, detention center and telegraph office, which have not survived to the present day, were built in the city center and around the government mansion. As a result, these buildings are not only the elements that create the public space around the government mansions, which is the visual manifestation of the empire, but also the tools that ensure the systematic functioning of public order.

EKLER

Ek 1: Tevkifhanenin Keşif Defteri (BOA. DH. TMIK. S. 17/31).					
Masarıfat ve levazımat-ı inşaiyesini mübeyyin defterdir.					
		Beheri kuruş		Miktarı	Kuruş
Muhafaza duvarlarıyla dâhiliye duvarlarının temel hafriyatı	metre mik'abı	4	metre mik'abı	94	376
Helalar çukurunun ve lağımının temel hafriyatı	"	5	"	130	650
Bil-cümle inşaat için muktezi taşın duvar için 15 bargir yükü ve beher yükü 1 kuruştan hesap edilmiştir.	"	15	"	397	5.955
Tuğla esmanı	beher bini	150	adet	1.000	150
Kireç esmanı	beher yükü	20	yük	210	4.200
					11.331
Kum esmanı	beher yükü	1,20	yük	1.050	1.575
Kiriş: İşbu döşeme ve tavan kirişleri 0,50 santimetre fasıla ile vaz' edilecektir	beher adedi	13	"	82	1.066
Kiriş: umum kapının parmaklık inşası için	"	13	"	25	375
Döşeme tahtası	"	11	"	72	292
Tavan ve umum kapı ile parmaklık kapının üzeri örtüleceğinden tahta miktarı	"	7	"	151	1.050
					15.689
Çatı için kiriş esmanı	"	25	"	12	300
... için kiriş esmanı	"	13	"	70	910
Kiremit altına tahta esmanı	"	5	"	110	550
Kiremit esmanı	beher bini	150	"	4.500	675
Umum kapısı için tahta esmanı	beher adet	30	"	6	180
					18.304
Umum kapısı için kuşak için binar	"	7	"	5	35
Koğuş ve helalar kapılarına tahta	"	15	"	24	360
Kapı ve çerçeve ve pencereler için binar	"	7	"	32	224
Pencere için binar	"	3	"	45	135

Pencereler için timur parmaklık	beher kıyyesi	4	kıyye	200	800
					19.858
Cam	beher adedi	3	adet	100	300
Ekser	beher kıyyesi	3	kıyye	80	240
Kilit ve menteşe	-	-	-	-	150
Dülger esmanı	beher yevmiyesi	8	yevmiye	620	4.960
Ustabası yevmiyesi	"	16	yevmiye	60	960
Tulumba vaz'ı	-	-	-	-	700
					27.168
Mecidiye 19 kuruş hesabıyla yalnız 23.130 kuruştur. 13 Eylül 1313				Masarıfat-ı gayrı melhuza	832
				Rayiç akçe olarak	28.000
<i>İşkodra Vilayeti Ser mühendisliği</i>				Akçe farkı olup minha	4.870
					23.130

Ek 2: Telgrafhanenin Keşf-i Evvel Defteri (BOA. SD. 1958/12).

	Metre mik'abı	Fiyat	Toplam	Yekün
temel hafriyatı	57	2	115	17.590
taş	3.960	1,20	5.940	
kireç	280	15,00	4.200	
kum	1.260	1,00	1.260	
tuğla	40.500	0,06	6.075	
adet				
taban (tulen metre 'an 7 ilâ 8)	12	70,00	840	11.492
kiriş (tulen metre 6)	118	40	4.720	
yarım binar	60	5	300	
döşeme tahtası	275	9	2.475	
tavan tahtası	450	7	3.157	
kiremit	4.950	0,5	618	618
kara mîsmar	60 (kıyye)	3	180	530
tel mîsmar	100	3,20	350	
pencere çerçeveleri (maa cam)	28 (adet)	140	3.920	6.140
kebir kapı	1	400	400	
sagır kapılar	13	140	1820	
ustabaşı yevmiyesi	12 (eyyam)	16	512	
duvarcı ustaları	370	8	2.960	7.538
duvarcı nezdinde müstahdem çıraklar yevmiyeleri	370	5	1.850	
dülger usta yevmiyesi	277	8	2.216	
			43.908	43.908
İşbu defter ile inşa olunacak olan konağının keşif defteri meyanında bazı fiyatça fark ve tefâvüd görülmesi telgrafhanenin hükümet konağı gibi enkazı olmadığından neş'ed eylediği arz olunur. 8 Teşrinisani 304. Ser-mühendis-i vilayet-i İşkodra Edvar Şınayder				

Ek 3: Telgrafhanenin Keş-i Sanisi (BOA. SD. 1958/12)

Mülâhazat	İnşaatın ebadı						Terbi'an		Tekib'en		Yekûn	Fiyatı				Yekûn	
	kıtaat	sihanen zirâ	irtifaen zirâ	arzen zirâ	tulen zirâ	devran zirâ	küllî zirâ	cüz'î zirâ	küllî zirâ	cüz'î zirâ		kuruş	para	kuruş	para	kuruş	para
		0,8	8,1	10	15	50		137,5		280							
		0,7															
		0,6															
		0,5															
		0,3															
etraf duvarlarıyla büyük bölme duvar temelleri										40							
aralık bölme duvarların temelleri										17,5							
temel duvarları											57,5						
temelden yukarı olan taş duvarlar											142,06						
tuğla duvarlar											81,24						
çatı sathı								165									
pencere	28																
büyük kapı	1																
küçük kapı	13																
YEKÛN	Yük										280,35						
duvarlara muktezi taş	3.960										3.960	2	5	8.415	0		
kireç	280										280	18		5.040	0		
kum	1.260										1.260	1		1.260	0		
tuğla	40.500										40.500	7	20	7.543	30		
kiremit	4.950										4.950	0	4	495	0		
YEKÛN																22.753	30
taban	12	0,26		0,26	10,19						12	100		1.200	0		
kiriş	118	0,2		0,2	6						118	45		5.310			
yarım binar	60	0,08		0,08	4						60	3	20	610			
Trieste döşeme tahtası	275	0,75		0,75	4						275	12		3.300			
Trieste tavan tahtası	450	0,16		0,25	4						450	8	20	3.825			
YEKÛN																17.845	
kara mismar	60										60	3	20	210			
tel mismar	100										100	3		300			

her bir levazımı mükemmel olduğu halde bilacam çerçeve	28										28	125	2.780			
her bir levazımı mükemmel olduğu halde büyük kapı	1										1	400	400			
her bir levazımı mükemmel olduğu halde küçük kapı	13										13	150	1.950			
cam	224										224	4	896			
YEKÛN															7.536	
															48.134	
Duvarcı yevmiyesi																
		fiyat	neferat	yekûn												
ustabaşı	16	18	288													
duvarcı	8	370	2.960													
amele	6	370	2.220													
		758	5.468												5.468	
Dülger yevmiyesi																
		fiyat	neferat	yekûn												
ustabaşı	16	14	224													
dülger	8	277	2.216													
		291	2.440												2.440	
YEKÛN															7.908	
															56.042	30
													yüzde beşi		2.802	0
															58.844	30
													İskontosu olup tertibi lazım gelen		9.153	20
													Ebniyeye sarf olunacak meblağın miktarı		49.691	10

İşkodra hükümet konağı ittisaline müceddeden inşa olunmak üzere telgrafhane dairesinin mukaddem tanzim ve takdim kılınan keşf-i evvelinde sarahat-ı fenniye kâfi olmadığından iade kılınmış olmakla keyfiyet-i komisyon-ı acizanemize bil-havale inşa olunacak ebniyenin bala cetvelde ebadı ve malzemenin miktar-ı kemiyetini havi keşf olan lede'l-icra fevkani ve tahtani ebniyenin takdim kılınan resmi mütalaasından keyfiyet müsteban buyurulacağı vechle (24) numaralı deftere merbut fiyat mazbatası mucibence rayiç belde fiyatıyla hesap olundukda masarafat-ı mecmuası 58.844 kuruş 30 paraya baliğ ve reside olmuş ve mebalaliğ-i mezkûreden 9.153,5 kuruş iskontosu bi't-tenzil mütebaki 49.691 kuruş 10 para masarafat-ı hakikiyesiyle ebniye-i mezkûr inde'l-keşf tebeyyün ettiğini mübeyyin bir kıta cetvelli defteri bi't-tanzim takdim kılınmış olubda emr u ferman hazret-i min lehu'l-emrindir. 9 Mart 305

The Reflexes of *qəḍərḍ(-) Holophrasis in Old Turkic and Modern Turkic Dialects

*qəḍərḍ(-) Dağıtıcı Yapısının Eski Türkçe ve Modern Türk Lehçelerindeki Türevleri

Ensar KILIÇ (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Buhara İbni Sina Tıp Fakültesi ve SHMYO (Özbekistan),
ensar.kilic@sbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2294-4443

Selahittin TOLKUN

Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
stolkun@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0603-7010

Abstract

This study examines the phonetic, phonological, morphological, and semantic evolution of the reconstructed Proto-Altaic holophrasis *qəḍərḍ(-), semantically contextualized as “to dry, to scorch; the state of being dry.” The research primarily focuses on the development of this structure within Turkic varieties, tracing its derivatives across historical and contemporary dialects. Utilizing phoneme theory and historical-comparative methodology, the study integrates Altaic and Nostratic perspectives to uncover deeper etymological links. Through phonemic splitting tables and structural analyses, the relationships between variations in surface structure and their shared roots are clarified. While Turkic dialects remain the central focus, comparative examples from other Nostratic languages provide additional insights into the shared linguistic heritage. Despite the inherent challenges of reconstruction-based linguistics, this study underscores the value of systematic analysis in elucidating complex linguistic patterns. It seeks to contribute to the understanding and development of the linguistic phylogeny of the Altaic language family, which includes Turkic dialects.

Keywords: Proto-Altaic holophrasis, phonemic evolution, historical-comparative linguistics, Turkic phylogeny, Nostratic linguistic connections

Özet

Bu çalışma, *qəḍərḍ(-) olarak yeniden yapılandırılan ve Nostratik Dönem’de “kurumak, kavurmak; kuru olma durumu” semantik bağlamında tasarlanan dağıtıcı yapının (holofrasis); ses bilimsel, ses bilimsel, yapısal ve anlamsal gelişimini incelemektedir. Araştırma, *qəḍərḍ(-) yapısının Türk lehçelerindeki gelişimine odaklanarak bu dağıtıcı yapının tarihi ve çağdaş lehçelerdeki türevlerini takip etmektedir. Böylelikle fonem teorisi ve tümevarımsal karşılaştırmalı yeniden yapılandırma tekniğinden yararlanılarak yapılan analizlerde, Altayistik ve Nostratik bakış açıları birleştirilerek derin yapıdaki etimolojik ilişkilere dayanan bağların ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Fonemik yapıma

Atıf / Citation: Kılıç, E. ve Tolkun, S. (2025). The Reflexes of *qəḍərḍ(-) holophrasis in old Turkic and modern Turkic dialects. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 63-89.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1616403>

tabloları ve yapısal analizler ise yüzey yapıdaki türevler ile derin etimolojik kökler arasındaki evrensel fonetik yasalara dayalı ilişkilerin açıklığa kavuşturulması amacıyla oluşturulmuştur. Türk lehçeleri ve Eski Türkçe araştırmanın ana odağını teşkil ederken Nostratik dillerden alınan karşılaştırmalı örnekler, ortak dilsel mirasa dair ek içgörüler sunmaktadır. Ayrıca yeniden yapılandırmaya dayalı dil bilimi alanının zorluklarına rağmen bu çalışma, sistematik analizlerin karmaşık örüntüleri açıklamadaki değerini göstermekte ve Türkçenin de mensup olduğu Altay dil ailesinin dilsel filogenisi hakkındaki bilimsel gelişim ve keşif alanına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ana Altaycadaki dağıtıcı yapılar, fonemik evrim, tarihsel-karşılaştırmalı dil bilimi, Türkçenin filogenisi, Nostratik dilsel bağlantılar

Many words in Altaic languages and Turkic dialects, meaning “to dry, dry, or the state of being dry,” often begin with the phonemic clusters /qu/ ~ /k^hu/ ~ /qa/ ~ /ka/. This pattern indicates that these words originate from an ancient holophrastic structure (see Method).

The earliest forms of this root are found in Old Turkic written sources. Some Old Turkic words directly derived from or structurally related to this root include the following (von Gabain, 2003, pp. 284–285; DLT, pp. 748–749; Wilkens, 2021, p. 425; Erdal, 2003, p. 131):

Word	Meaning
qudır- ¹	to dry something
qurıt-	to dry something
qurı- ~ quru-	to dry up
qurıñ	dryness
qurğaq	arid
quru ~ qurıg ~ quruğ ~ k ^h uruğ ~ qurı	dry, empty
qut- ~ qud- ²	to weaken from dehydration

Table 1: Related structures in Old Turkic

An examination of these structures reveals that the /qu/ ~ /k^hu/ ~ /qa/ ~ /ka/ phoneme cluster is consistently followed by the consonants /d, r, t/. The occurrence of varying consonants succeeding the /qu/ ~ /k^hu/ ~ /qa/ ~ /ka/ cluster gives rise to three plausible interpretations. The first posits the existence of an archaic root in the form of *qθ-*, belonging to the Early Nostratic stage. The second interpretation suggests the presence of an archaic structure organised as a

¹ The form “qudır-” appears in a medical text written in Old Uyghur Turkic: “tāwāniñ öwkäsin qudırıp, soqup, älgäp, tın busğakqa içürsär, ädgü bolur” (see von Gabain, 2003, p. 238).

² von Gabain considered the root of the form *qudır-* “to dry something” to be *qud-* “to weaken from dehydration” and included this word in the glossary section of her *Altürkische Grammatik* (see 2003, pp. 284–285).

consonant (C1)-vowel (V1)-consonant (C2) sequence. In this scenario, the final consonant (C2) may have undergone a process of phonemic splitting, which could explain the emergence of the /d, r, t/ sounds. The third possibility assumes a structure organised as a *consonant (C1)-vowel (V1)-consonant (C2)-vowel (V2)-consonant cluster (C3)* sequence.

This study's morphological, phonetic, phonological, and semantic analyses of Nostratic languages and Turkic dialects suggest that, during the Nostratic Period, there existed a holophrastic structure following the consonant-vowel-consonant-vowel-consonant pair (C1-V1-C2-V2-C3) sequence.³

1. Methodological Framework and Limitations

In this study, the holophrasis *qəðərǵ(-), meaning “to dry, to scorch; the state of being dry,” has been reconstructed for the Nostratic Period using phonemic split tables based on the holophrastic view.⁴ The fundamental method adopted for the reconstruction of phonemic and phonetic processes is the inductive comparative reconstruction technique (see Baldi, 1990, pp. 1–13; Bomhard, 2018, pp. 14–21). In this context, allophonic diversity was utilized as a tool to

³ The mentioned structure may have originated in the Nostratic Period through the combination of two or more morphological components. However, this study focuses specifically on the holophrasis from the Proto-Altaic Period, which directly contributed to the distribution of derivatives.

⁴ Phonemes, primarily studied in phonetics and phonology, are abstract sound units that individuals aim to produce. Baudouin de Courtenay, one of the key figures shaping the modern understanding of the phoneme concept, described them as the idealised sounds intended by speakers (Jones, 1944, p. 11). These sounds can be understood as the psychological equivalent of a speech sound (Kazanina et al., 2018, p. 560). While individuals strive to articulate these sounds as encoded in their mental schemas, it is phonologically challenging for everyone to produce identical sounds during speech (Jones, 1944, p. 11). This leads to the emergence of numerous close variants, or allophones, of the same sound. In other words, phonemes often split into multiple distinct allophones, influenced particularly by their interactions with neighbouring sounds. Some of these allophones disappear before achieving widespread social acceptance, while others contribute to the emergence of new phonemes. The primary distinction between phonemes and allophones lies in surface contrasts; phonemes are characterised by their ability to distinguish meaning (Schane, 1971, p. 503). The dynamic process in which phonemes become allophones, allophones become phonemes, or certain variants fall out of use has transformed into a valuable morphophonemic reconstruction technique through the use of phonemic splitting tables. Tracing sound evolution patterns from the present to the past simultaneously provides strong predictions regarding the earlier forms of morphological structures (Hoenigswald, 1964, pp. 25–30). As seen in this article, reconstruction-based studies often reveal that allophones arising from the splitting of a phoneme are later used as independent phonemes within different structures. Although this may seem contradictory at first glance, it actually reflects the focus on how newly emerged sounds, once they complete the process of phonemicization, contribute to the formation of new structures throughout the historical development. The emphasis, therefore, is not merely on the emergence of new allophones, but on their eventual integration as distinct phonemes shaping new linguistic forms. The concepts of allophone and phoneme discussed in this article should thus be interpreted with this consideration in mind.

identify underlying structures through phonological cause-effect relationships, and the data sets were interpreted diachronically (see Baldi, 1990, pp. 7–9; Bomhard, 2018, pp. 8–13). The use of phonemic split tables specifically served this purpose.

During the reconstruction, structures found in contemporary languages and dialects were analysed as derivatives of the archaic form and organized into meaningful patterns through inductive reasoning. Furthermore, semantic and distributional theories within phoneme theory were applied throughout the patterning process.⁵ This approach facilitated the development of reconstructions using phonemic split tables while incorporating perspectives from both Nostratic and Altaic frameworks.⁶ In particular, the derivatives of this holophrasis in Turkic languages were examined in detail using phonemic splitting tables, whereas this method was not applied to other branches of the Altaic family. Instead, diachronic etymological networks were constructed for other Altaic languages within the framework of macro-family theories, drawing on resources from Nostratic theory. These networks were substantiated through sound change tables conforming to segmental phonology, wherein each sound was analysed individually.

Studies focusing on prehistoric macro-language families have long been at the center of methodological debates. Such studies are frequently criticized for explaining phonetic changes without attributing them to specific phonetic, phonological, or external causes (see Salmons & Joseph, 1998, pp. 4–5; Bomhard, 2018, pp. 14–21; Rankin, 2017, pp. 205–208).⁷ Some scholars even reject the methodological validity of constructing macro-language families altogether (Rozov, 2023, p. 241). Traditional approaches tend to rely on tangible linguistic strata and family-level reconstructions, whereas diachronic interpretations focus on common archetypes (Kapranov et al., 2024, p. 15). However, establishing sound laws requires a sufficient number of documented phonetic change examples across concrete lexical items or working with well-analysed language families such as Indo-European, which have well-defined

⁵ The distributional theory argues that phonemes should be considered independently of their meanings. In other words, according to this theory, phonemes should be evaluated based on their contextual environments. In contrast, the semantic theory emphasises the meaning-distinctive features of sounds and examines the semantic differences caused by phonemes (see Batóg, 1971, pp. 27–31).

⁶ Russell's 2006 morphophonemic analysis of Proto-Japonic is one of the most significant studies applying phoneme theory to an Altaic language through reconstructions.

⁷ One of the researchers who has most extensively addressed these criticisms directed at the comparative method is Bomhard, who provided a detailed response to them (see Bomhard, 2018, pp. 14–21).

connections to the Nostratic period (see Rankin, 2017, p. 207).⁸ Therefore, instead of positing definitive sound laws specific to a single language family to explain the transition from the Nostratic Period to Proto-Altaic, this study adopts a methodology grounded in universal principles of phonetic interaction, emphasizing the pivotal role of phoneme theory in understanding the systemic relationships and transformations across different stages.

The holophrastic view, which posits that in early stages of human language a limited number of roots gave rise to various structures through morphophonetic developments, supports this approach (see Arbib, 2008, pp. 154–155). Like other macro-protolanguages, the Nostratic period likely reflects a holophrastic linguistic environment characterized by oral tradition, absence of writing, high degrees of allophonic variation, and minimal phonological stability (McMahon & McMahon, 2012, pp. 224–232). For this reason, instead of attempting to define strict phonetic laws for such a prehistoric linguistic ecosystem, this study prioritizes universal phonetic tendencies and uses phonetic inventories as clues to reach underlying structures.⁹ While phonetic inventories serve as primary indicators for reconstructing underlying structures in prehistoric contexts lacking written evidence, the availability of written documentation and systematically analysed phonetic data in more recent periods allows for the direct application of established sound laws, thereby providing a clearer and more precise explanation of phonological change.¹⁰

The concept of holophrasis, central to this study, refers to diachronic lexical units with broad semantic networks but underdeveloped grammatical structures (see González, 2007, p. 139).¹¹ The introduction of this concept into linguistic studies is largely attributed to the views of Mithen and Arbib (see Mithen, 2020, pp. 3–4; González, 2007, pp. 139–140). Arbib suggests that the earliest words in languages may have been grammatically unstable, with categories such as verbs and nouns not yet clearly defined (2008, pp. 154–156). The holophrastic protolanguage approach, supported by Mithen and Arbib, remains a subject of

⁸ The early studies on the Indo-European language family—which has largely been clarified in many respects today—were initially based on phono-semantic sets rather than clearly defined sound laws (Dennis, 2002, p. 2).

⁹ In order to establish clear sound laws regarding the connection between the Nostratic period and the Altaic languages, a large number of comparative studies, similar to those conducted for the Indo-European language family, are required.

¹⁰ Only when a sufficiently comprehensive body of data analyzing the relationship between the Nostratic period and the Altaic language family is available can laws grounded in systematic phonetic correspondences between the two be meaningfully formulated.

¹¹ Ungrammatical single-word utterances in language development are often described as “morphemes.” For example, most one-year-old children, despite knowing only a handful of words, are able to communicate effectively through them (Kol, 2011, p. 15). From a technical perspective, holophrases and morphemes exhibit significant conceptual similarities.

contemporary debate on the origins of language. The most significant objections to the validity of this approach have been raised by Tallerman (see 2008, pp. 84–85).

Ultimately, the study examines the potential derivatives of the Proto-Altaic **qəðərɖ(-)* holophrasis, tracing their development from the Nostratic period to the present, with particular emphasis on their connections to Turkic structures.

2. Semantic Context

Semantic analysis is a crucial tool for approaching the original meaning of holophrases, which construct extensive networks of relationships over time in any language. Therefore, it is essential to accurately identify the most fundamental word thought to be a derivative of the holophrase in question. During this process, it is necessary to trace the commonalities among all words believed to originate from the holophrase. This fundamental word must be connected to all other words considered within the context.

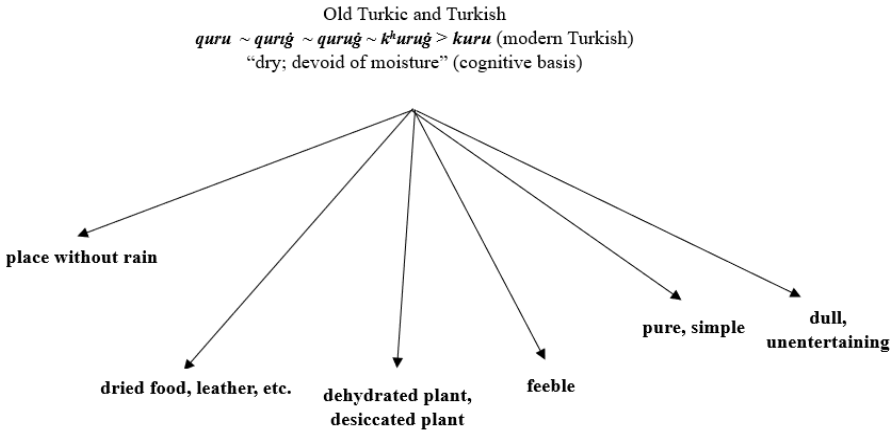

Figure 1: Semantic Network of Relationships Associated with the Holophrasis

In this study, the semantic anchor of the morpheme **qəðərɖ(-)* reconstructed in Proto-Altaic has been identified as the word “kuru(-)” in modern Turkish, meaning “(to) dry.” The reason for selecting this word lies in its ability to establish connections with all derivatives within the schematised network of relationships presented below:¹²

¹² One of the most misleading aspects when analysing the semantic network of a word within the context of macro-family theories is the reconstruction of its emotional components. In other words, while a word may have a positive emotional connotation in one language, it may take on an entirely opposite connotation in another. This is precisely the case with the development of the **dhereugh-* structure, reconstructed for Proto-Indo-European languages. For example, in this study, the word *kuru* “dry” (modern Turkish), which is considered to be semantically linked to the **dhereugh-*

The validation of the semantic network and the identification of its prototypical meaning are fundamentally supported by the frameworks of macro-family theories. From the perspective of Turkic dialects, this semantic network can be systematically examined and corroborated through the principles of Nostratic theory.

3. The Nostratic *qəðər̥d̥(-)* Holophrasis and Its Derivatives in Proto-Altaic

From a Nostratic perspective, the verb root **dreug-* (**dhereugh-*), reconstructed in Proto-Indo-European languages with the meaning “to solidify, to harden” can be associated with various structures in Turkic conveying the meaning of “dry” (see Bomhard, 1981, p. 412).

In Indo-European languages, evidence suggests that this archaic root begins with the phoneme /d^h-, as can be observed in various derivatives formed through phonemic splitting (see Mann, 1984, p. 159). Indeed, traces of phonemic splitting leading to fricativisation of this sound indicate the emergence of /h-/ and /Ø-/ phonetic evolutions in Indo-European languages (see Section 3.2). Furthermore, the desonorisation of /h-/ likely resulted in the emergence of /k-/ in sound change processes (see Section 3.2). Due to the nature of phonemic splitting, it is also possible that a derivative retaining features close to the original phoneme, such as the /d/ phoneme, has been preserved in contemporary languages.

Beyond Indo-European languages, structures derived from a holophrasis with the aforementioned characteristics are also observed in the Dravidian and Altaic language families. Below, sound tendencies based on the initial phoneme of this holophrasis have been analysed alongside examples:

3.1. Dental-Articulated and Conserved Tendencies in the Initial Consonant

In Mann’s dictionary of Proto-Indo-European languages, the words **drēks-* “to wear out, tear; to dry” and **dreutos* “brave; strong” are identified as potentially related to the archaic structure **dreug-* (**dhereugh-*) (see Mann, 1984, p. 159). According to Mann, the Old English *drūgian* ~ *drūgan* “dry, withered” and the Lithuanian *drūžú* “to blacken; loose” also derive from the archaic verb **dhrūghō* “to crumble, deplete, fade, to dry (out)” (see Mann, 1984, p. 209). At least within the surface structure, the Dutch word *droog* “dry” also appears to be connected to these forms (Mann, 1984, p. 207).

In conclusion, Indo-European languages exhibit traces of an archaic structure semantically tied to the concept of “dry; to dry.” This structure typically begins

structure based on its Nostratic background, shifts towards negative connotations in Turkic dialects, evoking meanings such as “cruel, devoid of mercy.” In contrast, the **dhereugh-* root in Indo-European languages can evolve into a positive context, carrying meanings such as “reliable, friendly” (Sorokina, 2020, p. 1323).

with the phoneme /dh-/, which tends to undergo fricativisation (see Mann, 1984, p. 159). It is often followed by a voiced consonant, such as /-r-/, reflecting a fluid phonological pattern.

3.2. /q-/(...)>/k^h-/ > /ʕ- / > (/Ø-/) Tendency

In the Indo-European language family, structures such as Lat. *āreō* “to be dry,” *āridus* “dry”; Czech *ozditi* “dry malt,” Greek *ázomai* “to be dry,” and Tocharian AB *ās-* “to be dry” are thought to be derivatives of the root **h_aes-* “to be dry.” These examples represent cases where phonemic splitting in the initial phoneme of the archaic Nostratic structure resulted in the elision or transformation of the initial sound (see Mallory & Adams, 2006, p. 346). The same phonetic tendency is also observed outside the Indo-European language family, as noted in Dolgopolsky’s *Nostratic Dictionary*. Dolgopolsky proposed a Nostratic root **ʕAr* meaning “dry, arid” based on words such as Tamil *arru* “dry (hair),” Malayalam *aruka* “to dry (soil, etc.),” Toda *o’r* “to dry due to heat,” and Mehri Arabic *‘ārēb* “people living in arid lands, Arabs” (2012, p. 234).

3.3. /q-/(...)>/k^h- ~ q^h-/ > (...) > [(/q- ~ ġ-/) > /g-/] Tendency

This tendency is generally observed across the Altaic languages. In this paper, the structure designed as **qəḡəḡḡ(-)* in the Nostratic Period has been reconstructed in Proto-Altaic as **k’jóbarV* “to dry” by Starostin and colleagues (see 2003, p. 230). These researchers proposed the derivatives of this holophrasis for the Altaic languages as **kūri-* for Proto-Turkic, **kawra-* for Proto-Mongolic, and **kává(ra)-k-* for Proto-Japonic (2003, p. 230).

Below, the /k^h- ~ q^h-/ > (...) > [(/q- ~ ġ-/) > /g-/] tendency is analysed separately for each of the Altaic languages:

3.3.1. Japanese and Korean

According to Starostin and colleagues, the verbs *kara-* in Old Japanese and **kárá-* in Middle Japanese are derived from the Proto-Japonic verb “*kárá-*” meaning “to dry; to ripen” (2003, p. 834). Similarly, the Proto-Korean verb “*korh-*” meaning “to become stale” can be reconstructed as related to this structure (2003, p. 834). In modern Korean, the verb “*kolh-*” is used not only in the sense of “to deteriorate, to rot” but also to mean “to become stale.” The word is also attested in Middle Korean as “*kwolq-*” meaning “to become inflamed” (see Robbeets, 2015, p. 251).

In modern Japanese, the structure connected to this discussion is the verb *kare-rú* [kaɾeɾuβ], meaning “to dry, to wither.” This verb also caught the attention of Menges, who examined the Proto-Altaic verb “*qyr-*” meaning “to scrape, to cut, etc.” (see Menges, 1982, p. 381). The researcher, however, could not reach a definitive conclusion regarding the relationship between “*kare-rú*” and “*qyr-*” (1982, p. 381).

Considering the related forms in both Japanese and Korean, it becomes evident that the initial /k^h- ~ q^h-/ phoneme reconstructed for Proto-Altaic is largely preserved in these languages, and that no significant voicing or elision process affecting this sound occurred in the post-Proto-Altaic period.

3.3.2. Mongolic

From the perspective of Mongolic, there appears to be significant allophonic variation in the phonemes constituting the structure. When tracing the development of this morpheme, it can be inferred that the consonant /q^h-/ in Proto-Mongolic underwent phonemic splitting, potentially resulting in the emergence of the allophones /ġ-/ , /h-/ , and /Ø-/.

i. **/ġ-/ Reflex:** Evidence for the /ġ-/ reflex in modern Mongolian includes words such as *ġorcuy-* “to dry, to harden, to solidify,” *ġorcugur* “completely dried, extremely weak” and *ġoruy-* “to dry out (of the throat); to choke” (Lessing, 2003, p. 576).

ii. **/Ø-/ Reflex:** The phonological evolution of the /q^h-/ phoneme in Proto-Mongolic frequently culminated in its elision. This process is evidenced by forms such as *ag-* “to dry, to dry completely,” *agi-* “to dry; to solidify,” *arga-* “to dry,” and *agira-* ~ *akira-* “to dry; to yellow.” These lexemes illustrate a systematic reduction of the initial consonant, consistent with phonemic simplification processes observed across Mongolic languages (see Lessing, 2003, pp. 19–83).

The /Ø-/ reflex was influenced by the pressure economy triggered by the /-r-/ consonant, which exerted a centralisation effect on the vowels within the structure. At later stages, this centralisation led to the elision of the /-r-/ sound in some reflexes as the influence of pressure economy increased (for discussions on “fluency harmony” and “pressure economy,” see Kılıç, 2020, pp. 83–84). Furthermore, the influence of pressure economy induced metathesis in certain Mongolic forms, causing the /r/ and /g/ consonants to shift positions across various reflexes, as seen in *arga-* “to dry” ~ *agira-* “to dry; to yellow” (see Table 2).¹³

iii. **/q-/ Reflex:** Alongside the aforementioned reflexes, Mongolic also exhibits /q-/initial reflexes, which point to a process of lenition affecting the initial segment in the diachronic evolution of these forms. A notable example of this phenomenon is the term *qayurai* “dry, dried” (see Lessing, 2003, p. 1403).

¹³ Phonologically, one of the primary drivers of metathesis is the tendency of liquid consonants to achieve articulatory harmony. In other words, the grammatical mechanisms that regulate the most efficient release of accumulated air pressure underpin the concept of pressure economy. Consequently, as in the examples from Mongolic, metathesis in Turkish frequently involves the liquids /r/ and /l/ as central agents: *toprak* > *torpak* “soil”, *kirpik* > *kiprik* “eyelash”, *çömlek* > *çölmek* “a type of bowl,” etc.

Word	Meaning
ğorcuy-	to dry, to solidify, to harden
ğorcuğur	completely dried, extremely weakened
ğoruy-	to dry out (of the throat); to choke
ag-	to dry, to dry completely
agi-	to dry; to solidify
arga-	to dry
agira- ~ akira-	to dry; to yellow
qayurai ¹⁴ (haguray)	dry, dried

Table 2: Reflexes in Mongolic (see Lessing, 2003; Ligeti, 2012, p. 218)

Based on the evaluation of the data presented in the table, the following inferences can be made regarding this archaic structure in Mongolic:

i) Phonemic splitting in the initial sound has resulted in the emergence of the sounds /ǵ-/ , /q-/ , and /Ø-/. Among these, /q-/ is phonetically similar to the initial sound of the possibly archaic structure in Proto-Altaic.

ii) In Mongolic, forms that have undergone metathesis and those preserving the original phonemic arrangement continue to coexist within the lexicon.

iii) The liquid /-r-/ sound has triggered sound changes, such as metathesis, due to its articulatory incompatibility with voiced stops like /ǵ/. In forms where these metatheses have not occurred, the principle of pressure economy has often resulted in the elision of the initial sound, as seen in *ag-* “to dry” and *agi-* “to dry; to solidify.”

iv) One of the forms in which this archaic structure has been preserved with minimal phonemic loss is *qayurai* “dry.”¹⁵

C1	V1	C2	V2	C3	V3	
/q- , g-, Ø- /	/- o-, -a-/	/-g-, -r-, -r̥-, -Ø-/	/- u-, -Ø- / ¹⁶	/-r(-), -g-, -y(-)/	/- a(-), - u(-)/	Current allophones

¹⁴ The transcription of this word follows Ligeti’s transcription (see 2012, p. 218). Because the initial sound of this structure has been analysed, and it is necessary to represent the sounds precisely during this analysis.

¹⁵ The detailed diachronic development process of this structure will be thoroughly presented in the phonemic splitting table prepared for Turkic.

¹⁶ The vowels following consonants that have undergone metathesis have not been taken into consideration.

/q/ > [k ^h -] ¹⁷	[-ə-]	[-g-]		[-ʊ-]	[-ɪ-] ¹⁸		The potential holophrasis derived from the Proto- Mongolic structure *qəqɾɾd̪(-).
--	-------	-------	--	-------	---------------------	--	--

Table 3: The possible allophonic network of the Altaic *qəqɾɾd̪(-)* holophrasis in Proto-Mongolic¹⁹

3.3.3. Manchu-Tungusic

The living reflexes of the Nostratic *qəðəɾd̪(-) structure can be observed in Evenki and Negidal dialects as *olgo-* ~ *olgi-* “to dry,” in the Nanai dialect as *holgo-* ~ *holgi-* “to dry,” in the Udehe dialect as *ogo-* ~ *wagi-* “to dry,” and in Manchu as *olho-bu* “to dry” (Hölzl & Payne, 2022, p. 39).

The noteworthy features of these forms are as follows:

i) In the Nanai and Udehe dialects, the sounds /h-/ and /w-/ appear as potential remnants of the archaic initial consonant. However, the /w-/ sound in the Udehe form *wagi-* “to dry” might also be a secondary development resulting from vowel centralisation within the word.

ii) When compared to the corresponding structures in Mongolic, in the derivatives of the holophrasis within Manchu-Tungusic languages, the initial sound typically transitions into a glide following fricativisation and ultimately undergoes elision. Despite this development, the liquid sound itself and its position within the phonotactic sequence are often preserved. By contrast, as

¹⁷ The voicing or fricativization of the /k/ sound is a phonetic phenomenon that is also observed in modern Mongolic today (Janhunen, 2012, p. 28-29).

¹⁸ The fact that this sound is apicoalveolar in Modern Mongolic makes it possible to reconstruct it as /z/ in Proto-Mongolic, as it is already quite close to /z/ in Modern Mongolic (Stuard & Haltod, 1958, p. 80).

¹⁹ This table reveals the network of allophonic relationships. In other words, it aims to document, in phonetic sequence, the different allophones derived from the same phoneme within the attested forms. By examining the phonetic variation presented in the table, it seeks to identify the underlying phoneme responsible for this diversity. As noted in earlier footnotes, the proposed reconstructions in the table are largely consistent with the primary sound laws observed in Mongolic. However, since the reconstruction pertains to Proto-Mongolic, it is not expected that the phonetic processes posited here will fully align with the sound laws documented in the historically attested stages of Mongolic. This is due to the natural increase in phonological uncertainty at the proto-language level (Campbell 2013: 256-258; Fox 1995: 47-50). Phonetic development proceeds in successive layers, and in cases where these layers cannot be clearly identified, the applicability of conventional phonological laws diminishes (Hock & Joseph 1996: 91-94). At this point, the phonemic variation provides inductive clues regarding the nature of the underlying sound.

previously noted, in Mongolic, the liquid sound /-r-/ is frequently elided under similar conditions.²⁰

Manchu-Tungusic languages seem to address this phonological challenge by adjusting the articulation of /-r-/ toward the dental region, reducing its trill. This reduction in trilling likely facilitates pressure economy. As a result, the /-r-/ sound shifts into an allophone closer to the liquid /-l-/ phoneme, thereby avoiding elision. However, this phonological ecosystem also triggers an archaic metathesis between the liquid consonant and /-g-/. Consequently, it is reasonable to reconstruct the holophrasis for Manchu-Tungusic as **k^həɬʊg*, reflecting a metathesised structure.²¹

C1	V1	C2	Elided Vowel	C3	V2	
/h- , w-, Ø- /	/- o-/	/-l- , -Ø-/	-	/-g-/	/- o(-), - i(-)/	Current allophones
[k ^h -]	[-ə-]	[-ɪ-]	[-ɐ-]	[-g-]		The potential holophrasis derived from the Proto- Manchu- Tungusic structure <i>*qɑqɪɬd(-)</i> .

Table 4: The possible allophonic network of the Altaic **qɑqɪɬd(-)* holophrasis in Proto-Manchu-Tungusic²²

²⁰ The sound changes outlined in this section characterize the phonetic phenomena observed as a result of the phonetic comparison of the corresponding forms in Mongolic and Manchu-Tungusic.

²¹ Throughout the article, /ə/ or [ə] represents phonemes or allophones whose phonetic properties cannot be fully determined.

²² Since a phonotactic and morphophonological reconstruction is proposed here for Proto-Manchu-Tungusic, it is possible that this reconstruction differs from the phonological laws attested in the historically documented stages of Manchu-Tungusic. However, the phonemic variation observed in the initial sound of the forms attested as Negidal dialect *olgo-* ~ *olgi-* “to dry,” Nanai dialect *holgo-* ~ *holgi-* “to dry,” and Udehe dialect *ogo-* ~ *wagi-* “to dry” allows for the reconstruction of an initial /k-/ sound for Proto-Manchu-Tungusic, in line with Starostin’s reconstruction of Proto-Altaic **k’jóbarV* “to dry.” Furthermore, the presence of the liquid sound /-l-/ in the medial position of these forms, corresponding to /-r-/ in Mongolic examples, reinforces the hypothesis that this sound is phonetically based on [-ɪ-].

3.3.4. The /q-/(...) > /k^h- ~ q^h/ > (...) [> (/q- ~ ġ-/) > /g-/] Tendency Beyond Altaic Languages

While a significant portion of related structures in Altaic languages have persisted through the /q-/(...) > /k^h- ~ q^h/ > (...) [> (/q- ~ ġ-/) > /g-/] tendency, traces of this pattern can also be observed outside the Altaic languages.

An example of this tendency outside Altaic is the word *kırg* “dry” in Chukchi, a Yeniseian language (see Martin, 1996, p. 139).

This tendency is not widely productive in the Indo-European language family. However, Mann proposed the hypothetical Proto-Indo-European form *kapriō* “to dry.” Based on Mann’s reconstruction, it can be inferred that the phonemic splitting observed during the Nostratic period may have extended its influence to Indo-European languages. This includes the /k^h-/ > /k-/ (...) sound shift, which appears to align with patterns in Mann’s proposed forms. A reflex of this structure, as identified by Mann, is found in Late Latin as *capriō* “to weaken” (1984, p. 472).

In this example, the initial sound underwent devoicing. As a result, the liquid /-r-/ likely experienced metathesis as a phonotactic adaptation, similar to processes seen in Manchu-Tungusic. Furthermore, the archaic /-g-/, situated between the vowel and the liquid consonant, may have been labialised, ultimately transforming into /-p-/.

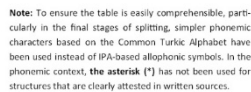
Another language in which the /q-/(...) > /k^h- ~ q^h/ > (...) [> (/q- ~ ġ-/) > /g-/] tendency is observed is Nivkh. The Proto-Nivkh word *qaw-* “to dry” aligns with the Nostratic root (Fortescue, 2016, p. 140).

4. The Status of the Proto-Altaic Holophrasis in Turkic

The splitting of the initial /dh-/ sound in the Nostratic period resulted in the formation of numerous allophones. In languages that retained the allophones /q-/ and /k-/, metathesis triggered by the liquid /-r-/ led to the creation of many new words. Despite being derived from this structure and exhibiting close phonetic similarity in surface forms as well as semantic proximity, numerous examples cannot be linked through a root-suffix relationship. These mismatched examples reflect the sound elisions and metatheses observed in the reflexes of this holophrasis.

The archaic structure *qəḍərḍ(-) “to dry, to scorch; the state of being dry” in Proto-Altaic exhibited two consonant-based tendencies when it emerged as a product of metathesis influenced by the liquid /-r-/ sound during the period when the Nostratic unity began to diverge into the Altaic languages.²³

²³ The vowels, influenced by the consonants, remained in a state of phonemic instability, leading to the preference for different vowels in many reflexes.

²⁵ This phonetic map is designed with a focus on General Turkic, starting from the Nostratic period. In other words, rather than tracing the development of the Nostratic proto-structure across all

According to the phonetic scenario reconstructed in the table above, the evolutions can be traced not only in contemporary Turkic dialects but also in many other languages today. However, this table is based solely on contemporary and historical Turkic dialects.

4.1. *qəðərð(-) > *qəðwərð(-) > *qeberð(-) ~ *qəbər(-) Phonetic Pathway

One of the proto-forms inherited from the archaic holophrasis by Turkic dialects is reconstructed as *qəðwərð(-). Based on the reconstruction presented in this study, the medial /-d-/ sound within this structure exhibited a tendency toward labialisation due to the articulatory influence of the surrounding rounded vowels. Additionally, the phonemic splitting within this structure likely produced two primary descendant holophrases: *qeberð(-) and *qəbər(-). The development of *qeberð(-) is highly productive in modern Turkic dialects and has generated numerous reflexes.

The Kazakh words *kebir* “dry,” *kep-* “to dry,” and *keptir-* “to dry (something)” are likely reflexes related to this structure (Shnitnikov, 1966, pp. 121–124). Additionally, there are structures in Anatolian dialects that may have been derived from these holophrases. For example, in the Gaziantep dialect, the phrase “gebert ol-” means “to begin drying out” (DS, 1956, p. 1956). In the Kayseri Akçakaya dialect, apricots that have begun to dry are referred to as “gebetleme” (DS, 1956, p. 1956). The same word appears in the Kayseri Zincirdere dialect as “gebetleme” (DS, 1956, p. 1956). In the Bilecik Söğüt dialect, the word “gebez,” meaning “the drying of crops due to drought,” reflects the influence of zetacism (DS, 1956, p. 1956).

The derivatives of the intermediate form “qeber-,” one of the reflexes of this structure, have been attested in many dialects since Old Turkic with the meaning “to die, to perish.” Similar to how the verb *yaşa-* “to live” is semantically connected to the state of being fresh (“yaş”), the verb “to die” is semantically linked to the concept of “drying out.” However, certain researchers have erroneously traced terms such as *gebe* “pregnant, a woman about to give birth” and *kabar-* “to swell, to expand,” both of which are found in Turkish, to the same root as *geber-* “to die.” This is a conceptual error resulting from phonetic and semantic resemblance rather than etymological evidence (see Türkmen, 2004, p. 133).

descendant languages, the map primarily centers on Turkic. Accordingly, it allows for the tracking of phonetic processes in which Turkic is involved. The asterisk (*) symbol has not been used for forms belonging to stages where sound development has largely stabilized and where the structures can, for the most part, be attested in written records (in phonemic terms). In order to avoid increasing the complexity of the map, details regarding the periods and forms in which these structures are attested are provided in the explanations below.

A comparative analysis within Altaic linguistics reveals that these terms are unrelated to “geber-.” Instead, they align with Mongolic forms such as *gedesü(n)* “belly, stomach,” *gedesüle-* “to become pregnant,” *gedel* “earlobe,” *gedeng* “crooked, uneven,” and *gede* “the rounded area at the nape, neck hump” (see Lessing, 2003, pp. 593–595). These forms belong to a semantic field centred around “being round or uneven.” The word *göbek* “belly” in Turkish is a prominent example within this semantic network.

Both the Turkic and Mongolic terms appear to be derived from a holophrasis belonging to the Turkic-Mongolic Divergence Period, which can be reconstructed as **kəde(-)* meaning “uneven; to be uneven; metaphorically, round.” The coexistence of the words “yuvarlak” and “yumru” in Turkish, along with similar words in other Turkic dialects—such as “domalaq ~ döngelek” in Kazakh, “cumuru” and “toğoloq” in Kyrgyz, “dumaloq” in Uzbek, and “toğalak” in Turkmen—indicates a connection to the Proto-Altaic structure **kəde(-)*, which likely traces back to Nostratic roots (see Ercilasun et al., 1991, pp. 998–999). It is therefore plausible to hypothesise the existence of a much earlier Nostratic holophrasis, likely beginning with a retroflexive /q/, which underwent phonemic splitting to produce reflexes such as /d, k, c, y, Ø/. In other words, while the verb *geber-* “to die” and words like *gebe* “pregnant” and *kabar-* “to swell” exhibit similarities in surface structure, they do not share a common etymological origin.

The other descendant structure, **qəbər(-)*, is likely the source of the word *qum ~ kum* “sand”, attested in Turkic dialects since Old Turkic. In fact, the archaic morphemic meaning of **qəbər(-)* is “solid and dry granule.”²⁶ The medial consonant /-b-/ in the morpheme underwent a /-b-/ > /-m-/ development, in line with general tendencies observed in Altaic languages.²⁷ The Mongolic form *qumay*²⁸ (*humag*) “sand” reflects this transformation and aligns with related words within the Altaic linguistic sphere. The Hungarian word *humok* “sand,” which is likely a borrowing from the European Huns, confirms the presence of phonemic elisions in the final phonemes of the archaic holophrastic form **qəbər(-)* (see Tóth, 2007, pp. 36, 84). These findings also point to the addition of derivational suffixes in subsequent stages (see Starostin, 2003, p. 705; Lessing, 2003, p. 1520). Thus, the Common Turkic word “qum ~ kum” likely emerged as a result of the elision of the retrospective /r/ at the end of the structure **qəbər(-)*. Following the elision of /-r/, the narrow final vowel also became unsustainable

²⁶ This is because in Turkish and other Turkic dialects, *kum* “sand” does not solely refer to the solid soil found on the seashore. It also denotes small, hard granules that accumulate inside fruits or the human body. These nuances in usage offer significant insights into the semantic history of the word.

²⁷ For instance, the comparative particle “kibi” meaning “like” in Old Turkic appears as “kimi” in Azerbaijani Turkic, “kimin” in Turkmen Turkic, and “yimik” in Kumyk Turkic (Dinar, 2015: 104–108).

²⁸ The transcription of this structure is based on Ligeti’s transcription (see 2012, p. 218).

and was subsequently lost. However, the tendency of Chuvash toward rhotacism preserved this final /-r/. The retention of the liquid /-r/ further caused the medial consonant to undergo a liquid transformation, resulting in its semi-vocalisation. Today, in Chuvash, the word appears as *hıyır* ~ *hır* “sand” (see Durmuş, 2020, p. 260).

From a Nostratic perspective, the **qəbər(-)* holophrasis reflects a structure where grammatical boundaries and word categories are highly fluid and ambiguous, in line with its holophrastic character. Evidence supporting this analysis is particularly observable in the Kartvelian languages. For example, the Megrelian forms *xom-* ~ *xum-* “to dry” and the Laz form *xom(h)-* “to dry” appear to have undergone this path of sound evolution (see Klimov, 1998, p. 334). As can be seen, the counterparts of these forms, which appear as nouns in the other languages discussed here, occur as verbs in the Kartvelian languages.

4.2. *qəðərɖ(-) > *qadʰrɖ(-) [> *qaʷrɖ(-)] > *qaqʰrɖ(-) ~ *qaqʰrɖ(-) Phonetic Pathway

The development of this sound pathway is rooted in the increasing aspiration (breathiness) affecting the medial /-d-/. This aspiration triggered phonemic splitting, resulting in the emergence of allophones resembling /-q-/. Concurrently, devoicing caused the retroflexive /-d-/ to shift toward the uvular place of articulation, producing allophones similar to /-q-/ and centralising the surrounding vowels. During this centralisation, the second vowel likely narrowed, possibly due to pressure economy.

In modern Altaic languages, numerous words can be traced as potential derivatives of **qadʰrɖ(-)*. However, no form directly preserving the phonetic structure of this archaic shape has been identified in contemporary Altaic languages.²⁹ Nonetheless, a structure resembling this form is found in Anatolian dialects. Whether the word *gakırdak* “dried meaty bone,” found today in the Isparta dialect (DS, p. 1896), reflects the phonetic characteristics of **qaqʰrɖ-*, is related to *kıkırdak* “cartilage” (a term in Turkish referring to connective tissue without blood vessels), or whether “kıkırdak” itself may have connections to this archaic structure is unclear (see DS, p. 1896).³⁰

²⁹ Although a structure directly corresponding to this form is not explicitly attested, the patterning observed in structures from other layers of the phonetic development process points to the existence of such a transitional form (see Table 5).

³⁰ The verb *kıkırda-* in Turkish, which means “to laugh softly” as well as “to freeze from cold, to feel cold; to die,” strengthens the plausibility of this connection. The root *kık-*, although it resembles an onomatopoeic origin, metaphorically aligns with the notions of “inward contraction” and “drying.”

4.3. Evolutions Triggered by the Splitting of /r̥d/

The structure **qəðərd̥(-)*, meaning “to dry, to scorch; the state of being dry,” evolved into **qad̥r̥d̥(-)* through the splitting of the consonant cluster /r̥d/, leading to two distinct pathways of lexical evolution. One result was the emergence of the unstable structure **qaq̥r̥t̥(-)*. The phonemic splitting of this structure likely produced **qaq̥rt̥* and **qaq̥r̥t̥(-) [> *qag̥w̥ur(-) ~ *qag̥(̥)]*.

Words in Kyrgyz such as *kagira-* “to dry completely,” *kakira* “dry, waterless,” *kagirama ~ kakirama* “dried” (see Arıkoğlu et al., 2018), and in Uyghur such as *qaqrang* “dried” (Necip, 2016, p. 263), are reflexes that largely preserve the archaic form **qaq̥r̥t̥(-)*.

Additionally, related forms can still be found in Turkish. In the Afyon and Sivas Divriği dialects, a derivative where the retroflexive /-r̥/ has not eroded but instead shifted to an alveolar articulation can still be observed. In these dialects, the word “kakır” means “thin, dry, weak” (see DS, p. 2603). Another example is the Ayancık dialect’s *gağırşak* “dried chestnut,” which also reflects these developments (see DS, p. 1893).

4.3.1. **qag̥(̥)* Intermediate Form

Numerous derivatives emerged from the structure **qag̥r̥t̥(-)* as a result of the elision of the final [-r̥]. The elision of /-r̥/ also led to the gradual reduction of the preceding narrow vowel. As evidenced in the examples below, traces of this process can be found in contemporary Turkic dialects and in Turkish. In the Bozdoğan dialect of Turkish, the form “kaki”, which exhibits characteristics of an intermediate stage and retains the narrow vowel, is attested in the word *kaki* “dried eggplant” (DS, p. 2602). This form represents an earlier stage prior to the phonological evolution stabilising into the more consistent structure “qag̥”. Additionally, in Anatolian dialects, derivatives of this structure appear in forms such as “gaga ~ gaya ~ gagi” meaning “dried fruit” (DS, pp. 1892–1893).

The most stabilised form of **qag̥r̥t̥(-)* that has reached Turkic dialects is *qag̥*. After the elision of [-r̥], the narrow final vowel generally failed to remain stable and was lost. Some derivatives related to “qag̥” in contemporary Turkic dialects include the following: Turkish *kak* “dried fruit,” *kağşa-* “to become worn out”; Kazakh *qag̥* “a type of fruit confection”; Uyghur *qag̥* “dry,” *qaxlan-* “to warm in the sun,” *qaxlat-* “to dry in the sun”; Uzbek *qoq* “dry; thin,” *qoqla-* “to dry,” *qaqsha-* “to dry,” *qoqshol* “thin, emaciated”; and Kyrgyz *qag̥* “dried up,” *qaqsı-* “to dry completely” (see Shnitnikov, 1966, p. 263; Necip, 2016, pp. 263–276; Arıkoğlu et al., 2018; Begmatov et al., 2006).

This structure also has numerous derivatives in Anatolian dialects, such as *gah̥* “dried apple or pear” in dialects of Reşadiye and surrounding areas (DS, p. 1894), *gahaç* “sun-dried meat” in dialects of Bayburt and nearby regions (DS, p. 1894), and *gak* “dried fruit” (DS, p. 1894-1895) in many Anatolian dialects.

Additionally, the Mongolic word *gāṅ* “drought” may also be related to this structure (see Lessing, 2013, p. 554).

4.3.2. *qag^wur(-) Intermediate Form

Another derivative that emerged following the phonemic splitting of the structure *qaxɬ(-) is *qag^wur(-).

The holophrastic structure *qagwur(-), a shared root exhibiting both verbal and nominal characteristics, displays a tendency toward rounded vowels and labial articulation in its medial position. Variants of this structure are typically found as verbs in contemporary Turkic dialects. This development has given rise to verbs such as *kavur-* “to dry or burn with heat” in Turkish, “qovur-” in Azerbaijan dialect, and “qovur-” in Uzbek (see Ercilasun, 1991, pp. 455–456).³¹

During the derivation of these forms, it is evident that the uvular consonant /-q-/ in the medial syllable resolved its phonological challenges between two vowels by becoming labialised. This is because /-q-/ remains a sound that struggles to maintain its phonemic properties between vowels in Turkic dialects even today.³² This study hypothesises that some variants resulting from labialisation followed the pathway *qaxɬ(-) > *qagwur(-) > *qagwur(-) > qawur-, leading to the emergence of the modern forms.

In addition to the derivatives triggered by labialisation in Turkish, traces of derivatives formed through the elision of the /ɬ/ sound can also be observed. In this case, the development of the structure is likely to follow the path *qaxɬ(-) > *qagwur(-) > qawu-.

Today, the products of the qawu- development can be found in contemporary Turkic dialects. For instance, the verb stem *qag^w(ɬ)- survives in a fossilised form in some structures in Turkish.³³ In many Anatolian dialects, such as those of Afyon and Samsun, *kağıl* refers to “dry mud” (DS, pp. 2594–2595, 2790). Moreover, a more labialised variant close to the form qawu- is likely preserved in the Reşadiye dialect in the word *kuvut*, meaning “a dish made by frying cornmeal in oil” (DS, p. 3019).

Another sound pathway resulting from the derivation of the *qag^wur(-) intermediate form is the derivative in which the labialised sound underwent significant erosion due to its contact with the liquid consonant /r/. In Turkic dialects, labial consonants and liquids tend to erode one another. When erosion

³¹ Doerfer has documented numerous phonetic variants of the word qavurma meaning “smoked meat; roasted meat,” which he considers to be derived from the root “qavur-” meaning “to roast” (see Doerfer, 1975, p. 294).

³² For instance, in such cases, the descendant sounds of /-q-/ in Turkish, /-k-/ and /-k^h-, often transform into [y] and [u].

³³ In the Anatolian linguistic area, it is known that the uvular /q/ has been eliminated and replaced by the velar /k/ or the aspirated /kh/ in many contexts (Göksel & Kerslake, 2004, p. 5).

is not possible, shifts such as metathesis may occur to resolve this incompatibility. For instance, two examples from Turkish dialects summarise this phenomenon: *kibrit* > *kirbit*, *toprak* > *torpak*, and so on.

The labial consonant and the liquid /r/ within the structure **qab^wur(-)* exhibited phonological incompatibility, which appears to have played a significant role in shaping the form commonly observed in Common Turkic and attested in Old Turkic as *quru-* ~ *qurı* “to dry” (von Gabain, 2003, pp. 284–285). This incompatibility seems to have triggered metathesis, even though the two consonants were not directly adjacent. The presence of a narrow vowel between them likely facilitated this process. These phonological interactions likely contributed to the development of the structure **qɹ^wr(i)-* during the early stages of Turkic.³⁴

The gradual erosion of the labial consonant in this structure appears to have led to the lengthening of the first vowel in the word. This is reflected in the Turkmen word *gūrı* “dry,” which seems to have largely preserved the archaic vowel length found in Turkic and still retains this long vowel (see Ercilasun, 1991, p. 519).

The narrow vowel at the end of **qɹ^wr-* likely developed due to the fluidity of the /r/ consonant. This is because word-final /-r/ in monosyllabic structures often causes increased air pressure due to its vowel-like articulation. Languages and dialects employ various strategies to mitigate this pressure. For instance, in Turkish, a similar situation in the Old Turkic word *ur* “to strike” was resolved by introducing a /v-/ prosthetic sound at the beginning of the word. In the case of **qɹ^wr-*, the pressure was balanced by appending a narrow vowel to break the syllable.

4.3.3. **qaqɹt* Intermediate Form

One of the derivatives resulting from the phonemic splitting of the holophrastic structure **qaqɹt(-)* is the variant with /-t/, which can be reconstructed as **qaqɹt* > (**qaghıt* > *qāt*) ~ **qaw-(i)t*. This variant is attested in both contemporary Turkic dialects and Anatolian dialects. For instance, the word “kakıt”, meaning “dry, weak,” is found in the Afyon, Isparta, and Burdur dialects (DS, p. 2603). Additionally, forms such as Kyrgyz *qaqta-* “to dry,”³⁵ Uyghur *qatqan* “dried,” *qatur-* “to dry; to freeze, to harden,” *qat-* “to freeze, to harden,”

³⁴ The words *kuru* “dry”, *kurak* “arid”, *kuraklık* “aridity”, and *kuru-* “to dry” in modern Turkish are likely derivatives of this holophrastic distributor. The phonological derivatives of these structures are attested in many contemporary and historical Turkic dialects.

³⁵ The structure “qaq” (meaning “dry”) might have been formed by adding the suffix +*ta* to the root “qaq”. However, in this article, it is evaluated that the structure “qaqıt” was formed by adding the suffix +*a* to it.

and Yakut *xat-* “to become dry” appear to be linked to this developmental pathway (see Necip, 2016; Arıkoğlu, 2018; Vasiliev, 1995, p. 172).

The process of drying involves the removal of moisture or water, often resulting in hardening. As such, there exists a semantic link between “dryness” and “hardness, rigidity, or solidity.” The examples above support this semantic relationship morphologically. This is further evidenced by Old Turkic words such as *qatı* “harshly, intensely,” *katıg* “hard, solid,” and *qatqı (kişi)* “strict (person),” along with their modern derivatives, which are understood to have evolved from the **qaqrt* > (**qaghit* > *qāt* ~ *qat*) ~ **qaw-(i)t* developmental trajectory (see Tekin, 2003, p. 246; DLT, p. 185). Similarly, the Old Turkic verb *qut-* ~ *qud-* “to weaken due to thirst” and the Mongolic words *gorcuy-* “to dry” and *gorcuğur-* “completely dried” are largely isolated derivatives of the archaic structure *qadhrıṛd(-)*. These forms likely resulted from an early syllabic reduction yielding the variant **qawıṛd(-)* (see DLT, p. 156; Gabain, 2003, pp. 284–285; Lessing, 2003, p. 576).³⁶ The phonological similarity between /-d^h-/ and /-ṛd/, combined with the presence of narrow phonemes between them, likely led to phonemic merging and simplification in this variant.

Labialised derivatives of **qaqrt* can also be found in Anatolian dialects today, particularly in terms used for roasted food products. For example, the word “kavıt” in the Isparta dialect refers to “roasted cornmeal,” while in the Afyon dialect, it denotes “a type of halvah made from roasted flour” (DS, p. 2694).

4.3.4. **qaqdır(-)* Intermediate Form

Another sound evolution to which this morpheme's derivatives in Turkish can be attributed is the progression **qəðəṛd(-)* > **qadhrıṛd(-)* > **qaqıṛd(-)* > **qaqdır(-)*. This evolution gave rise to two primary branches.

The branch derived from **qaqdır(-)* and following the *qaqwdızır-* sound pathway is particularly observed in the Karluk group today. Examples include Uzbek *qovjira-* “to wither, to fade” and *qovjiroq* “withered, faded” (see Begmatov et al., 2006, p. 318). Similarly, in the other Karluk dialect, Uyghur, the forms *qaydızjirat-* “to dry and crack” and *qaydıziraq* “dried out, parched” are attested (see Necip, 2016, p. 276). Additionally, the Chuvash form *køjərga-* “to dry” may also be a product of this derivative (see Paasonen, 1950, p. 79).

The **qawdır* > *qadır* ~ *qaqdır* sound pathway seems to have left its mark in Old Turkic as the structure “qadır”, meaning “hard; rugged” (see DLT, p. 675).

³⁶ It remains unclear whether the Old Turkic roots *qut-* ~ *qud-* “to weaken due to thirst” result from a scribal error. Nevertheless, the form “qutır-” is recorded as equivalent to “qurit-” in *Drevnetjurkskij slovar* (Nadelyaev et al., 1969, p. 473). Clauson, however, has suggested that the form “qutır-” is a result of metathesis (1972, p. 649).

4.3.5. **q^hāqır-* Intermediate Form

The **q^hāqır-* intermediate form is another closely related derivative that appears to have contributed significantly to the development of numerous forms in Mongolic. Words such as *qayurai* “dry, dried,” *agira* ~ *akira* “to dry; to wither,” *agi-* “to dry; to harden,” and *ag-* “to dry” reflect traces of this evolution (see Lessing, 2003). As indicated by the sound evolution map, the initial consonant in the structure **q^hāqır-* underwent splitting and exhibited a tendency toward elision. In the example *qayurai* “dry, dried,” the initial consonant /q-/ was preserved, likely due to the presence of the low-frequency vowel /-u-/ following /-g-/. Conversely, in cases where the high-frequency vowel /-i-/ followed, the retention of /q-/ as an initial consonant became challenging, resulting in complete elision. Furthermore, the liquid /-r/, which demonstrates a tendency to erode after high-frequency vowels like /-i-/, was elided in examples such as *ag(i)-* “to dry; to harden,” where it remained in a final position.

5. Discussion

This study emphasizes the dynamic interplay of phonetic, morphological, and semantic evolutions within the Nostratic and Altaic language families.

Traditional phonetic and morphological methodologies often prove inadequate when examining relationships among Altaic languages. This inadequacy has played a significant role in shaping anti-Altaicist perspectives. Comparative Altaic studies frequently face challenges in scientifically explaining morphosemantically related structures due to disrupted affix-root connections at the surface structure level. As a result, many anti-Altaicist researchers do not outright reject the existence of the Altaic language family but argue that its existence cannot be conclusively proven. However, such complex relationships, which are also frequently observed within Altaic languages, often remain intact at the level of deep structure. This study employs phoneme theory to analyze deeply embedded linguistic relationships. The findings underscore the significant role of the original holophrasis and its phonetic pathways in explaining intricate etymological connections between languages.

While this research provides valuable insights into the historical development of the structures examined, it also acknowledges certain inherent limitations. The reconstructed forms presented in this study are hypothetical in nature, and it may be impossible to fully ascertain the precise and authentic forms of these structures. This uncertainty highlights the challenges of linguistic reconstruction while affirming the need for ongoing exploration and refinement in this field.

In conclusion, this study illustrates how tabulating linguistic data and analyzing morphophonetic depth can uncover coherent patterns and integrate linguistic forms that may initially appear unrelated into a unified framework.

Conclusion

This study examined the phonemic, morphological, and semantic evolution of a holophrasis hypothesized to exist in Proto-Altaic. This structure, associated with meanings such as “to dry, to be dry; the state of being dry,” was analysed through a combination of surface and deep structural approaches, supported by evidence from the Nostratic and Altaic language families. Using phonemic splitting tables and historical comparative methods, the research demonstrated how processes like labialisation, vowel erosion, and metathesis contributed to the transformation of this holophrasis into various linguistic forms.

The key outcomes of the study are as follows:

i. The occurrence of words beginning with /qu/ ~ /k^hu/ ~ /qa/ ~ /ka/ phoneme clusters in Altaic languages and Turkic dialects with meanings such as “to dry, dry; the state of being dry” is not coincidental. Many of these words are etymologically related.

ii. ii. Despite beginning with /qu/ ~ /k^hu/ ~ /qa/ ~ /ka/ phoneme clusters, certain structures feature divergent consonants in subsequent segments, which disrupt the affix-root relationships at the surface structure level. However, these disruptions are limited to surface structure; at the deep structure level, these forms share a common etymological origin. Morphological and semantic divergences in these structures are the result of processes such as metathesis and phonemic erosion.

iii. The emergence of these structures involved numerous morphosemantic transformations, which necessitated the application of phoneme theory to reconstruct the primary holophrasis. By organizing complex evolutionary processes into tabular forms, this study identified evidence of a Nostratic-era holophrasis featuring a C1-V1-C2-V2-consonant pair (C3) sequence.

Words such as Old English *drūgian* ~ *drūgan* “dry, withered,” Lithuanian *drūžū* “to darken; loose,” Latin *ārēō* “to be dry,” Tamil *arru* “dry (hair),” Malayalam *aruka* “to dry (soil, etc.),” Middle Japanese *kárá-* “to dry,” Mongolic *gorcuy-* “to dry, harden,” *agira-* ~ *akira-* “to dry; to wither,” Evenki and Negidal *olgo-* ~ *olgi-* “to dry,” Chukchi *kırg* “dry,” Late Latin *capriō* “to weaken,” and North Sakhalin *q’auyūr-t* “dry” were used as examples in the inductive reasoning process. These words collectively point to the reconstructed Nostratic form likely beginning with a retroflexive /q-/.

iv. Following the sound changes and, in particular, the metathesis processes during the Nostratic period, the primary holophrasis in Proto-Altaic is reconstructed as *qəðərð(-), conveying meanings such as “to dry, to scorch; the state of being dry.” This holophrasis subsequently underwent various evolutionary phonological pathways and tendencies. Consequently, numerous

forms within the semantic domain of “dry, solid; to dry” in Turkic and Mongolic languages appear to have emerged from this development.

v. The phonetic pathway $*q\hat{o}d\hat{o}r\hat{d}(-) > *q\hat{o}d\hat{w}o\hat{r}d(-) > *q\hat{e}b\hat{e}r\hat{d}(-) \sim *q\hat{o}b\hat{o}r(-)$ has produced words denoting “solid and small particles” in Turkic and Mongolic. Among the most notable examples are Old Turkic *qum* “sand” and Mongolic *qumay* “sand.” Given the holophrastic nature of this structure, related forms are also observed in certain Nostratic Caucasian languages, particularly in verbal forms. For instance, the Laz verb “xom(h)-” meaning “to dry” serves as an example.

Additionally, the Turkish verb *geber-* “to die; to kick the bucket” is linked to this structure. However, contrary to common assumptions, “geber-” is not etymologically related to the Turkish words *gebe* “pregnant” or *kabarmak* “to swell.”

vi. The evolutionary sound pathway $*q\hat{o}d\hat{o}r\hat{d}(-) > *q\hat{a}d\hat{h}r\hat{d}(-) [> *q\hat{a}w\hat{r}d(-)] > *q\hat{a}q\hat{r}t(-) \sim *q\hat{a}q\hat{r}d(-) (...)$ and its intermediate forms have contributed to the development of numerous words in Turkish and other Turkic dialects. Examples include Old Turkic *quru* $\sim$ *qurıg* $\sim$ *quruğ* $\sim$ *k^huruğ* “dry; devoid of moisture,” *qurqaq* “arid,” *qadır* “hard, rugged”; Turkish *kak* “dried fruit,” *kavur-* “to scorch with heat,” *kağsa-* “to become worn out”; Kazakh *qaq* “a type of fruit confection”; Uyghur *qaq* “dry,” *qaxlan-* “to heat in the sun,” *qaxlat-* “to sun-dry”; Uzbek *qoq* “dry; gaunt,” *qoqla-* “to dry,” *qaqsha-* “to dry,” *qoqshol* “gaunt, thin”; Kyrgyz *qaq* “dried out,” *qaqsı-* “to dry out completely”; and Turkmen *gūri* “dry,” among others.

vii. A phonemic splitting table was constructed in this study to extensively explain the derivatives of the discussed holophrasis in Turkish. This approach simplified the seemingly complex surface-level patterns of the holophrasis’ modern derivatives by presenting them within a morphophonological, semantic, and etymological framework.

Peer-review: Blind review

Authors’ Contribution Statement: First Ensar KILIÇ 70%, Second Author Selahittin TOLKUN %30.

Ethics Committee Approval: The authors declared that this study is not subject to ethics committee approval.

Financial support: No financial support relevant to this study was reported by the authors.

Conflict of interest: No potential conflict of interest relevant to this study was reported by the authors.

ETHICAL and SCIENTIFIC PRINCIPLES STATEMENT OF RESPONSIBILITY

The authors declare that ethical rules and scientific citation principles have been followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, Ege University Journal of Turkish World Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the authors of the article.

BIBLIOGRAPHY

- Arbib, M. A. (2008). Holophrasis and the protolanguage spectrum. *Interaction Studies*, 9(1), 154–168.
- Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R., & Selçuk, B. K. (2018). *Kırgızca-Türkçe sözlük I-II*. Bengü.
- Baldi, P. (1990). Introduction: The comparative method. In P. Baldi (Ed.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (pp. 1–16). Mouton de Gruyter.
- Batóg, T. (1971). A formal approach to the semantic theory of phoneme. *Studia Logica: An International Journal for Symbolic Logic*, 29, 27–42.
- Bomhard, A. R. (1981). Indo-European and Afroasiatic: New evidence for the connection. In *Bono Homini Donum: Essays in historical linguistics in memory of J. Alexander Kerns* (pp. 351–474). John Benjamins.
- Bomhard, A. R. (2018). A comprehensive introduction to Nostratic comparative linguistics: With special reference to Indo-European (Vol. 4). Leiden: Brill.
- Begmatov, E., Madvaliyev, A., Maxkamov, N., Mirzaev, T., Tuxliev, N., Umarov, E., Xudoyberganova, D., & Xojiyev, A. (2006). *O'zbek tilining izohli lug'ati*. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Alisher Navoiy nomidagi Til va Adabiyot Instituti.
- Campbell, L. (2013). *Historical linguistics: An introduction* (3rd ed.). Edinburgh University Press.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Clarendon Press.
- Dennis, J. D. (2002). Language super-families: From Indo-European to Nostratic. *Hokuriku University Journal*, (26), 85–96.
- Dinar, T. (2015). Kibin ve kibik edatlarının yapıları hakkında bazı tespitler. *Dil Araştırmaları*, 9(17), 103–118.
- DLT: Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). Kâşgarlı Mahmud: *Dîvânu Lugâti't-Türk - giriş, metin, çeviri, notlar, dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und mongolische elemente im Neupersischen IV*. Franz Steiner Verlag.
- Dolgopolsky, A. (2012). *Nostratic dictionary* (3rd ed.). McDonald Institute for Archaeological Research.
- Durmuş, O. (2020). Hüseyin Kazım Kadri'nin Türk Lugati'nde Çuvaşça kelimeler. *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 239–268.
- Ercilasun, A. B., Aliyev, A. M., Şayhulov, A., Kajibek, E. Z., Konkobay-Uulu, K., Yusuf, B., Göklenov, C., Mahpir, V. U., & Çeçenov, A. (1991). *Türk lehçeleri sözlüğü*. Kültür Bakanlığı.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Brill.
- Fortescue, M. D. (2016). *Comparative Nivkh dictionary*. LINCOM GmbH.
- Fox, A. (1995). *Linguistic reconstruction: An introduction to theory and method*. Oxford University Press.
- Gluhak, A. (1984). Two Nostratic etymologies. *Linguistica*, 24(1), 449–453.

- González, G. L. (2007). *The singing Neanderthals: The origins of music, language, mind and body*. Harvard University Press.
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2004). *Turkish: A comprehensive grammar*. Routledge.
- Hock, H. H., & Joseph, B. D. (1996). *Language history, language change, and language relationship: An introduction to historical and comparative linguistics*. Mouton de Gruyter.
- Janhunen, J. A. (2012). *Mongolian*. John Benjamins.
- Jones, D. (1944). Chronemes and tonemes: A contribution to the study of the theory of phonemes. *Acta Linguistica*, 4(1), 11–10.
- Hoenigswald, H. M. (1965). Phonetic reconstruction. In *Phonetic Sciences: 5th International Congress* (pp. 25–42). Karger.
- Hölzl, A., & Payne, T. E. (2022). *Tungusic languages: Past and present*. Language Science Press.
- Kapranov, Y., Iwanowska, B., & Cieşlik, B. (2024). Diachronic interpretation of the Nostratic macrofamily: A comparative study of Altaic, Afro-Asiatic, Dravidian, Eskimo-Aleut, Indo-European, Kartvelian, and Uralic proto-languages (Vol. 5). V&R Unipress.
- Kazanina, N., Bowers, J. S., & Idsardi, W. (2018). Phonemes: Lexical access and beyond. *Psychonomic Bulletin & Review*, 25(2), 560–585.
- Kılıç, E. (2020). Türk lehçelerindeki /b-/ > /m-/ değişmesinin fonetik açıdan incelenmesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 20(1), 59–96.
- Klimov, G. A. (1998). *Etymological dictionary of the Kartvelian languages*. Walter de Gruyter.
- Kol, S. (2013). Erken çocuklukta bilişsel gelişim ve dil gelişimi. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(21), 1–21.
- Kyýasowa, G., Geldimyradow, A., & Durdyýew, H. (2016). *Türkmen diliniň düşündiriřli sözlügi, I. cilt*. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we Edebiýat Instituty.
- Lessing, F. (2003). Moğolca-Türkçe sözlük (G. Karaağaç, Trans.). Türk Dil Kurumu.
- Ligeti, L. (2012). Vocabulaires mongols des polyglottes de Yemen (G. Kara, Ed.). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 65(2), 137–221.
- McMahon, A., & McMahon, R. (2012). *Evolutionary linguistics* (Vol. 223). Cambridge University Press.
- Mallory, J. P., & Adams, D. Q. (2006). *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world*. Oxford University Press.
- Mann, S. E. (1984). *An Indo-European comparative dictionary*. Helmut Buske Verlag.
- Martin, S. E. (1996). Consonant lenition in Korean and the Macro-Altaic question (Vol. 19). University of Hawaii Press.
- Menges, K. H. (1982). Problemata etymologica Altajisch qyr- und seine Verflechtungen. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36(1/3), 375–390.
- Mithen, S. (2020). Lost for words: An extraordinary structure at the early Neolithic settlement of WF16. *Humanities and Social Sciences Communications*, 7(1), 1–11.

- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenishev, E. R., & Shcherbak, A. M. (Eds.). (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Akademija Nauk SSSR, Institut Yazykoznaniiya.
- Necip, E. N. (2016). *Uyghurche-Türkche lughet* (Çev. İklik Kurban). Şanghay.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş sözlüğü*. İbrahim Horoz Basımevi.
- Rankin, R. L. (2017). The comparative method. In B. D. Joseph & R. D. Janda (Eds.), *The handbook of historical linguistics* (2nd ed., pp. 181–212). Wiley-Blackwell.
- Robbeets, M. (2015). *Diachrony of verb morphology: Japanese and the Transeurasian languages* (Vol. 291). Walter de Gruyter.
- Rozov, N. S. (2023). Bridging the pre-language gap. In N. S. Rozov, *The origin of language and consciousness: How social orders and communicative concerns gave rise to speech and cognitive abilities* (pp. 241–268). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Russell, K. L. (2006). *A reconstruction and morphophonemic analysis of* [Doctoral dissertation, University of Hawai'i Mānoa].
- Salmons, J. C., & Joseph, B. D. (2011). *Nostratic: Sifting the evidence*. John Benjamins Publishing Company.
- Schane, S. A. (1971). The phoneme revisited. *Language*, 503–521.
- Shnitnikov, B. N. (1966). *Kazakh-English dictionary*. Mouton & Co.
- Sorokina, E. A. (2020). Reconstruction of the word meaning and its emotive component. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*.
- Starostin, S., Dybo, A., & Mudrak, O. (Eds.). (2003). *Etymological dictionary of the Altaic languages*. Brill.
- Stuart, D. G. & Haltod, M. M. (1957). The phonology of the word in Modern Standard Mongolian. *WORD*, 13(1), 65–99.
- DS= Türk Dil Kurumu (1993). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tallerman, M. (2008). Holophrastic protolanguage: Planning, processing, storage, and retrieval. *Interaction Studies*, 9(1), 84–99.
- Tóth, A. (2007). *Etymological dictionary of Hungarian (EDH)*. Mikes International.
- Türkmen, S. (2004). Gebermek kelimesinin kökeni üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 52(2), 130–134.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch–Deutsch–Türkisch*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- von Gabain, A. (1950). *Alttürkische grammatik* (2nd ed.). Leipzig.
- von Gabain, A. (2003). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Trans.). Türk Dil Kurumu.

Azerbaycan Edebiyatında Kadın Şair ve Yazarların Tarihsel Perspektifi (21. Yüzyıla Kadar)

A Historical Perspective on Female Poets and Writers in Azerbaijani Literature (Up to the 21st Century)

Elif KOÇ (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Araş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, elif.kolikpinar@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0202-8344

Özet

Azerbaycan edebiyatında kadın şair ve yazarların ortaya çıkışı 12. Yüzyıl şairi Mehseti Gencevi ile başlamıştır. Öncü kadın şairlerin yetiştiği bu yüzyılda, toplumsal ve kültürel değişimlerin etkisi edebî eserlere yansımıştır. 19. Yüzyılda kadının toplumsal rolü giderek değişmeye başlamış; ilk kız mekteplerinin açılması, kadın hakları konusunun tartışılmaya başlanması ve kadın bağımsızlığı hareketi gibi gelişmeler, kadınların edebiyat ve sanatta daha fazla yer almasını sağlayan sosyal dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Bu dönüşümler, 20. Yüzyılda devam etmiş; 1918’de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kadın bağımsızlığı hareketine hız kazandırmış ve 1919’da kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Daha sonra Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyetinin başlaması da, baskıcı tutumuna rağmen kadınların toplum hayatında aktif olmalarını destekleyen gelişmeler arasındadır. Bu doğrultta kadın şair ve yazarlar edebiyat, sanat ve matbuatta önemli başarılar elde etmişlerdir. 20. Yüzyılda, Gövhər Hanım Kacar gibi maarifçi kadınlar, toplumsal değişimde kritik rol oynamışlardır. Ayrıca, kadın yazarlar, eserlerinde bağımsızlık ve sosyal eşitlik temalarını işlerken, dergi ve gazetelerde eserlerini yayımlayarak geniş kitlelere ulaşma imkânı bulmuşlardır. Bu çalışmada, Azerbaycanlı kadın şair ve yazarların tarihsel perspektifleri göz önünde bulundurularak, edebiyat alanındaki gelişimleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, kadın şair, kadın yazar, 12. Yüzyıl, 20. Yüzyıl

Abstract

The emergence of female poets and writers in Azerbaijani literature began with the 12th century with the pioneering figure of Mehseti Ganjavi. In this century, which witnessed the emergence of pioneering female poets, the impact of social and cultural changes was clearly reflected in literary works. In the 19th century, the social role of women began to change gradually; developments such as the opening of the first girls’ schools, the discussion of women’s rights and the women’s independence movement paved the way for social transformations that enabled women to take more part in literature and art. During 20th century transformation era, the Azerbaijan Democratic Republic established in 1918, that accelerated the women’s independence movement and women were given the right to

Atıf / Citation: Koç, E. (2025). Azerbaycan edebiyatında kadın şair ve yazarların tarihsel perspektifi (21. yüzyıla kadar). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 91-115.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1647287>

vote and be elected in 1919. Later, the onset of Soviet rule in Azerbaijan was also among the developments that supported women to be active in social life despite its oppressive attitude. In this respect, female poets and writers achieved significant success in literature, art and print media. In this period, educationist women such as Govher Khanim Kajar played a critical role in social change. In addition, while dealing with the themes of independence and social equality in their works, female writers had the opportunity to reach a wide audience by publishing their works in magazines and newspapers. In this study, the development of Azerbaijani female poets and writers in the field of literature is analysed by considering their historical perspectives.

Keywords: Azerbaijani literature, female poet, female writer, 12th century, 20th century

*“Sürüklenen insanlık kadın ile yükselecek.”
Hüseyin Cavid*

Toplumsal özü, kadına karşı tutumuyla oluşmaktadır. Bu düşünce tarihin her döneminde kendini ispat etmiş, kadın kavramı büyüklüğünü ve yüceliğini farklı dönemlerde farklı şekillerde göstermiştir. İster dinî, ister dinî-felsefî anlamda olsun, kadına yönelik tutum ve kadının toplumdaki yeri her zaman ilgi çekici olmuştur (Zülfügarova, 2015, s. 4).

Eski Türklerde gökyüzü eril bir simge olarak algılanırken, yeryüzü toprak ana olarak algılanmıştır. Her çağda, her toplumda, her siyasal durumda kadınlar; anahtar figür, anne, öncü, toplumun yöneticisi ve eğiticisi olarak değerlendirilmiştir. İnsanlığın gelişimi boyunca kadınlar, ırk, dil, din, millî, manevî ve tarihî değerler içinde yaşadıkları dönem, o zamanki sosyo-ekonomik durum ve coğrafi etkenler ne olursa olsun, kendilerine özgü itici güçleri, kendilerine özgü konumları ve rolleriyle öne çıkmışlardır (Memmedova, 2019, s. 4).

Tarihî kaynakların birçoğunda Azerbaycan kadınlarının zeki, bilge, akıllı ve cesur yönleri ön plana çıkarılmış, tarihe altın harflerle adlarını yazdıran evlatlar yetiştirdikleri vurgulanmıştır. Araz Nehri'nin kuzeyinde yer alan ve savaşçı kadınların yaşadığı Massaget Şahlığının kadın hükümdarı Tomris (M.Ö. 7-6. Yüzyıllar), aynı dönemde yaşamış ve Turan hükümdarı Alp Er Tonga'nın (Afrasiyab) soyundan gelen Mehinbanu Şemira ile benzer bir tarihsel süreci paylaşmıştır. Bu iki kadının, devlet başkanı ve büyük komutan olarak yürüttükleri faaliyetler, hem tarihsel açıdan hem de nitelik olarak, Amazonlar hakkında yazılanlarla paralellik göstermektedir (Memmedova, 2019, s. 5). Oldukça zengin bir geçmişe sahip olan Azerbaycan tarihinde, ayrıca Nüşabe, Heyran Nisa Beyim, Tuti Bike, Sara Hatun, Despina Hatun ve Mehinbanu Sultanım gibi diplomasi sahasında kendilerini kanıtlamış birçok kadın hükümdar yer almaktadır.

Bin yıllık tarihe malik olan Azerbaycan edebiyatında ilk kadın sanatkarlar ise, bundan sekiz yüz yıl önce tarih ve edebiyat sahasına çıkmıştır (Eliyeva, 2001, s.

5). Azerbaycan edebiyatının zenginleşmesine önemli ölçüde katkıları bulunan Mehseti Gencevi gibi kadın şairler hem edebî hem de kültürel alanda derin izler bırakmışlardır. Ancak, Mehrican Hatun, Eleyke, Könüldaş, Perihan Hanım gibi çok sayıda kadın şair eser verse de, 13.-17. Yüzyıllar arasında kadın şairler yeterince tanınmamıştır. Bu bağlamda, kadın şair ve yazarların edebî sahada ve hatta matbuat alanında etkin bir şekilde rol almaları 19. Yüzyıl itibarıyla söz konusu olmuştur. Bu yüzyılda kadınların eğitim seviyesi yükselmeye başlamış ve dolayısıyla toplumun her alanında aktif olarak varlıklarını hissettirmişlerdir. 1848’de ilk kız mektebinin açılması, akabinde bu türde mekteplerin yaygınlaşması ve 1917’de Kafkas Müslümanları Kurultayında kadınların problemlerine dair konuların ele alınması gibi gelişmeler, hem edebiyat dünyasında kadın meselelerinin tartışılmasını sağlamış hem de kadın yazarların edebî sahada daha fazla görünür olmasına zemin hazırlamıştır. 20. Yüzyılda ise Sovyet hâkimiyetinin baskıcı politikalarına rağmen kadınlar, sosyal ve edebî alanda başta olmak üzere toplumun birçok alanında kendilerini ispatlayarak birçok başarıya imza atmışlardır. “Büyük ölçüde 20. Yüzyıl itibarıyla Azerbaycan kadını içtimai, medeni, siyasi hayatın bütün sahalarında, mühim başarılarla erişmiştir. 20. Yüzyılda kadın harekâtından bahsederken unutulmamalıdır ki, onların bu dönemdeki faaliyetlerinin temeli, uzun asırlar boyu süren millî ananelerdir” (Mehdiyev, 2002, s. 7). Bu gelenekler üzerinde şekillenen Azerbaycan kadın edebiyatı, Heyran Hanım, Hurşid Banu Natevan, Nigar Refibeyli, Mirvarid Dilbazi, Azize Caferzade gibi büyük şair ve yazarlar yetiştirmiştir (Eliyeve, 2001, s. 5). Burada önemle belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biri Azerbaycan edebiyatındaki kadın şair ve yazarların tarihsel perspektifi, yalnızca yerel sosyal ve kültürel dinamiklerle değil, aynı zamanda global feminist hareketlerin etkileriyle de şekillendirilmiştir. Atıf Akgün ve Sahita Jafarizad Asgharabadi’nin *Kırcaali’nin Çağdaş Türk Kadın Şiirleri Üzerinde Jinoeleştirel Bir İnceleme* adlı makalesinde belirttiği üzere, “Feminizm yaklaşımı özellikle 19. Yüzyılın son yıllarına doğru kadın eşitliği için mücadele eden bir toplumsal hareket hâline gelmiş ve birçok sosyal alanda önemli tesirleri olmuştur. Edebiyat da bu toplumsal hareketten etkilenen önemli bir mecra olmuş ve edebî eserleri okumaya yönelik feminist eleştiri adı verilen yeni bir edebî eğilim ortaya çıkmıştır” (2024, s.181). Bu bağlamda feminist teorisyenler, kadınların edebiyattaki temsilinin toplumsal cinsiyet normlarıyla sıkı bir ilişki içinde geliştiğini belirtmişlerdir. Judith Butler, *Gender Trouble Feminism And The Subversion Of Identity* adlı eserinde toplumsal cinsiyetin sosyal bir inşa olduğunu ve bu inşa sürecinin, kadınların edebî ifade yollarını sınırladığını vurgulamaktadır (1999, s.5). Bu bağlamda, kadın yazarların varlığı, patriyarkal yapının sorgulanması ve kadın deneyimlerinin görünür kılınması açısından kritik bir öneme sahiptir.

Buna ek olarak, Elaine Showalter'ın “geleneksel kadın edebiyatı” ve “kadınların yazma biçimleri” üzerindeki çalışmaları, kadınların kendi seslerini duyurma süreçlerini etkileyen tarihsel bağlamları incelemektedir. Azerbaycan'da da kadın yazarların edebiyatta daha fazla yer almaya başlaması, sadece yerel bir gelişme değil, dünya çapında feminist dalgaların bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

1. Azerbaycan Edebiyatının Öncü Kadın Şair ve Yazarları

Azerbaycan tarihi, kültürel bir geçmişe sahip her ulus gibi kültürel ve etnik zenginlikleriyle tarihî katkısı bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Kadın da bu kültürel geçmişin önemli bir parçasıdır. Ancak, kadın, tarihin çeşitli dönemlerinde büyük zorluklarla karşılaşmıştır (Sultanly ve ark., 2014, s. 9). Dünyanın ayrı ayrı ülkelerinde kadın bazen kul gibi, köle gibi alıp satılmıştır. Kadınlar hakkında olumsuz görüşler içeren atasözleri ve deyimler dahi ortaya çıkmıştır (Dıykanbay ve Ilgisheva, 2023, s. 291). Azerbaycan'da da muhtelif savaşılar döneminde kadına hayli farklı muamelelerde bulunulmuştur. Özellikle Azerbaycan'a gelen yabancıların işgalci saldırıları kadınların büyük ölçüde eziyet çekmesine ve mahrumiyet yaşamasına neden olmuştur (Mehdiyev, 2002, s.5). Bu bakımdan Azerbaycan edebiyatının temel konularından biri olan kadın bağımsızlığı meselesinin varlığı tesadüf değildir ve bu konu günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Ancak, tüm zorluklara rağmen, Azerbaycan kadınları yalnızca sosyal ve siyasi alanda değil, sanatsal yaratıcılıkta da büyük bir başarı ortaya koymuşlardır (Sultanly ve ark, 2014, s. 9). Bu bağlamda, zengin bir geçmişe sahip olan Azerbaycan edebiyatında, kadın yazarların etkili olduğunu söylemek mümkündür.

12. Yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ilk kadın şair ve bestekârı olarak kabul edilen Mehseti Gencevi, kadının toplumsal ve edebî hayatta henüz yer bulmadığı bir dönemde şiirleriyle tanınmayı başarmış bir şairdir.

Mehseti Gencevi, aşk, dünya, ölüm ve sevgi konulu rubaileri ile halkın sevgisini kazanmış, şiirlerinde çoğunlukla sanatçı, şair ve şarkıcı gibi karakterlere yer vermiştir. 11. Yüzyılın sonu, 12. Yüzyılın başlarında yaşamış olan Mehseti Hanım, sanat hayatında aşk temalı şiirleriyle öne çıkmaktadır (Paşayeva, 2023, s. 45-47).

Men ey Hatipoğlu, sene cananam,

Bil ölünce sene sadıq insanam.

Ölmeğe hazırdır yolunda çoğu,

Mense istirem eşginle yanam (Hüseynov, 2013, s. 34).

Hakkında yeterince bilgi bulunmayan şairin gerçek adıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Kimi kaynaklarda *Munise* kimi kaynaklarda da *Menice* olduğu ileri sürülmektedir. Mehseti Hanımla ilgili ilk malumata Nizami Gencevi'nin *Hosrov ve Şirin* adlı poemasında rastlanmaktadır. Ancak burada Nizami Gencevi

kendisini, Mehseti Hanım'dan üstün tutmaktadır. Şiirlerinden Sultan Sencer sarayında yaşadığı anlaşılmaktadır (Gencevi, 2004, s. 5-9). Ganire Paşayeva, *Tarihe Adını Yazan Azerbaycan Kadınları* adlı eserinde, Mehseti Gencevi'nin şiirlerinin, henüz matbuatın olmadığı bir dönemde geniş bir şekilde yayılmış ve tanınır olmasını halk tarafından çok sevilmesine bağlamış ve 12. Yüzyıl gibi baskının söz konusu olduğu bir dönemde Mehseti Hanım gibi kadın bir şairin yetişmiş olmasını da eserlerinin güzelliğiyle ilişkilendirmiştir (2023, s. 46). Elbette içinde yetiştiği muhit ve aldığı eğitim de edebî kişiliğinin gelişmesindeki önemli faktörlerdir.

Mehseti Gencevi, kadın hislerinin yer aldığı şiirleri ile Azerbaycan şiirine katkı sağlayarak edebiyatta önemli konuma sahip olmuştur. “Mehseti Gencevi'nin halk şiiri tarzına yakın rübaileri, derin falsefi mazmunlu şiirleri Azerbaycan ve şark şiiri tarihinde önemli yer tutmaktadır”(Paşayeva, 2023, s. 50).

11. ve 12. Yüzyıllar arasındaki Azerbaycan edebiyatı, sanatı ve şiiri bir uyanış dönemi olarak karakterize edilmiş; bu dönem aynı zamanda saray medeniyetinin de bir yansıması olarak kabul edilmiştir (Hesenova, 2008, s. 55). Bu dönemlerde yaşayan kadın şairler sadece edebî sahada değil toplumsal ve siyasi yaşamda da söz sahibi olmuşlardır. Bu kadınlar, yeni kanunların kabul edilmesinde ve siyasi kararlar verilmesinde etkili olmuş şahsiyetlerdir. Atabeyler döneminde yaşamış olan Zahide Hatun da, sarayın baş hatunu olmasının yanı sıra sanata ve sanatkârlığa önem vermiş Azerbaycan'ın önde gelen kadınlarından biridir. 12. ve 13. Yüzyıllarda yaşamış olan Zahide Hatun, Tebriz ve çevresinde, sanatın ve medeniyetin gelişmesi için çalışmıştır. (Hesenova, 2008, s. 50-51). Şairin zarif duygularını yansıtan dörtlüklerden biri şu şekildedir:

Könlümü, könlümün Sultanına verdim,

Eşgimin, ruhumun Hanına verdim,

Sevginin sevdalı bağından keçip,

Sevdim, sevdanın badesin içtim (Heseonva, 2008, s. 51).

13.-17. Yüzyılları arasında edebî sahada eserleriyle ön plana çıkan kadın şair neredeyse yoktur. Kadınların ağırlıklı olarak siyasi alanda yer aldığı görülmektedir. Mehrican Hatun (XII-XIII), Eleyke Könültaş (XIV-XV), Sara Hatun (XV), Perihan Hanım (XVI-XVII), Mehinbanu Sultan (XVI-XVII), Perican Hatun (XVII-XVIII) gibi kadın şahsiyetler saray ve devlet idaresinde görev almış önemli kişilerdir. Azerbaycan kaynaklarında da bu şahsiyetlerin idarecilik yönleri vurgulanmaktadır.

18. ve 19. Yüzyıllara gelindiğinde kadınların edebiyat ve sanatta daha fazla varlık göstermeye başladığı gözlemlenmektedir. Bu Yüzyılda Azerbaycan edebiyatında adını duyurmuş önemli kadın şairlerden ilki, Karabağ Hanı İbrahim Halil'in kızı ve Kaçar Şahı Fetali Şahın karısı olan şair Ağabeyim Ağadır

(Sultanly ve ark., 2014, s.10). Ağabeyim Ağa (1780/82-1832), Farsça ve Azerbaycan Türkçesiyle kaleme aldığı lirik şiirlerle klasik edebiyatı zenginleştirmiştir. Molla Penah Vakıf'tan ders almış olan şair, Fuzuli'den etkilenmiştir (Paşayeva, 2023, s. 80).

Şairin yaşadığı dönemin karmaşıklığı hayatını büyük ölçüde etkilemiş ve doğduğu topraklardan ayrılmak zorunda kalmıştır. Karabağa'a duyduğu hasret şiirlerine de yansımıştır:

Men aşığım Karabağ,

Gara salxım Karabağ,

Tehran cennete dönse,

Yaddan çıxmaz Karabağ (Hesenova, 2008, s. 26).

Azerbaycan tarihinde bölünme, sadece coğrafi, siyasi ve ekonomik öze sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültür ve edebiyatın içeriği ve gelişim yönü de önemli ölçüde etkilenmiştir. Nitekim Gülüstan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmalarıyla İran ve Rus imparatorlukları arasında ikiye bölünen Azerbaycan milleti, kendi kültürünü korumak ve yaşatmak için bile farklı düzlemler geliştirmeye çalışmıştır. Böylece ülkenin batısında batılı edebî değerler hüküm sürerken, doğusunda geleneksel Doğulu ölçütler tercih edilmiş ve bu farklılık giderek edebiyatın içeriğine ve biçimine de nüfuz etmiştir. Ülkenin ikiye bölünmesi, kadınların kaderi de dâhil olmak üzere tüm alanlarda belirli izler bırakmıştır (Sultanly ve ark., 2014, s. 10). Ağabeyim Ağa da toplumsal, siyasi ve edebî hayatta meydana gelen bu değişimden etkilenmiş ve Tahran'daki saraya bağlı olarak sosyal ve siyasi etkinliklerde bulunmuştur. Azerbaycan klasik şiiri için önemli bir isim olan Ağabeyim Ağa, günümüzde şiirleriyle hâlâ hafızalarda yer etmektedir. Ganire Paşayeva'ya göre, halkın ezbere bildiği birçok bayatı ve lirik şiir Ağabeyim Ağa'ya aittir (2023, s. 78).

Klasik Azerbaycan şiirinin bir diğer önemli kadın şairlerden biri Heyran Hanım (1790-1848)'dir. Nahcivan'da dünyaya gelen Heyran Hanım, klasik tarzda ve sade halk dilinde şiirler yazmış, bu şiirlerde aziz ve samimi aşkı yüceltmış, ayrılık acısını ve kavuşma arzusunu konu olarak seçmiştir. Şairin toplumsal motifli şiirleri, döneme yönelik şikâyetlerle, toplumsal eşitsizliğe ve kadın haklarının noksanlığına yönelik reddiyelerle doludur (Sultanly ve ark., 2014, s. 10)

19. Yüzyılın başlarında Rusya ve Kaçar Hanlığı arasında meydana gelen savaş nedeniyle Nahcivan'dan göçmek zorunda kalan Heyran Hanım, doğduğu toprağa dönme arzusunu şu şekilde dile getirmiştir:

Ne növ nezme çekim aşınaların gemini,

Nece deyimki, uzaq düşmüşəm men onlardan?

Yadında var mı senin lütfün ile bir müddet

Vefalı dostlar ile mehriban idik candan.

*Nece ki, lö-löi-mercan birleşer telde
Bizim de birliyimiz möhkem idi heyli zaman.
Hezar heyf, gırıldı o tel, bu gün ehbab
Cefayi-dehrden olmuş cahanda segerdan.
Biri Morağededir, digeri Urumiyede.*

Birine mesgen olub burda guşeyi-zindan (Paşayeva, 2023, s. 88).

Heyran Hanım'ın, Arapça ve Farsça'nın hâkim olduğu bir dönemde Azerbaycan Türkçesiyle şiirler kaleme alması ve şiirlerinde kullandığı üslup bakımından dikkatleri üzerine çekmiştir. Sade ve yalın bir dil kullanması, eserlerinde teşbih sanatını etkili bir şekilde uygulaması ve Fuzuli'den etkilenmiş olması gibi unsurlar da şairin edebiyattaki önemini artırmaktadır (Caferzade, 1974, s. 22). Toplumsal meseleleri ele aldığı şiirlerinde kadın problemlerine de değinen şair, Azerbaycan edebiyatının ve özellikle şiir dünyasının fikir yapısına büyük katkılar sağlamıştır.

Âşık Peri (1811-1848) ise, 19. Yüzyılın birinci yarısındaki âşık şiirinin en güçlü ismidir. 1811'de Karabağ'da dünyaya gelen şairin, âşık şiiri şeklinde kaleme almış olduğu lirik şiirlerin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Şiirlerinde ekseriyetle aşk, tabiat dostluk, adalet gibi konular ele alınsa da, vefasızlık, ölümün çaresizliği, idarecilerin zulümleri gibi meselelerde de şiirleri bulunmaktadır (Caferzade, 1974, s. 37-38).

*Gadir Allah, yahşılının işini
Hâkime, hekime salma dünyada.
Tale sene yar olmasa, ey gönül,
Garalma, saralma, solma dünyada* (Kolektif, 1991, s. 43).

Âşık şiirine karşı büyük bir ilgisi bulunan Âşık Peri, yazdığı şiirlerle kısa sürede geniş bir alanda adını duyurmayı başarmıştır. Çağdaşı olan âşıkların dikkatini çeken şair, âşık meclislerinde aranan isimlerden biri olmaya başlamıştır. Özellikle Şuşa'da düzenlenen âşık meclislerine katılan Peri, büyük saygı ile karşılanmıştır. Şiirleri ilk kez, 1856'da neşredilmiştir (Nebioğlu, 2018, s. 6). Azerbaycan âşıklık geleneği ve şiirinin önemli kadın temsilcilerinden biri olan Âşık Peri'nin şiirlerine, bilhassa 1856 yılından sonra neredeyse bütün tezkire ve edebî türlerde yer verilmeye başlanmıştır. Böylece Azerbaycan âşık şiirinde önemli kadın şairlerden biri olmayı başarmıştır.

19. Yüzyılın ilk yarısında öne çıkan bir diğer kadın şair, Gonçabeyim (1827-?)'dir. Şair, Azerbaycan'ın önemli hanlarından Ehsan Han Kengerli'nin kızı olarak dünyaya gelmiştir. 1837'de Rus-Tatar mektebinde eğitim alan Gonçabeyim, burada Rusça ve Farsça öğrenerek, Doğu edebiyatına ilgi duymaya ve şiirler kaleme almaya başlamıştır (Paşayeva, 2023, s. 105). Günümüze az sayıda ulaşan şiirlerinden biri şu şekildedir:

*Ey ağalar meni niçin gınarsız?
Eylese derdime bu derman eler,
Eşge düşenleri axırda bu derd
Erider, incelder, natevan eler* (Paşayeva, 2023, s. 106).

Gonçabeyim'in sanat görüşü ve edebî faaliyetleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Muzaffer Nesirli tarafından "Gonçabeyim Nağmesi" adlı bir tiyatro eseri kaleme alınmış ve 2010'da Nahcivan'da sahnelenmiştir.

Hurşid Banu Natevan da 19. Yüzyılın ilk yarısında dünyaya gelmiş (1830-1897) önemli kadın şairlerden biridir. Bu dönemdeki bazı önemli figürlerden biri, kadın hakları savunucusu ve şair Hurşid Banu Natevan olup, eserleri Azerbaycan edebiyatının erken dönem kadın şairlerinin örneklerinden sayılabilir. Ancak Natevan, daha çok geleneksel şiir formunda eserler vermiştir (Sultanly ve ark., 2014, s. 10). Karabağ Hanının kızı olan Hurşid Banu Natevan, şairliğinin yanı sıra Azerbaycan'ın önemli kadın idarecilerindendir. Sarayında sanatçıları ve bestekârları himaye eden Hurşid Banu, *Meclis-i Üns* adlı edebî divanı teşkil ederek büyük bir edebî neslin yetişmesini sağlamıştır (Hesenova, 2008, s. 145).

Hurşid Banu Natevan, ömrü boyunca birçok imtihandan geçmiş, çok büyük zorluklar yaşamış bir şairdir. 17 yaşındaki evladını kaybetmiş gözü yaşlı bir annedir. Evladının ölümü üzerine şiir yazan Hurşid Banu yaşadığı acıyı şu şekilde dile getirmiştir:

*Boyun balasın alım, serv tek yıkılma, oğul,
Doyunca görmemişem getme, bir zaman getme!
Çıkaydı kaş gözüm, görmeyeydi hicranın,
Ölünce bil ederem nalebu-fegan, getme!
Sabahadek oturub çekmişem cefalarını,
Boyum beraberisen, el'aman, getme!* (Caferzade, 1974, s. 6).

"Zamanın, kuruluşun ve Çarlık Rusya'nın yıkamadığı Netavan'ı evlat acısı yıkmış, onu dermansız derde düşürmüş, şair altmış yedi yaşında hayatını kaybetmiştir" (Heseonva, 2008, s. 148). İdarecilik ve şairlikle geçen altmış yedi yıllık ömründe Azerbaycan edebiyatına çok sayıda kıymetli eser bırakmıştır.

Hurşid Banu Natevan ve Âşık Peri'den sonra Karabağ'ın üçüncü kadın şairi olarak anılan isim Fatma Hanım Kemine (1841-1898)'dir. Klasik şiirin önemli temsilcilerinden biri olan Fatma Hanım Kemine'nin beş yüze yakın şiiri olduğu bilinmektedir. Şair, Azerbaycan edebiyatı için önemli bir konumda olsa da hayatı ve edebî faaliyetleri hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır. "Kemine'nin hayatı ve sanatı hakkında 19. asır tezkirelerinde az da olsa bilgi vardır. Örneğin, Mir Möhsün Nevvab, *Tezkireyi Nevvab* adlı eserinde Kemine hakkında küçük bir bilgi vermiştir. Buna göre Fatma Hanım Kemine, Mir Möhsün Nevvab'ın başkanlığını yaptığı *Meclis-i Feramuşan* adlı edebî meclislerde bulunmuştur"

(Caferade, 1971, s. 5). Kemine Hanım şiirlerini büyük ölçüde gazel şeklinde yazmıştır. Bu şiirlerde çoğunlukla umudu ele almıştır. Kederli şiirlerinde dahi umut ışığı yakmış olan şair, bu yönüyle çağdaşlarından ayrılmaktadır. Fatma Hanım, halk edebiyatı türlerinde de şiirler yazmıştır.

Ay ağalar, bir terlanıb uçubdur,

Sağ elimden sol elime alınca.

Onu tutan heyrin-behrin görmesin,

Men fegirin nalesi var dalınca (Paşayeva, 2023, s. 127).

19. Yüzyılın edebî simaları arasında yer alan bu lirik şairin eserleri, şimdiye dek tertip edilmemiş ve tam şekilde neşredilmemiştir.

19. Yüzyıl, Azerbaycan edebiyat sahasında kadın şairlerin adından sıklıkla bahsettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan'da kadınların edebiyatla ilişkisi, ekseriyetle gelenekçi toplumsal yapı ve dinin etkisi altında şekillenmiştir. Ancak 19. Yüzyılın sonlarına doğru, bilhassa kadınların eğitime verilen önemin artmasıyla birlikte edebiyat alanında kadınların yer alması mümkün hale gelmiştir. Ayrıca, bu dönemde kadın meselesinin ve kadın karakterlerin eserlerde yer almaya başlaması da edebiyatın düşünsel olarak değişmeye başladığını gösteren önemli unsurlardır. “19. asrın maarifçi edebiyat döneminde kadın karakterlerin tasvir edilmesi, kadın liyakatinin toplumdaki tezahürlerinin dikkate alınması, anneliğin ve kadınlığın onurunun korunması gibi hususlar ele alınan önemli mevzulardır” (Mehdiyev, 2002, s. 6). 18. Yüzyılda Amerika ve Fransa'da meydana gelen inkılaplar neticesinde kadınlara çeşitli haklar tanınmaya başlanmış ve 1888'de Amerika'da ilk uluslararası kadın teşkilatı inşa edilmiştir. Akabinde elliden fazla ülkede de kadın şuraları tesis edilmeye başlanmıştır. (Mehdiyev, 2002, s. 6).

Azerbaycan'da ise kadın hareketi 19. Yüzyılın sonu, 20. Yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. İlk kız mektebi *Müqəddəs Nina* adı ile 1848'de Şamahı'da açılmış ve mektep on bir yıl sonra Bakü'de eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Mektep, 1885'te aynı adla Gence'de de tesis edilmiştir. (Memmedova, 2019, s. 8-9). Bu gibi eğitim organları vasıtasıyla kız çocuklarının tahsil almaya başlaması toplum içerisinde varlıklarını gösterebilmelerine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bununla beraber Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilene dek, özellikle 1917'de Bakü'de düzenlenen Kafkas Müslümanları Kurultayında kadınların sorunları da görüşülmüştür (Memmedova, 2019, s. 9). Bu dönemde ilk kadın mekteplerinin faaliyete geçmesi, kurultaylarda kadınlara dair problemlerin ele alınması gibi hususlar, kadın faaliyetlerinin genişlemesini; kadın birlikleri ve kulüpleri gibi sosyal oluşumların desteklenmesine ön ayak olmuştur.

19. Yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelen ve sonraki dönemlerde bu kadın faaliyetlerinde yer alan önemli kadın şair ve yazarların başında Şahnigar Hanım Rencur (1849-1901) gelmektedir. İyi bir aile terbiyesi alan şair, şiirlerini klasik

üslupla kaleme almıştır. “Nakşibendiliğe göre bir yaşam süren Şahnigar Hanım’a halk arasında *Molla Hanım* denilmiştir” (Umudlu, 2021, s. 41). Klasik türde yazdığı şiirlerindeki Farsça ifadelerden ve Kur-an’ı Kerim ayetlerinin şiirlerinde yer almasından Arapça ve Farsçaya hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Şiirlerini genellikle aruz veznine göre yazmıştır.

Nedir talib, nedir metlub,

Nedir rağib, nedir merğub,

Nedir cazib, nedir meczub,

Ne zenn olsa, çenanem men (Köçerli, 2005, s. 267).

İki yüze yakın şiiri bulunan Şahnigar Hanım, bu şiirlerini gazel, rubai, muhammes, mukaddes vs. türlerde kaleme almıştır. Şiirlerinde ekseriyetle ulûhiyet ve maneviyattan bahsetmiştir.

Azerbaycan’ın ilk maarifçi kadınlarından biri olan Hanife Melikova Zerdabi (1856-1929), Tiflis’te kız mektebinde eğitim almıştır. Hayatı arkadaşı Hasan Bey Zerdabi gibi edebiyat ve sanatta maarifçiliğin yayılması için gayret etmiştir. “Bakü’ye kendisiyle birlikte getirdiği maarifçilik ışığı kadınlarımızın hayatında yeni bir dönem başlatmıştır” (Vezir, 2008, s. 21). İlk kadın *Hayriyye Cemiyetinin* (1908) kurucularından biri olarak kabul edilen Hanife Melikova Zerdabi, bu cemiyette kadınların eğitimi, maddi ve manevi problemleri ve kadın hukuku gibi meselelere yoğunlaşmıştır. Hayriye Hanım ayrıca kültür, medeniyet, eğitim gibi birçok alanda halka büyük hizmetler sunmuş olan *Nicat Cemiyetinin* de kurucularından biridir (Paşayeva, 2023, s. 136). Hayriye Hanım aynı zamanda Rusçadan masallar tercüme etmiştir.

Hanife Melikova Zerdabi, Eşi Hasan Bey Zerdabi’nin kurucusu olduğu Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanmış ilk matbu organı olan *Ekinçi* gazetesinin (1875-1877) neşredilmesinde de büyük manevi destekleri olmuş bir şahsiyettir. Gazetenin yayın hayatına devam edebilmesi adına göstermiş olduğu büyük fedakârlıkların yanı sıra *Kafkas Müslüman Kadınları Hayriye Cemiyeti*’nin kurulması için de çaba sarf etmiştir. Bu gazete ve cemiyetler vasıtasıyla fikir dünyasına büyük katkılar sunmuş olan Hanife Hanım, 1920-1926 yılları arasında Azerbaycan Millî Eğitim Bakanlığı’nda görev almıştır. Burada çalıştığı dönemde Türk-Müslüman kadınların medeni ve eğitim seviyesinin yükselmesi için çalışmalarda bulunmuştur (Paşayeva, 2023, s. 140). 1929’da Bakü’de vefat eden Hanife Hanım, 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında düşünsel yapıya getirdiği yeniliklerle bilhassa kadınların toplum, eğitim, sanat kültür, edebiyat gibi birçok sahada söz sahibi olabilmesi adına önemli faaliyetlerde bulunmuş, kuruculuğunu üstlendiği cemiyetlerde de bu amacı doğrultusunda çalışmış önemli bir şahsiyettir. Elbette halkın büyük oranda eğitimden uzak ve siyasi kanallardan devamlı bir baskının söz konusu olduğu bir dönemde Hanife Hanım gibi kadınların faaliyetlerini kolay bir şekilde sürdürmesi kolay olmamıştır.

Ancak, toplumsal düzeyde aydınlanmanın gerçekleşmesi için Hanife Hanım ve onun gibi aydınlar çektikleri tüm zorlukları görmezden gelmişlerdir. Bu nedenle Hanife Hanım Melikova için medeniyet ve sanat adına gerçekleştirdiği tüm faaliyetleriyle Azerbaycan edebiyatında oldukça kıymetli ve önemlidir demek mümkündür.

2. 20. Yüzyılda Kadın Yazarların Yükselişi

Azerbaycan’da kadın hareketinin 19. Yüzyılın sonu, 20. Yüzyılın başlarında ortaya çıktığından daha önce bahsetmiştik. Bu bağlamda kadın, eğitim düzeyinin artmasıyla birlikte toplumsal yaşamda daha fazla yer almış; sanatsal faaliyetleri de bu doğrultuda artmaya başlamıştır. Bununla birlikte edebiyatta kadın konusunun daha fazla ele alınmaya başlandığı da görülmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan’ın özgür düşünceli aydınları eserlerinde bağımsızlık temalarına bilhassa kadın bağımsızlığı konularına yer vermişlerdir.

1918’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra kadın bağımsızlığı hareketi hız kazanmaya başlamıştır. 21 Haziran 1919’da kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Halk Cumhuriyeti’nin mevcudiyetini sürdüğü kısa dönem içerisinde Eynülheyat Hanım, Selime Yakutova, Medine Gıyasbeyli, Şefige Efendizade, Hedice Ağayeva gibi kadın aydınların Azerbaycan kadınlarının eğitim almasında mühim rolleri bulunmaktadır. Bu aydınlar, *Kısa Müddetli Şark Musikisi Kursları* (1919) gibi kursların açılmasına katkı sağlayarak sanata hizmet eden faaliyetlerde de bulunmuşlardır (Mehdiyev, 2002, s. 7).

20. Yüzyıl, Azerbaycan kadınları için çok verimli bir dönem olmuştur. Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasıyla beraber birçok mahrumiyet meydana gelmiş olsa da, kadın hareketinin genişlemesinde büyük imkânlar da sağlanmıştır. 1921, 1957, 1967, 1972 yıllarında Azerbaycan kadınlarına yönelik 4 kurultay düzenlenmiş ve bu kurultaylar Azerbaycan’da kadın hareketinin şekillenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır (Mehdiyev, 2002, s. 7). Bu doğrultuda 20. Yüzyıl, Azerbaycan kadınının edebiyat ve sanat dışında toplumsal ve siyasi alanda da birçok başarı elde ettiği bir dönem olmuştur. Kadınlar öğretmenlik, mühendislik, hâkimlik vs. meslekler de yer alarak toplum hayatında aktif rol almaya başlamışlardır.

20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan’da kadınların eğitim alması için mücadele eden, hayatı ve faaliyetleri ile örnek bir duruş sergileyen bu önemli kadınlardan biri, Gövher Hanım Kacar (1862-1927)’ dir. Gövher Hanım, hayatı boyunca kadınların medenileşmesi, tahsili ve toplumsal yaşamdaki rolünün artması için destek vermiş bir şahsiyettir (Paşayeva, 2023, s. 147). Kadınların toplum hayatından geri kalmaması için çok sayı da çalışmalarda bulunmuş, 1912’de Tiflis’te Azerbaycan Dram Cemiyetinin kurulmasında büyük katkıları bulunmuştur. Kendisini maarifçiliğin yayılmasına adan Gövher Hanım, Azerbaycan’ın siyasi, eğitim ve toplumsal yaşamına önemli kazanımlar sağlamış bir kadın şahsiyet olarak anılmaktadır.

Göhver Hanım gibi maarifçi kadınların çalışmalarıyla, kadınların birçok alanda daha etkin olmaya başladığı 20. Yüzyılda, Ümmügülsüm Sadıkhade, Mirvarid Dilbazi, Nigar Refibeyli ve Medine Gülgün gibi kadın şairler yetişmiştir.

20. Yüzyıl, gazete ve dergi gibi yayın organlarının etkin bir şekilde faaliyet gösterdiği bir dönemdir. Bu yayın organları, halkın edebiyat ve sanat gibi içeriklere ulaşmasını sağlamanın ötesinde, toplumsal olayları yansıtmadaki en önemli kitle iletişim araçları olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bu dönemde yayın hayatında var olmaya çalışan gazete ve dergilerin birçoğu belli bir ideolojiye hizmet etmiştir. 1923'te yayın hayatına başlayan *Şark Kadını* dergisi de, Azerbaycan'da kadın hareketinin önemli bir parçası olarak görülmüş; birçok kadın şair ve yazar, bu dergide eserlerini yayımlamışlardır. Ümmügülsüm Sadıkhade (1899-1944) de bu önemli kadın şairlerden biridir. “Ümmügülsüm (Ümgülsüm) Sadıkhade, 1899 yılında Bakü'ye bağlı Novhanı köyünde dünyaya gelmiştir. Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin amca kızı olan Ümmügülsüm aynı zamanda bu büyük devlet adamının baldızıdır” (Adıgüzel, 2023, s. 22). Hayatı zorluklarla geçmiş olan Ümmügülsüm Sadıkhade, Azerbaycan edebiyatının İstiklâl şairi olarak anılmaktadır.

Edebî hayatı üç kısımda incelenen şairin, 1914-1920 yılları arasında kaleme aldığı eserlerinde vatan, birinci dünya savaşının neden olduğu problemler, savaş nedeniyle evsiz yurtsuz kalmış çocukların çektiği acılar ve esir düşen askerlerden bahsetmiştir. Şairin eserleri *İkbal*, *Yeni İkbal*, *Açık Söz*, *İstikbal*, *Azerbaycan*, *Edebiyyat*, *Kurtuluş*, *Mekteb*, *Şark Kadını* gibi gazete ve dergilerde neşredilmiştir (Hüseynzade, 2005, s. 146). Azerbaycan Sovyet hâkimiyetine girinceye kadar yazdığı şiirlerinde, ekseriyetle Türkçülüğü de ön planda tutmuştur.

Türklük deyil, biz türklüyün özüyük,

Milletimiz bizim ile canlanır.

Gazanhanın, Fetahhanın gızıyız,

Türklük adı fütuhatla şanlanır. (Hüseynzade, 2005, s. 160).

“1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin yıkılması, Sovyetlerin Azerbaycan'ı işgali ile birlikte başlayan yeni yüksek millî duygularla dolu şairi derinden sarsmıştır. Yaşanan olaylar üzerine yazdığı *Hicran* adlı şiiri bunun en etkili örneğidir” (Adıgüzel, 2023, s. 23).

Güneşim bir daha doğmayacagımı?

Vehşi garanlığı boğmayacagımı?

Kölgeleri şefeg govmayacagımı?

Sordum, ümidini gırma dediler (Hüseynzade, 2005, s. 180).

Sovyet hâkimiyeti, Ümmügülsüm gibi bağımsızlık aşığı bir şairde derin üzüntülere sebep olmuş, bu durum şiirlerine de yansımıştır.

1937 yılına gelindiğinde Ümmügülsümün'ün eşi Seyid Hüseyin, Sedat Adıgüzel'in aktardığı gibi 1937'de Stalin'in başlattığı Repressiya devresinde halk düşmanı olarak suçlanmıştır. Ümmügülsüm de halk düşmanının eşi olmaktan suçlanmış ve sürgüne gönderilmiştir. Şiirlerinin birçoğu bağımsızlık ve Türkçülük gibi temalar üzerine olduğu için suçu sabitlenen Ümmügülsüm yedi yıllık sürgün hayatından sonra Bakü'ye dönse de burada yaşamasına izin verilmemiştir. 1944'de Şamahı'da vefat etmiştir (2023, s. 24).

20. Yüzyıl, Azerbaycan edebiyatı tarihinin klasik şiir zemini üzerinde yetişen Ümmügülsüm Sadıkhzade, Azerbaycan millî edebiyatının önemli örneklerini sunmuş ve millî duyguları öne çıkardığı şiirlerle Azerbaycan İstiklal şairi olarak anılmayı başarmış önemli bir kadın şair olarak edebiyat tarihindeki yerini almıştır.

Eserleri dünyanın birçok diline tercüme edilmiş olan Mirvarid Dilbazi (1912-2001), Gazah'ta dünyaya gelmiştir. Zorluklarla dolu bir yaşam süren Dilbazi, yaşadığı sıkıntıları şu şekilde dile getirmiştir: “Ben ölümler, sürgünler, kırımlar, soygunlar tahkirler ve esaret görmüş bir neslin temsilcisiyim. Çocukluğum zehre batırılmış badem içine benzer. Gençliğim, yaşlılığım zor yıllardan geçti. Babamın şehit olmasıyla doğduğum topraktan, serin pınarlı ormanlarımızdan ayrılıp, annemizin gözyaşlarını kalbimize akıta akıta kız kardeşimle Daş Salahlı¹ ve şehir hayatımız başladı” (Mahmudova, 2013, s. 7). İlk eğitimini burada tamamlayan şair, Medine Hanım, Neriman Nerimanov gibi şahsiyetlerin ders verdiği kız mektebinde eğitim almıştır. Öyle ki, şiirlerinden birini Neriman Nerimanov için kaleme almıştır.

1921-ci il...

Ömrümüzde adi il deyil!...

İngilab Bakısı bizi:

Her oynanın gülü kimi,

Her bağın bülbülü kimi

Goynuna alan zaman,

Sığalladı saçlarımızı

Goca Neriman ((Mahmudova, 2013, s. 9).

1929'da Azerbaycan Pedagoji Enstitüsünü kazanarak, eğitimine devam eden Mirvarid Hanım'ın 30'lu yıllarda annesi, babası ve dayısı Bolşevikler tarafından esir alınmıştır. Bir dizi zorlukla mücadele etmeye başlayan şair, başına gelen musibetleri şiirlerine şu şekilde aktarmıştır:

Anam babam Mustafa ağa,

Getdi yolsuz bir uzağa.

¹ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gazah Bölgesi idari bölge biriminde bir köy.

*Seyali Hanım-nenem de
Getdi, bizi goyub gemde.*

*Atam Paşa ağa igitdi.
Bizi uşagken ter etti.*

*Nu yükleri çekmir sinem,
Gel menden el götür, ey gem* (Mahmudova, 2013, s. 11).

1927'den bu yana yüzlerce şiiri, hikâyeleri, tiyatro eserleri, dünya edebiyatından çevirdiği tercüme eserleri, makaleleri, eleştiri yazıları vs. yayımlanmıştır. Azerbaycan Sovyet şirinin öne çıkan simalarından biri olarak kabul gören şairin üç yüze yakın şiiri neşredilmiştir (Hemidova, 1990, s. 5). Özellikle çocuklara yönelik kaleme aldığı şiirlerle Azerbaycan çocuk edebiyatına yön vermiştir. Yaratıcılığının büyük bir bölümünü oluşturan bu şiirleriyle aynı zamanda büyük bir beğeni kazanmıştır. Kaleme aldığı tüm eserlerinin kökeninde vatana, toprağa, çocukların aydınlık geleceğine, onların eğitimine duyduğu muhabbet hissi bulunmaktadır. Tüm bu özellikleriyle Mirvarid Dilbazi, Azerbaycan çocuk edebiyatının ve şiirinin kıymetli isimlerinden biri olmayı başarmıştır.

Azerbaycan edebiyatının önemli kadın simalarından bir diğeri Nigar Refibeyli (1913-1984) dir. Gence'de dünyaya gelen şair, ilk ve orta eğitimini tamamladıktan sonra 30'lu yıllarda edebiyat dünyasına adım atmıştır. Şiirlerinde çoğu zaman vatan, tabiat ve annelik gibi konulara yer vermiştir. Aruz vezninde gazelleri, hece vezninde ve serbest vezinde birçok şiiri bulunmaktadır (Caferzade, 2005, s. 166).

Eserlerinde ele aldığı konular ve üslubu ile öne çıkmayı başarmış olan şair, edebî kişiliği bakımından çağdaşlarından farklı bir takım özelliklere sahiptir. Bu farklılıklardan en göze çarpanı, şiirlerinde kullandığı üslup özellikleri ve serbest vezin kullanmış olmasıdır.

Ahenkli bir şiir dili olan Refibeyli, ilk kitabındaki on bir şiirden dördünü kadın bağımsızlığı, yeni kurulmuş hükümet ve yeni toplum hayatına hasretmiştir. Rejim edebiyatının, özellikle şiirin içtimai problemlerle kuşatıldığı bir dönemde, çok sayıda şiir kaleme almış olan şair, eserlerinde haksızlıkları ifade etmeyi ve çaresizleri savunmayı amaçlamıştır (Rzayev, 2004, s. 5-6).

*Men tanıdığım ve
tanımadığım
Adamların ağlamağına
döze bilmirem.
Hesret ağrısına,
Ayrılık dağına*

*Döze bilmirem.
Mehebbetten yaralanmış,
Yar-yoldaşdan aralanmış,
Dirilerin çergesinden
Adı-sanı garalanmış
Nakamların gismetine,
Derdine-möhbetine
döze bilmirem...*(Rzayev, 2004, s. 6).

Nigar Refibeyli, kadının ve anneliğin yüceliğini işlediği şiirlerinin yanı sıra çocuklara duyduğu sevgi ve iyi temennilerini de şiirlerinde dile getirmiş bir şairdir.

*Balaca balalar!
...Havanı, suyu, güneşi
Size vere bileydim!
İsti otaqlardakı
gur işıqları
Ocaqlarda yanan ateşi
Size verebileydim...
Sizin yalın ayaglarınızı
üşüyen ellerinizi
Üreyimin heraretiyle
gızdıra bileydim,
Zamanın eliyle size-
yer üzündeki
bütün insan balalarına
Ebedi seadet fermanı
yazdıra bileydim!* (Rzayev, 2004, s. 14).

Şiirlerinin yanı sıra Nevai, Puşkin, Lermontov gibi şair ve yazarların eserlerini tercüme ederek Azerbaycan edebiyatına kazandırmıştır.

Ela Gözlüm Nigar Refibeyli adlı eserin takdim bölümünde Yakup Ömeroğlu'nun aktardığı gibi Nigar Hanım kendisi gibi şair olan eşi Resul Rza ile Azerbaycan edebiyatı ve şiirine sadece kendi yazdıkları ile hizmet etmemiş; Anar adını verdikleri bir evlat yetiştirerek Azerbaycan edebiyatı ve kültürüne önemli bir armağan vermişlerdir (Avşar, 2013, s. 7).

Yıllar geçtikçe kaleme aldığı lirik şiirleriyle Azerbaycan şiirinin güçlü bir ismine dönüşen Refibeyli, 20. Yüzyılın Mehseti Gencevi'si olarak kabul görmüş ve önemli kadın şairler arasında yerini almıştır. (Eliev, 2003, s. 5).

Medine Gülgün (1926-1991), hayatı ve edebî kişiliği hakkında yeterince araştırma yapılmamış Azerbaycan kadın şairlerinden biridir (Sultanlı, 2010, s. 3). Bakü, Tebriz ve Moskova’da otuzdan fazla şiir kitabının yayımlandığı bilinmektedir.

Şiirlerinde genel olarak ayrılık, kavuşma hasreti, tabiat, vatan ve kadın temalarını gerçekçi bir üslupla kaleme almıştır. *Bir Bağa Benzerim Var* adlı şiirinde hem kadın hem de anne olmanın zorluklarını ve güzelliklerini dile getirmiştir.

*Men gadınam, sevincim var,
gemim var,
Üreyim bir dünyadır baharıyla, gışıyla.
Saçıma zaman zaman yaz yağışları yağar,
Alnımda iz salarlar iller öz nahişıyla.*

*Men anayam, meyveli bir bağa benzerim var,
Oğlanlarım, kızlarım ömrümün beheridir.
O uyhusuz geceler, o çekdiyim gayğılar
Ömrümün pozulmayan esil şah eseridir.*

*Men gadınam, zehmetdir heyatımın bezeyi,
Yaradan insanların sırasındayam her an.
Men gelbimle duyuram, görürem geleceyi,
O inadlı, sebatlı, metin addımlarından (Elekberli, 1989, s. 6).*

Medine Gülgün, Tebriz’in İran hâkimiyeti altında olmasından dolayı daima derin bir üzüntü yaşamış, 1941’de Sovyet ordusunun İran topraklarına girmesi üzerine *Biz Kimik?* adlı şiirini kaleme almıştır.

*Biz arazın o tayına gözü yaşlı bahanlarığ,
Biz üsyanlar dalğasına Araz kimi ahanlarığ.
Yad ellerde esir galan Azerbaycan toprağını,
Biz gutarıb galdırmışığ Settara Hanın bayrağını (Dilbazi, 1950, s. 5).*

Savaşın halk üzerinde meydana getirdiği sıkıntıları bizzat tecrübe etmiş olan şair, şiirlerinde saadet kavramını bağımsızlığını kazanmış insanların sevinçleri ve çocukların mutluluğuyla ilişkilendirmiştir. Yaşadığı dönemin problemlerine kayıtsız kalmayan şair, eserlerinde Azerbaycan milletinin dertlerini dile getirmiştir. Gülgün, savaşın acılarını ve halkının mücadelesini eserlerinde işleyerek, Azerbaycan edebiyatında önemli bir yer edinmiş ve milletinin sesini duyurmuştur.

“Yirminci Yüzyılda Azerbaycan edebiyatının gelişmesinde Sakine Ahundzade, Ümmülbanu (Banin), Halide Hasilova, Azize Caferzade, Alaviyye

Babayeve gibi yazarların önemli bir rolü olmuştur. Bu yazarlar, edebiyatın farklı türlerinde kaleme aldıkları eserlerle özgünlükleri ve estetik değerleriyle dikkat çekmişlerdir. Ayrıca, Doğu’da ilk kadın opera yazarı olan Azerbaycanlı besteci Şefige Ahundova da önemli bir figürdür. Ancak, Rus Sovyet sömürgeciliği döneminde Azerbaycanlı kadınlar, baskılar, sürgünler, acımasız fiziksel ve manevi işkencelerle karşılaşmışlardır. 1937-38 yıllarında Stalin’in yönetimindeki Sovyet rejimi tarafından cezalandırılan bu kadınlar, eşleri ve çocuklarıyla birlikte Sibirya’nın ‘buzlu cehennemine’ sürülmüş, zorlu ve ıstırap dolu bir yaşam sürmüşlerdir; ancak hiçbir zaman kendi fikirlerinden ve ilkelerinden vazgeçmemişlerdir” (Sultanly, 2014, s. 10).

Azerbaycan edebiyatı ve sanatının gelişiminde önemli faaliyetleri olan Sakine Ahundzade (1865-1927), 1865’te Guba’da dünyaya gelmiştir. Azerbaycan edebî hayatına çok gergin bir zamanda; inkılaplar ve savaşlar arifesinde dâhil olmuştur. Babası Heybet Ahundzade (Feda) şair olsa da Sakine Hanım, dramaturgi ve tiyatro yolunu seçmiştir. Azerbaycan’ın ilk dram yazarı olarak parlamış; piyesler yazmış, bazı eserleri düzenleyip, sahneye hazırlamıştır (Bayramoğlu, 2005, s. 3). Matbuatta çok az eseri yayınlanan Sakine Hanım, yine de edebî eser üretmekten vazgeçmemiş, tiyatro eserlerinin sahnelenmesi ile meşgul olmuştur. Sakine Hanım, Azerbaycan tiyatrosunun gelişmesi için büyük çabalar sarf etmiş olsa da, o aynı zamanda Azerbaycan edebiyatının ilk kadın romancısı olarak tarihe geçmiştir. Ümit Akın’ın Aktardığı üzere, Azerbaycan’ın ilk kadın roman yazarı Sakine Hanım’ın *Şahzade Ebulfelz ve Rena Hanım* isimli romanı 1918’de neşredilmiştir. Roman, teknik açıdan zayıf kabul edilmektedir. Konusu, “Azerbaycan kadınları arasında kök salmış köhne düşüncenin ortadan kaldırılması” olarak açıklansa da roman detaylı incelendiğinde aşk, sadakat ve vefa temalarının öne çıktığı anlaşılmaktadır (2018, s. 29-30).

Sakine Hanım, Hanife Melikova, Şefige Efendizade, Saide Şeyhzade ve Gövhər Hanım gibi hem maarif hem de edebî yönü güçlü kadınlarla aynı edebî muhitte bulunmuş bir isimdir. Böyle bir muhitte yaşamış ve eser üretmiş olan yazar, çok yönlü çalışmaları ile dikkat çekicidir. Örneğin, tiyatro ve dram yazarlığının yanı sıra rejisörlük yapmış, aynı zamanda yeni Latin alfabesi üzerine de büyük mücadeleler vermiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sakine Hanım, edebî hayatına piyes yazarak başlamıştır. Yazacağı piyesin oyuncu kadrosunun kadınlardan oluşmasını arzulayan yazar, bu maksatla *Elmin Menfaati* adlı piyesini kaleme almıştır. Seyircileri de kadınlardan oluşan piyes, 1904’te Bakü’de Rus-Müslüman Kız Mektebinin salonunda sahnelenmiştir. Böylece, dramaturgu, oyuncusu ve seyircisiyle kadınlardan oluşan bir eser ortaya çıkmıştır (Bayramoğlu, 2005, s. 12). Kadınların edebiyat ve sanat alanında etkin olması için büyük çabalar sarf etmiş olan Ahundzade’nin hayatı ve edebî faaliyetleri ile ilgili olarak 2002’de doğduğu şehir Guba’da piyes sahnelenmiştir.

Tiyatro ve nesir türünde kaleme aldığı eserleriyle Azerbaycan tiyatrosu ve edebiyatının kıymetli kadın yazarlardan biri olarak anılmaktadır.

Azerbaycan asıllı, Fransa’da yaşamış olan Ümmülbanu (Banin) (1905-1992), ilk Fransız dilli Azerbaycan yazarı olarak anılmaktadır. 1905’te Bakü’de zengin bir ailenin çocuğu olarak doğan Banin, Paris’te yaşadığı özellikle 20-30’lu yıllarda edebiyata merak salmış ve buranın edebî muhitinden etkilenmiştir. *Hami* adlı ilk romanı 1943’te neşredilmiştir. Bu eserin ardından *Kafkas Günleri* adlı otobiyografik roman kaleme almıştır. Eserde, Bakü’de geçen çocukluk ve gençlik yıllarından, şahit olduğu olaylardan bahsetmektedir. Yazarın ayrıca, *Paris Günleri*, *Sonra*, *Son Ümidin Çağırışı*, *Yad Fransa* vs. romanları da bulunmaktadır (Hocayev, 1992, s. 3).

Ümmülbanu’nun on romanı ve tercüme eserleri bulunmaktadır. Tercümeleri Rusça, Almanca ve İngilizceden yapmıştır. Yazar, Fransa’da yaşaması nedeniyle 1980’li yıllara kadar Azerbaycan edebiyatı içerisinde çok fazla tanınır olamamıştır. Kitle iletişim araçlarının yayımlaşması ve Anar gibi önemli Azerbaycanlı yazarların köşe yazılarında Ümmülbanu’dan bahsetmesi ile Azerbaycan edebiyatında da adından söz edilir hâle gelmiştir. Ümmülbanu’nun edebiyat içerisindeki en dikkat çekici yönü Fransızca eserler kaleme alan ilk Azerbaycanlı kadın yazar oluşudur. Ancak eserlerini Fransızca yazmış olsa da *Kafkas Günleri* adlı eseri gibi muhteviyat olarak Azerbaycan’ın sosyal ve siyasi problemlerinden uzak değildir. İçinde yaşadığı zengin muhit, siyasi, ekonomi, kültürel olarak yaşanan tüm gelişmeleri yakından takip etmesini sağlamış, tüm bu malzemeler ise edebî eserlerine yansımıştır. Ümmülbanu (Banin), eserlerinde ayrıca muhaceret problemlerini de dile getirmeyi ihmal etmemiş ve dahi bu yönüyle ön plana çıkmış bir şahsiyettir.

Halide Hasilova (1920-1996), 20. Yüzyıl Azerbaycan edebiyatında iz bırakmış, önemli bir kadın yazar olarak tanınmaktadır. 1920’de Zagatala’da dünyaya gelmiştir. 1948’de Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinden mezun olmuştur. İkinci dünya savaşı yıllarında (1941-1945) memleketinde öğretmenlik yapmıştır (Memmedova, 2007, s. 63). *Uşagneşr* ve *Göyerçin* gibi birçok gazete ve dergide redaktörlük yapmış olan yazar, yirmi yıldan fazla *Azerbaycan Kadını* dergisinin baş redaktörlüğünü üstlenmiştir. Yazarın ilk kitabı *Kıçık Hekayeler*, 1950’de neşredilmiştir. İlk eserin ardından *İlk Mektub*, *İki Yoldaş*, *Sular Durulur*, *Ulduzlu Papag*, *Rena Evlerini Axtarır*, *Deniz Çıragları*, *Atlas Yarpağlar*, *Yaşıl Ayna* ve *Çilçırag* adlı kitapları yayımlanmıştır. Halide Hanım bu eserleriyle edebiyat alanında şöhret kazanmaya başlamıştır. Halide Hanım, çocuk edebiyatı ile yakından ilgilenmiş; eserlerinde ideolojik unsurlardan uzak durarak çocuklara vatan sevgisi, büyüye saygı, eğitim, terbiye ve doğayı sevmenin önemi gibi temel ilkeleri öğretmeye çalışmıştır. Ayrıca hikâyelerinde ekseriyetle döneminin mektep hayatını, çocukların merak dünyasını, tabiat sevgisini ve insanlığın faziletleri gibi konuları yansıtmıştır.

Yazar, eserlerinde ikinci dünya savaşının insan hayatında meydana getirdiği problemlerden bahsetmeyi ihmal etmemiştir. Kaman adlı povestinde savaş yıllarının zorlu koşulları tasvir edilmiştir (<https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/aprel/431400.htm>).

Tercüme eserleri de bulunan Halide Hasilova, Türk edebiyatının ünlü isimlerinden Aziz Nesin'in çocuk hikâyelerini *İndiki Uşaglar Möcüzedir* adlı kitapta toplamış ve Azerbaycan Türkçesine aktarmıştır. *Hamı Doğmadır Mene* ve *İnsan Ömrü Bir Neğmedir* adlı piyesleri muhtelif zamanlarda seyirci ile buluşmuştur (<https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/aprel/431400.htm>). Ayrıca, *Horozlu Desmal* adlı hikâyesi, modern Azerbaycan edebiyatının savaş konulu en iyi örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. ([https://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2020/may/708777\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2020/may/708777(meqale).pdf)).

Azerbaycan Yazarlar Birliğine üye olan Halide Hasilova, kaleme aldığı eserler ve gerçekleştirdiği faaliyetlerle kadınların matbuat, edebiyat ve sanat alanlarında ne denli başarılı olabileceğini gözler önüne sermiştir. Modern Azerbaycan edebiyatına yön veren Hasilova, Azerbaycanlı münevver kadınların önemli bir temsilcisi olarak anılmaktadır.

Azize Caferzade (1921-2003), 1921 yılında Bakü'de doğmuştur (Gulusoy, 2024, s. 57). Azize Caferzade'nin baba tarafının soyu meşhur Şahseven tayfasına; anne tarafının soyu ise Şamahı Hanı Mustafa Han'a ve Şamahı'nın meşhur seyitlerinden Seyyid Mir Ağası nesline dayanmaktadır. Azize Caferzade'nin hayatı ve sanatında bu sentezin izleri daima hissedilmiştir (Bayram, 2013, s. 19).

Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji bölümünden bin bir güçlkle mezun olduktan sonra, şube müdürlüğü ve tiyatro mektebinde öğretmenlik gibi birçok mesleği icra etmiştir. Edebiyata olan ilgisi nedeniyle Azerbaycan Devlet Üniversitesinde yüksek lisans yapmış ve 1950'de "Azerbaycan Edebiyatında Maarifçi Ziyalı Genc Suretleri" adlı tezini başarıyla savunarak uzmanlık derecesini almıştır. 1970 yılında ise "XIX esr Azerbaycan Poeziyasında Halg Şeri Üslubu" adlı doktora tezini savunmuştur (Eliyeva, 2001, s. 7). Yazar, edebî eserlerini yazmaya ise üniversite yıllarından önce başlamıştır. İlk hikâyesi olan *Ezrayıl*, 1937'de *Edebiyyat ve İncesenet* gazetesinde neşredilmiştir. Azerbaycan edebiyatının üretken kadın yazarlarından biri olarak kabul edilen Caferzade, altmış yıldan fazla edebiyatla meşgul olmuştur. 1963-1969 yılları arasında *Natevan Hakkında Hekayeler*, *Kızımın Hekayeleri*, *Sahibsiz Ev*, *Ellerini Mene Ver* gibi eserleri neşredilmiştir.

Azize Caferzade'nin altın çağı olarak adlandırılan dönem ise, 1970-1980 yılları arasındır. Bu dönemde edebiyat sahasında artık tanınmış bir yazar olarak daha çok tarihî konularda eserler yazmış, tarihî roman türüne edebî zenginlikler kazandırmıştır. "Bilhassa tarihî hadiseleri ve şahsiyetleri romanlaştırken hakikati olduğu gibi aksettirmeye çalışan Azize Caferzade, karamsarlık ve yılgınlık telkin eden bir sanatkâr olarak değil, daima ümit ve iyimserlik telkin

eden bir romancı ve hikâyeci olarak karşımıza çıkmaktadır” (Açıkgöz ve ark., 1990, s. 9). Azerbaycan tarihini okuyucularına aktardığı tarihi eserleri arasında *Vetene Gayıt* (1971), *Âlemde Sesim Var Menim* (1972), *Yad Et Meni* (1980), *Bakı-1501* (1981), *Celaliyye* (1983), *Sabir* (1989) gibi roman ve povestleri önemli bir yer tutmaktadır (Eliyeva, 2001, s. 8-9). Yazar, roman ve hikâyelerinde güncel ve tarihî konulara yönelmiş, ikinci dünya savaşının meydana getirdiği sıkıntılara değinmiş, Sovyet Azerbaycan’ında yaşan insanların ve bireylerin iç dünyalarına, Azerbaycan kadınının fedakârlığına ve kahramanlığına yer vermiştir. Bunun yanı sıra eserlerinde Azerbaycan kadın şairlerini, bilhassa Şirvan ve Karabağ şairlerini ve buralarda gelişen edebî muhite de konu edinmiştir (Bayram, 2013, s. 32).

80’li yılların sonu, 90’lı yılların başında dünyada meydana gelen küresel problemlerden etkilenen Azerbaycan halkının çektiği sıkıntılara kayıtsız kalamayan Caferzade, psikolojik olarak sarsılmış ve bir müddet durgunluk dönemine girmiştir. Bu süreçte edebî eser yazmamış olsa da çeşitli gazete ve dergilerde Azerbaycan halkını, düştüğü sıkıntılı durumdan kurtulmanın yollarını aramaya yönelik yüreklendirici yazılar yayımlamıştır.

Caferzade, Azerbaycan edebiyatında etnografik hafızanın mahir taşıyıcılarından olup edebiyatın hemen hemen her türünde eserler kaleme almıştır. Ekseriyetle roman ve hikâye türünün ustası olarak kabul görmektedir. Akademisyen, folklor araştırmacısı, klasik edebiyat ve yazma eserler uzmanı, mütercim, sinema yazarı, mani ve masal yazarı, tenkitçi, roman, hikâye yazarı olan Caferzade, seksen iki yıllık ömrüne ciltlere sığmayacak eserleri sığdırmıştır (Bayram, 2013, s. 29).

Alaviyye Babayeva (1921-2014), 1921’de Bakü’de dünyaya gelmiştir. Üniversite eğitimini Bakü Devlet Üniversitesinde tamamlamış olan yazar, 1936’da *Edebiyyat* gazetesinde neşredilen *İki Hayat* adlı hikâyesi ile edebiyat dünyasında yer alamaya başlamıştır. Ömrünün yetmiş beş yılını edebiyata adanmış olan Babayeva, altmış üçten fazla eserin yazarıdır. Esasen, yetişkinler için yazsa da, çocuklara yönelik eserler de vermiştir. Daha sonra yazar, çocuk edebiyatındaki boşluk nedeniyle ekseriyetle bu alandaki nağilları, masalları ve tercüme eserleri Azerbaycan çocuk edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur. Çocuklar için yazdığı eserler arasında, *Menim Müellimim*, *Hekayeler*, *Tek Ağac*, *Tut Ağacı*, *Sehirli Pilleler*, *Hörükler*, *Anadil Ağlayırdı*, *Süsen Sünbül*, *Kölge*, *Yene Baharda*, *Men Tek Deyilem*, *Payızda*, *Kend Uşagları*, *Böyürtken Mürebbesi* vs. adlı hikâyeler yer almaktadır ([https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/02/760757\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/02/760757(meqale).pdf)).

Babayeva hikâyelerinde güncel konuların yanı sıra, dostluk ve arkadaşlık, çalışkanlık, büyüklere hürmet, çocukların hayatı, eğitim ve terbiye, tabiat sevgisi, doğayı korumanın önemi gibi çocukları eğitici ve bilgilendirici mevzulara yönelmiştir. Çoğunlukla çocuklar için eserler yazmasını büyük bir sorumluluk olarak gören yazar, bu bilinçle hikâyeler kalem almış ve eserlerinde dilin sadeliği,

okuyucuların yaş özellikleri ve eserin şekli gibi birçok unsura dikkat etmiştir. Gerek yetişkinler gerekse çocuklar için yazdığı eserlerle 20. Yüzyıl Azerbaycan edebiyatına yön vermiş olan Babayeva yazar, tercüman ve senarist olarak edebiyat dünyasında önemli bir yer edinmiştir.

Azerbaycan edebiyatına eserleriyle büyük kazanımlar sunmuş olan bu kadın yazarlar, tarihsel süreç içerisinde hem edebî hem de toplumsal bağlamda önemli değişimlere işaret etmişlerdir. 20. Yüzyılda, kadın hakları konusunda kazanılan ilerlemeler, Azerbaycanlı kadınların sanatsal ve toplumsal hayattaki etkinliğini artırmış, bu da edebî üretimlerini çeşitlendirmiştir.

Sonuç

Kadın yazarların Azerbaycan edebiyatında varlığını göstermeye başlaması, 12. Yüzyılın ilk kadın şairi Mehseti Gencevi'ye dayanmaktadır. Bu yüzyılda verilen eserlerin geleneksel yapılarının yanı sıra saray edebiyatının bir yansıması olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, 12. Yüzyıl kadın şairleri çoğunlukla edebî kimlikleriyle değil, idareci oluşlarıyla ön plana çıkmış şahsiyetlerdir.

13.-17. Yüzyıl Azerbaycan edebiyatı kadın şairlerin yetişmesi ve edebiyat içerisinde aktif olmaları bakımından kısır bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu yüzyıllar arasında kadınların büyük ölçüde idarecilikte önemli kararlar alan etkili şahsiyetler oldukları tespit edilmiştir. 18. ve 19. Yüzyıllarda ise, kadınların edebiyat ve sanatta daha çok yer aldıkları gözlemlenmiştir. Ağabeyim Ağa ve Heyran Hanım gibi kadın şairlerin yetiştiği 18. Yüzyılda verilen eserler, genellikle klasik türde olmuş, eserlerde aşk ve vuslat gibi konuların yanı sıra dönemin tarihî gelişmelerine de yer verilmiştir.

19. Yüzyıl, kadınların edebiyat sahasında etkili olmaya başladığı önemli bir Yüzyıldır. Bu Yüzyılda sadece edebiyat ve sanatta değil, toplumsal yapıda meydana gelen köklü değişimler, kadının hayatın her alanında görünür olmasını sağlamıştır. Hanife Melikova Zerdabi gibi maarifçi kadınların faaliyetlerinin de bir etkisi olarak eğitim ve siyasi yaşamda meydana gelen değişimler kadının toplum içerisinde var olmasını desteklemiş, buna bağlı olarak 19. Yüzyılın sonunda Azerbaycan edebiyatında kadın hareketi ortaya çıkmıştır. 20. Yüzyılın başlarında ivme kazanarak devam eden bu hareket, toplumsal değişimlerde belirgin bir etki yaratmıştır. 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kadın bağımsızlık hareketini desteklemiş ve 1919'da kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Bu gelişmeler, kadınlara toplumsal ve siyasi alanda daha fazla aktif rol alma olanağı sunmuştur. Kadınlara birçok sahada hak ve özgürlük tanınması edebiyatta da özellikle 20. Yüzyılda kadınların yükselişe geçmesini sağlamıştır. Bu bağlamda kadınların birçok gazete ve yayın organı aracılığıyla edebî eserlerini yayınlamaya başlaması, edebî sahada önemli derecede etkili olduklarını göstermiştir. Bunun yanı sıra, Gövher Hanım Kacar gibi maarifçi kadınlar, toplumsal hayatta kadınların rolünü güçlendirmek amacıyla çeşitli

faaliyetlerde bulunmuş ve bu sayede kadınların eğitim ve sanat alanlarında daha fazla yer almalarına imkân tanınmıştır. 20. Yüzyılın başlarındaki bu kadın hareketi, Medine Gülgün, Ümmügülsüm Sadıkhade, Nigar Refibeyli, Mirvarid Dilbazi, Alaviyye Babayeve ve Azize Caferzade gibi çağdaş kadın şair ve yazarların yetişmesine olanak sağlamıştır.

Kadın şair ve yazarlar, eserlerinde ele aldıkları birçok temanın yanı sıra bağımsızlık konularını ve kadın haklarını gündeme getirerek, toplumsal dönüşümde önemli bir role sahip olmuşlardır. Azerbaycan edebiyatındaki kadın yazarların etkisi, tarihsel anlamda bir mücadele ve zengin bir kültürel miras ile şekillenmiştir. Bugün, bu kadın yazarların izleri, yalnızca edebî eserlerde değil, aynı zamanda toplumsal hayatta da kendisini hissettirmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, H., Akdoğan, Y., Alışık, C. E., Develi, H., Tören, H. (1990). *Azize Caferzade anamın masalları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Adıgüzel, S. (2023). Azerbaycan'da Türkçülüğün sembol şairi: Ümmügülsüm Sadıkhade (Ümgülsüm), *Uluslararası Dil ve Edebiyat Sempozyumu*. Bildiriler Kitabı. Atatürk Üniversitesi E-Kitap.
- Akın, Ü. (2018). *Azerbaycan tiyatrosu ve romanında öncü bir kadın: Sakine Hanım Ahundzade* (Filoloji Alanında Yenilikçi Yaklaşımlar-Kitapta Bölüm). Gece Akademi.
- Akgün A., Asgharabadi S. J. (2024) Kırcaali'nin çağdaş Türk kadın şiirleri üzerinde jinoeleştirel bir inceleme, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Aliyeva, İ. (2001). *El anası-Ezize Ceferzade*. Elm.
- Avşar, C., İmdat, A. (Çev.) (2013). *Ela gözlüm Nigar Refibeyli*. Bengü Yayınları.
- Bayramoğlu, E. (2005). *Sakine Hanım müellim, teatr hadimi ve dramaturg*. BGU neşri.
- Bayram, P. (2013). *Azize Caferzade hayatı edebî şahsiyeti hikâyelerinin incelenmesi*. Akçağ.

- Butler, J. (1999). *Gender trouble feminism and the subversion of identity*. Routledge Press.
- Dıykanbay, M., Ilgisheva M. (2023). Kazak ve Kırgız Atasözlerinde Cinsiyet Algısı, *Turcology. Research*.
- Dilbazi, M.(1950). *Medine Gülgün Tebrizin baharı*. Azərneşr.
- Elekberli, M. (1989). *Medine Gülgün dünya şirin dünyadır*. Genclik.
- Elican, E. (2003), *Nigar Refibeyli bahar neğmesi (şe'rler)*. Genclik.
- Caferzade, E. (1971). *Fatman Hanım Kemine*. Genclik.
- Caferzade, E. (1974). *Azerbaycan âşık ve şair kadınları*. Genclik.
- Caferzade, E. (2005). *Azerbaycan kadın şairleri antolojisi*. Avrasiya Press.
- Gencevi, M. (2004). *Rubailer*. Lider Neşriyyat.
- Gulusoy, K. (2024). *Azerbaycan edebiyatında tarihî roman*. Kültür Ajans.
- Hemidova H. M. (1990). *Mirvarid Dilbazi Bibliografik Gösterici*. ADKE.
- Hesenova, M. (2008). *Azerbaycanın millî dövlətçilik tarixinde görkemli kadınlar*. İmakofset. Türkiye.
- Hocayev, H. (1992). *Ümmülbanu (Banin) Kafkas günleri*. Yazıçı.
- Hüseynov, R. (2013). *Mehseti Gencevi*. Şerg-Gerb.
- Hüseynzade, A. (2005). *İstiklal şairi Ümmgülsüm*. Çarşıoğlu neşriyyatı.
- Kolektif (1991). *Âşık Peri Meclisi*. Yazıçı.
- Köçerli, F. (2005). *Azerbaycan edebiyatı*, I. cild, Avrasiya Press,
- Mahmudova, Ş. (2013), *Mirvarid Dilbazi ve uşag edebiyatı*. Bilik Neşriyyatı.
- Mehdiyev, R. (2002), *Azerbaycan kadın ansiklopedisi*, Neşriyyat Poligrafiya Birliğı.
- Memmedova, D. (2007). *Azerbaycan dramaturgiyası antologiyası*. Şerg-Gerb.
- Memmedova, Nermine (2019). *Medeni-maarifçilik tariximizde Azerbaycan kadını*. Tunapac.
- Nebioğlu, M. (2018). *Azerbaycan kadın âşıkları*. Adalet.
- Paşayeva, G. (2023). *Tarihe adını yazan Azerbaycan kadınları*. CBS.
- Rzayev, A. (2004). *Nigar Refibeyli seçilmiş eserleri*, Şerg-Gerb,
- Sultanlı, V. (2010). *Medine Gülgün- men bu ömrü yaşadım*. Nurlan.
- Sultanly, V., İsmaily, İ. (2014). *Modern Azerbaijani women's prose, trafford publishing*.
- Umudlu, İ. (2021). *Şahnihar Hanım Rencur*. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi.
- Vezir, M. (2008). *Değişikliklere cesareti çatan örnek hanımlar*. RİQC.
- Zülfügarova, F. (2015). *Dünya edebiyatında kadın mövzusu: genesis ve tipologiya*. Elm ve Tehsil.

Çevrim İçi

- <https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/aprel/431400.htm>, erişim tarihi: 04.02.2025.
- [https://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2020/may/708777\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2020/may/708777(meqale).pdf), erişim tarihi: 04.02.2025.
- [https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/02/760757\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/02/760757(meqale).pdf), erişim tarihi: 12.02.2024.

EXTENDED SUMMARY

In Azerbaijani literature, which has a history of a thousand years, the first female artists appeared in the field of history and literature eight hundred years ago.

Female poets such as Mehseti Ganjavi, who contributed significantly to the enrichment of Azerbaijani literature, left deep traces in both literary and cultural fields. However, although many female poets such as Mehrican Khatun, Eleyke, Könüldaş, Perihan Hanım produced works, female poets between 13th-17th centuries were not sufficiently recognised. In this context, it was only in the 19th century that female poets and writers took an active role in the literary field and even in the field of printing. During this century, the educational level of women began to rise, enabling them to make their presence increasingly felt across all areas of society. Developments such as the opening of the first girls' school in 1848, the subsequent spread of such schools, and the discussion of women's problems at the Caucasian Muslims' Congress in 1917, both enabled the discussion of women's issues in the literary world and paved the way for women writers to become more visible in the literary field. In the 20th century, despite the oppressive policies of the Soviet rule, women have achieved many successes by proving themselves in many areas of society, especially in the social and literary fields.

Azerbaijani women's literature, shaped on these traditions, has produced great poets and writers such as Heyran Hanım, Khurshid Banu Natevan, Nigar Refibeyli, Mirvarid Dilbazi, Aziza Jafarzade.

The history of Azerbaijan, like every nation with a cultural legacy, has an important place in terms of its cultural and ethnic richness and historical contribution. Women are also an important part of this cultural legacy. However, women have faced great difficulties in various periods of history.

In this context, it can be stated that female writers have played a significant role in Azerbaijani literature, which is marked by a rich cultural heritage.

In the 12th century, Mehseti Ganjavi—recognized as the first female poet and composer in Azerbaijani literature—emerged as a remarkable literary figure at a time when women had not yet secured a place in social or literary life.

Between the 13th-17th centuries, there is almost no female poet who stands out with her works in the literary field. It is seen that women were mainly involved in the political field. Mehrican Khatun (XII-XIII), Eleyke Könüldaş (XIV-XV), Sara Khatun (XV), Perihan Hanım (XVI-XVII), Mehinbanu Sultan (XVI-XVII), Perican Khatun (XVII-XVIII) are important women who took part in palace and state administration. Azerbaijani sources also emphasise the administrative aspects of these figures.

In the 18th and 19th centuries, it is observed that women started to show more presence in literature and art.

The 19th century was a period in which women poets became increasingly prominent in the Azerbaijani literary sphere. In this era, women's engagement with literature in Azerbaijan was largely shaped by the prevailing traditional social structures and religious influences. However, towards the end of the 19th century, especially with the increasing importance given to women's education, it became possible for women to take part in the field of literature. In addition, the fact that women's issues and female characters began to appear in the works in this period are important elements that show that literature began

to change intellectually. In the 19th century, issues such as the portrayal of female characters, consideration of the manifestations of women's merit in society, and the protection of the honour of motherhood and womanhood are important issues that were addressed during the period of educationist literature. As a result of the revolutions that took place in America and France in the 19th century, women began to be granted various rights and the first international women's organisation was established in America in 1888. Subsequently, women's councils were established in more than fifty countries. In Azerbaijan, the women's movement emerged in the late 19th and early 20th centuries. The first girls' school was opened in Shamakhi in 1848 under the name Mûqəddəs Nina, and the school continued its educational activities in Baku eleven years later. The school was also established in Ganja with the same name in 1885. The fact that girls began to receive education through such educational institutions contributed significantly to their presence in society. In addition, until the proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic, the problems of women were also discussed, especially at the Congress of Caucasian Muslims held in Baku in 1917. In this period, issues such as the first women's schools becoming operational and the discussion of women's problems at the congresses led to the expansion of women's activities and the support of social organisations such as women's unions and clubs.

As previously mentioned, the women's movement in Azerbaijan emerged in the late 19th and early 20th centuries. In this context, with the rise in educational levels, women became increasingly involved in social life, which in turn led to a growth in their artistic activities. Moreover, the theme of women began to receive greater attention in literature. Consequently, progressive Azerbaijani intellectuals incorporated themes of independence—particularly women's emancipation—into their works. The 20th century was also marked by the active presence of publishing organs such as newspapers and magazines. These media outlets played a crucial role not only in providing public access to literature and art but also in reflecting and shaping social events. Therefore, most of the newspapers and magazines that tried to exist in the publishing life in this period served a certain ideology. The magazine Şark Kadini (Women of the Orient), which began publication in 1923, was also regarded as an important component of the women's movement in Azerbaijan; many female poets and writers published their works in this magazine. These female writers, who have made great contributions to Azerbaijani literature with their works, have pointed to important changes in both literary and social contexts in the historical process. In the 20th century, the progress gained in women's rights increased the effectiveness of Azerbaijani women in artistic and social life, which diversified their literary production.

Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi Destanlarında Kahraman Tipolojisinin Değişimi

The Transformation of the Hero Typology in the Epics of Satuk Buğra Han and Danişmend Gazi

Gonca KUZAY DEMİR (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
goncakuzay@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8964-6355

Burcu KURKUT

Yüksek Lisans Öğrencisi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
bkurkut1925@gmail.com, ORCID: 0009-0007-7156-9770

Özet

Türk destanlarındaki kahraman tipolojisinin özellikleri ve gelişimi üzerine günümüze kadar önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak İslâmî dönem Türk destanları dikkate alınarak kahraman tipolojisinin özelliklerinin ve değişiminin ele alındığı sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada, Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi örneklerinde; kahramanın tipolojisini oluşturan ideolojileri ve eylemlerinin toplumun içinde bulunduğu sosyal çevre ve şartlar altında değişimi ele alınarak, İslâmî dönem Türk destanlarının kahraman tipolojisindeki değişime odaklanılmaktadır. İdeolojileri ve eylemleri mukayese edildiğinde; Satuk Buğra Han hem dinî (manevî) hem de siyasî lider olarak önemli bir rol üstlenirken; Danişmend Gazi siyasî bir lider vasfı taşımaktadır. Satuk Buğra Han, dinî kimliğinin kabulü için verdiği mücadeleyle halkını İslâm'a davet ederken, Danişmend Gazi İslâmiyet'i savunma ve yayma görevini yerine getirir. Satuk Buğra Han'ın kahraman tipolojisi, eski Türk destan kahramanlarının Tanrı tarafından seçilmiş ve olağanüstü özellikler gösteren alp tipi kahramanlarının İslâmî değerler ve motifler ile geliştirilmiş, toplumunun sadece siyasî lideri değil, aynı zamanda İslâmiyet'e geçişine de liderlik etmiş, manevî vasıflara sahip gazi ve veli tipinin bir sentezi gibidir. Danişmend Gazi ise, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında, Haçlılara karşı verdiği mücadeleyle önemli vazife üstlenen siyasî bir lider olarak gazi tipi kahramanı temsil eder. Kahramanların ikisi de İslâmî dönem Türk destanlarının kahraman tipi içinde değerlendirilmesine rağmen, toplumun içinde bulunduğu tarihî, sosyal ve kültürel şartlar, kahraman tipolojisinin değişimini beraberinde getirmiştir. Çalışma, bu kahraman tiplerinin, bulundukları dönemin sosyo-politik ve kültürel yapılarıyla nasıl şekillendiğini ve Türk destanlarında kahraman tiplerinin toplumun içinde bulunduğu sosyal çevre ve şartlarla nasıl örtüştüğünü ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Halk edebiyatı, destan, İslâmiyet, kahraman, tip, tipoloji

Atf / Citation: Kuzay Demir, G. ve Kurkut, B. (2025). Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi destanlarında kahraman tipolojisinin değişimi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 117-132.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1591600>

Abstract

Significant studies have been conducted on the characteristics and development of hero typology in Turkish epics. However, there are limited number of studies that focus on the features and transformations of hero typology in the context of Islamic-era Turkish epics. This study examines the changes in hero typology by analyzing the ideologies and actions of heroes within the social conditions and environment of their times, using the examples of Satuk Buğra Khan and Danişmend Gazi. When comparing their ideologies and actions, Satuk Buğra Khan emerges as a religious and political leader, whereas Danişmend Gazi primarily assumes the role of a political leader. Satuk Buğra Khan, through his struggles to embrace his religious identity, invites his people to Islam, while Danişmend Gazi fulfills the task of defending and spreading Islam. The hero typology of Satuk Buğra Khan is a synthesis of the ancient Turkish epic heroes, who are chosen by God and possess extraordinary qualities, combined with Islamic values and motifs. He embodies the characteristics of a gazi and a wali, who possess spiritual attributes. He is not only the political leader of his society but also the one who led the transition to Islam. Danişmend Gazi, on the other hand, represents the gazi hero type as a political leader who played an important role in the Turkification and Islamization of Anatolia through his struggle against the Crusaders. Although both figures are evaluated within the hero typology of Islamic-era Turkish epics, the historical, social, and cultural conditions of their respective periods have led to transformations in hero typology. This study highlights how these hero types were shaped by the socio-political and cultural structures of their times and demonstrates how the hero typologies in Turkish epics align with the social conditions and environment of the society.

Keywords: Folk literature, epic, Islam, hero, type, typology

Edebiyat incelemelerinde önemli bir yer tutan tipoloji çalışmaları, özellikle sözlü gelenekte anlatmaya dayalı türler içerisinde kahramanların eylemleri vasıtasıyla ortak özelliklerini, rollerini ve temsil ettikleri değerleri belirlemeye çalışır. Epik anlatılar olan destanlar, toplumun içinde bulunduğu tarihî, coğrafi, sosyal ve kültürel çevre ve şartlar altında kahramanın temsil ettiği değerleri, idealleri ve eğilimleri ile ideal insan tipini yansıtır. Bu bakımdan destanlar, tipoloji çalışmalarına uygun, ait olduğu toplumun değer ve idealleri açısından önemli veriler sunan eserlerdir (Aksoy, 2023, s.742; Duman, 2019, 43-45, 62).

Johann Geaorg von Hahn, Otto Rank, Lord Raglan, Eric Hobsbawm gibi Batılı araştırmacılar tarafından kahramanın biyografisi ve eylemleri dikkate alınarak hazırlanan kahraman kalıpları (bkz. Ekici, 2004, s.114-116), tüm dünya destanlarına olduğu gibi Türk destanlarına da uygulanmış destan kahraman tiplerini değerlendirmeye yönelik çalışmalardır. Ancak toplumun tarihî, coğrafi, kültürel ve sosyal yapısının farklılığı nedeniyle adı geçen araştırmacılara ait kahraman kalıpları Türk boylarının destan kahramanlarına tam olarak uygun ve kapsayıcı nitelikte değildir (Aksoy, 2023, s. 743).

Türk destan kahramanları hakkında yapılan çalışmalarda; kahramanların idealleri, biyografisi ve eylemleri dikkate alınarak Türk destan kahramanının tip özellikleri belirlenmiştir. Türk destanlarının kahraman tipolojisini belirlemeye yönelik çalışmalarda özellikle toplumun yaşam tarzı ve ideallerinde büyük bir

değişim gerçekleştiren İslâmiyet'in kabulü esas alınarak, kahraman tipolojisinin İslâmiyet'in kabulü öncesi ve sonrası şeklinde ayrıştırılarak ortaya konulduğu görülmektedir. Bu bakış açısıyla Türk destan kahramanlarını ele alan Mehmet Kaplan, İslâmiyet'in Türkler tarafından kabulü öncesinde ortaya çıkan, göçebe toplum özelliklerine bağlı Türk destanlarında kendi kuvvetine inanan alp tipi kahramanla karşılaşılırken; İslâmiyet'in kabulü sonrasında ortaya çıkan Türk destanlarında kahraman tipolojisinin yaygın olarak İslâm için mücadele eden, gazalar yapan alp tipinin bir devamı niteliğindeki gazi tipi ve “maddî kuvvetin yerini manevî kuvvet, ferdî iradenin yerini ilahî irade” algısına sahip veli tipi ile temsil edildiğini, çoğunlukla gazi tipi ve veli tipinin birlikte yer aldığını belirtir (Kaplan, 2002, s. 19; Kaplan, 2004, s. 120).

Türk destancılık geleneğini bir bütün olarak değerlendirmek gerektiğini savunan Özkul Çobanoğlu, “Türk Dünyası Epik Destan Geleneği” adlı eserinde, destanların kahraman tipini, “alperen tipi” olarak adlandırır. Ona göre alperen tipi, “kendini aşan ve ‘ben merkezci’ bir bencilliğin ötesinde toplum menfaatleri ve inanılan dünya görüşünün mefkureleri için varlığını feda etme duygusu” içinde “istendik değerlerin hepsini yansıtmak bakımından ‘olumlu kahramanların’ tamamının ortak özelliği”ni taşımaktadır (Çobanoğlu, 2003, s. 102).

Mehmet Emin Bars, M. Kaplan'ın ve Ö. Çobanoğlu'nun Türk destanlarındaki kahraman tipolojisi üzerine yapmış olduğu değerlendirmelerden yola çıkarak, alp tipi kahramanın özelliklerinin beş maddede toplanabileceğini belirtmiştir. Ona göre; destanlardaki alp tipinin kahramanlığı olağanüstü doğumla başlar. Tanrı tarafından verilen güçlerle donatılmış, hızla gelişim gösteren kahraman, gelecekte haber verir. Toplumun çıkarları ve ideolojisi için kendini feda eden kahraman cesur ve fedakardır. Sadece kendisine denk olan düşmanlarla savaşır. Avcı-hayvancı bir topluluğun üyesi olan alp tipi kahraman, cihangir bir akıncı olmak durumundadır ve buna uygun şekilde yetiştirilen kahraman, ancak gücünü ispat emesi durumunda ad alır. Kendi kuvvetinin farkında olan kahraman cesurdur (Bars, 2014, s. 348-349). Bars'ın aktardığı alp tipi kahraman tipolojisinin, daha ziyade İslâmiyet öncesi Türk destanlarındaki kahramanlar için geçerli olduğu görülmektedir.

Türk destanlarındaki kahraman tipolojisini ele alan bir diğer çalışma Ülkü Kara Düzgün tarafından yapılmıştır. Kara Düzgün, Türk destanlarında kahraman tipolojisini, kahramanın biyografisine paralel olarak eylemleri vasıtasıyla 24 maddede toplamıştır (2012, s.11). Kara Düzgün, kahraman tipinin özelliklerinin destanın ortaya çıktığı dönemde toplumun tarihi, siyasî ve ekonomik vb. şartlarına bağlı olarak değişkenlik gösterdiğini belirtirken (2012, s.10), Türk destanlarındaki kahramanların biyografileri, eylemleri ve ideolojilerini dikkate alarak belirlediği niteliklerin hem İslâmiyet öncesi hem de İslâmî dönem Türk destanlarında karşılaştığımız kahramanların özelliklerini karşılayan, oldukça kapsamlı olduğu görülmektedir.

2023 yılında Nagihan Baysal Yurdakul “İslâmî Dönem Türk Destanlarında Kahraman Tipi” adlı çalışmasında; Müseyyeb Gazi Destanı, Ebâ Müslim-nâme, Battal Gazi Destanı, Danişmend Gazi Destanı, Saltık Gazi Destanı, Satuk Buğra Han Destanı, Umur Gazi Destanı dâhil yedi destan metni üzerinden İslâmî dönem Türk destanlarında kahraman tipolojisini belirlemeye çalışmıştır. Baysal Yurdakul’un tespitiyle İslâmî dönem Türk destan kahraman tipolojisi 15 madde ile açıklanabilir. Bunlar:

- “Kahraman Hz. Ali soyundan gelir
- Kahramanın doğacağı Cebail ya da Hz. Muhammed tarafından müjdelenir
- Kahraman tek çocuktur
- Kahramanın çocukluk döneminden bahsedilmez
- Kahraman güçlü, kuvvetli, eğitilmiş ve ilim sahibidir
- Kahramanın lâkabı vardır
- Kahramanın atı ve silahları kutsaldır
- Kahramanın ana amacı dini yaymaktır ve yaşamı boyunca birden fazla gazaya çıkar
- Kahraman kendinden önceki kahramanlardan kalan görevleri tamamlar
- Kahraman dara düştüğünde çeşitli yardımlar alır
- Kahraman olağanüstü varlıklarla mücadele eder
- Kahraman nağrasıyla çok sayıda düşman öldürür
- Kahraman daimî olarak ibadetini sürdürür
- Kahraman çeşitli kerametler gösterir
- Kahramana ömrünün tamam olduğu rüyada haber verilir” (Yurdakul Baysal, 2023, s. 175-195).

Baysal Yurdakul tarafından yapılmış bu son çalışma, İslâmî dönem Türk destanlarında karşılaşılan kahraman tipolojisinin belirlenmesi ve bu bakış açısıyla Türk destan kahramanlarının niteliklerinin değerlendirilmesi açısından oldukça önemlidir.

Başlangıcı itibariyle tarihlendirilmesi oldukça güç olan Türk destancılık geleneğinin, göçebe toplum yapısından yerleşik medeniyete kadar sürdürülmesi, batıya doğru göçen toplumun tarihi, siyasî, coğrafi, dinî ve kültürel şartlarının çeşitlenmesi, Türklerin bir kısmının İslâmiyet’i kabulü sonrasında toplumsal hayatta meydana gelen değişimin destanlar vasıtasıyla takip edilebilmesi, her biri farklı sosyal çevre ve şartlar altında destancılık geleneğini sürdüren Türk boylarının zengin bir destan çeşitliliğine sahip olması ve halen Türk boylarının büyük kısmının destancılık geleneğini devam ettirmesi gibi sebepler ortak bir Türk destan kahramanı tipolojisini ortaya koymayı güçleştirmektedir. Ancak bir kısmını yukarıda andığımız bugüne kadar yapılan çalışmalar, Türk

destanlarındaki kahraman tiplerini ortaya koyması bakımından oldukça değerli ve yol göstericidir.

Türklerin İslâmiyet'i kabulü öncesi Türk destanlarında kahramanın temsil ettiği değerler ve idealler, İslâmiyet'in kabulü sonrasında toplumun içinde bulunduğu tarihî, coğrafi, sosyal ve kültürel şartlar altında değişime uğramıştır. Kahraman, toplumun değerleri ve menfaatleri için mücadelesini sürdürürken, değişim yalnızca İslamiyet'in kabulü ile sınırlı kalmamıştır. Bu nedenle İslâmî dönem Türk destanlarındaki kahraman tipolojisi de gelişim geçirerek çeşitlenmiştir. Bu fikirden yola çıkarak biz bu çalışmamızda İslâmî dönem Türk destan kahramanlarının tipolojisinde meydana gelen değişimi Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi tipleri örneğinde değerlendirmek istiyoruz. Çalışmamızda bu iki destan kahramanını seçmemizin temel nedeni; iki destan kahramanının farklı tarihî ve coğrafi şartlar altında ortaya çıkmasının yanında, Satuk Buğra Han'ın Müslüman kimliğini kabul ettirmek ve halkının İslamiyet'i kabulü için mücadele eden bir kahraman ideolojisine sahip olmasına karşın, Danişmend Gazi'nin Anadolu'nun yurt edinilmesi sırasında, dedesi Battal Gazi'den devraldığı İslâmiyet'i yayma ve İslâmiyet için mücadele etme ideolojisine sahip bir tip olmasıdır. Her iki destan kahramanının Türk tarihinde önemli bir yeri olması da mukayesede tercih nedeni olmuştur.

İslâmî dönem Türk destanlarının ilk örneklerinden olan Satuk Buğra Han Destanı, X. yüzyıllarda Türk tarihinde meydana gelen olayları, İslâmî bir anlayışla menkıbeleştirilerek işlenmektedir (Hunkan, 2009, s. 182). “Tezkire-i Buğra Han”, “Buğra Hanlar Tezkiresi” veya “Tezkire-i Üveysiye” adlarıyla Türkçe ve Farsça olarak yüzyıllar boyunca eklemelerle değişim geçiren çok sayıda yazma nüshadan takip edilen Satuk Buğra Han Destanı'nın mevcut nüshalarının en eskisinin 16. yüzyıla ait olduğu ileri sürülmektedir (Özkan, 2013, s. 468-469). Tarihte yaşamış bir şahsiyetin biyografisinin menkıbeleştirilerek destana konu olması, destanın vücuda geldiği siyasî şartlarda anlaşılabilir. Karahanlıların tarihsel önemlerinin bir yönü, Orta Asya'daki ilk büyük Türk-İslâm devleti olmalarıdır. Karahanlıların Müslüman olması, Yakın Doğu ile Orta Doğu'nun geçit yerinde olan zengin ve kalabalık Maverâünnehir ve ardından Horasan'ın Türk egemenliğine girmesine zemin hazırlamasıyla (Genç, 1997, s.164) dünya tarihinde köklü etkiler yapmıştır. Bu kitlesel İslâmlaşma Satuk Buğra Han ile başlatılır. Karahanlıların bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'ın oğlu Bazır Han ve onun oğlu da Satuk Buğra Han olarak tespit edilmektedir. Bazır Han'ın ölümü üzerine Oğulcak Han Karahanlı tahtına geçmiş; Satuk Buğra Han amcası Oğulcak Han'ın yanında yetişmiş, nihayet onunla mücadeleye girerek Karahanlı hükümdarı olmuştur. Oğulcak Han ve onun çevresindeki gayrimüslim Karahanlı güçleriyle Satuk Buğra Han ve beraberindeki Müslüman Karahanlı kuvvetleri arasındaki mücadelenin X. yüzyıl ortalarına doğru Satuk Buğra Han'ın lehine sonuçlanması yalnızca basit bir taht

rekabetini nihayete erdirmemiştir, aynı zamanda Karahanlıların güçlü bir Türk-İslâm devleti olarak belirmesini sağlamıştır (Necef, 2005, s. 255). Dolayısıyla Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın tarihsel şahsiyeti Müslüman Türk Devletleri'nin tarih sahnesine çıkışını ifade ederken, destan kahramanı kimliği de bu siyasî geçişin kültürel cephesini ortaya koymaktadır. Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabulü hakkındaki bilgiler büyük ölçüde, tamamen İslâmî değer ve motiflere göre kaydedilen "Satuk Buğra Han Menkıbesi"ne dayanmaktadır (Durmuş, 2017, s. 583). Eski Türk kültür değerleri bağlamında yönetme hakkına sahip bir hanedan mensubunun yeni dâhil olunacak İslâm medeniyetinin paradigmaları bağlamında da meşrulaştırıldığı; eski Türk dininin kut inancının İslâmî motiflerle sentezlendiği destanın kahramanı bir veli ve gazidir. İsa Özkan'ın tespitiyle Karahanlılar döneminden itibaren ortaya çıkan veli kültürünün ilk alperen tipi Abdülkerim Satuk Buğra Han'dır (Özkan, 2013, s. 471-473).

XIII. yüzyılda yazıya geçirilmekle birlikte XI. yüzyılda Anadolu'da gaza ve cihat faaliyetleriyle öne çıkan Danişmend Gazi etrafında şekillenen Danişmend Gazi Destanı ise Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadesiyle "kahramanları Türk menşeli olmayan Battalnâme ve Ebû Müslimnâme gibi iki büyük destanî romandan sonra aynı daireye mensup bulunmakla birlikte kahramanı Türk olan, Anadolu'da meydana getirilmiş ilk kahramanlık destanıdır" (Ocak, 1993: 478). Danişmendname olarak da bilinen eser, Danişmendli Beyliği'nin kurucusu olan İbn-i Taylu Danişmend Ahmed Gazi'nin gazalarını konu etmektedir (Özaydın, 1993: 468). Danişmendli Beyliği "Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde önemli" gaza faaliyetleri göstermiş, aynı "birinci beylikler devrinde vücuda gelen Anadolu Türk-İslâm siyasal teşekkülleri arasında doğrudan Türkiye Selçuklularını belirli bir dönem tahakküm altına alacak" kadar güçlü bir beylik olmuştur (Yavuzcan, 2018, s. 594). Siyasî tarihle yakın ilişkisi dolayısıyla Danişmend Gazi Destanı bir bakımdan tarihî destan, yaratım bağlamına bağlı olarak ise yazılı destan olarak kabul edilmektedir (Akkaya, 1950, s.133; Ekici, 2002, s. 30). Anadolu'da fetih hareketleri devam ederken siyasî fethi manevî fetihle birleştiren destanlardan biri olarak değerlendirilen Danişmend Gazi Destanı, siyasî olarak velâyetini aldığı iktidarı, kendisinden sonraki vekiline bırakarak birbiri ardınca oraya çıkan Anadolu Türk destanlarının bir parçasıdır (Çelebi, 2018, s.84).

Tüm bu bilgileri özetlersek; Satuk Buğra Han Destanı, Türklerin henüz Müslüman değilken, mucizevî bir şekilde kağanın Müslüman olması hadisesiyle başlayıp Satuk Buğra Han'ın ilk Müslüman Türk hükümdarı olarak Orta Asya'da İslâmiyet'in Türklerle arasında kitlesel olarak yayılmasını sağlayan savaş ve gazalarını, dolayısıyla Satuk Buğra Han'ın dinî (manevî) ve siyasî liderliğini anlatmaktadır. Danişmend Gazi Destanı ise; Türklerin Anadolu'yu yurt edinmesi sırasında Bizans ile yapılan mücadeleler sonucunda Müslüman bir lider olan Danişmend Gazi'nin Anadolu'nun fethine öncülük etmesini ve Danişmendliler

Beyliği'ni kurmasını anlatır. İki destan metninde de baş kahramanlar birtakım ortak özellikleri taşımakla birlikte; toplumsal şartların farklılığı nedeniyle farklı niteliklere de sahiptir.

Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi örneğinde incelemeye çalıştığımız İslâmî dönem Türk destanlarında kahraman tipolojisindeki değişimi daha belirgin hale getirmek, kahramanların özelliklerini daha iyi kavrayabilmek, eylemlerini ve ideolojilerini tespit edip farklılaşmalarının sebeplerini ortaya koyabilmek için kahramanların biyografilerini esas alarak yapısal bir inceleme yapmak gerekmektedir. Her iki kahramanın biyografileri dikkate alındığında olayların ana iskeletini oluşturan yapıya bağlı olarak; “kahramanın tanıtımı”, “kahramanın mücadelesi”, “kahramanın sonu” ve “kahramanın ölümünden sonra” şeklinde yapısal olarak dört bölüm dâhilinde incelemek mümkündür.¹

1. Kahramanın Tanıtımı

“Kahramanın Tanıtımı” epizodu; kahramanın ailesinin tanıtımı, çocuksuzluk problemi ve çare arama sonucunda kahramanın olağanüstü doğumu, eğitimi ve ad almasını içeren bir bölümdür. Ayrıca bu bölümde kahramanın doğumunda önemli rol oynayan ve ona yardımcı olacak kişiler tanıtılır. Kahramanın toplumun içinde bulunduğu çevre ve şartlar altında nasıl bir özellikte olması gerektiği belirginleştirilir. Bu epizot, Türk destanlarına özgü, kahramanın ortaya çıkışına zemin hazırlayan, kahramanın varlığına duyulan ihtiyacı pekiştiren bir bölümdür (Ekici, 2001, s.17-18).

Her iki destan metnini kahramanın tanıtımı epizodu bakımından değerlendiresek:

Destanda, Satuk Buğra Han'ın ruhunun peygamberler katında bir ruh olarak var olması, Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'e Miraç'ta peygamberlerin ruhunu tanıtırken peygamberin bu ruhun sahibini merak edip Cebrail'e sorması üzerine, o ruhun sahibi peygamberin ölümünün ardından 330 yıl sonra vücuda gelerek Türkistan'da İslâmiyet'i yayacak ve pek çok insanı Müslüman yapacak kişidir cevabını vermesi ile Hz. Muhammed'in Satuk Buğra Han'ın ruhunu sahabelerle birlikte terbiye etmesi ve eğitimi için Ebu Nasr Samani'yi görevlendirmesi ve Samani'ye onun doğumunun müjdelenmesi ile destan başlar. Öte yandan Danişmend Gazi Destanı, Danişmend Gazi'nin atası Battal Gazi'nin ölümü sebebiyle Malatya'nın ileri gelenlerinin gaza için Danişmend Gazi'yi çağırması ile başlar.

Ailenin Tanıtımı: Satuk Buğra Han gayrimüslim olan Kaşgar Beyi'nin oğludur; Danişmend Gazi ise Emir Ömer'in kızı Nazirülcemal'in oğlu Melik Ahmet'tir. Müslüman olan Melik Ahmet, yiğit biri olarak tanınırlığa sahiptir.

¹ İncelemede esas alan metinler Necati Demir tarafından hazırlanan “Satuk Buğra Han Destanı” (2017) ve “Danişmend Gazi Destanı” (2006) adlı çalışmalardan takip edilmiştir.

Olağanüstü Doğum: Satuk Buğra Han'ın doğduğu gün yeryüzü ve gökyüzü çeşitli olağanüstü alametler gösterir. Kâfirlerin âlimleri, doğan çocuğun cihangir olup Müslüman olacağını işitirler ve onu öldürmek için planlar yaparlar. Satuk Buğra Han'ın annesi araya girer ve oğlunu kurtarır. Danişmend Gazi'nin doğumu ve çocukluğu hakkında destanda bilgi bulunmaz.

Eğitim: Satuk Buğra Han'ın ilk eğitimi bir ruh iken Hz. Muhammed'in ve sahabelerin terbiyesiyle başlar. Daha sonra vücuda geldikten sonra Hz. Muhammed'in görevlendirdiği Hoca Ebu Nasr Samani ile tahsil etmesinin yanında Ebu'l Fettah da ona ilmî yönde eğitim verir. Danişmend Gazi atası Battal Gazi gibi cengâver bir yiğittir çeşitli silah eğitimleri yapar, ilim tahsil eder. Bu ilmi ise Hz. Muhammed'den rüyasında tahsil eder.

Müslüman Olma: Satuk Buğra Han'ın Müslüman oluşu destanda işlenmiş önemli bir kısımdır. Satuk Buğra Han 12 yaşında iken kırk yiğidi ile ava çıktığında bir tavşana rastlar ve onu takip eder. Tavşan birden şekil değiştirir ve Hz. Hızır olur. Hz. Hızır, Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması için söylemesi gerekenleri ona öğretir. Danişmend Gazi ise en başından beri Müslüman'dır. Namaz kılar, dualar eder.

Kahramanın Tanıtımı epizotunun Satuk Buğra Han Destanı'nda daha ayrıntılı bir şekilde işlendiği; ailenin tanıtımı, olağanüstü doğum, kahramanın eğitimi gibi kısımları ve kahramanın seçilmiş, kutlu kişi olma vurgusuyla İslâmiyet öncesi Türk destanlarına daha yakınlık arz ettiği söylenebilir. İslâmiyet'in kabulü sonrası ortaya çıkan destanlar içerisinde ise; kahramanın bir ruh olarak peygamberler katında olması, onun ilk Müslüman Türk olacağı ve Orta Asya'da Türkleri Müslüman yapacağı bilgisi, bunlara bağlı olarak kahramanın Müslüman olması Satuk Buğra Han Destanı'nın ortaya çıktığı sosyo-kültürel yapı içerisinde İslâmî değerler ve motiflerle bezenmiş önemli kısımlardır. Bu kısımda ayrıca Tanrı tarafından seçilmiş özel kişi olması dolayısıyla Satuk Buğra Han'ın iktidarı kuvvetlendirilmekte ve Satuk Buğra Han, İslamiyet'in kabulü için mücadele eden hem manevî hem de siyasî bir lider olarak idealize edilmektedir.

Danişmend Gazi Destanı'nda ise kahramanın tanıtımı kısmı oldukça sınırlıdır. Yalnızca tek bir cümle ile kahramanın ailesi ve kahramanın eğitimi hakkında bilgi verilir. Bu açıdan hem İslâmiyet öncesi Türk destanları hem de Satuk Buğra Han Destanı ile farklılık arz eder. Ancak Danişmend Gazi'nin soyunun Battal Gazi'ye dayandırılması, dinî eğitimini doğrudan Hz. Muhammed'den alması, Hz. Muhammed'in onu rüya vasıtasıyla gaza ile müjdelemesi gibi özellikler, Danişmend Gazi'yi seçilmiş kutlu kişi yapar ve onun zaten Müslüman olan halk üzerindeki iktidarını kuvvetlendirerek, siyasî bir lider konumuna getirir. Danişmend Gazi, Müslüman halkı kâfirlerden korumak ve kâfirlere Müslümanlığı yaymakla görevli ideal bir tiptir.

2. Kahramanın Mücadelesi

“Kahramanın Mücadelesi” epizodu olarak adlandırdığımız bölümde, kahraman toplumunun çıkarlarını korumak, tehlikelerden korumak veya ortaya çıkan bir sorunu ortadan kaldırmak için mücadeleye girer. Kahraman mücadelesini sürdürürken savaşmak için veya sürgün edilerek memleketinden ayrılabilir, yurdundan uzakta esir alınabilir. Bu bölüm anlatıda kahramanın engellerle karşılaştığı; cesareti, fizikî gücü ve akli sayesinde engelleri aşarak zafere ulaştığı temel bölümdür.

Kahramanın mücadelesi bölümünde; Satuk Buğra Han Müslüman kimliğinin kabulü ve İslâm’ın benimsenmesi için mücadele ederken; Danişmend Gazi, atası Battal Gazi’nin mirası olan yerleri korumak, kaybettiği yerleri geri almak amacıyla mücadelesini sürdürür.

Danişmend Gazi Destanı’nda kahramanın mücadelesi kısmının Satuk Buğra Han Destanı’na göre daha detaylı olarak ele alındığı görülür. Bu durumun kahramanların mücadele ettikleri düşmanlarının farklılığından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Danişmend Gazi, Bizans ve diğer beyliklerle mücadele ederken (dış mücadele), Satuk Buğra Han ise kendi gayrimüslim aile üyeleri ve halkı (iç mücadele) ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Satuk Buğra Han ilk mücadelesini aslında doğduğu gün kâfirlerin onun Müslüman olacağını işitip onu öldürmek istemesiyle verirken annesi sayesinde kurtulur. Daha sonra Hanlığın başındaki amcasının ki babasının ölümü üzerine annesi ile evlenerek bu makamı elde etmiştir, rüyasında gördüğü aslanı Satuk Buğra Han’ın Müslüman olması şeklinde yorumlamasıyla kahraman tekrardan mücadeleye itilmiş, bu sorun da annesinin yardımı ve Satuk Buğra’nın sınanması talebi ile çözülmüştür. Amcası Harun Han, Satuk Buğra’nın puthane yapımında ilk tuğlayı koymasını isteğinde Satuk Buğra Han Hocası Ebu Nasr’ın tavsiyesine uyarak, mescit niyetini içinden geçirerek amcasının isteğini yerine getirmiştir. Ancak vakit tamam olduğunda Satuk Buğra Han kırk yiğidiyle, Harun Han’a karşı ayaklanır ve dinî kimliğini açıklar. Savaşta kılıcı uzar, pek çok kişiyi öldürür; dua eder ve kâfir ordusu derin uykuya dalar; dua eder, yer yarılr ve Müslümanlığı kabul etmeyen amcası yerin dibine gömülür. Böylelikle Satuk Buğra, hanlığın başına geçer. Sonrasında gazalar yaparak gazilik unvanı alır. Hanlık, Satuk Buğra Han’ın gösterdiği kerametler ile tamamen Müslüman olur.

Satuk Buğra Han’ın düşmanları kendi yakınıdır. Müslüman olduğu için ona düşman olanlar akrabaları ve halkıdır. Danişmend Gazi’nin düşmanları arasında Bizanslı kâfirler olduğu gibi ejderha ve insan kılıklı dev olarak karşımıza çıkan mitolojik varlıklar da vardır. Danişmend Gazi düşmanlarıyla savaşırken çeşitli kerametler gösterir. Kâfirler, Danişmend Gazi’den Sısıyye Irmağı’nı kurutarak keramet göstermesini ister. Danişmend Gazi bir gün süre ister, ırmağı kurutacak duayı Hz. Muhammed’den öğrenir ve ertesi gün kâfirlerle ırmağın yanına gidip dua ederek ırmağı kurutur ve kâfirlerin Müslüman olmasını sağlar.

Satuk Buğra Han'ın yardımcısı akıl hocası Ebu Nasr Samani ve kırk yiğididir. Danişmend Gazi savaşırken dedesi Battal Gazi, Hz. Muhammed, Eba Müslim ve Hz. Hızır rüyalarına girerek veyahut çeşitli sırlarla ortaya çıkarak ona yardım ederler. Bunların yanı sıra Artuhi, Efrumiyye ve kırk yiğidi de onunla savaş meydanında sürekli savaşırlar.

Her iki destan kahramanın mücadelesi bakımından değerlendirildiğinde; kahramanların idealize edildikleri tip özelliklerine bağlı olarak eylemlerini gerçekleştirdikleri görülür. Gazalarının başarıya ulaşmasında olağanüstü yardımcıları ve duaları etkilidir. Her ikisi de seçilmiş kutlu kişiler olarak kerametler gösterir. Bu kısımda ayrışma destanların konu ettikleri dönemin sosyal çevresi ve şartları altında idealize edilen eylemlerinin ve ideolojilerinin değişmesinden kaynaklanmaktadır.

3. Kahramanın Sonu

Türk boylarının destanlarında “Kahramanın Sonu” olarak adlandırdığımız epizot çerçevesinde kahramanın başarıya ulaşmasının ardından yurduna dönmesi, halkının birlik ve bütünlüğünü sağlayarak hanlığın başına geçerek yönetmesi, vakit tamam olduğunda ölmesiyle hanlığın yönetimini varislerinin devralması konu edilmektedir.

Bu epizot bakımından iki destan metnini karşılaştırdığımızda; hanlığını yöneten Satuk Buğra Han hastalanır. Azrail'in derviş şeklinde gelmesi ile ölümünün geldiğini anlar ve hemen kendisinden sonra halkına İslâm'a uymalarını ve İslâm'ı korumalarını vasiyet eder. Ayrıca nasıl defnedilmesi gerektiğini ayrıntılı bir şekilde belirtir. Bu kısımlardaki ayrıntılı ifadeler, aslında henüz Müslüman olan bir halka İslâmî bir defin usulünü anlatır gibidir. Defin sırasında yeniden dirilip Tanrı'ya seslenen Satuk Buğra Han, ona bağlılığını bir kez daha dualarıyla gösterip kibleye dönüp yatar ve defnedilir. Sesinin duyulması, birçok kişinin rüyasına girerek bilgi vermesi gibi kerametler, onun ölümünden sonra da sürer. Bu durum Satuk Buğra Han'ın manevî liderlik vasfını sürdürdüğünün göstergesidir.

Danişmend Gazi Destanı'nın kahramanın sonu kısmı oldukça sadedir. Savaş meydanında yaralanan Danişmend Gazi'ye rüyasında Hz. Muhammed tarafından ölümü haber verilir ve cennet ile müjdelendir. Bu topraklarda mücadele eden nice gazi gibi, Müslüman varlığının bir göstergesi olarak orada defnedilir. Ölmeden önce son vasiyeti oğluna çok çalışması ve gaza etmesidir. Bu kısma baktığımızda Danişmend Gazi'nin siyasi liderlik vasfını devrettiği söylenebilir. Artık o bu topraklarda İslâm için mücadele eden/edecek gazilerden biridir.

4. Kahramanın Ölümünden Sonrası

Dördüncü bölüm olan kahramanın ölümünden sonrasını değerlendirecek olursak; destanlarda yaygın olarak karşılaştığımız kahramanın ölümü ile anlatının tamamlanması iki destan metni için de geçerli değildir. Bu durum İslâmiyet

sonrası ortaya çıkan Türk destanlarında yaygın bir durumdur. Satuk Buğra Han Destanı'nda Satuk Buğra Han'ın ölümünün ardından, üç kızı ve beş oğlu, Satuk Buğra Han'ın gazalarını sürdürür. Çocuklarının hepsi İslâmiyet'i yaymak ve korumak için şehit olurlar. Satuk Buğra Han ölümünün ardından zaman zaman rüyalar vasıtasıyla insanlarla iletişim kurmuş, mucizevî kişiliğini ve manevî liderlik vasıflarını sürdürmüştür.

Danişmend Gazi Destanı'nda ise Danişmend Beyliği'nin başına oğlu Melik Emir Gazi geçer ve babasının vasiyetini yerine getirir. İslâm'ı korumak ve yaymak, Hristiyanların yakıp yıktığı mescitleri ve türbeleri onarmak onun görevi olmuştur. Ondan sonrasında da Danişmend Beyliği'nin başına soyu takip eden liderler geçmiştir.

İncelememize esas olmak üzere yapmış olduğumuz değerlendirmelerin dışında çalışmamızın başında vermiş olduğumuz Ülkü Kara Düzgün ve Nagihan Yurdakul Baysal'ın tipoloji çalışmalarına göre destan kahramanlarını değerlendirirsek, söz konusu destan kahramanlarının Türk destanlarının kahraman tipolojileri arasında durumunu daha net ortaya çıkacaktır. Her iki destan Ülkü Kara Düzgün'ün vermiş olduğu 24 özellik bakımından değerlendirildiğinde; Satuk Buğra Han bu özelliklerden 15 tanesini karşılamaktadır. Danişmend Gazi ise, 12 özelliği taşımaktadır. Her iki destan da “Kahraman çocukluk döneminden çıktığını olağanüstü bir kahramanlık göstererek ispat eder.”, “Kahraman, kahramanlığını ispat ettikten sonra ad alır. Kahramana verilen ad kutsallık arz eder ve kutlu biri tarafından verilir.”, “Kahramanın fizikî gücü yaradılıştan itibaren olağanüstüdür ve zaman zaman yırtıcı hayvanlarla mukayese edilerek tasvir edilir.”, “Kahraman karşımıza yarı tanrı, ilk ata veya ilk insan olarak çıkabilir.” ve “Türk destanlarında avcılık önemli bir meziyettir.” gibi İslâmiyet'in kabulü öncesi destanların kahraman tipolojisine ait özellikleri taşımamaktadır. İki destanı, Nagihan Baysal Yurdakul'un “İslâmî Dönem Türk Destanlarında Kahraman Tipolojisi” adlı eserinde yer verdiği 15 özellik bağlamında değerlendirildiğinde; Satuk Buğra Han bu özelliklerden 7 tanesini karşılamaktadır. “Kahraman Hz. Ali Soyundan Gelir, Kahramanın Lâkabı Vardır, Kahramanın Atı ve Silahları Kutsaldır, Kahraman Kendinden Önceki Kahramanlardan Kalan Görevleri Tamamlar, Kahraman Olağanüstü Varlıklarla Mücadele Eder ve Kahraman Nağrasıyla Çok Sayıda Düşman Öldürür” özelliklerine sahip olmayan Satuk Buğra Han, “Kahramanın Ana Amacı Dini Yaymaktır ve Yaşamı Boyunca Birden Fazla Gazaya Çıkar” özelliğini de tam olarak sağlamamaktadır. Çünkü Satuk Buğra Han, Müslüman olduğunu amcasının da dâhil olduğu kâfirler ile savaşarak halkına açıklamış bunun yanı sıra gösterdiği başarı ve kerametler ile halkı Müslüman olmuştur. Danişmend Gazi Destanı'nda ise, Danişmend Gazi'nin bu özelliklerden 13 tanesini karşıladığını söylemek mümkündür. “Kahramanın Doğacağı Cebrail ya da Hz. Muhammed Tarafından Müjdelendirir” ve “Kahramanın

Atı ve Silahları Kutsaldır” özellikleri ise Danişmend Gazi’de bulunmamaktadır. Bu bakımdan Satuk Buğra Han’ın tipolojisinin İslamiyet’in kabulü öncesi Türk destan kahramanlarıyla daha fazla benzeştiği, Danişmend Gazi’nin tipolojisinin İslâmî dönem Türk destan kahramanlarının tipolojilerine daha fazla uyum gösterdiği söylenebilir.

Satuk Buğra Han Destanı ve Danişmend Gazi Destanı’nda ana iskeleti oluşturan olayları ve kahramanların biyografilerini ele alarak yapmış olduğumuz yapısal inceleme genel olarak değerlendirildiğinde; Satuk Buğra Han Destanı’nda “Kahramanının Tanıtımı”, “Kahramanın Sonu” ve “Kahramanın Ölümünden Sonra” epizotlarının daha ayrıntılı işlendiği görülmektedir. Varisi olduğu hanlığın başına gelmesi olası bir hanın, siyasî liderliğinden ziyade manevî liderlik vasıflarının ön plana çıkarıldığı bu bölümler, destanın konu ettiği toplumun tarihî, coğrafi ve sosyal çevresi ve şartları altında çok daha anlaşılardır. Henüz İslamiyet’i kabul etmemiş bir hanlığın varisi olan ve kitlesel İslâmlaşma hareketiyle ilk Müslüman Türk kağanı unvanına sahip olacak Satuk Buğra Han’ın tipolojisi, yeni dinin meşrulaştırdığı vasıflara göre düzenlenirken, eski inanç sistemine bağlı destanların kahraman tipolojisine uygun bir hal alır. Tanrı tarafından verilen kut, yine Tanrı tarafından verilen bir ruh ile peygambere müjdelendir. Ruhu peygamberden terbiye, onun görevlendirdiği ulu zatlardan eğitim alır. Olağanüstü vasıflarını dualarıyla gerçekleştirdiği kerametleriyle sürdürür ki ölümü, ölümü ardından yaşanan mucizeler onun manevî vasıflarının devam ettiğini ifade eder. Danişmend Gazi Destanı’nda ise; “Kahramanın Mücadelesi” epizodu oldukça gelişmiştir. Çünkü Danişmend Gazi, dedesi Battal Gazi’nin varisi olarak İslamiyet’i korumak ve yaymak için gazalar ile görevlendirilmiştir. Ona bu vasıf Hz. Muhammed tarafından müjdelense ve eğitimini bizzat peygamberden alsa bile; o, Anadolu’da bu görevle şereflenen nice gazilerden biridir ki bu siyasî vasfını daha sonrasında da varislerine devreder.

Satuk Buğra Han’ın kahraman tipolojisi Kaplan’ın yukarıda alıntılarladığımız değerlendirmelerine göre veli ve gazi tipinin bir senteziyken; Danişmend Gazi’nin kahraman tipolojisi gazi tipine uygundur. Her iki destan kahramanının da tarihî şahsiyetleri bakımından Türk tarihinde önemli bir yer edinmesi, kendileri hakkında anlatılanların menkıbeleştirilmesi, adlarına tasnif edilen destanların yaşadıkları dönemden çok uzun bir zaman sonra yazmalar halinde düzenlenmesi, onların temsil ettikleri ideolojileri, eylemleri ve değerleriyle yüzyıllar boyunca ideal tipler olarak kabul edilerek aktarılmasına neden olmuştur.

Sonuç

Satuk Buğra Han Destanı ve Danişmend Gazi Destanı örneğinde incelediğimiz İslâmî dönem Türk destanlarındaki kahraman tipolojisinin değişimi; kahraman tipolojisinin destanların oluştuğu dönemin tarihî, coğrafi, sosyal ve kültürel çevre ve şartları altında toplumun değerleri ve idealleri ile

yakından ilişkili olduğunu ve dönemin özelliklerine bağlı olarak birbirlerinden ayrıştığını ortaya koymaktadır. Her iki kahramanın özellikleri destanların oluştuğu sosyopolitik ortam göz önünde tutularak mukayese edildiğinde dikkat çekici bir tablo ortaya çıkmaktadır. Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi, Türk-İslâm tarihinde önemli kahramanlar olarak öne çıkmışlardır. Satuk Buğra Han, İslâm'ı kabul eden ilk Türk hükümdarı olarak Türklerin kitlesel olarak İslâmlaşmasında ve Türk-İslâm medeniyetinin temellerinin atılmasında kritik bir rol oynamıştır. Danişmend Gazi ise Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında, Haçlılara karşı mücadelede ve Anadolu'da Türk-İslâm kültürünün yayılmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Her iki kahraman da tarihî ve efsanevî kişilikleriyle, Türk halkının hafızasında derin izler bırakmış ve kültürel mirasın bir parçası haline gelmişlerdir.

Türk kültürünün İslâm medeniyetiyle sentezlendiği bir coğrafyada yönetici hanedanın mensubu Satuk Buğra Han'ın destan kahramanı olarak özellikleri, İslamiyet'in kabulü öncesi destanlardaki kahraman tipi ile yeni dinin etkisiyle beliren yeni sentez gibidir. Satuk Buğra Han bu bakımdan hem manevî hem de siyâsî bir liderdir. Tanrı'dan kut alan hükümdar anlayışı, İslamiyet'in yayılmasında hizmet edeceği peygambere Miraç'ta müjdelenmiş kahramana dönüşmek suretiyle Satuk Buğra Han'da kısmen korunmuştur. O, vazifesini doğrudan Allah'tan alır; terbiyesi ve eğitimi ise Hz. Peygamber, sahabeler ve bu iş için görevlendirilen ulu zatlar tarafından verilir. Böylelikle anlatmada Satuk Buğra Han önce bir veli tipi olarak sunulmuş, sonrasında Müslümanlığını açıklamak ve Müslümanlığa davet etmek için gösterdiği mücadele ile elde ettiği siyasi liderlik vasfıyla gazi tipi özelliklerini edinmiş, gösterdiği kerametler ile veli tipi vasıflarını güçlendirmiştir. Kahraman ölümü ile siyâsî liderlik vasfını devretse de, kahramanın ölümü sonrasında yaşananlar yine toplumunun manevî liderlik vasfını sürdürdüğünü ortaya koymuştur.

Danişmend Gazi'nin tipolojisi değerlendirildiğinde ise Müslüman bir toplum içerisinde ataları gibi cengâver bir yiğit olarak bilinen Danişmend Gazi, ancak Selçuklu sultanının bilgisi ve izni dâhilinde Anadolu'da gaza ve cihat yapan bir emir iken atası Battal Gazi'den devraldığı görevi ve ideolojisi gayrimüslimlere karşı İslâm'ı yaymak ve korumaktır. Verdiği mücadele ile başarıya ulaşmış bir gazi ve başarılarıyla toplumda iz bırakan siyâsî bir liderdir. Ölümü bu görevde canlarını feda eden nice gazinininki gibi sıradandır ve ölümünün ardından görevi, neslinden gelenler tarafından sürdürülür.

Destanların toplumun içinde bulunduğu çevre ve şartlar altında şekillenen ideolojisine bağlı olarak idealize edilen kahraman tipi, bu nedenle sadece din değişimi gibi köklü bir hadiseden değil, daha pek çok faktörden etkilenecek değişim geçirir. Bu değişimi, farklılaşma olarak görmemek, gelişim olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Bu çalışmaya yazarlardan Gonca KUZAY DEMİR %50, Burcu KURKUT %50 oranında katkı yaptıklarını beyan etmişlerdir.

Etik Komite Onayı: Yazarlar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, H. (2023). Geleneksel kahraman kalıbı bağlamında iki kardeş kahramanlı Türk destanları üzerine değerlendirme. *Karadeniz Araştırmaları*, 20(79), 741-768.
- Bars, M. E. (2014). Alp tipi kavramı çerçevesinde Manas. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(17), 345-357.
- Baysal Yurdakul, N. (2023). *İslâmi dönem Türk destanlarında kahraman tipi*. Paradigma.
- Çelepi, M. S. (2018). Millî hatırat türü olarak İslâmi dönem Türk destanları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 76-82.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk dünyası epik destan geleneği*. Akçağ.
- Demir, N. (2006). *Danişmend Gazi destanı*. Hece.
- Demir, N. (2017). *Satuk Buğra Han destanı*. Ötüken.
- Duman, M. (2019). *Türk halk anlatımlarında olumsuz tipler: Mit, destan, halk hikâyesi*. Ege Üniversitesi Yayınları.
- Durmuş, İ. (2017). Satuk Buğra Han. *Yeni Türkiye*, (98), 574-588.
- Ekici, M. (2001). The birth of hero in Turkish epics. *Milli Folklor*, 7(49), 16-26.
- Ekici, M. (2002). Destan araştırma ve incelemelerinde kullanılan bazı terimler hakkında- I. *Milli Folklor*, 7(53), 27-34.
- Ekici, M. (2024). *Halk bilgisi (folklor) derleme ve inceleme yöntemleri*. Geleneksel.
- Genç, R. (1997). Satuk Buğra Han ve Türklerin İslâmiyet'i kabulü. *Yeni Türkiye*, (15), 160-165.
- Hunkan, Ö. S. (2009). Satuk Buğra Han. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36, 181-182. <https://islamansiklopedisi.org.tr/satuk-bugra-han> (Erişim tarihi: 10.07.2024).
- Kaplan, M. (2002). Türk destanında alp tipi. *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar I* (ss. 11-20). Dergâh.
- Kaplan, M. (2004). Veli tipi. *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar 3: Tip tahlilleri* (ss. 120-131). Dergâh.
- Kara Düzgün, Ü. (2012). Türk destanlarında merkezi kahraman tipinin tipolojisi. *Folklor/Edebiyat*, 18(69), 9-46.
- Necef, E. N. (2005). *Karahanlılar*. Selenge.

- Ocak, A. Y. (1993). Dânişmendnâme. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/danismendname> (Erişim tarihi: 10.07.2024).
- Özaydın, A. (1993). Dânişmend Gazi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 467-469. <https://islamansiklopedisi.org.tr/danismend-gazi> (Erişim tarihi: 10.07.2024).
- Özkan, İ. (2013). Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı. *Bengü Bitig: Dursun Yıldırım armağanı. Türkbilig*, 467-488.
- Yavuzcan, G. (2018). Çevrenin merkezleşmesinde geleneğin etkisi: Karesioğulları örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 587-602.

EXTENDED SUMMARY

This article aims to examine the characteristics and development of hero typology in Islamic period Turkish epics. Throughout history, Turkish epics have reflected the values and ideals of their originated societies through the actions and characteristics of their heroes. The hero typologies in these epics have evolved under the influence of the social, cultural and religious structures of the time. The transformation of hero types in Turkish epics, particularly during the Islamic period, is the focal point of this study. The examples of Satuk Buğra Khan and Danişmend Gazi demonstrate how heroes were shaped by the acceptance and spread of Islam and how they profoundly impacted the societies they were part of.

Satuk Buğra Khan, one of the first Turkish rulers to embrace Islam, played a critical role in the acceptance of Islam within Turkish society. His heroic characteristics bear similarities to those of ancient Turkish epic heroes, who were chosen by the gods and endowed with extraordinary qualities. However, with the acceptance of Islam, his heroism is not limited to just warfare and bravery; it expands to include religious leadership and the mission of inviting his people to Islam. Satuk Buğra Khan, as a ruler who has received divine sanction (kut), also serves as a religious leader, calling his people to Islam. This makes him a different kind of hero compared to the traditional types of old Turkish epics.

Danişmend Gazi, on the other hand, is an important figure in the Turkification and Islamization of Anatolia. Known especially for his struggle against the Crusaders, Danişmend Gazi is also a hero responsible for defending and spreading Islam. His heroic characteristics are shaped by his identity as a warrior and a gazi. Danişmend Gazi's heroic journey is associated with battles fought to defend and spread the values of his society. However, when compared to Satuk Buğra Khan, Danişmend Gazi emerges more as a defender of his people and a figure whose mission is to protect Islam.

The epics of both heroes are closely related to the social structures of their times. Satuk Buğra Khan displays a similar heroic profile to ancient Turkish heroes, characterized by divine sanctity and extraordinary power. However, under the influence of Islam, his heroism evolves to include the role of a religious leader, calling his people to Islam and continuing his religious mission. Danişmend Gazi stands out as a warrior and gazi, yet his heroic actions are deeply tied to the protection and propagation of Islam. His heroism, therefore, includes the characteristics of both a fighter and a leader who guides and protects his people.

The transformation of hero typology during the Islamic period reveals that Turkish epics are shaped not only by the physical actions of heroes but also by the social values and ideals of the time. The heroic characteristics of Satuk Buğra Khan and Danişmend Gazi are directly influenced by the social, cultural, and religious structures of their periods. Satuk Buğra Khan continues his religious and political leadership role in the saga throughout his life, only with the quality of religious (spiritual) leadership after his death, while Danişmend Gazi transfers the quality of political leadership that he continued with gazas throughout his life to veterans who will fight for this ideology after his death.

This study makes clear that the hero typology in Turkish epics is closely linked to the values, religious beliefs, and cultural structures of the time. The examples of Satuk Buğra Khan and Danişmend Gazi help us to understand the changing typology of Turkish epic heroes during the Islamic period. Both heroes serve the values of their societies and considered as integral parts of their historical and cultural heritage.

The hero type, idealized depending on the ideology of epics shaped by the environment and conditions in which society is located, therefore change undergoes not only from a radical event such as the change of religion, but also by being influenced by many other factors. At this point, it is vital to evaluate the changing as improvement rather than seeing it as differentiation.

Eğitimde Kayırmacılık: Bahtiyar Vahabzade'nin Kıymet Poeması Üzerine Sosyolojik Bir Okuma Denemesi

Nepotism in Education: A Sociological Interpretation of Bakhtiyar Vahabzadeh's Poem "Kıymet"

Vusala MUSALI (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, tezkiresinas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1104-272X

Özet

Eğitim sistemlerinde yaşanan eşitsizlikler ve adaletsizlikler, toplumsal yapıyı derinden etkileyen önemli sorunlardandır. Bu makale, Sovyet dönemi Azerbaycan eğitim sistemindeki kayırma ve iltimas uygulamalarının eğitimdeki adaletsizliklere yol açtığını vurgulayan Bahtiyar Vahabzade'nin (1925-2009) Kıymet adlı poeması (1970) üzerinden bir analiz sunmaktadır. Konunun önemi, Sovyet eğitim sistemindeki yapısal bozulmaların bireyler ve toplum üzerinde yarattığı etkilerin günümüz toplumsal yapılarındaki yansımalarıyla doğrudan ilgilidir. Amaç, şairin eğitimdeki adalet, liyakat ve dürüstlük gibi kavramlarla ilişkilendirdiği toplumsal eleştirilerini incelemek ve bu eleştirilerin sosyolojik kuramlarla nasıl örtüştüğünü göstermektir. Yöntem olarak Lucien Goldmann'ın genetik yapısalcılık yaklaşımı ana kuram olarak benimsenmiş; Pierre Bourdieu'nün sosyal sermaye kavramı, Max Weber'in otorite ve liyakat anlayışları, John Rawls'un adalet teorisi ile Emile Durkheim'in toplumsal düzen ve norm anlayışı ise çalışmada destekleyici kuramlar olarak kullanılmıştır. Bu kuramsal çerçevede şiir, kayırma/iltimas uygulamalarının eğitimde nasıl derin eşitsizliklere yol açtığını ve toplumsal yapıyı nasıl pekiştirdiğini incelemektedir. Bulgular, şiirin kayırma ve iltimasın sadece bireysel hakları değil, aynı zamanda toplumun geleceğini de tehdit ettiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, bu poemada, B. Vahabzade'nin eğitimde adaletin sağlanmasının toplumsal kalkınma için kritik bir öneme sahip olduğunu vurguladığı ve bireysel hayal kırıklıklarından evrensel bir toplumsal mesaj sunduğu anlaşılmaktadır. Eser, birey ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşimi anlamak için güçlü bir sosyolojik analiz sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kayırmacılık, liyakat, sosyolojik analiz, Bahtiyar Vahabzade, Sovyet eğitim sistemi

Abstract

Inequalities and injustices in education systems are among the most critical issues that significantly affect the structure of society. This article offers an analysis of *Kıymet* (1970), a poem by Bakhtiyar Vahabzadeh (1925–2009), which highlights the injustices in education caused by nepotism and patronage practices within the Soviet-era Azerbaijani educational

Atf / Citation: Musalı, V. (2025). Eğitimde kayırmacılık: Bahtiyar Vahabzade'nin Kıymet poeması üzerine sosyolojik bir okuma denemesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 133-173.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1609454>

system. The significance of this topic lies in the structural decline of the Soviet education system and its lasting impact on individuals and society—effects that remain visible in contemporary social frameworks. The study aims to explore the poet's social criticism concerning justice, meritocracy, and integrity in education, and to demonstrate how these critiques align with key sociological theories. Lucien Goldmann's genetic structuralism has been adopted as the main theoretical framework. Supporting theories include Pierre Bourdieu's concept of social capital, Max Weber's views on authority and merit, John Rawls's theory of justice, and Emile Durkheim's understanding of social order and norms. Within this theoretical framework, the poem is analyzed in terms of how favoritism and nepotism lead to deep-seated inequalities in education and reinforce systemic distortions within the social structure. The findings suggest that such practices threaten not only individual rights but also the future of society as a whole. Ultimately, the poem emphasizes the critical role of justice in education for societal development and presents a universal social message rooted in personal disillusionment. The work offers a powerful sociological insight into the dynamic interaction between individual experiences and collective structures.

Keywords: *Favoritism, Meritocracy, Sociological analysis, Bakhtiyar Vahabzadeh, Soviet education system*

Bahtiyar Vahabzade (1925-2009), çağdaş Azerbaycan edebiyatının önde gelen şairlerinden biridir. Şiirlerinde vatanseverlik, millî kimlik ve Türkçülük gibi temel temaları işleyerek toplumsal meselelere derinlikli bir bakış sunmuş; bu konuları ele alış biçimiyle dikkat çekmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde uygulanan baskı ve asimilasyon politikalarına karşı, Azerbaycan halkının kültürel ve millî kimliğini koruması gerektiğini savunmuş ve bu düşüncüyü eserlerine yansıtmıştır. B. Vahabzade, şairliğinin yanı sıra, 1950–1990 yılları arasında Bakü Devlet Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmıştır (Vahabzade, 2015, s.15). Bu uzun akademik kariyeri boyunca, eğitim sistemi ve üniversite hayatında karşılaştığı sorunları yakından gözlemleme fırsatı bulmuştur. Elde ettiği gözlemler, özellikle toplumsal eleştiri yönüyle öne çıkan edebî metinlerine ilham kaynağı olmuş; liyakat, adalet, kayırmacılık ve eğitim sistemindeki yapısal aksaklıklar gibi meseleleri eleştirel bir yaklaşımla ele almasına zemin hazırlamıştır.

B. Vahabzade, genellikle bireyin toplumsal bağlam içindeki durumunu sorgularken, bu durumun kişisel kimlik ve değerler üzerindeki etkilerini de irdelemektedir. Toplumsal meseleleri işleyiş tarzı, halkın sesi olma arzusuyla şekillenmiş; bireyin yaşadığı adaletsizlikleri dile getirme yönünde güçlü bir tavır sergilemiştir. Bakü Devlet Üniversitesi'ndeki akademik görev süresi boyunca tanık olduğu adaletsizlikler ve toplumsal çarpıklıklar, onu özellikle “iltimas” kavramı üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda, şairin 1970 yılında kaleme aldığı *Kıymet* poemasında, toplumu derinden yaralayan kayırmacılık sorunu ve bunun bireyler ile toplumsal yapı üzerindeki yıkıcı etkileri güçlü bir eleştirel dille işlenmiştir. Dolayısıyla, B. Vahabzade'nin şairliği yalnızca sanatsal

bir ifade biçimi değil; aynı zamanda toplumsal eleştirinin ve çözüm arayışının bir aracı olarak değerlendirilmelidir.

B. Vahabzade'nin şiirlerinde toplumun aksayan yönlerine dair geliştirdiği eleştirel bakış, çağdaş Azerbaycan edebiyatındaki şiir anlayışının derinlikli yapısını da gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, çağdaş Azerbaycan edebiyatındaki şiir örneklerinin incelenmesine yönelik akademik çalışmaları gözden geçirdiğimizde, sayının sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Araştırmacılar, şiirin çok katmanlı bir yapıya sahip olması ve farklı anlamlara açık bulunması nedeniyle, şiir yorumlamanın düzyazıya kıyasla çok daha zahmetli bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Konuyla ilgili görüşlerini paylaşan Gökhan Tunç, bu zorluğun nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır: “Şiirdeki anlam ya da anlamlara ulaşmak, oldukça meşakkatli bir süreci gerektirir. Şiir, kendini kolayca ele vermeyen bir yapıya sahip olduğundan, örnek okurdan dikkat ve sabır ister. Bunun yanı sıra iyi bir şiirin farklı yorumlamalara imkân tanınması, yorumcunun karşılaştığı güçlükleri daha da artırır” (2022, s. 10). Bu değerlendirme, şiir yorumunun neden daha fazla çaba, dikkat ve uzmanlık gerektirdiğini ortaya koyarken; aynı zamanda bu alandaki akademik çalışmaların neden sınırlı kaldığını da açıklamaktadır.

B. Vahabzade'nin hayatı, sanatı, edebî kişiliği ve eserleri üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır (Vahabzade, 2015). Prof. Dr. Buludhan Halilov'un monografisinde B. Vahabzade'nin eğitimle ilgili eserleri incelenmiştir (Xəlilov, 2014). Bununla birlikte, şairin *Kıymet* poeması ise bugüne kadar hiçbir araştırmada mercek altına alınmamıştır. Bu çalışmada, B. Vahabzade'nin *Kıymet* adlı poeması, eğitimdeki kayırma gibi adaletsiz uygulamaların toplumsal etkilerini ele alırken beş temel sosyolojik kuramdan yararlanılmaktadır. İlk olarak, Lucien Goldmann'ın genetik yapısalcılık yaklaşımı ana kuramsal çerçeve olarak benimsenmiştir. L. Goldmann'a göre, edebî eserler bireylerin içinde yaşadığı toplumsal koşulları ve yapısal sorunları yansıtır; bu bağlamda *Kıymet* poeması, Sovyet döneminde eğitim sisteminde görülen kayırmacı uygulamaların sosyolojik çözümlemesi için uygun bir metin sunmaktadır. Destekleyici kuramlar arasında yer alan Pierre Bourdieu'nün sosyal sermaye kavramı, eğitim aracılığıyla toplumsal eşitsizliklerin nasıl yeniden üretildiğini açıklamakta; P. Bourdieu'nün analizleri, kayırma ve iltimasın bireylerin hak ettikleri başarıyı elde etmelerini engelleyen ve mevcut toplumsal hiyerarşileri pekiştiren yapılar olduğunu ortaya koymaktadır. Max Weber'in otorite ve liyakat anlayışı ise eğitimdeki adaletsiz uygulamaların iktidar ilişkileriyle nasıl bağlantılı olduğunu göstermektedir. M. Weber'in bürokratik yapı ve meşruiyet üzerine geliştirdiği yaklaşımlar, eğitim sistemindeki yapısal eşitsizliklerin kurumsal sürekliliğini analiz etmede temel bir araç sunmaktadır. Bunun yanı sıra, John Rawls'un adalet teorisi, fırsat eşitliğinin ihlali olarak değerlendirilen kayırmacılığın bireysel hakları ve toplumsal refahı nasıl tehdit ettiğini açıklamakta; Emile Durkheim'ın

toplumsal düzen ve norm anlayışı ise, eğitimdeki adaletsizliklerin toplumsal uyum ve kolektif bilinç üzerindeki yıkıcı etkilerini anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bu kuramsal çerçeve aracılığıyla, *Kıymet* poemasındaki toplumsal eleştiriler ve şairin adalet, dürüstlük ve liyakat temaları etrafında geliştirdiği mesajlar analiz edilmektedir.

Makalede Bahtiyar Vahabzade'nin (1925-2009) *Kıymet* adlı poeması, öğretmen ve şair kimliklerinin kesişiminde şekillenen etik sorumluluklar, değerler ve toplumsal eleştiriler çerçevesinde incelenmiştir¹. Şair; eğitimde adalet, dürüstlük ve vicdan gibi kavramların önemini vurgularken, özellikle kayırmacılığın eğitim sistemi üzerindeki yıkıcı etkilerini eleştirmektedir. Eser, bir öğretmenin öğrencilerle olan ilişkisi ve toplumsal sorumluluk bilinci üzerinden şekillenirken, adil değerlendirme yapma zorunluluğunun yarattığı içsel çatışmalara dikkat çekmektedir. Makale, ayrıca poemada yer alan metaforlar, semboller ve duygusal derinlik yoluyla, birey ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşimlerin nasıl aktarıldığını tartışmaktadır. Bu yönüyle *Kıymet* hem öğretmenlik mesleğinin etik değerlerine hem de toplumun eğitime bakış açısına dair güçlü bir eleştirel söylem sunmaktadır. Poema, bireysel deneyimlerden yola çıkarak toplumdaki adalet ve eşitlik ilkelerini sorgulayan bir perspektifle ele alınmıştır. İltimasın, liyakati nasıl gölgelediği ve eğitimde çözümünü zor sonuçlara neden olduğu, şiirin ana teması olarak öne çıkmıştır. Şiirde kullanılan dil, ironi ve sembollerle desteklenmiş, özellikle “hak edenin önüne geçen” iltimas anlayışı, eğitim sistemi üzerinden somut bir eleştiriye dönüşmüştür.

1. Edebî ve İdeolojik Bir Tür: Poema

Azerbaycan edebiyatında poema türü, özellikle 20. yüzyılda Sovyetler Birliği'nin etkisiyle öne çıkmış ve geniş bir kabul görmüştür. Sosyalist gerçekçilik anlayışının baskın olduğu bu dönemde poemalar, emekçi sınıfın hayatı, sosyalist düzenin değerleri ve ideolojik mesajlar gibi temaları işleyerek didaktik bir rol üstlenmiştir. Böylece hem sanatsal hem de toplumsal işlevler taşıyarak dönemin edebî ihtiyaçlarına cevap vermiştir. “Ancak günümüz Azerbaycan edebiyatında poema türüne ilgi, önceki dönemlere kıyasla belirgin şekilde azalmıştır” (Akimova, 2014). Poema, genellikle uzun ve anlatı ağırlıklı bir şiir türüdür ve epik, lirik ya da dramatik öğeler içerebilir (Yusifoğlu, 1998, s.45). Olay örgüsüne dayalı yapısı, mitolojik, tarihsel, toplumsal ya da bireysel temaların işlenmesine olanak tanır. Klasik edebiyattaki mesnevi türüne benzer

¹ Makalede yer alan şiirlerin transkripsiyonu sırasında, Ahmet Bican Ercilasun ve Yavuz Akpınar'ın kullandığı yöntem esas alınmıştır. Ercilasun, Azerbaycan'da Latin harfleriyle yayımlanan metinlerde alfabe aktarmasına gerek kalmadığını belirtir ve şiirlerin aktarılmasında kaynak lehçedeki kelimelerin hedef lehçeye taşınırken dikkatli olunması gerektiğini vurgular. Özellikle şiirlerde kelime ve deyimlerin korunmasının lehçeler arasındaki yakınlaşmaya katkı sağlayacağını ifade eder (2011, s. 86-87). Yavuz Akpınar ise “Azerî Edebiyatı Araştırmaları” adlı eserinde, metinlerin ruhunu mümkün olduğunca koruyarak şiirleri transkripsiyon yöntemiyle sunmayı tercih ettiğini açıklar (1994, s. 148; 159; 348; 350 vs.).

şekilde bir hikâye anlatmayı amaçlasa da biçimsel açıdan mesnevilerden ayrılır. Mesnevilerdeki düzenli kafiye sistemi (aa, bb, cc...) poemalarda yerini serbest bir yapıya bırakabilir ve anlatım ön plana çıkar. Her ne kadar mesnevi ve poema türleri uzun anlatıya dayalı olmaları bakımından yüzeysel bir benzerlik taşısa da bu iki tür biçim, içerik ve tarihsel bağlam açısından birbirinden belirgin biçimde ayrılır.

Mesnevi, klasik Doğu edebiyatına özgü olarak beyitlerle yazılan, her beyitin kendi içinde kafiyeleştiği, biçimsel olarak belirli kurallara bağlı; genellikle ahlaki, tasavvufi ya da aşk temaları işleyen bir nazım şeklidir. Poema ise Batı edebiyatı etkisinde şekillenen, serbest yapılı, modern ve bireysel anlatı olanakları sunan uzun şiir türüdür. Sovyet döneminde klasik mesnevilerin neredeyse tamamına “poema” denilmesinin temelinde, türlerin seküler ve evrensel bir tasnife tabi tutulması anlayışı yatmaktadır. Bu yaklaşım, “mesnevi” gibi İslamî ve geleneksel çağrışımlar taşıyan tür adlarının yerine, ideolojik olarak nötr ya da uygun görülen Batılı terimlerin kullanılmasını amaçlamıştır. Ayrıca poema, Sovyetler tarafından güçlü bir propaganda aracı olarak benimsenmiştir; çünkü yazımı görece kolay, mesaj taşıma kapasitesi yüksek ve kitlelere hitap etmeye elverişli bir anlatım biçimiydi. Dolayısıyla mesnevi ve poemayı aynı tür olarak değerlendirmek, bu türlerin tarihsel, kültürel ve işlevsel bağlamlarını göz ardı etmek anlamına gelir. Bazı eleştirmenler, poemayı manzumelerle karşılaştırmaktadır. Ancak manzumeler genellikle kısa, öğretici ve ahlaki dersler vermek gibi bir işlev üstlenirken, poemalar daha uzun, esnek bir yapıdadır ve geniş bir tematik çerçevede sanatsal bir derinlik sunar. Poema, edebî bir eser olarak estetik bir tatmin sağlarken, aynı zamanda ideolojik ya da toplumsal mesajlar taşıyabilir.

Bahtiyar Vahabzade, poema türünde *Şeb-i Hicran*, *Gülistan*, *İstiklal*, *Ağlar-Güleyen*, *Tezatlar*, *Kıymet*, *Muğam*, *Atılmışlar*, *İki Korku*, *Şehitler*, *Vatan benim*, *ben Vatanım*, *Lenin’le Sohbet*, *Yollar – Oğullar*, *Hayat – Ölüm*, *Amerika Güzeli*, *Merziye*, *Bağışlayın*, *Sehv Olub*, *Liyakat* ve *Gam İçinde Sevinç* gibi eserlere imza atmıştır.

2. Kıymet Poemasının Teması

Poema, serbest ölçüyle yazılmıştır ve belli bir ritmik yapıyı takip etmez. Ancak bazı bölümlerde belirli bir akış ve tekrarlar görülür. Şiirde, öğretmenlik mesleği ve şairlik arasında geçişler yapılarak farklı dil seviyeleri kullanır. Öğretmen kimliği ile daha didaktik, şair kimliğiyle ise daha duygusal ve sanatsal bir dil kullanılır. Eserdeki bu dil değişkenliği şiire zenginlik katar. Ayrıca, şiir boyunca metaforlar, mecazlar ve simgeler kullanılarak derin anlamlar yaratılır. “Sözün gücü”, “gönül kaynağında pişen sözlerim”, “kalem kâğıt üste gezdi, sevindi” gibi ifadelerle dilin sanatsal boyutu vurgulanır.

Kıymet poemasında “kıymet” kelimesi, adaleti, liyakati ve hak edişi simgeleyen çok katmanlı bir metafor olarak kullanılır. Başlık hem bireylerin

toplumda gördüğü “değer” anlamını, hem de eğitimdeki “not” veya “puan” kavramını içerir. Bu bağlamda, başlık ile içerik arasında güçlü bir ilişki vardır. Burada “kıymet”, öğrencilerin notları (puanları) ve başarılarının, adil bir değerlendirme yerine, kayırma ve ayrımcılıkla belirlenmesine gönderme yapar. Şair; bireyin gerçek başarısının değil, güç ve bağlantılarının ödüllendirildiği bir sistemin çarpıklığını eleştirir.

Bu bağlamda, B. Vahabzade’nin *Kıymet* poemasının konusu da eğitimdeki adaletsizlik ve liyakat sorunlarına odaklanır. Poemada, bir öğretmenin kayırmacı tutumuyla bir öğrenciye hak etmediği bir puan vermesi, eğitimdeki eşitsizlikleri ve adaletin ihlali sonucunda ortaya çıkan toplumsal sorunları gözler önüne serer. Bu durum, sadece bireysel düzeyde değil, toplumsal yapının da zarar görmesine yol açar. Eğitimdeki adaletsizlik, bireylerin ahlaki değerlerini çökertir ve toplumsal adalet duygusunun sarsılmasına neden olur.

Poemanın ana teması, eğitim sistemindeki kayırmacılığın, bireylerin yaşamı ve toplumun geleceği üzerindeki yıkıcı etkileridir. Şair, liyakat ve adalet kavramlarını ön plana çıkararak, toplumun değer yargılarının bozulmasına ve hak edenin yerini kayırılanın almasına karşı bir eleştiri sunar. Şiirde işlenen diğer yan temalar; adaletsizlik (hakkı olanın hak ettiği pozisyona gelememesi); toplumsal yozlaşma (iltimasın normalleşmesinin birey ve toplum üzerindeki etkisi); eğitim sistemine güvenin kaybı (liyakatsiz kişilerin eğitim gibi kritik bir alanda görev almasının olumsuz sonuçları); insanın değersizleştirilmesi (çalışkan bireylerin emeğinin yok sayılması ve motivasyonlarının kırılması).

Şair, bireysel bir olay üzerinden genel bir toplumsal eleştiri yapar ve okura şu mesajı iletir: Eğitim sisteminde iltimas gibi adaletsizlikler, sadece bireylerin değil, tüm toplumun geleceğini karartır. Toplumların ilerlemesi için liyakat, adalet ve hakkaniyet temel değerler olarak korunmalıdır.

3. Poemanın Sosyolojik Kuramla İncelenmesi

Lucien Goldmann (1913–1970), edebî eserleri bireysel yaratımdan çok, toplumun kolektif bilinciyle ilişkilendiren yapısalcı bir eleştirmen olarak tanınır. Ona göre edebiyat, yalnızca bireyin iç dünyasını değil, aynı zamanda ait olduğu toplumsal sınıfın ya da grubun dünya görüşünü yansıtan estetik bir yapıdır (Adıgüzel, 2011, s.23). Bu yaklaşım, bireysel yaratıcılığı toplumsal yapıdan koparmadan, eser ile toplum arasında anlamlı bir bağ kurmayı hedefler. L. Goldmann’ın geliştirdiği üç aşamalı çözümleme yöntemi – anlama, anlatı yerlemi ve açıklama – bu bağlamda özellikle önem taşır.

3.1. Anlama Aşaması

3.1.1. Tasvir ve Betimleme

Tasvir; bir edebî eserde, karakterlerin, mekânların, olayların ve duyguların ayrıntılı bir şekilde tanımlanması, okuyucunun eserdeki öğeleri zihninde canlandırmasına yardımcı olur. Betimleme ise, bir durumu, olayı ya da mekânı daha ayrıntılı bir biçimde anlatma yoluyla okuyucunun o olayı daha yakından

hissetmesini sağlamayı amaçlar. *Kıymet* poemasında öğretmen, şair, öğrenci, iltimasçı, üniversite ve sınav tasvirlerine yer verilmiştir; bu tasvirler üzerinden şiirdeki sosyal eleştirinin nasıl yapılandığını açıklamak mümkündür.

Şiirde, kişi tasvirleri çok katmanlı bir şekilde sunulur. Öğretmen, içsel çatışmalarla mücadele eden, vicdanının yükünü taşıyan başkahraman olarak betimlenir. Şiir hem yapısal hem de tematik açıdan oldukça zengindir. Şair, sınav atmosferini canlı bir tasvirle âdeta somut bir olgu hâline getirirken, farklı öğrenci tiplerini de metaforlar aracılığıyla betimleyerek eleştirir. Poemanın bu bölümünde, sınav üzerine derin bir gözlem yapılır ve öğrencilerin sınav sırasında sergiledikleri çeşitli tavırlar detaylı betimlemelerle sunulur. Şiirin her dizesi hem öğrencilerin kişilik özelliklerini hem de sınav anındaki tutumlarını yansıtan canlı betimlemeler içerirken, öğretmenin bakış açısını da güçlü bir tasvirle ortaya koyar.

Kimi cesaretle çekir bileti,²

Kimi gorha-gorha yanaşır mize.³

Kimi bildiyinden umur giymeti,

Kimi de güvenir mürvetimize.

Kimi nişan alır evvelden sonu,

Dediği metlebi hiss edir, duyur.

Kimi ezberleyib ohuduğunu,

Danışmır,

Ele bil kitab ohuyur (Vahabzade, 2004, s.161).

Poemada şair, farklı öğrenci tiplerini tasvir ederek eğitimdeki adalet, bireysel çaba ve öğrenme yaklaşımları üzerine düşündürür. Cesur ve özgüvenli öğrenci, bilgisine güvenerek sınavı korkusuzca geçerken; kaygılı ve çekingen öğrenci, sınav baskısının yanı sıra, sınavın adil bir şekilde değerlendirileceğine dair duyduğu kuşku nedeniyle tedirginlik yaşar. Emeğine ve bilgisine güvenen öğrenci ise, çalışmasının karşılığını almak isteyen bilinçli bir birey olarak karşımıza çıkar. Buna karşılık, iltimasa güvenen öğrenci, sınav başarısını bilgiye değil, adil olmayan ilişkilere dayandırarak sistemin zaaflarını kullanmaya çalışır. Dikkatli ve bilinçli öğrenci öğrenmeye değer verir; bilgiyi anlamaya ve içselleştirmeye yönelik bir yaklaşım sergiler. Ezberci öğrenci ise, bilgiyi anlamadan tekrar eder ve şair, bu tutumun anlamlı bilgi üretimini engellediğini vurgular. Şairin çizdiği bu tablo, yalnızca bireysel öğrenci profillerini değil, aynı zamanda eğitim sistemindeki adalet sorunlarını da gözler önüne serer.

Poemanın aşağıdaki kısmı sınava gelen bir öğrencinin tasviriyle başlar ve gençliğin enerjisini, sorgulama arzusunu ve henüz olgunlaşmamış fikirlerini betimleyerek, ideal bir öğrenci tipine dair şairin düşüncelerini aktarır. Şiir hem

² Bilet - soru kâğıdı.

³ Miz - masa.

bireysel bir portre çizer hem de eğitim sürecinde kuşaklar arasındaki bağa ve gençliğin potansiyeline dikkat çeker. Şair, sınava gelen “çelimsiz, ucaboy (uzun boylu) oğlan”ı fiziksel ve ruhsal özellikleriyle anlatır:

Gelir, bir çelimsiz, ucaboy oğlan.
Danışır,
İnam var, inam sesinde,
Mesleği görünür bakışlarından,
Yüreği seslenir her kelmesinde
Üzü de tüklüdür... (Vahabzade, 2004, s.163).

Şiirde öğrencinin fiziksel ve ruhsal betimlemesi ayrıntılı bir şekilde sunulur. Öğrenci, uzun boylu, zayıf yapılı ve tüylü yüzlüdür; şişmiş gözleri ise sınav öncesi gece boyunca uyumadığını, büyük bir gayretle çalıştığını gösterir. Bu fiziksel detaylar, öğrencinin azmini ve öğrenme isteğini gözler önüne serer. Ruhsal betimlemede ise öğrencinin sesi ve sözleri, onun kendine olan güvenini ve kararlılığını yansıtır. Şair, bu öğrencide kendi gençliğinin izlerini görür; onun azmini, içtenliğini ve mücadele ruhunu kendi geçmişiyle özdeşleştirir.

Geceni yatmayıp, şişib gözleri.
Menim gençliğimi andırır mene
Esebi görkemi, yanık sözleri...
“-Siz bele dediniz, filankes bele,
Filan âlimlerse... deyir filan cür.

Öğrencinin heyecanı, sorgulayıcı tavrı ve biraz da tedirginliği, şairin kendi gençlik günlerini hatırlamasına neden olur. Bu nostaljik bağ, şairin kuşaklar arasındaki sürekliliğe duyduğu saygıyı ifade eder. Şaire göre öğrencinin fikirleri henüz olgunlaşmamıştır. Ancak bu olgunlaşmamışlık, umut verici ve güzel bir başlangıçtır.

Şair, sınava gelen bir diğer öğrenciyi fiziksel özellikleri üzerinden tanımlayarak, onun içsel hazırlık ve derinlemesine bilgi eksikliğini vurgular; şiirin başında kullanılan “saçları omzunda, mini etekli” ve “gözleri sürmeli” gibi ifadelerle öğrencinin dış görünüşüne özellikle dikkat çeker:

Saçları çiyinde, mini yubkalı⁴,
Gözleri sürmeli birisi geldi.
Bileti çekince deyişdi halı:
-Bilmirem... - deyerek yola düzeldi.
Başının çölünü bezeyince o,
Başının içini bezeyeydi kaş! (Vahabzade, 2004, s.164)

Şair, öğrencinin süslenmesine vurgu yaptıktan sonra, onun bilgisizliğini eleştirir; öğrencinin dış görünüşüne odaklanmasının bilgisini geliştirmekten daha öncelikli hâle gelmesini alaycı bir üslupla tenkit eder.

⁴ Mini yubka - mini etek

Poemada sınava gelen üçüncü öğrenci iltimaslı öğrencidir. L. Goldmann'a göre bireylerin tutumları ve eylemleri, ait oldukları sosyal grubun değerleri ve beklentileriyle şekillenir (Goldmann, 1978, s.31; 90). Burada öğrenci, bireysel yetenek ve bilgi yerine, sosyal çevresinden – yani kayırma ilişkilerinden – aldığı destekle kendini değerli hissetmekte ve bu desteği gizli işaretlerle açığa vurmaktadır. Şairin betimlediği “tanıdıklar aracılığıyla başarı sağlama” durumu, bireyin değil, grubun sosyal sermayesinin birey üzerinde belirleyici olduğu bir durumu yansıtır. Bu da bireysel liyakat yerine sosyal ilişkilerin başarı ölçütü hâline geldiği, dolayısıyla toplumsal yapının adalet ilkesinden sapmaya başladığı bir ortamı işaret eder.

Zenn etme, gesdinden o dönecekdir,
Tutub alimlerin boş damarından,
Elmin yollarında sürünecekdir.
Geçecek belece havayı beş yıl,
Onunçun elm – yük,
Zehmet – ziyandır.
O, elmin yolunda mücahid deyil,
Vurgun yolçuları yamsılayandır (Vahabzade, 2004, s.168).

P. Bourdieu'ye göre bireylerin eğitimdeki başarıları yalnızca bireysel yeteneklerine dayanmaz; aynı zamanda ailelerinden ve sosyal çevrelerinden edindikleri kültürel ve sosyal sermaye de bu başarıda büyük rol oynar. “Âlimlerin boş damarından tutmak” ifadesi, öğrencinin kendi bilgi ve yeteneğiyle değil, eğitim sistemindeki açıkları ve ilişkileri kullanarak ilerlemeye çalıştığını ima eder. Bu bağlamda “damarını bulmak” deyimine atıfta bulunulur. Böylece bireysel emek ve liyakat arka plana itilirken, sosyal ilişkiler ve kayırmacılık ön plana çıkar. Bu durum, P. Bourdieu'nün eğitimde eşitsizliğin yeniden üretildiğine dair görüşleriyle örtüşmektedir: Eğitim sistemi, görünürde adil bir yarış sunarken, aslında var olan toplumsal eşitsizlikleri yeniden üretir (Bourdieu, 2015, s.44).

Bir diğer kişi tasviri ise, öğretmene iltimas yapan tanıdık (tanış) ve kayırmacılık olgusunun betimlenmesidir. Şair, durumu şu şekilde tasvir eder:

Tanış...
Menim ona çok hörmetim var.
Kâğdın üstünde dayanır kalem.
İtsinmi ortada selam-kelamlar?
Yok! Onun üzünden geçce bilmerem (Vahabzade, 2004, s.168).

Yukarıdaki dizeler öğretmenin bu durumda içine düştüğü etik çıkmazı betimler. *Kıymet* poemasında öğretmenin kayırma nedeniyle başarılı saydığı öğrenci, P. Bourdieu'nün eğitimdeki gizli eşitsizlik mekanizmalarını yansıtır (2015, s.46). Öğrencinin başarısı, sadece bilgiye dayalı değil, sosyal ilişkilerle güçlendirilmiş bir başarıdır. Şair, bu betimleme ile eğitimdeki adaletin nasıl

bozulduğunu ve bireysel yeteneklerin iltimas karşısında nasıl geri planda kaldığını eleştirir.

Şiirin ilerleyen bölümlerinde, kayırma olgusunun nasıl işlediği ayrıntılı bir şekilde betimlenir. Sovyet döneminde, temel ihtiyaçların karşılanması bile iltimas ve ikili ilişkilerin etkisi altında şekillenirken, bu bağlamda kayırma önemli bir rol oynamaktadır (Fitzpatrick, 1999, s.65; Ledeneva, 1998, s.39-40). Örneğin, vatandaşların bireysel inşaat ve onarım faaliyetleri için yasal yollarla malzeme temin etmeleri oldukça zorlu bir süreçti. Eserin kahramanı, öğretmen/şair, kendi evinin inşaatı için gerekli malzemeleri temin etme zorluğu yaşarken, bu sektörde çalışan bir müdüre başvurur. Müdür, şaire yardım eder ve işlerini yoluna koyar. “Bir-iki tahtayla beni aldatan” ifadesi, müdürün şaire küçük bir “iyilik” sunarak onun ahlaki değerlerini ve vicdanını satın almaya çalıştığını, ona bir tür ödün verme fırsatı sunduğunu simgeler. Bu durum, kayırmanın yalnızca maddi değil, aynı zamanda ahlaki bir alışverişe dönüşmesinin izlerini taşır.

Keçen il bağında⁵ ev tikdirirdim,
Arayış düzeltdim,
Erize⁶ verdim.
Olmadı işime bir can yandıran
Ne daş tapa bildim ne tahta-şalban.
Ahır, tanış oldum bir müdürle men,
İşlerim düzeldi sehavetinden.
Düşdüyüm o çetin, o berk ayagda
O, satın almış meni, hiç deme.
Minnetli yahşılık – bir-iki tahta,
Bu gün giymetini gösterir mene.
Men ne bileydin ki hemin bu müdür,
Gesdine duracag haggin bir zaman.
Meni minnetiyle hakdan dönderir,
Bir-iki tahtayla meni aldadan (Vahabzadə, 2004, s.169).

Max Weber’in bürokrasi ve otorite anlayışı, şiirdeki kayırma ve ahlaki değerlerin yozlaşmasına da ışık tutar. M. Weber’e göre, bürokratik yapılar ve yasal-rasyonel otorite, bireylerin resmî süreçleri yönetirken, aynı zamanda toplumsal bağlar ve gayriresmî ilişkiler üzerinden çıkar sağlamalarına zemin hazırlar (Weber, 2012, s.336). Şairin, ev inşaatı için malzeme temin etmek amacıyla müdüre başvurması, M. Weber’in bürokratik sistemin dışındaki sosyal sermayenin etkisini ortaya koyan bir örnek oluşturur. Müdürün, küçük bir “iyilikle” şairin ahlaki değerlerini ve vicdanını satın almaya çalışması, bürokratik yapının sınırlarının, kişisel ilişkilerle nasıl aşılabildiğini gösterir. M. Weber’e

⁵ Bağ - yazlık.

⁶ Ərizə - dilekçe.

göre toplumsal yapılar, başlangıçta ya yasal-rasyonel ya da karizmatik otoriteye dayalı olarak düzenlenebilir. Ancak zamanla bu yapılar, bireylerin kişisel çıkarlarını ön plana çıkaran eğilimleri ve kayırmacılık gibi pratiklerin artması sonucunda, kuruluş amaçlarından saparak yozlaşma eğilimi gösterebilir (Weber, 2012, s.366-337). Şairin, yardım ve iyilikle başlayan ama sonrasında adaletin ve hakların manipülasyonuna dönüşen bu süreç, Weber'in bürokratik yapılar ve toplumsal otoritenin yozlaşması üzerine yaptığı tespitlerle örtüşür. Bu bağlamda, şairin eleştirisi, sadece bireysel bir vicdani sorumlulukla değil, toplumsal yapının bozulmuş meşruiyet sistemlerine de dikkat çeker.

Poemanın ilerleyen dizelerinde, bir öğrencinin bilgi eksikliğine rağmen kayırma yoluyla nasıl geçer not aldığı tasvir edilir. Şair, öğretmeninin adalet ilkesine bağlı kalma çabası ile sosyal çevreden gelen dolaylı baskılar arasındaki gerilimi betimler. Tanıdıklık ilişkisi nedeniyle hak edilmeyen bir başarının sağlanması, toplumsal adalet duygusunun zedelenmesini çarpıcı bir şekilde ortaya koyar. Böylece bireysel etik ile sosyal çevrenin dayattığı çıkar ilişkileri arasındaki çatışma etkili bir biçimde yansıtılır. Max Weber'e göre, bireyler sosyal ilişkiler içinde sadece rasyonel ilkelere değil, aynı zamanda geleneksel, duygusal ve araçsal nedenlere dayanarak da hareket ederler (Weber, 2012, s.132-133). Şiirde öğretmenin karar anı, ideal-rasyonel davranışla (adalet, liyakat) araçsal rasyonalite (toplumsal ilişkileri koruma) arasında sıkışıp kalmasını gösterir.

Şair, öğretmenlerin bizzat uyguladığı bu adaletsizliklerin, eğitimde adaletin çökmesine ve bunun toplumun geleceğini tehdit eden bir sürece dönüşmesine neden olduğunu vurgular. Sovyetler Birliği döneminde kullanılan 5'lik not sistemi, öğrenci performansını değerlendirmenin standart bir yöntemi idi. 5 "Pekiyi", 4 "İyi", 3 "Orta", 2 "Yetersiz", 1 "Çok Yetersiz" anlamına geliyordu (Mərdanov, 2011, s.45). 5'lik not sisteminde 3 (Orta), asgari yeterlilik göstergesi olarak geçer not sayılırdı. Ancak bu not, iltimaslı öğrencilerin bazı durumlarda haksız şekilde sınıf geçmesi için bir araç olarak da kullanılmıştır. Bu durumu eleştiren "tramvay altında kalan üç" ifadesi halk arasında yaygındı. Bu deyim, notun zorlama bir şekilde verildiğini, yani öğrenci başarı göstermese bile "ezilerek" geçmesini ifade ederdi. Eğitimdeki adaletsizliklere işaret eden bu tür ifadeler, sistemin zayıf taraflarına yönelik toplumsal farkındalığı yansıtmaktadır.

Bu bağlamda, bireysel hataların sistemik sonuçlarını irdeleyen edebî örneklerden biri de Mir Celal'in kaleme aldığı hikâyede karşımıza çıkar. Yazar, bireysel vicdan ile kamusal sorumluluk arasındaki çatışmayı çarpıcı biçimde işler. *Yalan Giymet* (1976) adlı bu hikâyenin başkahramanı, öğretmenlik mesleğini icra eden bir kişidir. Sınav zamanı yakın arkadaşı Müseyib'in oğluna, hak etmediği hâlde en yüksek not olan 5 puanı verir. Bu davranış, dostluk ilişkilerinin mesleki etik ve görev bilincinin önüne geçmesinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Olayın ardından evine dönen kahraman uykuya dalar ve rüyasında kendisini savcılığa götürülürken bulur. Mahkemeye çıkarılır ve hâkim

tarafından sert bir şekilde suçlanır. Hâkimin ifadeleri şu şekildedir: “Hazırlıksız bir öğrenciyi başarılı gençler arasında göstermiş olmakla çok ciddi bir hata yaptınız. Yetenekli ve çalışan bir gencin hakkını gasp ettiniz. Bir gence sahte bir not vererek, başka bir gencin eğitim hakkına engel olmuş oldunuz.” (Mir Câlâl, 2013b, s.432)

Bu sözler, yalnızca bireysel bir hataya değil, aynı zamanda eğitim sisteminin bütünlüğünü zedeleyen bir etik ihlale işaret etmektedir. Rüya da geçen mahkeme sahnesi, kahramanın vicdanıyla yüzleştiği sembolik bir anlatım biçimi olarak kurgulanmıştır. Öğretmenin verdiği “yalan kıymet” ile sadece bir öğrencinin değil, potansiyel olarak çalışan ve liyakat sahibi öğrencinin geleceğinin riske atıldığı vurgulanmaktadır.

B. Vahabzade de poemada, “Men onu kesmedim, üç yazdım ona / Bu üçle dağ basdım hakkın bağrına” dizesinde iltimaslı bir öğrenciyi geçiren öğretmenin vicdanını çiğneyerek “üç” notunu verdiğini ifade eder.

Men onu kesmedim,⁷ üç yazdım ona

Bu “üç”le dağ basdım hakkın bağrına.

“Üç”lerle vicdanı veririk bada,

“Üç” - başdan eylemek, “üç” – nâ-tamamlık.

Biz bu “üçler”deki sahtalıkla da

Hakkın, adaletin belini kırdık (Vahabzade, 2004, s.170).

Şair burada, verilen “üç”lerle sahtelik ve yalan başarılarla imkân tanınarak, gerçek adaletin ve hakkın yok edildiğini vurgular. Bu tür sahte başarılar, toplumun temellerini çürütmekte ve doğru ile gerçek başarıyı değersizleştirmektedir. Bu durum, John Rawls’un “adalet” anlayışıyla da örtüşmektedir. Rawls’a göre, adalet yalnızca eşit davranmak değil, hak edene hakkını vermekle mümkündür. (Rawls, 2023, s.314). “Adaletin belini kırmak” ifadesi istiare sanatına dayanır hem bireysel hem de toplumsal düzeyde hak ve doğruluğun ortadan kaldırıldığını güçlü bir şekilde ifade eder.

Aşağıdaki dizelerde “üç” ile geçirilen öğrencilerin ilerde doktor ve mühendis gibi toplumu etkileyen mesleklerde görev alacakları ima edilir. Eğitimdeki sahtelik ve yetersizlik, sonunda cinayetlere yol açacaktır. “Yarımçık hekim”, yetersiz bilgiye sahip bir doktoru simgeler ve bu tür doktorların yanlış tedaviler zamansız ölümlere yol açması olasılığına dikkat çeker. Aynı şekilde, “dikildikce sökülün bina”, mühendislerin yaptığı kalitesiz yapıların sonunda çökmesi ve topluma zarar vermeleri anlamına gelir.

Her “üç” - bir yarımçık, kem-savad hekim,

Her “üç” - bir cinayet, vahtsiz bir ölüm.

Her “üç” - balasını itiren ana,

Her “üç” - tikildikce sökülün bina (Vahabzade, 2004, s.170).

⁷ Kəsilmək - dersten, sınavdan kalmak.

Şair, küçük bir adaletsizliğin bile büyük sonuçlara yol açabileceğini de tasvir eder. Şairin, küçük adaletsizliklerin zamanla birikerek büyük toplumsal felaketlere yol açabileceğini dile getirmesi John Rawls'un adalet anlayışıyla da örtüşür. J. Rawls'a göre, toplumda adil eşit fırsatlar sağlanmalı ve liyakat esası gözetilmelidir. Eğitim gibi temel bir alanda yapılan kayırma, yalnızca bireysel değil, toplumsal düzeyde de fırsat eşitliğini ihlal eder. Bu tür ihlaller, küçük etik sapmalar olarak başlasa da zamanla yapısal eşitsizlikler ve ahlaki çöküntüye neden olur (Rawls, 2023, s.92; 348). Şiirde bu bağlamda anlatılan iltimaslı öğrencinin ileride öğretmen olup yeni nesli eğitmesi, adaletin sadece bugünü değil, geleceği de tehdit ettiğini gözler önüne serer.

Şiirdeki mekân tasvirleri, yalnızca sınavın gerçekleştiği fiziksel alanla sınırlı kalmaz; aynı zamanda öğretmenin iç dünyasında yaşadığı hesaplaşmayı da yansıtır. Eserde sınav odası, akademik ölçme sürecinin ötesinde, ahlaki bir vicdan muhasebesinin sahnesi olarak sunulur. Şair, Sovyetler Birliği döneminde yaygın biçimde uygulanan sözlü sınav sistemini betimler; öğrenciler sınav kâğıdından (bilet) soru seçer, ardından kısa bir hazırlık sürecinden sonra öğretmene sözlü cevap verir. Bu yöntem, öğrencinin bilgisini doğrudan ortaya koymasına olanak tanırken, aynı zamanda öğretmenin kişisel yargısına açık bir değerlendirme süreci ortaya çıkarır. Şiirde bu sınav, yalnızca akademik başarıyı ölçen bir yöntem değil; adalet, tarafsızlık ve etik sorumlulukların da test edildiği bir platform olarak yorumlanır.

3.1.2. Şiirin İç Çözümlemesi

Bu poema, yalnızca toplumun yapısal problemlerini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda bireysel iç dünyaların derinliklerini de etkileyici bir biçimde gözler önüne serer. Şiir, B. Vahabzade'nin öğretmen olarak öğrencilerine verdiği emekleri ve eğitimdeki idealini samimi bir şekilde dile getirdiği, didaktik bir metin olarak değerlendirilebilir:

Bir il bu sınıfta
bildiklerimi,
Alışa-alışa danışmışam men.
Onların önünde
Bir çırag kimi
Sözümünden od alıb alışmışam men (Vahabzade, 2004, s.162).

Şair, bir yıl boyunca öğrencilere aktardığı bilgilerin yalnızca ezberlenmiş değil, aynı zamanda içselleştirilmiş olarak geri verilmesini ister. Şiirde, öğretmenin fedakârlığı, idealizmi ve eğitim anlayışı güçlü biçimde yansıtılır. Öğretmenlik, bir “çerağın etrafını aydınlatması” metaforuyla betimlenir; bu metafor, öğretmenin öğrenciler üzerindeki etkisini derinlemesine ifade eder. Öğretmen, bilgiyi ve bilinci aydınlatıcı bir ışık olarak görür ve bu ışığın öğrenciler tarafından alınarak geleceğe taşınmasını arzular. Geçmişi anlamak,

bugünü sevmek ve geleceği inşa etmek düşüncesi, şairin eğitim felsefesinin özünü oluşturur.

Megsedim bir olub:

Bu teze nesil

Dünene güvensin, bugünü sevsin.

“Özgeni” danmasın,

Ancak, müttesil

Özüne tapınsın,

Özünü sevsin (Vahabzade, 2004, s.162).

Şair, öğretmen karakteri üzerinden bireyin vicdan muhasebesini, içsel çatışmalarını ve ahlaki ikilemlerini okuyucuya aktarır. Şiirin merkezinde yer alan öğretmen, yalnızca sosyal sistemin dayattığı yozlaşmaya karşı savaşmakla kalmaz, aynı zamanda kendi iç dünyasında da sürekli bir muhasebe hâlidir. Verdiği her karar, özellikle adaletsizlik ve dürüstlük arasında yaşadığı tereddütler, onun ruhsal gelgitlerini ve vicdan azabını açıkça ortaya koyar.

Kıymet poeması, sadece dışsal bir olay örgüsünü değil, bireyin iç dünyasındaki karmaşayı, değerler sisteminin yıpranmasını ve ruhsal çözülüşü de güçlü bir şekilde tasvir eder. Şair, iç çözümleme tekniğini kullanarak, öğretmenin bireysel trajedisini ve içsel çatışmalarını derinlemesine işler. Şiir, bireysel ve toplumsal düzeydeki bu karmaşanın etkileyici bir yansıması olarak hem bireysel vicdanın hem de toplumsal yapının çürümüşlüğüne gözler önüne serer.

3.1.3. Bilinç Akımı

Bilinç akımı, bir karakterin düşünce ve duygularının, kesintisiz bir şekilde, dış dünyadan bağımsız olarak akışkan bir biçimde aktarıldığı bir tekniktir (Adıgüzel, 2011, s.34). Bu teknikte, karakterin iç dünyası, hatıraları, bilinçaltındaki imgeler ve anlık duygusal durumlar ön plana çıkar, dış dünyanın etkisi ise ikincil planda kalır. Şiirde, bilinç akımının izleri belirgin bir şekilde görülmektedir. Şiir, öğretmenlik ve şairlik arasındaki ilişkiyi, bir bireyin içsel yolculuğunu ve düşündüğü fikirleri anlatırken, bu düşünceler düzenli bir mantığa bağlı olmadan, daha çok bir düşünsel akış gibi ortaya çıkmaktadır. Öğretmen, öğrenciyle ilişkisini sorgularken, aynı zamanda şairlik ve öğreticilik arasındaki anlam farklarını ve kişisel çatışmalarını düşünmektedir. Bu içsel diyalog, bilinçaltındaki bir devinimin yansımasıdır.

Poemanın ilerleyen dizelerinde de şair, öğretmenin kayırma nedeniyle hak etmeyen bir öğrenciyi geçirmesinin sonuçlarını ve bunun vicdanındaki çatışmayı etkileyici bir biçimde dile getirir. “Men onu kesmedim, kese bilmedim” dizesi, öğretmenin aslında bu öğrenciyi geçirmemesi gerektiğini düşündüğünü ancak iltimas ve toplumsal baskı yüzünden vicdanının bu yanlış eyleme boyun eğdiğini gösterir.

Men onu kesmedim, kese bilmedim

Kesib vicdanımı “üç” yazdım, bu an

Vicdanım gışgırdı,

Ona -"Sus!"-dedim! (Vahabzade, 2004, s.170)

Öğretmenin vicdanı ile yapması gereken şey arasında sıkışmışlık ve zorlanmışlık durumunu çok iyi bir şekilde yansıtılır. Öğrenciye puan verme eylemi, dışarıdan bakıldığında sıradan bir işlem gibi görünebilir, ancak öğretmen için bu, vicdanını kıran bir eyleme dönüşür.

Elim yazdısa da, "yoh" dedi könlüm,

Gelemin altında inledi könlüm (Vahabzade, 2004, 171).

Vicdanın bağırması, öğretmenin içinde bu eyleme karşı duyduğu derin rahatsızlığı simgeler. Ancak sonunda "sus" diyerek vicdanını susturması, toplumsal baskıların ve iltimasın ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Şair, teşhis sanatını kullanarak öğrencinin "zaferi" karşısında hakkın ağladığını, hakkın "anasını ağlattığını" ve "sinesinin dağlandığını" dile getirir.

Oğlan güle-güle çıktı gapıdan.

Güldü, sinesini dağladıb hakkın,

Güldü, anasını ağladıb hakkın.

Bu gülüş düzlüyün sapını kırdı,

Onun gülüşünde hakk ağlayırdı (Vahabzade, 2004, s.170).

"O isteğine ulaştı... / Peki ya ben?" dizesinde öğrencinin kayırmayla amacına ulaşması, şairi bir içsel sorgulamaya iter. Öğrencinin hedefe ulaşması bir zafer gibi görünse de şairin kendi düşüşünü ve vicdanının çökmüş halini sorgulamasına neden olur. Öğrenci isteğine ulaşırken, şairin vicdanı ve haklılık duygusu ağır bir yük altına girer.

O çatdı gesdine⁸... Dikeldi...

Bes men?

İndi men eyilib döndüm yumağa.

Demek, şirnikdirdim⁹ onu indiden,

Özgenin hakkını oğurlamağa¹⁰...(Vahabzade, 2004, s.170)

"Şimdi ben eğilip döndüm yumağa" dizesinde, şair kendini küçülmüş ve yenik hisseder; vicdanı onu adeta küçültüp yok etmiştir. Buradaki "yumağa dönmek" ifadesi, mecazi olarak küçülmeyi, içe kapanmayı ve kendi benliğinden uzaklaşmayı simgeler. Şair, yapmak zorunda kaldığı haksızlık nedeniyle kendi değerlerinden ödün verir ve öğrenciye sağlanan iltimasın, onu insani ve ahlaki anlamda nasıl küçülttüğünü acı bir şekilde fark eder.

Kayıрма nedeniyle hakkaniyet duygusunu çiğneyen öğretmen, toplumsal suçluluğunun farkındadır. "Özgenin hakkını oğurlamak", başkalarının haklarını çalmak ve gerçekten hak edenin hakkını gasbetmek anlamına gelir. Şair burada,

⁸ Qəsd - amaç.

⁹ Şirnikdirmək - heveslendirmek.

¹⁰ Oğurlamak - çalmak.

hak etmeyen ya da gerçekten hak sahibi olmayan birinin, hakka ulaşmasının, en büyük haksızlığa sebebiyet vereceğini, toplumun dengesinin bozulacağını dile getirir.

En büyük haksızlık töredecektir,

Hakkı olmayanın hakka çatması (Vahabzade, 2004, s.170).

Şiirin vicdan temalı kısmı, E. Durkheim'ın *Ahlak Eğitimi* adlı eserindeki önemli bir kuramı yansıtmaktadır. E. Durkheim, ahlaki değerlerin birey tarafından içselleştirilmesi gerektiğini ve bunun toplumdan gelen baskılarla şekillendiğini belirtir. Ona göre, toplumun dayattığı değerler zayıfladığında bireylerin vicdanı bozulur, içsel çatışmalar ve ahlaki sapmalar başlar. Şair, vicdanını ezme ve adaletin yok sayılması temalarını işlerken, bu durumun yalnızca bireysel bir zaaf değil, toplumsal baskıların bir sonucu olduğunu vurgular. E. Durkheim'ın yaklaşımına göre, öğretmenin vicdanındaki bu çatışma, toplumun birey üzerinde oluşturduğu normların ve baskıların bir yansımasıdır (Durkheim, 2016, s.139). Şiir, vicdan kavramını merkeze alarak insanın ahlaki değerlerinden uzaklaşmasını ve bunu mecburiyet ya da çaresizlik gibi sebeplerle haklılaştırma çabasını işler. Temel tema, bireyin vicdanıyla çatışmasıdır. Şair, insanın vicdanını ihmal ederek kendini hayatta tutmaya çalışmasını, bu sırada yaptığı hataları ve içsel hesaplaşmalarını ifade eder.

Vicdanım gışgırdı¹¹...

Ona"sus!" - dedim!

Vicdan,

Yazığ vicdan!..

Bezen heyatda

Yaşamak namine seni ezmişik.

Bizden güçlülerin ayağı altda

Seni istemeden gurban kesmişik.

Ölüm hedeleyib derd gülen zaman,

Deyirik, behtimiz yine yatıbdır.

Elimiz her yerden üzülen zaman,

Gücümüz hemişe sene çatıbdır.

Vicdan da bir yana...

Bir cani kimi,

Gaydanı, ganunu ayagladım men.

Dandım¹² mesleyimi, düz egidemi,

Yüreğin yerine daş bağladım men (Vahabzade, 2004, s.171).

Yukarıdaki dizelerde teşhis sanatı kullanılmış ve vicdan, soyut bir kavram olmasına rağmen şiirde canlı gibi tasvir edilmiştir: "vicdanım bağırıldı", "vicdanı

¹¹ Qışqırmaq - bağırmaq.

¹² Danmaq - inkâr etmek.

ezmek”, “vicdanı kurban kesmek”, “vicdanın anasını ağlatmak”. “Vicdanım bağırdı... Ona “sus!” dedim!” dizesi şairin içsel huzursuzluğunu ve vicdanının güçlü bir şekilde uyarı verdiğini anlatır. Ancak şair, vicdanının bu çağrısına göz yumar ve ona sus demek zorunda kalır. Şairin vicdanına seslenmesi, bir içsel feryat gibi algılanabilir; burada vicdanın sesini bastırma çabası, bireyin toplumun ve gücün etkisinde kendini kaybettiğini gösterir. “Bazen hayatta yaşamak namine seni ezmişiz” dizesi, bireylerin hayatta kalabilmek için, vicdanlarını hiçe sayarak ahlaki değerlerden sapmalarını anlatır. “Bizden güçlülerin ayağı altta, seni istemeden kurban kesmişiz” dizesinde toplumsal hiyerarşiyi ve güçlülerin zayıflar üzerindeki baskısına işaret eder. Dizede insanın içinde bulunduğu zor koşullarda vicdanını göz ardı ederek yanlış eylemler yapması ifade edilir. Ancak burada önemli bir nokta, bireyin bunu istemeden yapmasıdır. Bu, insanın vicdanını tamamen terk etmediğini, ancak hayatta kalma ya da güçlülerin baskısına direnememe gibi sebeplerle bu duruma mecbur kaldığını ima eder. “Dandım mesleğimi, düz akidemi / Yüreğin yerine taş bağladım ben” dizesinde “yüreğine taş bağlamak” (şartlar gereği istemeden bir işi yapmak) deyimine telmih yapılmıştır. Burada insanın duygusuzlaşması ve vicdanını susturması dile getirilmiştir.

Şiirin ilerleyen dizelerinde şair, insanların adalet, dürüstlük ve kanunlardan söz ettikleri hâlde, bu değerlerle çelişen davranışlar sergilediklerini vurgular. Yüksek kürsülerden yapılan konuşmaların içinin boş olduğunu ve bu sözlerin eylemlerle tutarsızlık taşıdığını belirterek, toplumsal ikiyüzlülüğü sert bir dille eleştirir. Max Weber, toplumsal normların genellikle sözde var olduğunu ancak gerçekte bireylerin bu normları sadece söylemde kabul ettiğini, uygulamada ise çıkarlarına göre hareket ettiklerini belirtir (Weber, 2012b, s.147). Şair de bu ikiyüzlülüğü eleştirerek, toplumsal normların sadece yüzeyde kaldığını ve gerçek hayatta bunların uygulanmadığını ortaya koyar.

Ganundan, düzlükten danışırız biz,

Uca kürsülerden ağız dolusu.

Sözlerden utanmır emellerimiz,

Özümüz olurug hakkın oğrusu.

3.1.4. Monolog

Monolog, edebî eserlerde bir karakterin kendi iç dünyasını, duygularını ve düşüncelerini doğrudan, kesintisiz bir şekilde dile getirdiği anlatım biçimidir. Bu poemanın anlatım yapısı, ağırlıklı olarak iç monolog biçiminde şekillenmiş olmakla birlikte, metinde diyalog unsurlarına da yer verilmektedir. Anlatıcı, zaman zaman öğrencilerle doğrudan iletişime geçmekte, onların sözlerini aktarmakta ve onları sorgulamaktadır. Bu yönüyle, şiir yalnızca bireysel bir içsel monologdan ibaret değildir. Öğretmen, aynı zamanda öğrencilerine ve topluma seslenir. Örneğin, “Sen özün özünü niye danırsan?”, “Men nece inanım sene? Cavab ver!” gibi ifadelerle metne interaktif bir boyut kazandırır.

Şiirin bu kısmında iç monolog, bireysel suçluluk duygusunu, vicdanın baskısını ve toplumsal sorumluluğu ön plana çıkararak, küçük bir adaletsizliğin bile büyük felaketlere yol açabileceğini vurgular.

Ganunu eyende here bir tike,
Büyük cinayetler çıhr meydana...
Nedir o cinayet?

Şairin iç monoloğu, bireyin vicdanıyla yüzleşmesini ve toplumsal normlarla yaşadığı çatışmayı ele alır. Bu durum, Emile Durkheim'in kolektif vicdan kavramıyla ilişkilidir. E. Durkheim'e göre, bireylerin toplumsal normlara uymaması durumunda, toplumsal düzenin bozulması kaçınılmazdır (2014, s. 66). Şiirdeki dizeler, küçük ahlaki sapmaların zamanla büyük toplumsal sorunlara yol açacağını vurgular. Bu yaklaşım, Durkheim'in "anomik durum" teorisini yansıtarak, toplumsal çözülme ve düzenin çöküşü tehlikesine dikkat çeker.

İltimas ya da haksız bir şekilde eğitimde "başarı" elde eden bir öğrenci, ileride öğretmenlik yapacak ve yeni bir nesli "eğitecek". Bu durum, yozlaşmanın yalnızca bireyi değil, geleceği de etkileyen bir sorun olduğunu gözler önüne serer. Şairin ele aldığı eğitimdeki haksız başarı, M. Weber'in bürokratik yapılarındaki hiyerarşi ve sosyal statü farklarına dayanır. Bu durum, M. Weber'in "karizmatik otorite" ve "bürokratik otorite" kavramlarına da atıfta bulunarak, bireylerin bu hiyerarşik yapılarda kendi ideolojik ve etik değerlerinden sapmalarına neden olan dışsal güçlerin varlığını ortaya koyar (2012b, s.342). Yani, eğitimdeki bu tür yozlaşmalar, yalnızca bireyi değil, toplumun geleceğini de tehlikeye atmaktadır, çünkü bu kişiler eğitimdeki haksız uygulamaları yeni nesillere aktarır ve böylece toplumsal yapıyı daha da bozarlar.

Hemin telebe
Sabah bitirecek darülfünunu.
Müellim gedecek o bir mektebe,
Savadsız müellim!
Yahşı, bes sonu?
Sonu cinayettir,
cinayət!.. Min min!
(Cani öz-özünden intikam alır)
Ele cinayet ki,
bu cinayetin
Canisi bilinmir, ceza mat kalır (Vahabzade, 2004, s.172).

Şair, bireysel bir yanlışın er ya da geç hem kişiye hem de topluma olumsuz şekilde geri döneceğini vurgular. İltimasla sınıf geçen bir öğrencinin ileride öğretmen olarak görev yapacağı ve kendi çocuğuna ders vereceği ihtimali üzerinden bu döngüyü somutlaştırır. Aşağıdaki dizelerde, "Ne dökersen aşına, o çıkar kaşığına" atasözüne açık bir telmih bulunmaktadır. Bununla birlikte, şiirde halk arasında yaygın olarak kullanılan "oturduğu dalı baltalamak" deyimine de

dolaylı biçimde gönderme yapılır. “Durduğum budağa çaldım baltanı” dizesi, bireyin kendi konumunu farkında olmadan zedelemesi ya da geleceğini tehlikeye atan bir eylemde bulunması anlamında kullanılmıştır. Bu ifade, liyakate dayanmayan bir sistemde kişilerin kısa vadeli çıkarlarını korumaya çalışırken aslında hem kendilerine hem de topluma uzun vadede zarar verdiklerini göstermektedir. Şair bu dize aracılığıyla yalnızca bireysel değil, aynı zamanda çocuklarının ve toplumun geleceğini de riske atan bir davranışı eleştirmektedir.

Menim kaşığıma çıkacak geç-tez

Menim doğradığım...

heyat dövr edir.

Bir vaht görerem ki,

hemin savadsız

Menim evladıma “savad” öyredir.

Durduğum budağa çaldım baltanı –

Çaldım öz balamın geleceğine (Vahabzade, 2004, s.172).

Toplumun normlarından sapma ve bu normların ihlali, sadece toplumsal düzeyde değil, bireysel düzeyde de sonuçlar doğurur. Bu çerçevede, şairin vurguladığı, kanunları çiğneyenlerin yalnızca topluma zarar vermekle kalmayıp, aynı zamanda kendilerine de zarar verdikleri fikri, E. Durkheim'in toplumsal düzenin bozulmasının bireysel düzeydeki etkileri üzerine yaptığı tartışmalarla örtüşmektedir. E. Durkheim'e göre, bireysel sapmalar zamanla toplumsal çözülmeye yol açar ve bu çözülme hem toplumsal hem de bireysel düzeyde felaketlere neden olabilir (2014, s.66).

Ganunu eyende,

onun ziyanı

Gayıdib özüne deyecek yine...

Şairin vicdanıyla yüzleşmesi ve yozlaşmış bir düzenin eleştirisi, etkileyici bir şekilde aktarılmaktadır:

Men ona “üç” yazdım... Beli!

Bes o işveli kız, gözü sürmeli?

Şair, bir öğrenciye hak etmediği bir notu iltimasla verdiğini, ancak ardından başka bir öğrenci için aynı ölçütü niçin uygulamadığını sorar ve haksızlık yaptığını kabul ederken, bu durumun adalet duygusunu nasıl sarstığını anlatır. Bu durum, J. Rawls'un “fırsat eşitliği” ilkesini ihlal eden bir uygulama olarak değerlendirilir (Rawls, 2023, s.116).

İndi ki gol çekdin¹³ eyriliyine,

Gıza da o “üç”den yazasan gerek.

Şair, bir kez yanlış bir karar verdikten sonra, aynı yanlış başka bir kişi için de yapmak zorunda kaldığını itiraf eder. Adaletin bir kere bozulduğunda, bu

¹³ Qol çekmek - İmzalamak

bozulmanın domino etkisiyle devam edeceğine vurgu yapar. Sistemin bir parçasının bozulmasının bütün düzeni etkilediğini simgeler.

Hökm etdim üreye, gıydım vicdana.

İşimi korladı birce yelbeyin.

Yukarıdaki dizelerde şair öğretmenin verdiği kararın vicdanını nasıl rahatsız ettiğini açıkça dile getirir. “Yelbeyin” (kayıracı) öğretmenin tüm işerini karıştırmış ve adaletsizliğe sebep olmuştur.

Menim götürdüyüm bu imtahana

İmtahan demeyin, hagsızlık deyin.

Şair yapılan değerlendirmenin artık bir sınav olmaktan çıktığını, tamamen bir “haksızlık” haline dönüştüğünü dile getirir; okuyucuyu bu döngüyü sorgulamaya, vicdanla yüzleşmeye ve adaletin korunması için bireysel sorumluluk almaya davet eder. Şair, doğru değer biçmenin önemine dikkat çekerek, bu sorumluluğun hafife alınmaması gerektiğini belirtir. M. Weber, toplumdaki bireylerin değer yargılarına dayalı olarak hareket etmelerinin, toplumsal düzenin sağlanmasında ne kadar kritik olduğunu belirtir (Weber, 2012, s.134). Şairin, doğru değer biçmenin önemine dikkat çekmesi, toplumsal adaletin sağlanabilmesi için bireylerin etik sorumluluklarını doğru bir şekilde yerine getirmeleri gerektiğini vurgular.

Mene tapşırdılar şerefli, çetin –

Gıymet vermek kimi bir vezifeni.

Özümden soruram: - Bes sen neyledin?

Gör nece aldılar özünden seni!

Niye tapılmadı o güdret mende,

Verim giymetini, verim her kesin?

Sahsını almasla bir eleyende,

Günahkar serraftır,

almas neylesin? (Vahabzade, 2004, s.173)

Şiirde Dede Korkut imgesi, toplumun manevi lideri ve adaletli bir değer biçen olarak sunulur. Dede Korkut’un insanlara davranışlarına göre isim vermesi, tarihten gelen bir adalet anlayışını yansıtır. Şair, kendini Dede Korkut ile kıyaslayarak, onun gibi adaletli davranmadığını itiraf eder. Şair, “Men vere bilmedim, ay Korkut Dede / Doğru kıymetini burda heç kesin” diyerek, öğrencileri doğru değerlendiremediğine dair itirafta bulunur.

Korkut adamlara ad koyanda da

Ameli düşündü,

Değeri gördü...

Güvenib Dede’den aldığı ada

Herkes o ad ile ömrünü sürdü.

Men vere bilmedim, ay Korkut Dede.

Doğru kıymetini burda hiç kesin.

Korkum ondandır ki cemiyetde de,
 Bunlar kıymetini ala bilmesin.
 Bozultur kaydalar, dağılır nizam,
 Vermesen herkesin öz kıymetini (Vahabzade, 2004, s.173).

Poemanın son kısmında şair, öğretmen ve şairlik kimliklerini bir karşılaştırma içinde ele alır. Şairlik doğuştan gelen bir özellik olarak sunulurken, öğretmenlik zamanla kazanılmış bir meslek olarak görülür. Bu bölümde, şair kendisiyle bir hesaplama içindedir. Şaire göre sanat, hakikati dile getiren bir güçtür. Bu güç, insanlara sadece güzellik ve anlam sunmakla kalmaz, aynı zamanda dünyayı daha doğru bir şekilde görmelerine yardımcı olur. Sanat temizdir ve ihaneti bilmez. L. Goldmann'a göre, sanat, toplumun ideolojik yapılarıyla ilişkilidir ve sanatçılar, toplumda var olan çelişkileri, ideolojik yapıları ve değerleri eleştirerek toplumsal yapıyı dönüştürme gücüne sahiptirler (1960, s.92). Şairin “sanat temizdir ve ihaneti bilmez” ifadesi, Goldmann'ın sanatın doğruluk ve ideolojik saf bir güç taşıdığı görüşüne paraleldir.

Sonrakı gazancıdır müellimliyim,
 Amma şairliyim, öz fitretimdir.
 Burda birleştiler...
 Bu destan benim,
 Özümde özüm şikâyetimdir.
 Sanat, hakikati diyen sen oldun,
 Dünyayı dünyaya gösteren oldun.
 Temizlik - mesleğin, ucalık – Tanrın (Vahabzade, 2004, s.174).

3.1.5. Anlatının Bakış Açısı

Şiirde anlatıcı, olayları öznel bir perspektiften sunar. Bu bakış açısı, okuyucunun anlatıcının duygusal dünyasına doğrudan erişimini sağlar. Poemada anlatıcı, birinci tekil şahıs (“ben”) ağzından konuşur. Anlatıcı, olayları ve duygularını doğrudan kendi perspektifinden aktarmakta, hem dış dünyayı (öğrenciler, sınav ortamı, toplumsal ilişkiler) hem de iç dünyasını (vicdani muhasebe, içsel çatışmalar, ahlaki sorgulamalar) kapsamlı bir şekilde okuyucuya sunmaktadır. Giriş kısmı, şairin öğretmenlik ve şairlik kimlikleri arasında kurduğu dengeyi ifade eder. Şair, bu dizelerde bireysel yaşamıyla şair kimliği arasındaki ilişkiyi açıklarken, aynı zamanda hayatın iki yönlülüğünü ve zamanın kıymetini vurgular. Bu kısa bölümde şair, duygu, görev ve varoluş üzerine derin bir iç hesaplama sunar.

Bir gün müellimem,
 Bir gün şairem.
 Daim bir mecazda ola bilmirem!
 Yarıya bölünür günüm, saatım,
 Vaht benim servetim, sonsuz varımdır.
 Müellimlik – benim günüm, hayatım,

Şairlik – en uca duygularımdır (Vahabzade, 2004, s.161).

3.2. Anlatı Yerlemleri

3.2.1. Zaman

1970 yılında Sovyetler Birliği zamanında kaleme alınmış bu poema, bireysel bir sınavı anlatırken, o dönemin ideolojik baskılarının ve toplumsal zorlamaların bireyde nasıl bir içsel çatışmaya yol açtığını gözler önüne serer. L. Goldmann’a göre, bireysel kaygılar toplumsal bağlamdan ayrılamaz; bir kişinin içsel dünyası, toplumun kolektif bilinç ve kültürel yapısıyla şekillenir (1980, s.67). Şiirde sınav, sadece bir bireyin kişisel mücadelesi değil, aynı zamanda bir toplumun karşılaştığı ideolojik ve kültürel sınavdır. Bu sınav, Sovyetler döneminin zorlayıcı ideolojilerinin ve birey üzerindeki baskılarının bir simgesine dönüşür. Şairin içsel dünyasında yaşadığı kaygılar, yalnızca kişisel değil, toplumsal bir gerçekliğin ve dönemin baskılarının dışavurumudur. 1970’lerin Sovyetler Birliği’ndeki toplumsal yapı, bireylerin her yönüyle denetim altında tutulduğu, düşüncelerinin ve eylemlerinin kontrol edildiği bir düzendir.

3.2.2. Mekân

L. Goldmann’ın yapısalcı yaklaşımında mekân, sadece fiziksel bir yer olarak değil, toplumsal yapılar ve ideolojik güçlerin birey üzerindeki etkilerini dışa vuran bir unsur olarak ele alınır. Şiirde sınav, üniversite binasında geçen bir salonunda gerçekleşmektedir ve bu mekân, bireysel ve toplumsal çatışmaların bir yansımasıdır. Şiirin mekânında, sınav sadece bireysel bir başarı mücadelesi değildir; aynı zamanda toplumsal kayırma, haksızlık ve eşitsizliklerin somut bir simgesidir. Sınav salonu, bireyin toplumsal yapılar ve sınıfsal farklar içinde nasıl eşitsiz bir mücadeleye girdiği, toplumun ideolojik değerlerinin ve baskılarının birey üzerinde nasıl bir etki yarattığını gösterir. Üniversite, bilgi edinme ve kültürel kapital biriktirme alanıdır; ancak bu ortamda kayırma, haksızlık ve belirli bireylerin avantajlı olma durumu, sınavın anlamını dönüştürür.

3.2.3. Kişiler

Şiirde yer alan kişiler, toplumun eğitim kurumları üzerinden yansıtılan bir mikro düzeydeki evreni oluşturur. Başlıca karakterler öğretmen, dört farklı öğrenci tipi ve kayırmacı müdürdür. Öğretmen, idealist bir figürdür; doğruluk, adalet ve sanat gibi yüksek değerlere bağlıdır. Ancak içinde yaşadığı ortamın yozlaşmış yapısı karşısında zaman zaman çaresizlik ve iç hesaplaşma yaşar. Öğretmenlik onun için bir geçim kapısıdır; fakat şiirinde ifade ettiği gibi, şairlik onun öz fitratıdır. Bu iki kimlik arasında gidip gelen öğretmen, değerlerin doğru biçimde takdir edilmediği bir dünyada adil olma sorumluluğuyla yüzleşir.

Öğrenciler dört farklı tipe ayrılır. Birincisi gerçekten çalışkan, bilgili ve yetenekli öğrencilerdir; bunlar hak ettikleri değeri almak isterler. İkinci grup, orta düzeyde çaba gösteren, bazen fırsat kollayan öğrencilerdir. Üçüncü grup, başarısız ama iltimas ve haksız yollarla ön plana çıkan öğrencilerdir. Dördüncü grup ise tamamen vasıfsız olup, eğitim sistemindeki kayırmacılıkla hak

etmedikleri yerlere gelenlerdir. Bu çeşitlilik, toplumdaki adaletsizliklerin ve bireysel değerlerin çarpıtılmasının eğitimde nasıl tezahür ettiğini göstermektedir (Vahabzade, 2004, s.161).

Müdür ise bu adaletsizliğin kurumsal boyutunu temsil eder. Kayırmacı ve çıkarıcıdır; liyakat yerine kişisel ilişkileri ve menfaatleri gözetir. Böylece hem öğrenciler hem de öğretmenler üzerinde yozlaştırıcı bir etki oluşturur. Müdürün tavrı, toplumdaki genel çürümenin eğitimdeki yansımasıdır. Şiirdeki tüm bu karakterler, bir bütün olarak, bireysel değerlerin yok sayıldığı, adaletin ve emeğin göz ardı edildiği bir sistem eleştirisinin taşıyıcılarıdır.

L. Goldmann'a göre, bireyler kendi psikolojik özgünlükleriyle değil, ait oldukları kolektif bilinç yapılarının yansımaları olarak ele alınır (1980, s.92). Bu perspektiften bakıldığında, şiirdeki öğretmen ve öğrenciler, Sovyetler Birliği'nin 1970'li yıllarında egemen olan ideolojik ve sosyo-politik düzenin temsilî taşıyıcılarıdır. Böylelikle kişiler, bireysel özelliklerinin ötesinde, dönemin tarihsel ve toplumsal bilinç yapısının edebî tezahürleri olarak işlevselleştirilmiştir.

Şiirin arka planında yer alan Sovyet eğitim sistemi ise, resmî düzeyde eşitlikçi bir retorik sunsa da pratikte kayırmanın, ayrıcalıklı sınıf çıkarlarının ve ideolojik bağlılıkların belirleyici olduğu bir yapı sergilemiştir. Eğitim kurumları, kültürel ve sosyal sermayenin yeniden üretim mekanizmaları hâline gelmiş; liyakate dayalı ilerlemenin önüne, siyasi bağlantı ve sosyal ağlar geçmiştir. Bu bağlamda şiirdeki kişiler, bireysel bir anlatının sınırlarını aşarak, belirli tarihsel ve toplumsal yapıların eleştirel bir temsil düzlemini kurmakta ve edebiyat aracılığıyla toplumsal gerçekliğin derinlikli bir yeniden inşasını gerçekleştirmektedir.

3.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler

Şiir, Sovyet dönemi Azerbaycan toplumunun yapısal özelliklerini ve bu yapının bireyler üzerindeki etkilerini sanatkârane bir biçimde yansıtmaktadır. Eğitim kurumunda cereyan eden olaylar, toplumsal ilişkilerin temel dinamiklerini ortaya koyar: kayırmacılık, tanıdık ilişkileri ve liyakat ilkesinin ihlali, şiirin merkezî temalarındandır. Pierre Bourdieu'nün "habitus" ve "sembolik sermaye" kavramları şiirsel anlatımda karşılığını bulur. Bourdieu'ya göre eğitim kurumları, sosyal alanlar arasındaki güç mücadelelerinin bir arenası olup, burada bireyler, doğuştan edindikleri habitus doğrultusunda davranırlar. Habitus, bireyin sınıfsal konumuna içkin olan eğilimler bütünüdür. Şiirde, bireylerin başarı ya da başarısızlıkları, yalnızca bireysel çabalarıyla değil, sahip oldukları sosyal sermaye ile de doğrudan ilişkilidir (Bourdieu, 1979, s.101-110). Bu durum, eğitim kurumunda eşitsizliklerin sistematik olarak yeniden üretildiğini göstermektedir. Weber'e göre modern toplumlarda bürokratik yapılanma, liyakat ve nesnellik ilkelerine dayanmalıdır (2012b: s.323). Ancak şiirde tasvir edilen üniversite ortamı, bu ideal tipten sapmış; kayırma ve tanıdık ilişkileri, bürokratik

yapının işleyişinde temel belirleyiciler haline gelmiştir. Eser yalnızca bireysel bir sınav anını anlatmakla kalmamakta; aynı zamanda Sovyet Azerbaycan'ındaki sosyal eşitsizliklerin, sembolik tahakküm ilişkilerinin ve bürokratik yozlaşmanın çok katmanlı bir çözümlemesini sunmaktadır.

3.2.5. Siyasal Düzen

Şiirin arka planını oluşturan Sovyet dönemi siyasal düzeni, yalnızca doğrudan yönetsel uygulamalarla değil, aynı zamanda eğitim kurumları gibi toplumsal alanlar üzerindeki dolaylı etkilerle de kendisini hissettirmektedir. Sovyet ideolojisinin temel amaçlarından biri, toplumun bütün üyelerini sosyalist değerlerle uyumlu bir biçimde biçimlendirmek ve bu doğrultuda eğitim sistemini bir araç olarak kullanmaktır. Ancak pratikte, bu hedefin gerçekleştirilmesi sırasında eşitsizlikler, kayırmacılık ve yönlendirmeye dayalı bir yapı ortaya çıkmıştır.

P. Bourdieu'ya göre eğitim alanı, siyasal iktidarın ideolojik tahakkümünü yeniden ürettiği bir sahadır. Öğrencilerin sahip oldukları sosyal ve kültürel sermaye, onların eğitimdeki başarılarını belirlerken, kayırma gibi uygulamalar, mevcut iktidar ilişkilerinin sürdürülebilirliğini sağlar. Sovyet eğitim sistemi de eşitlik iddiasına rağmen, farklı sınıfsal ve kültürel gruplar arasında ayrıcalıklı erişim alanları yaratarak P. Bourdieu'nün tanımladığı biçimde “sembolik şiddet” üretmiştir (2015, s.32).

Max Weber'in bürokrasi kuramı ise, Sovyet eğitim sistemindeki işleyişini açıklamada tamamlayıcı bir perspektif sunar. M. Weber'e göre modern bürokrasinin ideali, liyakat temelli, kuralların egemen olduğu, nesnel ve rasyonel bir yapılandırma (2012a, s.339). Ancak Sovyetler Birliği'nde, ideal bürokratik model yerini parti üyeliği, sadakat ve tanıdık ilişkileri üzerinden şekillenen bir işleyişe bırakmıştır. Bu sapma, eğitim sisteminde de doğrudan gözlemlenmekte; nesnel değerlendirmeler yerini kayırmaya, rasyonellik ise ideolojik bağlılığa bırakılmaktadır. Şiir, Sovyet siyasal düzeninin birey ve kurumlar üzerindeki belirleyici etkilerini, eğitim sistemi üzerinden görünür kılmakta; bireysel çabanın ve liyakatin yerini, siyasal sadakat ve sosyal ağların aldığı bir toplumsal yapıyı sanatsal bir dille ortaya koymaktadır.

3.2.6. Kültürel ve Ekonomik Düzey

Çarlık Rusya'sı döneminde de Azerbaycan şairleri Seyid Ezim Şirvani, Mirza Elekber Sabir hicivlerinde toplumsal sorunları ele almışlar; B. Vahabzade ise Sovyet dönemi Azerbaycan'ındaki toplumsal sorunlara yönelmiştir. M. E. Sabir'in “Bir Mecliste On İki Kişinin Söhbeti” adlı şiirinde âlim, cahil, vekil ve hekim gibi karakterler aracılığıyla toplumda adaletin yokluğu, eşitsizlikler ve yönetsel bozulmalar irdelenir. Özellikle âlimin “Get'i-ümmid etmişem, yekser bu gövmi atmışam” diyerek umutsuzluk ve toplumdan uzaklaşma duygusunu vurgulaması, bilginin ve erdemli bireylerin toplumda sahip olduğu yerin bozulduğunu ortaya koyar. Aynı şekilde, cahilin “Ortada keyf eyleyib, men hem

merame çatmışam” diyerek ortalıkta gezip tüm isteklerine ulaşması, toplumun yozlaşmış yönlerini daha da belirginleştirir. Vekilin “Haksıza haklı deyip, birçok günaha batmışım” sözleri, hukukun ve adaletin yozlaştığını, bireylerin haklarına saygı gösterilmediğini yansıtır. Hekimin ise “Derdi teşhis etmeyip, gövm-akraba ağlatmışım” şeklindeki itirafı, sağlık alanındaki sorumsuzluk ve ilgisizlikle halkın yaşadığı zorlukları betimler (Sabir, 2004, s.37-38). Bu benzer temalar, *Kıymet* poemasında da eğitimdeki eşitsizliklerin ve kayırma uygulamalarının toplumsal yapıyı nasıl olumsuz etkilediğini ve bireylerin geleceğini nasıl tehdit ettiğini göstermek için kullanılır.

Sovyet ideolojisinin baskın olduğu bir ortamda, kültürel kimliklerin baskılanması ve dönüştürülmesi, şiirin temel eleştiri noktalarından birini oluşturur. Millî değerler, geleneksel kültürel kodlar ve özgün kimlik unsurları, ideolojik yönlendirme ve toplumsal mühendislik faaliyetleri aracılığıyla sistemli bir aşınmaya maruz kalmıştır. Aynı zamanda, bu dönemdeki kayırma uygulamaları, bireylerin toplumsal mobilizasyonunu engelleyerek, eğitim ve kariyer fırsatlarına eşitsiz erişimi beraberinde getirmiştir.

Eser, Sovyet dönemi Azerbaycan'ındaki kültürel yozlaşma, kimlik erozyonu ve kayırma uygulamalarını eleştiren çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Bu yapısal eşitsizliklerin kökeni, P. Bourdieu'nün sembolik şiddet anlayışında, L. Goldmann'ın kolektif bilinç analizinde ve M. Weber'in modernleşmenin kültürel etkileri üzerine geliştirdiği kuramlarda yatan toplumsal düzenin işleyişiyle açıklanabilir. Şiir, bu işleyişin eleştirisini yaparak, Sovyet ideolojisinin yaratmış olduğu baskıcı ortamı, kimlik ve fırsat eşitsizliği ile birlikte sorgulamaktadır.

Şiirde ekonomik düzeyin dolaylı bir şekilde ele alınması, yalnızca bireysel yaşamın zorluklarını değil, aynı zamanda toplumsal yapının derinliklerine kök salmış olan ekonomik eşitsizlikleri ve sınıfsal çatışmaları da yansıtır. Sovyet dönemi Azerbaycan'ında, eğitim gibi sosyal alanlarda ekonomik faktörler önemli bir rol oynamış ve öğretmenlerin ve öğrencilerin davranışlarını, kararlarını ve ilişkilerini şekillendirmiştir. Ekonomik sıkıntılar, bireylerin toplumsal konumlarını belirlerken, aynı zamanda bu konumları yeniden üretmek için kullanılan stratejileri de etkileyen bir faktördür.

P. Bourdieu'ye göre, toplumsal eşitsizlik yalnızca ekonomik kaynakların dağılımıyla sınırlı değildir; aynı zamanda kültürel ve sosyal kaynakların da yeniden üretimiyle ilgilidir. Sovyet döneminde, eğitim alanındaki ekonomik sıkıntılar öğretmenlerin davranışlarını etkileyerek, belirli gruplara daha fazla fırsat tanınmasına, diğerlerinin ise dışlanmasına neden olmuştur. Öğretmenlerin maddi ihtiyaçları, onların öğretim tarzlarını ve öğrencilerle olan ilişkilerini şekillendirirken, aynı zamanda kayırma ve fırsat eşitsizliğinin derinleşmesine yol açmıştır. Bu durum, sınıfsal farkların ve ekonomik güvencesizliklerin, eğitim gibi temel sosyal alanlardaki eşitsizlikleri daha da pekiştirdiğini gösterir. Bourdieu'nün “sembolik şiddet” kavramı, öğretmenlerin ve eğitim sisteminin,

belirli ekonomik ve kültürel kodları doğal ve evrensel olarak kabul ettirmeleri aracılığıyla toplumsal yapıyı yeniden ürettiklerini vurgular (Bourdieu, 2015, s.40).

3.3. Açıklama Aşaması

3.3.1. Anlatının Kaynağı

Poema, ilk bakışta bireysel bir vicdan muhasebesi olarak okunabilir. Ancak, derinlemesine bir analiz yapıldığında, metnin toplumsal yozlaşmanın ve sistemik eşitsizliğin estetik bir yansıması olduğu ortaya çıkar. Kayırma/iltimas, bir kişinin hak etmediği bir konuma, kişisel ilişkiler veya yakınlık yoluyla ulaşmasını ifade eder.

Kayırma/iltimas, Azerbaycan Türkçesinde “tapşırıq”, “tapış”, “xahiş” ve “hörmət” gibi sözcüklerle ifade edilmektedir. Eğitim sisteminde bu olguyu tanımlamak amacıyla, Azerbaycan ve Rus dillerinin etkileşiminden yararlanılarak, Rusça bölümünün öğrencileri arasında “po tapşu” adlı yeni bir ifade türetilmiştir (Əsgərov, 2003, s.44). Kayırıcı/iltimasçıya ise “tanış”, “adam”, “dayı”, “dayday” ve “arxa” gibi adlar verilmektedir. Kayırma/iltimas, kamuoyunda çoğu zaman normal ve olumlu bir davranış biçimi olarak görülmektedir. Ancak bu sosyal olgu, devlet açısından ciddi zararlar doğurur; özellikle orta ve yükseköğretim kurumlarında yaygınlık kazanır. Kayırmacılık, bilmeyene geçerli bir not vermek veya bilgisi yetersiz birine daha yüksek bir not yazmak gibi çeşitli şekillerde kendini gösterir (Əsgərov, 2003, s.44).

Eğitim, bireylerin yetiştirilmesinden toplumsal gelişime kadar geniş bir alanı etkileyen bir yapı olduğundan, bu sistemdeki bozulmaların etkileri hemen ortaya çıkmaz; sonuçlar uzun vadede belirginleşir. Eğitim sistemi, doğası gereği uzun vadeli bir süreçtir ve yapılan müdahalelerin etkileri yıllar sonra hissedilir. Sovyet sisteminin doğasından kaynaklanan yapısal kusurlar, eğitim alanında da belirgindi. Eğitimin içeriğindeki sorunların yanı sıra, rüşvet ve kayırma/iltimas uygulamaları üniversitelerde yaygın bir yolsuzluk ağı oluşturmuştu. Alt düzey memurlar aldıkları rüşvetleri üst kademelere aktarıyor, karşılıklarına çıkan engelleri ise her türlü yolla aşmaya çalışıyorlardı (Khayntsen, 2021, s. 22). Rüşvet ve yolsuzlukla mücadele etmekle yükümlü kurumlar görevlerini layıkıyla yerine getirmediğinde, bu olumsuz süreç daha da hız kazanıyordu.

Bu çarpık düzen karşısında Sovyet yönetimi, 20 Şubat 1962 tarihinde, yolsuzlukla mücadeleye yönelik önemli bir karar almıştır. Bu karar, kamu malının yağmalanması, rüşvet ve kayırma/iltimas gibi uygulamaların devletin siyasal ve ekonomik temellerini tehdit edecek boyutlara ulaşması karşısında geliştirilmiş sert önlemler zincirinin bir parçasıydı. Aynı yıl 29 Mart 1962 tarihinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından yayımlanan “Yolsuzluk ve halk malının yağmalanmasıyla mücadeleyi güçlendirme” başlıklı genelge ile cezai yaptırımların sertleştirilmesi yönünde güçlü bir siyasi irade sergilenmiştir (Astani, 2003, s.53). Bu belgelerde özellikle

ağırlaştırıcı koşullarda rüşvet alan kişilere mal varlığına el konulması ve idam cezası uygulanması gibi ağır yaptırımlara yer verilmiştir. Sovyet Ceza Kanunu'nun 1960 tarihli maddeleri, bu kararname ve genelgeler ışığında yeniden yorumlanarak yolsuzluğun her türlüsüne karşı sıfır tolerans politikası benimsenmiştir. Böylece Sovyet yönetimi yalnızca devlet aygıtının iç işleyişini disipline etmeyi değil, kamu vicdanını da yeniden inşa etmeyi hedeflemiştir.

1980 yılında Azerbaycan'da yükseköğretim sisteminde yaşanan kayırmacılık ve yolsuzlukla mücadele süreci üzerine dönemin Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Haydar Aliyev değerlendirmelerde bulunmuştur. 28 Mayıs 1980 tarihinde düzenlenen “Yükseköğretim Çalışanlarının Toplantısı”ndaki konuşmasında, yükseköğretim kurumlarında tespit edilen sorunları ve bunların giderilmesine yönelik alınan önlemleri ifade etmiştir. Eksiklikleri düzeltmeye, bu eksiklikleri ortadan kaldırmak için mücadele etmeye başladığımızda, ilk adımlarımız arasında dikkatimizi ve çabalarımızı yükseköğretim kurumları üzerinde yoğunlaştırdık. Amacımız, öncelikle yükseköğretim kurumlarının faaliyetlerini mümkün olan en kısa sürede sağlıklı bir yapıya kavuşturmaktır. Bu doğrultuda, öncelikli olarak üniversitelerdeki kabul sınavlarını düzene sokmaya başladık. Açık bir şekilde belirtmeliyim ki, bu süreçte birçok suistimal ve utanç verici durum ortaya çıktı. Giriş sınavlarında en yüksek düzeyde objektiflik ve adalet sağlamak, en iyi gençleri seçerek yükseköğretim kurumlarına almak için gerçek anlamda bir yarışma ortamı oluşturmayı görev edindik. Üniversitelerin akademik kadrolarını, görevine layık olmayan, gerekli bilgi ve ahlaki niteliklere sahip bulunmayan kişilerden; en önemlisi de bize yabancı ideolojik eğilimlerle zehirlenmiş unsurlardan temizlemek amacıyla kapsamlı çalışmalar başlattık (Mərdanov, 2011, s.340).

H. Aliyev'in bu değerlendirmeleri, Sovyetler Birliği'nin 1960'lı yıllardan itibaren uygulamaya koyduğu yolsuzlukla mücadele politikalarıyla paralel bir şekilde, Azerbaycan özelinde de eğitim alanında reform girişimlerinin başlatıldığını göstermektedir. Özellikle üniversite giriş sınavlarında görülen kayırmacılık, tarafdırlık ve usulsüzlüklerin ortadan kaldırılması, eğitim sisteminde liyakat ilkesinin tesis edilmesi bakımından kritik bir mesele olarak ele alınmıştır. Bu kapsamda yalnızca sınav süreçlerinin düzenlenmesi değil, aynı zamanda yükseköğretim kurumlarındaki akademik kadroların bilimsel, etik ve ideolojik açıdan yeniden yapılandırılması hedeflenmiştir. “Bize yabancı ideolojik eğilimlerle zehirlenmiş unsurlar” ifadesi, Sovyet Azerbaycan'ında eğitimin yalnızca akademik bir alan olarak değil, aynı zamanda siyasi ve ideolojik bir mücadele sahası olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Eğitimde kayırmacılık ve yolsuzluk yalnızca bireysel adaletsizliklerin değil, sistemin genel sağlığının bozulmasının da bir göstergesi olarak ele alınmış; bu anlayış dönemin eğitim politikalarına yön veren temel yaklaşımlardan biri olmuştur.

Sovyet döneminde edebiyat, devletin ve ideolojinin sıkı denetimi altındaydı. Parti, belirli bir konuda karar aldıktan sonra Yazarlar Birliğine bu konuda eser yazma talimatı verirdi (Sapiro, 2019, s.51). Yazarlar, ideolojinin talepleri doğrultusunda eserler oluşturmak zorundaydı; çünkü Sovyet rejimi, belirli temalar dışında yazılacak eserleri engelliyordu. Bu nedenle, yolsuzluk, kayırmacılık gibi temalar ancak devletin onayladığı bir çerçevede işlenebiliyordu. Azerbaycan şair ve yazarları da bu dönemde, devletin ideolojik talepleri doğrultusunda rüşvet ve özellikle eğitim sistemindeki kayırmacılık gibi konuları edebî temsiller yoluyla gündeme taşımışlardır. Bu bağlamda, Resul Rza'nın *Yaltag, Damğa* (1964), Fikret Goca'nın *Rüşvethorlar* (2004), Mir Celal'in *Müdafie Vekili, Düşünmek İsteyirem* (2013), Seyfeddin Dağlı'nın *Rüşvetdar* (1978) ile Anar'ın *Şeherin Yay Günleri* (2005) eserleri, dönemin önemli örneklerindendir. Özellikle B. Vahabzade'nin eserleri, bu dönemin ruhunu anlamak açısından ayrı bir öneme sahiptir. Şairin *Meşhur Adam, Vicdan* adlı pyeslerinde eğitim sisteminde yaygınlaşan kayırma/iltimas ve rüşvet temaları derinlemesine işlenmiştir. Vahabzade yalnızca bireysel adaletsizlikleri değil, aynı zamanda bu tür etik dışı uygulamaların toplumun bütün kesimlerinde yarattığı güvensizlik ortamını da gözler önüne sermiştir. B. Vahabzade hem bir eğitimci hem de bir şair olarak, Sovyet sistemindeki yapısal çarpıklıkları kendi gözlemleriyle harmanlamış; adalet, dürüstlük, vicdan ve sorumluluk gibi ahlaki değerlerin kaybının toplumun yalnızca eğitim sisteminde değil, genel yaşam dokusunda da ciddi sarsıntılara yol açacağını vurgulamıştır. Onun poetik dili ve didaktik yaklaşımı, dönemin toplumsal patolojilerini görünür kılmada etkili bir araç işlevi görmüştür.

Azerbaycan edebiyatında kayırma ve iltimas olgusu, halk arasında yaygın kullanılan deyimler ve kavramlar aracılığıyla sıklıkla eleştirilmiştir. Bu bağlamda, adamı olmak ve dayı gibi ifadeler, kayırmacı zihniyetin dildeki yansımaları olarak dikkat çeker. Bu ifadeler, bireyin toplumsal veya mesleki konumunu liyakat yoluyla değil, bir tanıdığın veya nüfuzlu bir kişinin desteğiyle elde ettiğine dair eleştirel bir anlayışı temsil eder.

Anar'ın *Adamın Adamı* adlı komedisinde “adam” kavramı bu bağlamda öne çıkar. Eserde yer alan aşağıdaki satirik mısralar, bireyin toplumdaki başarısının kişisel beceriden ziyade güçlü bir destekçiye sahip olup olmamasına bağlı olduğunu alaycı bir dille ifade eder:

Adamın her işde adamı gerek,
Yoksa açarlar başına min kelek,
Dadına yetmez özü gelse felek... (Anar, 2005, s.68)

Benzer bir biçimde, yine bu eserde geçen ve Azerbaycan Türkçesinde kayırmacılığı ifade eden “dayı” sözcüğü de toplumsal eleştiri aracı olarak kullanılmıştır. Aşağıdaki dizelerde, bireysel yetkinliklerin değersizleştiği ve

yalnızca güçlü bir “dayı”ya sahip olmanın başarı için yeterli sayıldığı ironik biçimde vurgulanır:

İsteyirsen sayın olsun,
Her işde payın olsun,
Ağıl-kamal neye lazım,
Teki zorba dayın olsun.

Baharın var, yayın var,
Kaynana var, kayın var.
İşin onda hod¹⁴ geder

Bileler ki, dayın var (Anar, 2005, s.69).

Bu örnekler, Sovyet döneminde Azerbaycan toplumunda iltimasa dayalı sistemin yalnızca sosyo-politik bir sorun değil, aynı zamanda edebi metinlerin sıkça işlediği kültürel bir mesele olduğunu göstermektedir.

Anar'ın *Şeherin Yay Günleri* adlı eserinde Namık ile Kumru arasında geçen diyalog, yükseköğretime girişte kayırmacılık olgusunu açık biçimde gözler önüne serer. Burada iltimas “tapş” şeklinde ifade edilmiştir. Bu diyalog, bireysel başarının geri planda kaldığı; referans ve nüfuzlu tanıkların ön plana çıktığı bir sistemin işleyişini, toplumsal bir eleştiri olarak sunar.

Kumru şöyle der:

— Ben de geçen yıl üniversiteye başvurdum... Tarih dersinden kaldım. Bilmiyorum, bu yıl başvursam mı, başvurmasam mı? Bu yıl daha iyi hazırlandım ama diyorlar ki “tapş”sız girmek mümkün değil.

Namık şaşkınlıkla sorar:

— “Tapş” nedir?

Kumru hayretle:

— Bilmiyor musun “tapş” nedir!? Yani bu kelimeyi hiç duymadın mı? “Tapş”, birinin araya girmesi, referans olması demek. Şimdi diyorlar ki bir yere “tapşırılmasan”, yani iltimasla yönlendirilmezsen, üniversiteyi kazanamazsın... Öyle değil mi?

Namık:

— Bilmiyorum. Ben kendim kazandım üniversiteyi, iltimasçım olmadı.

Kumru:

— Senin durumun başka. Baban zaten üniversitede çalışıyor. (Anar, 2005, s.141)

Bu diyalog, dönemin yükseköğretim kurumlarına girişte bireysel başarıdan çok; sosyal ilişkilerin ve nüfuzlu kişilerin desteğinin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. “Tapş” olmaksızın başarıya ulaşamayacağına dair yaygın kanaat,

¹⁴ Xod – hızlı, yolunda.

toplumda liyakat ilkesine olan güvenin zayıfladığını ve gençlerin motivasyonunun olumsuz etkilendiğini göstermektedir.

Eserde yükseköğretim sisteminde yaşanan adaletsizlikleri ve liyakatin ihlalini, Kumru karakterinin sözleri aracılığıyla keskin bir toplumsal eleştiriye dönüştürür. Kumru'nun ifadeleri, yalnızca bireysel bir serzeniş değil; dönemin yaygın yapısal çarpıklıklarına işaret eden güçlü bir anlatımdır. Üniversiteye girişte yalnızca bilgi ve başarı değil, aynı zamanda “tapşırık” (iltimas) ve maddi imkânların da belirleyici olduğunu şu sözlerle dile getirir:

— Ama genel olarak şöyle diyorlar — bu artık gizli de değil — üniversite yalnızca iltimasla kazanılıyor. Hatta... (fısıltıyla) bazı yerlerde para da alıyorlarmış... Her puanın bir fiyatı varmış... Bir üniversiteye “kabadayı” ilan asmış: “Tüm kontenjanlar satıldı.” Diyorlar ki... (Anar, 2005, s.141-142)

Bu örnekler aracılığıyla Anar, eğitim sistemindeki fırsat eşitsizliğini, kayırmacılığı ve ahlaki yozlaşmayı gözler önüne serer. Öğrencilerin bilgi ve yetenekleri yerine sosyal çevreleri ve maddi olanaklarıyla değerlendirilmesi, genç bireylerde toplumsal adalete olan inancı zayıflatmakta ve gelecek umutlarını sarsmaktadır.

Böylece, 1962 yılı itibarıyla alınan siyasi ve hukuki kararlar, yalnızca devletin işleyişinde değil, edebî üretimlerde de belirleyici bir etkiye sahip olmuş; şair ve yazarlar, kayırma/iltimas ve yolsuzlukla mücadelede toplumsal bilinç oluşturmaya amaçlayan eserler vermişlerdir. Bu süreç, edebiyat ile siyaset arasındaki dolaylı etkileşimin güçlü bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Eğitimdeki sorunlar, 1952 yılından itibaren yayına başlayan hiciv dergisi “Kırpi” mecmuasında geniş bir şekilde ele alınmış ve bu sorunların toplumsal yansımaları, derginin sayfalarında yer alan keskin ve anlam yüklü karikatürlerle görsel bir şekilde ifade edilmiştir (Nəcəfqulu, 1974).

Aşağıda yer alan Resim 1'de (Nəcəfqulu, 1974, s.17), çocuğun lise diplomasının usulsüz yollarla sağlandığı, ardından üniversiteye girişinin de yine aynı yöntemlerle sağlanmasının talep edildiği aktarılmaktadır. Karikatürde, aile bireyleri eğitim sistemindeki yozlaşmayı sıradanlaştırmakta ve kayırmacılığı toplumsal bir norm gibi yansıtmaktadır. Bu, dönemin eğitim kurumlarında torpil ve aracılığın ne denli yaygınlaştığını ironik biçimde gözler önüne sermektedir.

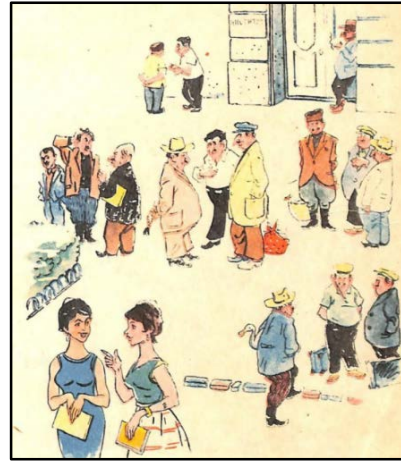
Resim 2'de (Nəcəfqulu, 1974, s.13) ise üniversite sınavlarına giren adayların etrafında yer alan kalabalık bir "taraftar" topluluğu betimlenmiştir. Karikatürde dikkat çeken unsurlardan biri de sınava giren kişilere eşlik eden her bireyin elinde birer hediye bulunmasıdır. Bu durum, sınav süreçlerinde bile bireylerin yalnız bırakılmadığını, sosyal destek adı altında aslında kayırma, rüşvet ve çıkar beklentisinin gölgesinin her an mevcut olduğunu sembolize etmektedir. Bireysel başarı ve liyakat yerine, toplumsal baskı, gösteriş ve destekçi kitlelerinin etkisi hicvedilmekte; eğitim hayatının, bireyin değil çevrenin müdahaleleriyle şekillendiği vurgulanmaktadır.

Resim 3'te (Nəcəfqulu, 1974, s.11) doktora tez savunmalarının akademik liyakat ve bilimsel ölçütlerden ziyade formaliteye indirgenmesi eleştirilmektedir. Karikatür, tezlerin sorgusuz sualsiz ve genellikle oybirliğiyle kabul edilmesi, akademik değerlendirmenin anlamını yitirdiği bir durumu temsil etmektedir. Resimde, jüri üyesinin tez savunması sırasında kürsüde elinde içki badesiyle tasvir edilmesi, akademik sürecin bilimsellikten uzaklaştığını ve yozlaştığını simgelemektedir. Ayrıca, bu yiyecek ve içeceklerin, savunma zamanı aday tarafından 20-25 kişilik savunma komitesine ve jüri üyelerine sunulması, bir usulsüzlük ve etik olmayan bir etkileme biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu durum, akademik savunmanın objektifliğini ve tarafsızlığını tehdit ederken, süreçten beklenen bilimsel ciddiyetin ve tarafsızlığın da ihlali anlamına gelmektedir. Bu imgeler, akademik değerlendirmenin gerçek işlevinden saparak, daha çok sosyal ve kültürel normların etkisiyle şekillenen biçimsel bir süreç dönüşüğünü eleştiren bir sembolizm sunmaktadır.

Resim 4'te (İmamverdiyev, 1974, s.1) “Ne şekilde olsa rüşvet cinayettir, cinayet” sloganıyla yayımlanan afişte, rüşvetin her durumda bir suç olduğu vurgulanmaktadır. Afiş, dönemin anti-rüşvet kampanyalarının bir örneği olarak, toplumda bu tür ahlaki yozlaşmaların bilinçaltında nasıl yer edindiğine dikkat çekmekte ve suçun meşrulaştırılmasına karşı bir toplumsal uyarı niteliği taşımaktadır.

Resim 1: Çocuğun lise diplomasını ben ayarladım, üniversiteye girişini de siz ayarlayın (Nəcəfqulu, 1974, s.17)

Resim 2: Üniversite sınavına girenlerin “tarafatları” (Nəcəfqulu, 1974, s.13)

Resim 3: Böylece tezi oybirliğiyle savunuyoruz
(Nəcəfqulu, 1974, s.11)

Resim 4: Ne şekilde olsa rüşvet cinayettir,
cinayet (İmamverdiyev, 1974, s.1)

3.3.2. Tarihsel Çerçeve

Yapısalcı kuram çerçevesinde “tarihsel çerçeve” başlığı, edebî eserlerde anlatılan olayların tarihsel gerçeklik boyutunun incelendiği bölümdür (Adıgüzel, 2011, s.40). Bu kısımda, eserde anlatılan olayların tarihsel gerçekliklerle olan ilişkisi değerlendirilerek, anlatının toplumsal ve tarihsel boyutu ortaya konulur. Yapısalcı yaklaşım, metni oluşturan yapıların ve bu yapıların işleyiş kurallarının analizine odaklanır; bu bağlamda, tarihsel bağlam, metnin anlamını şekillendiren önemli bir unsur olarak ele alınır.

Poema, 1970’li yıllarda yazılmış olup, Sovyetler Birliği’nin sosyal, kültürel ve politik yapısındaki bozulmanın bir yansımasıdır. Bu dönemde, özellikle rüşvet ve kayırma gibi olgular yoğunlaşmış ve toplumsal yapının her katmanına sirayet etmiştir. 1920’deki Sovyet işgaliyle başlayan süreç, Sovyetler Birliği’nin Azerbaycan’a ekonomik ve kültürel olarak egemen olmasıyla birlikte, toplumsal yapıyı derinden etkilemiş ve özellikle 1970’ler boyunca bu etkiler belirginleşmiştir.

1920’de Sovyetler Birliği’nin Azerbaycan’ı işgal etmesi, yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Sovyet yönetiminin kurulmasıyla birlikte, eğitim ve kültür politikalarında merkeziyetçi bir yapı benimsenmiş ve bu, toplumsal yapıda derin değişikliklere yol açmıştır. Erken Sovyet yıllarında, işçi sınıfı ve köylüler gibi alt sınıflara yönelik iyileştirmeler ve toplumsal eşitlik vaatleri, belirli ölçüde bir eşitlik yaratmış olsa da zamanla bu ideallerin yerini bürokratikleşme almıştır.

1970’li yıllara gelindiğinde, Sovyetler Birliği’nde rüşvet ve kayırma, devlet dairelerinden üniversitelere kadar geniş bir alanda hâkim olmuştur. Eğitim sistemi, bürokratikleşme ile paralel olarak, üst sınıfın çıkarlarını koruyacak

şekilde biçimlenmiştir. Şiir, bu dönemin sosyo-politik yapısını yansıtarak, bu eşitsizlik ve kayırma olgularını estetik bir biçimde eleştirmektedir. 1970'li yıllarda Sovyetler Birliği'nde kayırma ve rüşvet, yalnızca eğitimde değil, aynı zamanda devletin diğer alanlarında da büyük bir sorun olmuştur. Şiir, bireysel bir vicdan muhasebesinin ötesinde, dönemin ekonomik ve politik yapısının nasıl toplumu yozlaştırdığını ve bireyler arasındaki eşitsizliği derinleştirdiğini gösterir.

“Sovyetler Birliği'nin eğitim sistemi, temelde dönemi için oldukça ilerici kabul edilen Alman eğitim modeli üzerine inşa edilmişti. Ancak bu müterakki model, Sovyet ideolojisinin tek tipçi yaklaşımı, merkeziyetçi kontrol mekanizmaları ve kapsamlı kısıtlamalar nedeniyle ciddi biçimde deformasyona uğradı” (Mərdanov, 2011, s.5). Bu deformasyonun sonucu olarak, Sovyet yönetimi döneminde Azerbaycan'da bağımsız bir devlet politikası ve millî ideoloji oluşturulamadı; halkın millî düşüncesinin taşıyıcıları olan on binlerce aydın, temelsiz suçlamalarla itham edilerek ağır cezalara çarptırıldı.

Sovyet hâkimiyetinin tesisinden sonra Azerbaycan'daki halk eğitimi sistemi, sosyalizmin yeni prensipleri ve ideolojisi doğrultusunda yeniden yapılandırıldı. “Bu süreçte Sovyet Rusya'nın genel eğitim modeli esas alındı; toplumda okuma-yazma oranının artırılması temel hedeflerden biri hâline geldi. Birinci ve ikinci kademe okulların yanı sıra, köylü gençlerine yönelik özel eğitim kurumları kuruldu ve ilk Sovyet ders kitapları hazırlandı” (Mərdanov, 2011, s.6). Ancak bu süreçte, “dine karşı mücadele” politikası çerçevesinde, asırlardır varlığını sürdüren klasik Müslüman eğitim kurumları — mektepler ve medreseler — tamamen kapatıldı.

1920 işgalinden sonra Azerbaycan'da, özellikle yükseköğretim alanındaki kilit pozisyonlar çoğunlukla Rus, Ermeni ve Yahudi asıllı kadroların eline geçti. Azerbaycanlıların eğitim ve idari kadrolarda yükselmeleri çeşitli yapay engellerle zorlaştırıldı. Türkiye ve Batı Avrupa'da eğitim görmüş 89 Cumhuriyet öğrencisinden yalnızca 56'sı Azerbaycan'a dönebildi; bunların da 40'ı, 1930'lu yıllardaki siyasi baskılar neticesinde “Almanya adına casusluk” ve “bağımsızlık ideallerine sadakat” gibi gerekçelerle NKVD (Sovyet Gizli Polisi) tarafından tutuklandı ve kurşuna dizildi. Bu süreç, Azerbaycan aydınları arasında ciddi bir kayba neden oldu (Qurban, 2018, s.13; Tahirzadə, 2016, s.153).

1920'de Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte, Azerbaycan'da eğitim sistemi, ideolojik değişikliklerden etkilendi. “Hükümet, proletarya sınıfından öğrencilere öncelik tanıyarak, üniversiteye kabul için sosyal kökeni dikkate almaya başladı. Bu politika, üniversitelere girişte özel hazırlık gereksinimlerini göz ardı ederek, proletaryadan gelen öğrencilere sınavsız kabul hakkı tanıdı” (Mərdanov, 2011, s.309). Ancak bu durum, eğitimde fırsat eşitsizliğine ve akademik kalitenin düşmesine yol açtı. “Aydın sınıfının çocukları, sosyal kökenleri nedeniyle üniversiteye kabul edilmekte zorlanırken, bu tür fakültelerden mezun olanlar, nitelikli eğitim almanın önündeki engelleri

aşamayarak sistemin çürümesine neden oldu” (Azadəliyeva, 2012, s.231). Bu süreç, Azerbaycan eğitim sisteminin ideolojik temellere dayalı olarak yozlaşmasını gösteren bir örnektir.

1920’li yıllarda Azerbaycan’da işçi fakültelerinin kurulması ve işçi-köylü gençlerin sınavsız, diplomasız yükseköğretime kabulü, başlangıçta sosyal adalet ve eğitimde fırsat eşitliği sağlama amacı taşımıştır (Azərbaycan tarixi, 2008, s.206). Ancak bu uygulama uzun vadede eğitim sisteminde ciddi yapısal sorunlara yol açmıştır. Yetersiz akademik hazırlığa sahip bireylerin üniversiteye girmesi eğitim kalitesini düşürmüş, diploma bilgi ve yetkinliğin göstergesi olmaktan çıkarak biçimsel bir belgeye dönüşmüştür.

Siyasi sadakat ve sınıfsal köken, akademik liyakatten daha belirleyici hâle gelmiş, bu durum kayırmacılık ve adam kayırma kültürünün yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Liyakat yerine sosyal ve siyasi bağlantıların ön plana çıkması, nitelikli bireylerin sistem dışında kalmasına ve yetersiz kadroların önemli mevkilere gelmesine neden olmuştur. Bu süreç, akademik çevrelerde bağımsız düşünce ve bilimsel metodolojinin zayıflamasına, eğitimde ve yönetimde verimliliğin ciddi biçimde azalmasına yol açmıştır. 1920-1930’lu yıllarda uygulanan eğitim politikaları, kısa vadede sosyal hareketliliği artırsa da uzun vadede Azerbaycan’ın bilimsel gelişimini ve eğitim sisteminin kurumsal sağlamlığını olumsuz etkilemiştir.

1930’lu yılların sert yasaları ve Stalin’in “sınıf mücadelesinin keskinleştirilmesi” teorisi doğrultusunda alınan eğitim kararları, demokratik geleneklerin gelişimini engelledi ve arzu edilmeyen yeni yönelimlerin doğmasına yol açtı. Parti kontrolünü güçlendiren metodolojik programlar aracılığıyla eğitim sürecine doğrudan müdahale edildi; millî değerler sistematik biçimde geri plana itildi, sahte bir enternasyonalizm anlayışı ön plana çıkarıldı ve eğitim müfredatı tamamen Sovyet ideolojisine tabi kılındı. 1930’lardan itibaren eğitim alanında sistematik bir bozulma gözlemlendi. Sovyet eğitim sisteminde liyakatin geri plana itilmesi, rüşvet ve kayırmacılığın yaygınlaşmasına zemin hazırladı. Merkezî bürokrasi altında şekillenen aşırı kapalı ve kontrolcü yapı, bireylerin bilgi ve yeteneklerinden ziyade ideolojik sadakatlerini ve kişisel bağlantılarını ön plana çıkardı. Sosyal adaletsizlikler, sınıfsal ayrımcılıklar ve ekonomik zorluklar, bireyleri iyi bir eğitim veya prestijli bir kariyer için gayri resmî yöntemlere başvurmaya zorladı; rüşvet ve kayırma olağan uygulamalar hâline geldi. Bu olumsuzluklar Azerbaycan’da daha belirgin bir şekilde yaşandı. Moskova tarafından desteklenen Ermeni ve Rus kadroların yerli Azerbaycanlılar karşısında üstün konuma getirilmesi, millî kadroların fırsat eşitliğinden mahrum bırakılmasına yol açtı. “Eğitim ve kamu yönetiminde yetkinlik yerine siyasi sadakat ve kişisel ilişkilerin belirleyici olması, toplumda köklü bir güvensizlik atmosferi yaratarak millî kimliğin zayıflamasına katkıda bulundu” (Mərdanov, 2011, s.5).

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'daki eğitim sistemi, başlangıçta toplumsal kalkınmayı hedefleyen bir model üzerine kurulmuş olmakla birlikte, zamanla ideolojik müdahaleler, siyasi baskılar ve yapısal adaletsizlikler nedeniyle asli işlevinden uzaklaşmıştır. Rüşvetin ve kayırmanın sistemik bir sorun hâline gelmesi, eğitimde fırsat eşitliğini ortadan kaldırmış; milli kimlik ve kültürel değerlerin zayıflamasına yol açmıştır. Millî aydınların bastırılması ve liyakatin yerini siyasi sadakatin alması, Azerbaycan toplumunun kültürel ve entelektüel gelişimini uzun vadede olumsuz yönde etkilemiştir.

Sovyet eğitim sisteminde rüşvet ve kayırmacılığın yaygınlaşmasının temel sebebi, sistemin liyakatten ziyade ideolojik sadakati ve sosyal kökeni öncelikli kriter olarak benimsemesiydi. Eğitim kurumlarına giriş ve terfi süreçleri, bireysel yetenek ve bilgi düzeyinden çok, proletarya kökeni ve partiye bağlılık gibi siyasi ölçütlere dayandırılmıştı. “Kapalı bürokratik yapı, şeffaflık eksikliği ve sınırlı hesap verebilirlik, idari keyfiliği artırarak kişisel ilişkiler ve çıkar ağlarının oluşmasına zemin hazırladı” (Azadeliyeva, 2012, s.230). Özellikle yükseköğretim kurumlarına girişte yaşanan yoğun rekabet, rüşvet ve kayırmacılığı sistematik bir sorun hâline getirdi. Böylece, Sovyet eğitim sistemi, ideolojik hedefler uğruna eğitimin niteliğini zayıflatarak adaletsizliği kurumsallaştırdı.

Bu bağlamda, Sovyet eğitim sisteminden miras kalan rüşvet ve kayırmacılığa dayalı işleyişi ortadan kaldırmak, Ebulfez Elçibey iktidarının (1992-1993) öncelikli hedeflerinden biri hâline gelmiştir. Bu çerçevede, 13 Ağustos 1992 tarihinde yayımlanan “Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek ve Orta İhtisas Eğitim Kurumlarına Kabul Kuralları” (1992) başlıklı düzenleme, E.Elçibey'in uzun süredir savunduğu test usulüyle üniversiteye giriş sisteminin hayata geçirilmesini öngörmektedir. Söz konusu reform, yükseköğretime geçişte liyakat ilkesini esas almayı, rüşvet ve kayırmacılığı ortadan kaldırmayı ve toplumsal adaletin tesisine katkı sağlamayı amaçlamıştır (Tahirzadə, 2001, s.87-88).

3.3.4. Simgesel Çözümleme

Simge, bir edebî eserde belirli bir anlamı veya kavramı temsil etmek amacıyla kullanılan, somut bir nesne, kişi, olay veya kavramdır. Simge, doğrudan bir şeyin kendisini ifade etmek yerine, o şeyin anlamını derinleştirir veya farklı bir biçimde ortaya koyar. Edebiyat dilinde simge, genellikle soyut düşünceleri, duyguları veya toplumsal olguları somut bir nesne ya da imge ile ifade etmek için kullanılır. Simge aracılığıyla yazar, okuyucusuna yalnızca yüzeydeki anlamı değil, daha derin, çok katmanlı anlamları da iletmeye çalışır. Simge kullanımı, edebiyat eserlerinde anlamın zenginleşmesine olanak tanır ve okuyucuya farklı yorum ve algılama olanakları sunar. Ayrıca, simge; bir karakterin, olayın ya da durumun karmaşık doğasını açığa çıkarma, bir temayı daha etkili bir biçimde vurgulama veya soyut bir kavramı daha somut bir biçimde betimleme işlevi görür.

Şiirdeki simgeler, şairin içsel yolculuğunu ve toplumsal çatışmalarını derinlemesine yansıtır. Öğretmen, toplumsal sorumluluğun ve bireysel gelişimin temsilcisi olarak, yalnızca bilgi aktarıcısı değil, aynı zamanda kültürel mirası ve ahlaki değerleri gelecek nesillere taşıyan bir figürdür. Şair, yaratıcılığın ve bireysel sorgulamanın sembolüdür; kelimelerle toplumsal normlara eleştirel bir bakış açısı sunarak bireyin içsel dünyasında özgürlük alanı açar. Gözler, içsel ve dışsal dünyalar arasındaki gözlem penceresini temsil eder, bireysel duygularla toplumsal algının birleştiği bir nokta olarak işlev görür. Gölge, kimlik kaybı ve bağımlılığın simgesidir; bireyin kendi emeğiyle var olamayıp başkasının sağladığı imkânlarla sığınmasını ve böylece özgürlüğünü kaybetmesini ifade eder. Kalp, duygusal gücün ve yaratıcı potansiyelin kaynağıdır; sevgi, bağlılık ve ahlaki değerlerin merkezidir. Sınav, hayatın ve toplumun bireye sunduğu sürekli değerlendirme süreçlerinin metaforudur; hem öğretmenin öğrenciye yönlendirdiği bir değerlendirme hem de bireyin toplumsal değerini bulma mücadelesinin simgesidir. Çerağ, aydınlanma ve bilginin sembolüdür; bireysel ve toplumsal bilinçlenmeyi temsil eden bir ışık kaynağıdır. Yanmak, içsel çatışmalar ve hedeflere ulaşma mücadelesinin sembolüdür; bireyin duygusal ve ruhsal mücadelesini yansıtarak, karşılaşılan zorluklar karşısında gösterilen tutku ve azmi simgeler. Bu simgeler, şairin eğitim ile sanat arasındaki derin ilişkiyi ve bireysel kimlik inşası ile toplumsal yapının çatışmasını ustaca işler.

Kıymet poemasında bireysel vicdan ile toplumsal baskı arasındaki çatışma, güçlü bir simgesel yapı içerisinde işlenmiştir. Vahabzade, öğretmen figürü üzerinden yalnızca bireysel etik bir sorgulama yapmakla kalmamış; aynı zamanda dönemin toplumsal değerler sistemine yönelik keskin bir eleştiri de sunmuştur. Bu yönüyle eser, bireysel trajedi ile toplumsal yapının organik ilişkisini görünür kılar. Lucien Goldmann'ın yapısalci-sosyolojik kuramı bağlamında değerlendirildiğinde, *Kıymet* yalnızca bir bireyin vicdan mücadelesi değil, aynı zamanda bir toplumun vicdanının da ifadesi olarak okunabilir.

Sonuç

Bahtiyar Vahabzade'nin *Kıymet* poemasının analizi, eğitimdeki kayırma ve kayırmanın bireyler ve toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini derinlemesine ortaya koymuştur. Yazar hem bir öğretmen hem de bir şair olarak, eğitimdeki kayırmacılığı ve adaletsizliği kendi gözlemleriyle harmanlayarak dile getirmiştir. Vahabzade, Sovyet döneminde Azerbaycan'daki eğitim sisteminin yozlaşmış yapısına tanıklık etmiş ve bu deneyimlerini edebî bir dilde yansıtmıştır. Öğretmen olarak yaşadığı içsel çatışmalar ve bu çatışmaların toplumsal boyutları, onun şiirlerinde derin bir iz bırakmıştır. Vahabzade'nin sanatın, toplumsal gerçekleri ortaya koymak, adaletsizlikleri ve eşitsizlikleri dile getirmek için en güçlü araç olduğunu düşündüğünü gösterir.

İncelemiş olduğumuz bu poema, Sovyet dönemi Azerbaycan eğitim sisteminde ortaya çıkan yapısal çarpıklıkları ve bu çarpıklıkların birey ve toplum

üzerindeki yıkıcı etkilerini sosyolojik bir duyarlılıkla ele alan nitelikli bir edebî metin olarak öne çıkmaktadır. Şairin öğretmenlik deneyimiyle beslenen gözlem gücü, poemayı sadece sanatsal bir metin olmaktan çıkararak derin bir toplumsal eleştiri zeminine taşımaktadır. Lucien Goldmann'ın genetik yapısalcılık yöntemi temel alınarak yapılan çözümlemelerde, eğitim sisteminde liyakat yerine kayırmacılığın egemen olduğu, bireysel emek ve adaletin sistematik biçimde göz ardı edildiği görülmektedir. Pierre Bourdieu'nün sosyal sermaye kavramı ve Max Weber'in otorite ve liyakat anlayışları, şiirde yer alan eleştirel söylemin sosyolojik dayanaklarını güçlendirmiştir.

Poema, Sovyetler Birliği dönemindeki eğitim politikasının yalnızca pedagojik düzeyde değil, aynı zamanda ideolojik ve politik boyutlarıyla da değerlendirilmesi gerektiğini gözler önüne sermektedir. 1920'lerden itibaren kurulan Sovyet eğitim sistemi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde yurt dışında eğitim almış, yüksek nitelikli aydınları ve uzman kadroları tehdit olarak görmüş; 1930'lu yıllarda uygulanan siyasi tasfiyeler sonucunda bu entelektüel sınıfın önemli bir kısmı infaz edilmiş, sürgün edilmiş veya sistem dışına itilmiştir. Bu süreç, millî kadroların sistematik olarak yok edilmesine ve Sovyet ideolojisine mutlak bağlı, biçimsel eğitimden geçmiş ama nitelik açısından yetersiz öğretmen kadrolarının yetiştirilmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle proletarya sınıfından gelen bireylerin sınavsız biçimde yükseköğretim kurumlarına kabul edilmesi, eğitimde eşitlik iddiası altında sistemin niteliğini zedelemiş; pedagojik liyakat yerine sınıfsal kökenin esas alınması, eğitimdeki standartların hızla düşmesine yol açmıştır. Bu yapay eşitlik anlayışı, eğitimde fırsat eşitliğini değil, fırsatların keyfi dağılımını doğurmuş ve sürdürülebilir bir eğitim sisteminin temellerini zayıflatmıştır.

Kıymet poeması, tüm bu tarihsel bağlamları arka planda barındırarak, eğitimdeki kayırmacılık ve liyakatsizliğin bireyin vicdanını nasıl zedelediğini ve toplumda yapısal bir yozlaşmaya nasıl yol açtığını anlatmaktadır. Şairin bireysel iç çatışmaları üzerinden aktarılan bu eleştiri, aslında toplumsal vicdanın bir yansıması olarak okunmalıdır. Eğitimde adaletin yokluğu, yalnızca kişisel mağduriyetler üretmekle kalmamakta; aynı zamanda geleceğin şekillenmesini de tehdit eden yapısal bir risk oluşturmaktadır. Bu durum, eğitimin uzun vadede sürdürülebilirliğini ortadan kaldırmakta, toplumsal güveni aşındırmakta ve kurumsal meşruiyeti zayıflatmaktadır.

Sonuç olarak, eser sadece dönemin eğitim sorunlarına değil, aynı zamanda evrensel düzeyde adalet, liyakat ve etik sorumluluk meselelerine dikkat çeken önemli bir metindir. Eserde vurgulanan kayırmacılık, sistemsiz yozlaşmanın yalnızca eğitim alanıyla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda toplumun değerler sistemini çökerten bir olguya dönüştüğünü açık biçimde göstermektedir. Bu nedenle, B.Vahabzade'nin poeması, eğitimin sürdürülebilirliği açısından adaletin vazgeçilmez bir ilke olduğunu vurgulayan güçlü bir edebî-sosyolojik tanıklıktır.

Eğitim sisteminin kalıcılığı ve toplumsal ilerleme için liyakat, hakkaniyet ve etik değerlere dayalı bir yapılanma şarttır; aksi hâlde, bireysel hayal kırıklıkları zamanla kitlesel çöküşlere evrilir.

Hakem Değerlendirmesi: Kır hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, S. (2011). Bahtiyar Vahabzade'nin şiirinde millet, vatan ve dil. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (31), 63-74.
- Akimova, E. (2014). Janrın qürubu, yoxsa ədəbi laqeydliyimiz. *525-ci qəzet*. 28 aprel, s.12.
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*. Dergâh Yayıncılık.
- Anar. (2005). *Şəhərin yay günləri*. Əsərlər (V cild). Bakı: Nurlan.
- Astanin, V. V. (2003). *Bor'ba s Korruptsiyey v Rossii XVI–XX vekov: Razvitie sistemnogo podkhoda*. Moskva: Rossiyskaya Kriminologicheskaya Assotsiatsiya.
- Aydoğan, İ. (2016). Türk eğitim sisteminde kayırmacılık: Kayırmacılık ve patronaj. *Eğitim Politikaları Analizi ve Stratejik Araştırmalar*, 4(1), 19-35.
- Azərbaycan tarixi. (2008). Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı: Elm.
- Azadəliyeva, Ş. (2012). *Azərbaycanda ali pedaqoji təhsilin təşəkkülü və inkişafı: 1920-1991-ci illər*. Bakı: Elm və təhsil.
- Dağlı, Seyfəddin. (1978). *Şəkərlilər: Povest və hekayələr*. Gənclik.
- Durkheim, E. (2016). *Ahlak eğitimi* (O. Adanır, Çev.). Say Yayınları.
- Durkheim, E. (2014). *Toplumsal işbölümü* (Ö. Ozankaya, Çev.). İletişim Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (2011). *Türk Dünyası üzerine incelemeler*. Akçağ.
- Əsgərov, Ş. (2003). *Təhsilimiz dünən, bugün, sabah*. Azərbaycan Nəşriyyatı.
- Xəlilov, B. (2014). *Bəxtiyar Vahabzadənin pedaqoji görüşləri*. Bakı Çap Evi.
- Qoca, F. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
- Qurban, T. (2018). *Yüz tələbə, yüz tale*. Bakı: Şur.
- Fitzpatrick, S. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press.
- Goldmann, L. (1966). *Sciences humaines et philosophie*. Paris: Gallimard.

- Goldmann, L. (1977). *Cultural creation in modern society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Goldmann, L. (1980). *Essays on method in the sociology of literature* (W. Q. Boelhower trans.). St. Louis: Telos Press.
- Goldmann, L. (2005). *Roman sosyolojisi* (A. Erkey, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İmamverdiyev, Q. (1974). *Nə şəkildə olsa rüşvət cinayətdir, cinayət* (İzomaterial, Afiş).
- Rəssam Z. İsmayılova. Bakı: Azərbaycan SSR Bədii Fondunun İstehsalat Yaradıcılıq Kombinatı.
- Khayntsen, Dzh. (2021). *Iskusstvo vzyatki. Korruptsiya pri Staline 1943–1953*. Moskva: Politicheskaya Entsiklopediya.
- Ledeneva, L. V. (1998). *Russia's economy of favours: Blat, networking and informal exchange*. Cambridge University Press.
- Məhərrəmli, Qulu. (2018). *Azərbaycan Dilinin Frazеologiya Lüğəti*. Altun Kitab.
- Mərdanov, M. (2011). *Azərbaycan təhsil tarixi (II cild: 1920-1991-ci illər)*. Bakı: Təhsil.
- Mir Cəlal. (2013a). *Əsərləri. 5 cildə. III cild*. Bakı: Adiloğlu.
- Mir Cəlal. (2013b). *Əsərləri. 5 cildə. IV cild*. Bakı: Adiloğlu.
- Moran, Berna. (2018). *Edebiyat kuramları ve eleştirisi*. İletişim Yayınları.
- Nəcəfqulu. (1974). *Karikatura, yumor və şarjlar kirpinin albomu [İzomaterial]*. Bakı.
- Rawls, J. (2023). *Bir adalet teorisi* (V. A. Coşar, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Rza, R. *Duyğular düşüncələr*. Azərnəşr, 1964.
- Sabir, M. Ə. (2004). *Hophopnamə* (İki cildə, I cild). Bakı: Şərq Qərb.
- Sapiro, G. (2019). *Edebiyat sosyolojisi* (E. C. Gürçan, Çev.). Doğubatı Yayınları.
- Tahirzadə, Ə., Tahirli, O. (2016). *Azərbaycan Cümhuriyyəti Tələbələri: Tarixi Arayış, Bəlgələr, Yaşamlar*. Bakı: TEAS Press.
- Tahirzadə, Ə. Ş. (2001). *Prezident Elçibəy*. Bakı: Yeni Müsavat.
- Vahabzadə, B. (2004). *Seçilmiş Əsərləri*. İki cildə. II cild (Poemalar). Öndər Nəşriyyatı.
- Vahabzadə, B. (2015). *Bibliografiya*. tərt. ed.: M. Vəliyeva, S. Əsədova, G. Misirova. Zərdabi LTD.
- Vahabzadə, B. (1980). *Pyeslər*. Gənclik.
- Vahabzadə, B. (2008). *Əsərləri*. On iki cildə. IV cild (1970-1979). Elm Nəşriyyatı.
- Vahabzadə, B. (2009). *Əsərləri*. On iki cildə. IX cild (Mərsiyə-Rekviyem, hekayələr, pyeslər, tele-radio pyeslər). Elm Nəşriyyatı.
- Yusifovlu, R. (1998). *Azərbaycan poeması: Axtarışlar və perspektivlər: XX əsr Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri*. Elm.
- Weber, M. (2012a). *Ekonomi ve toplum* (L. Boyacı, Çev., 1. cild). İstanbul: Yarın Yayınları.
- Weber, M. (2012b). *Ekonomi ve toplum* (L. Boyacı, Çev., 2. cild). İstanbul: Yarın Yayınları.

EXTENDED SUMMARY

This study aims to conduct a sociological interpretation of Bakhtiyar Vahabzadeh's poem *Kıymet*, written in 1970, focusing on the systemic favoritism and nepotism prevalent in the Azerbaijani educational system during the Soviet era. The main objective of the research is to explore how the poet critiques issues of injustice, lack of meritocracy, and ethical corruption in the educational field, and to demonstrate how these criticisms align with various sociological theories, primarily Lucien Goldmann's genetic structuralism. By examining *Kıymet* through this theoretical lens, the study seeks to highlight how Vahabzadeh's literary work serves not only as an artistic creation but also as a vehicle for social criticism and the exposure of structural deficiencies that transcend the historical period and resonate with contemporary educational challenges.

Despite the Soviet Union's ideological framework promoting equality and progress on the surface, the educational system it established was deeply rooted in structural distortions and injustices. These systemic deficiencies were particularly apparent in practices that prioritized personal connections and favoritism over merit and competence. B.Vahabzadeh's poem *Kıymet* offers a profound critique of these practices, illustrating how they lead to individual disillusionment and contribute to the broader societal decay. The poem vividly portrays how the disregard for individual talent and effort in favor of unjust privileges erodes the individual's trust in both society and the system itself. In doing so, Vahabzadeh articulates the far-reaching psychological and social consequences of systemic corruption, highlighting how nepotism undermines not only the educational process but also the moral and ethical fabric of society.

The study adopts Lucien Goldmann's genetic structuralism as its primary theoretical framework, which posits that literary works reflect the collective consciousness shaped by the socio-historical context in which they emerge. This approach enables the analysis of *Kıymet* in terms of the relationship between the individual and society, exploring how personal experiences of frustration and disappointment are inherently connected to broader structural problems. Additionally, the research integrates supporting theoretical perspectives to deepen the sociological reading of the poem. Pierre Bourdieu's concept of social capital is employed to illustrate how educational inequalities are reproduced through nepotism, maintaining and reinforcing existing social hierarchies. Max Weber's theories of authority and meritocracy are used to demonstrate how injustices within the educational system are institutionalized through bureaucratic structures and power relations. John Rawls' theory of justice highlights how nepotism violates the principle of equal opportunity, threatening both individual rights and societal welfare. Emile Durkheim's concepts of social order and norms help in understanding how educational injustices disrupt social cohesion and compromise collective consciousness. Within this theoretical framework, the poem's themes are systematically examined, focusing on how nepotism in education influences the broader social structure.

The analysis reveals that *Kıymet* is not merely an expression of individual disappointment but also a reflection of the profound structural problems embedded in the educational system of the time. The poem illustrates how the replacement of meritocracy by nepotism leads to feelings of hopelessness, worthlessness, and alienation among individuals. These personal reactions, in turn, contribute to a widespread moral decay within society, laying the groundwork for a social disintegration that threatens the future

of the community. B.Vahabzadeh's critique extends beyond individual grievances, providing a powerful commentary on the dangers of systemic injustice in hindering social progress and development. The poet articulates the risks posed by the erosion of merit-based systems, arguing that favoritism not only marginalizes deserving individuals but also destabilizes the entire social structure by fostering an environment of cynicism, distrust, and disengagement.

The study concludes that Bahtiyar Vahabzadeh's *Kıymet* presents a profound examination of the relationship between the individual and society, revealing how personal experiences of injustice are deeply intertwined with broader social distortions. Vahabzadeh emphasizes that ensuring justice in education is not only essential for individual success but also forms the cornerstone of societal health and development. Through the narrative of an individual student's failure and disillusionment, the poem offers a universal critique of injustice and the absence of meritocracy in education systems. Consequently, the work transcends its historical context, offering timeless messages relevant to contemporary educational systems worldwide.

Vahabzadeh's poem serves as a powerful sociological tool that exposes the effects of systemic favoritism on both individuals and society. It highlights the risks posed by the lack of justice in the education system, particularly the erosion of individuals' trust in society and the uncertainty regarding the future of the community. By combining personal experiences of frustration with universal criticisms of systemic injustice, Vahabzadeh presents a striking portrayal of the conflict between the individual and society and the profound sociological consequences this conflict entails. His work underscores the imperative of establishing merit-based, equitable, and ethical structures within the education system, cautioning that the neglect of these principles leads not only to individual disillusionment but also to the gradual disintegration of society as a whole

İdil-Ural’a Çarlık Misyoner Matbuatı Gözünden Bakmak:

Pravoslavni Blagovestnik Dergisi ve Rus-Tatar Rekabeti

The Volga-Ural Region through the Eyes of the Tsarist Missionary Press: The Pravoslavni Blagovestnik Journal and the Russian-Tatar Rivalry

Emre ÖZSOY (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü,
emreozsoy206@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6803-5099

Özet

Çarlık idaresi, Kazan Hanlığının işgalinin ardından İdil-Ural’da büyük ölçekli bir misyonerlik faaliyetine girişti. Devlet-kilise ortaklığı ile yürütülen bu sürecin ilk yıllarında cebri yöntemlere başvurulmakla birlikte istenilen sonucun alınamaması yeni metotları doğurdu. Bu kapsamda özellikle on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde eğitim üzerine temellendirilmiş yeni uygulamalar kendisini gösterdi. Bu yeni misyonerlik programında İdil-Ural bölgesi özelinde kısaca iki şey üzerinde yoğunlaşıldı. İlki; Müslüman unsurların (daha çok Tatarların) her türlü faaliyetlerini kısıtlamak, ikincisi; gayri-Rus halkların İslamlaşmasını önlemek ve onları Ruslaştırıp samimi bir Ortodoks’a dönüştürmek. Bu amaca yönelik olarak; misyoner okulları ve cemiyetler açmak, yerel dilde eğitim vermek ve çeviri çalışmaları yapmak, misyonerleri her yönden eğitmek ve Ortodoks inancına dayalı yayınlar çıkarmak gibi çok sayıda araca başvuruldu. Bu kapsamda ortaya çıkan yayınlardan biri de “Pravoslavni Blagovestnik” oldu. Bu makalede; Rus Ortodoks Misyoner Cemiyeti’nin yayın organı “Pravoslavni Blagovestnik dergisi üzerinden, Rus misyonerlik hareketinin, İdil-Ural’daki gayri-Rus halkları Ruslaştırılma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde, Müslüman Tatarlarla giriştiği mücadelesi ele alınmaktadır. Çalışmada, devlet ve kilise iş birliği ile yürütülen misyonerlik programından istenilen sonuca ulaşamadığı, Tatar toplumunun ve dolayısıyla İslâm inancının İdil-Ural’da bir rakip olarak ortaya çıktığı, çevresindeki gayri Rus halkları dil, kültür, eğitim, matbuat ve ekonomik alanda etkisi altına alarak “Müslüman Tatar’a” dönüştürdüğü görülecektir.

Anahtar kelimeler: Pravoslavni Blagovestnik, İdil-Ural Tatarları, Rus Misyonerliği, Nikolay İlminski, Çarlık Rusya

Abstract

The Tsarist administration launched a large-scale missionary activity in the Volga-Ural region following the occupation of the Kazan Khanate. Although coercive methods were used in the early years of this process, which was carried out as a state-church partnership, the failure to achieve the desired results led to new methods. In this context, especially the nineteenth century witnessed the emergence of new educational practices aimed at

Atf / Citation: Özsoy, E. (2025). İdil-Ural’a Çarlık misyoner matbuatı gözünden bakmak: Pravoslavni Blagovestnik dergisi ve Rus-Tatar rekabeti. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 175-204. <https://doi.org/10.32449/egdetid.1660230>

redefining the role of education within society. Under this new missionary program, two primary objectives were pursued in the Volga-Ural region. The first was to suppress the activities of Muslim communities, particularly the Tatars; the second was to prevent the Islamization of non-Russian populations by promoting their Russification and conversion to Orthodox Christianity. To achieve these goals, a variety of instruments were employed, including the establishment of missionary schools and societies, the provision of education in local languages accompanied by translation efforts, the comprehensive training of missionaries, and the publication of materials grounded in Orthodox doctrine. One of the publications that emerged within this scope was “Pravoslavnii Blagovestnik”. This article examines the struggle of the Russian missionary movement with the Muslim Tatars in the Russification and Christianization activities of the non-Russian peoples in Volga-Ural through the publication organ of the Russian Orthodox Missionary Society, “Pravoslavnii Blagovestnik” magazine. This study will demonstrate that the missionary program—implemented through the collaboration of the state and the Church—ultimately failed to achieve its intended goals. Instead, Tatar society, and by extension the Islamic faith, emerged as a formidable alternative in the Volga-Ural region. By exerting influence over the surrounding non-Russian populations in areas such as language, culture, education, the press, and the economy, the Tatars effectively facilitated the transformation of these communities into “Muslim Tatars”.

Keywords: Pravoslavnii Blagovestnik, Volga-Ural Tatars, Russian Missionary, Nikolay Ilminsky, Tsarist Russia

Giriş: İdil-Ural’da Rus Misyon Hareketi ve İlminski Metodu

Kazan Hanlığının işgali, Rus devleti ve kilisesi karşısına “ideal tebaa” yaratma anlayışlarına uygun olarak yeni bir saha ortaya çıkarmış oldu. Her iki otorite de karşılarında büyük bir kısmı gayri-Rus (inorodets) olan ve Hristiyan inancını taşımayan, aksine rakip ya da düşman olarak görülecek “İslâm” inancına mensup unsurları buldular. Dolayısıyla Aziz Guriy ve çalışma arkadaşları Varsonof ve German’ın, Kazan Piskoposluğu aracılığıyla Hristiyan Ortodoks inancıyla bütünleşmiş bir toplum inşa etme işine girişmeleri fazla uzun sürmedi. Piskoposluğun sınırlarını Kazan, Astarhan ve Simbir bölgeleri oluşturmakla birlikte ilerleyen yıllarda değişimler de oldu. 1783 yılına gelindiğinde ise piskoposluk bölgesindeki 38 şehirde 1117 kilise yer alıyordu (İznoskov, 1908a, s. 148,149; Mateeva, 2013, s. 178,179). IV. İvan elbette bu sürece kayıtsız kalmadı ve kendisinden sonrakilerin çoğu tarafından kabul edilecek bir fikir ortaya koydu; o, Hristiyanlaştırma konusunu Tanrının verdiği bir görev olarak düşünüyordu ve bu sorumluluğu ciddi şekilde üstlenmekten çekinmedi. Başpiskopos Guriy, Kazan’a gittiğinde keşişlerden bir kısmını okullarda öğretmenlik yapmaları için görevlendirdiğini bildirdiğinde IV İvan; “Tanrının saf ve temiz sözleriyle kalbin, ruhları ebedi meskene öğretiyle topladıklarını bağırdığını” dile getirecekti (Harlampoviç, 1905a, s. 203,204). Bu, misyonerlik faaliyetlerinde “devlet-kilise” iş birliğinin en açık göstergesiydi. Diğer taraftan IV. İvan’ın da bütün benliğiyle desteklediği bu süreç, işgal sonrasında Kazan şehrinin, Rus misyon hareketi içerisinde nasıl bir konumda yer alacağını da işaretini veriyordu. Zira artık Kazan, işgal edilmiş bir toprağın ötesinde Rus

misyon hareketinin Doğu halkları üzerindeki ve bilhassa İdil-Ural çevresindeki faaliyetlerinin merkezine dönmüştür (Gökgöz, 2002, s. 19)

Kazan bölgesinde başlayan misyonerlik faaliyetlerinin temelinde eğitim çalışmaları yer alıyordu. Aslında gayri Rusların bu şekilde Hristiyanlaştırılmalarına dair örnekleri erken bir tarih olarak XIV. yüzyılda görmek mümkündü. Stefan Permskii, ana dilde dinî kitapların tercümesiyle meşgul olmakla birlikte bu yöndeki asıl girişimler XVIII-XIX yüzyıllarda kendisini gösterdi. Kazan Başpiskoposu II. Tihon tarafından rahip yetiştirmek amacıyla Kreşinler için açılan okulları, III. Tihon'un Kazan'da 1723'de kurduğu ve adı ilk yıllarda Slav-Latin Okulu olarak geçen Kazan Semineryası izledi. Kazan dışında bir diğer okul 1731'de Sviyajsk'da, Novokreşin işleri sorumlusu Başrahip Aleksii Raieskoi tarafından açıldı. Bunu 1740 sonrasında açılan diğer okullar takip etti. Ancak istenilen başarı sağlanamadı: Rusça, Slavca ve Latincenin öğretimindeki başarısızlıklar yanında yetersiz eğitim kadrosu, bu okulların kapatılmasını zorunlu kıldı (Topsakal, 2016, s. 232,233; Blagovşenskii, 1875, s. 1,15; Harlampoviç, 1905b, s. 243,247). Diğer taraftan Hristiyanlaştırma sürecinde cebri yöntemler de yok değildi. Nitekim Akçura da bu misyonerlik çerçevesindeki faaliyetlerin “şiddet ile tatbik” edildiği üzerinde durmaktadır. 1593'de çıkartılan bu kapsamdaki ilk kanunla Kreşinler, Boyarların emrine verildi ve Ortodoksluğu kabul etmeyen akrabalarından ayrı tutuldular. 1628'de Kreşinlerin, Kreşin olmayanlar yanında çalışmaları yasaklandı. 1654 yılında ise miras hakkı sadece Kreşin olanlara verildi. 1681'de çıkarılan bir ferman ile de Tatar mirzaların Ortodoksluğa geçmemeleri durumunda mülklerine el konulurken 1720'de Ortodoks olan Tatarların 3 yıl boyunca bütün vergilerden ve benzer şekilde askerlik hizmetinden muaf tutulmaları kararlaştırıldı. 1731 yılına gelindiğinde Priest Aleksei Raifsky başkanlığında Novokreşin İşleri Komisyonu'nun (Commission for the Affairs of New Converts) kurulmasıyla, Kazan ve Nijni Novgorod'da vaftiz edilen Müslümanların sayısı 8 bini bulmuştu. 1742 tarihli bir ferman ile de “Kazan ilindeki Müslüman köylerinde tek bir Hristiyan bulunsa dahi buradaki mescitlerin yıkılması” kabul edildi” (Bobrovnikov, 2006, s. 204,205; Akçurin, 1907, s. 13; Topsakal, 2011, s. 48,49; Kurat, 2015, s. 459-461).

II. Katerina dönemi için idarenin geleneksel İslâm politikasından farklı bir süreci içerisinde barındırmaktadır değerlendirmesini yapmak yanlış olmayacaktır. Fisher “Russification”, ki bu aynı zamanda Ortodoks Hristiyanlaştırma anlamına da gelir, ifadesinin Çariçe iktidarında nadiren kullanılan bir kavram olduğunu belirtmektedir. Çarlık Rusya'sında “Dinî Tolere” kavramı, her ne kadar dinî düzenin ayırt edici yönünü tanımlasa da ilk kez yine II. Katerina ile ortaya çıktı. Dolayısıyla “despot” fakat “yenilikçi” yönüyle tanınan saltanat yılları, İdil-Ural'ın Müslüman sakinlerinin, özellikle Tatarların pek çok yönden rahatladıkları ve nüfuzlarını artırdıkları bir dönem oldu

denilebilir. II. Katerina'nın amacı resmî idareler ve görevlendirmeler aracılığıyla Müslümanları imparatorluğa dâhil etmek, nihayetinde bu yolla kontrol etmekte. Bu amaca uygun olarak 1864 yılında "Office of the Converted"i lağvettti. Sonrasında İdil-Ural bölgesi için Rus Ortodoksların Kutsal Sinod'una paralel fakat onunla aynı statüde olmayan Orenburg Dinî İdaresini tesis etti (Fisher, 1968, 542,543; Madariaga, 1981, s. 509,510; Werth, 2014, s. 106).

XIX. yüzyıla gelindiğinde İdil-Ural'da, zoraki uygulamalar yanında ılımlı sayılabilecek ve daha çok eğitimin araç olarak kullanıldığı yeni bir süreç başladı. 1802'de Nijni Novgorod'daki Kreşin Tatarları Çar I. Aleksandr'a İslâm'a dönmek için dilekçe sundukları zaman, onların samimi bir Hristiyan olarak kalmaları için önlemler alınmaya başlandı. Rusça üzerinden yürütülen sistem, yerini Tatarca'ya yani ana dile bıraktı ve Hristiyan inancına ait pek çok dinî eser başta Tatarca olmak üzere bölgedeki inarodislerin dillerine çevrildi. 1818'de Petersburg'da kurulan Rus İncil Cemiyeti'nin bir şubesi de Kazan'da açıldı. İlk iş Yeni İncil'in Çuvaş ve Çeremiş, Votyak ve Mordva dillerine çevrilmesi oldu. Tercüme işini ise Kazan İlahiyat Akademisi'nin Tatarca öğretmenlerinden Aleksandr Alekseeviç Troyanski yaptı (İvanov, 1907a, s. 105; İvanov, 1907b, s. 166,167). II. ve III. Aleksandr dönemlerine gelindiğine ise İslâm, bilimsel yönden bütün unsurları ve etki alanıyla birlikte araştırılmaya başlandı. Bobrovnikov, bu yaklaşımı Fransa ve İngiltere'nin sömürgelerindeki uygulamalarıyla ilişkilendirmekle birlikte Çarlık açısından çıkan sonuç; Nikolay İlminski'nin misyonerlik programını tatbik için gerekli fırsatı sunmuş olmasıdır. İlminski ve çalışma arkadaşları; idareyi Müslüman tehdidini göz ardı etmekle, tanımamakla suçladılar ve mücadele etmek için titiz çalışmaların yapılması gerektiği konusunda ısrar ettiler. Amaçları: misyonerliğin bilimsel yönünü ortaya çıkarmak ve tatbik etmek, misyonerliğe tabi tutulan halkları her yönüyle incelemek-öğrenmek ve Rusya'nın misyonerlik karnesini kapsamlı şekilde çıkarmaktı (Bobrovnikov, 2006, s. 212; İshakov 2011, s. 94).

1848'de Başpikopos Grigori, İlminski'den Kazan bölgesindeki vaftiz edilen Tatar köylerini dolaşmasını ve durumları hakkında bilgi toplamasını istediği zaman, karşılaştığı tablo Rus misyonerliğinin, hedeflenenin çok daha gerisinde kaldığını gösteriyordu. Yaklaşık 30 yıl sonra gelen itirafında; Kazan'ın işgali sonrasında vaftiz edilenlerin sayısının çok az olduğunu, Hristiyanlığı doğru öğrenmediklerini, İslâm ve Hristiyanlık arasında kaldıklarını ve Tatar etkisinde olduklarını belirtiyordu. Bu tespitinden dolayı çalışmalarında, vaftiz edilenler üzerinde Müslüman etkisinin azaltılması konusunu temel prensip haline getirecekti. Kutsal Sinod tarafından görevlendirilen İlminski misyoner programı için gerekli tecrübeyi de Kazan'dan başlayıp Orta Doğu'ya uzanacak bu gezisinde kazanacaktı. Amaç İslâm'ı her yönüyle tanımaktı. Farsça ve Arapça öğrenmekle kalmadı, Kur'an ve Kur'an'a yönelik anti tezlerle de ilgilendi. Kırım Savaşı çıkınca da İstanbul'a gidmeden 1 Şubat 1854'de Petersburg'a geldi.

Kazan'a döndüğünde ise bu seyahatin bir çıktısı olarak Kutsal Sinod'a dört ayrı misyonerlik biriminin kurulması gerektiği yönünde bir rapor sundu. Bu birimlerden birisi Müslüman Karşıtı Büro'ydu. Tatarca ve Arapçanın yanında İslâm'ın esasları ve onunla nasıl mücadele edileceğinin öğretimini kendisi ve çalışma arkadaşı Gordiy S. Sablukov üstlendi. Buna göre misyonerlerin hazırlanmasında dinî liseden başlanacak ve akademiye uzan bir yol takip edilecekti. Bu süreç, Tatarca'nın ve bölgedeki diğer lehçelerin öğrenilmesini, birbirleriyle karşılaştırılmasını, İslâm ve kaynakları üzerinde kritik yapacak seviyeye gelmesini ve son olarak misyonerliğe dair kapsamlı bir bilginin edinilmesini içeriyordu. (Tuna, 2002, s. 266; İznoskov, 1908b, Zelenetskii, 1901, s. 193,194).

İlminski'nin en önemli faaliyetlerinden birisini, İdil-Ural'da yürütülen Rus misyonerliği içerisinde ağırlıklı bir yeri olan Kazan Merkezi Kreşin-Tatar Okulu'nu kurması oluşturdu. Okul, 1864'de eğitim-öğretim hayatına başladı ve 44 yıl boyunca hizmet etti. Amaç Kazan, Ufa, Vyatka, Samara ve diğer guberniyalardaki Kreşin-Tatar nüfusunu eğitim yoluyla samimi birer Ortodoks Hristiyan'a dönüştürecek misyonerler yetiştirmekti. Ders kitapları, vaazlar ve ibadetler ana dil üzerinden takip ediliyor, ayrıca Rusça da öğretiliyordu. İlk hocalarından birisi de bir Kreşin Tatarı olan ve 30 yıl kadar görev yapan Vasilii Timofeeviç Timofeev'di. Erkek ve kız öğrencilerin yer aldığı bu okulda 6 bine yakın kişi eğitim aldı ve bunlardan 800 kadarı öğretmen olarak mezun oldu. Çar II. Aleksandr'ın da okuldan beklentisi buydu ve okul açıldığında; "Çok memnun olduğunu, burada eğitim alan çocukların iyi bir Hristiyan olarak çıkacaklarını söylüyordu". 1866 yılında Kazan Eğitim Bölgesi Müfettişi Şestakov, Kazan Gubernatör Yardımcısı E. A. Rozov ve Kazan Başpiskoposu Antoni'nin okulu ziyaretleri, İlminski ve okulunun idare karşısındaki konumunu pekiştirdi. Aynı zamanda Halk Aydınlanması Bakanlığı ve Kutsal Sinod'un maddi desteğini kazandı. İlminski tarafından önerilen ve Eğitim Bakanlığı tarafından desteklenen Kreşin-Tatar Okulu ile Kreşinler üzerindeki Tatar nüfuzunun azaltılması düşünülmüş ve bu çerçevede Kazan eğitim bölgesinde gayri Rusların eğitimleri konusunda alınacak önlemler üzerine bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, açılacak okullarda dinî eğitimin yanında Rusçanın da öğretileceğini, öğretmen kadrolarının yerel dilleri bilen kişilerden oluşacağını, hazırlanacak kitapların ana dilde, fakat Rus harfleriyle yazılacağını belirtiyordu. Bu şartlarda Kutsal Guriy Cemiyeti öncülüğünde tesis edilecek okullar, Kreşinleri Tatar etkisinden uzak tutmanın yanında Hristiyanlığın yayılmasına da hizmet edecekti (Otçet O Deyatelnosti Bratstva..., 1910, s. 9,10; İvanov, 1914a, s. 111; Çiçerina, 1906, s. 103; İshakov, 2009, s. 126-131; İznoskov, 1904a, s. 298-300). Ancak İlminski, 1882 yılında Ufa Guberniyası hakkındaki değerlendirmesinde; Kreşin Tatar, Çuvaş, Mordva, Çeremiş, Votyak gibi inorodislerin Müslüman Tatarların etkisinde olduğunu yazmak zorunda kalacaktı. Belebeevs uyezdine Kazan ve

Simbir guberniyasından getirilen çok sayıda Çuvaş, Tatarlaşmıştı. Benzer şekilde Bırsk uyezindeki Çeremiş ve Votyakların da hemen hemen hepsi İslâm'a meyil etmiş durumdaydılar (İshakov ve Bagautdinov, 2015, s. 186).

İlminski, eğitimin ana dil üzerinden yapılması taraftarı olması nedeniyle Kreşin Tatarları üzerine başlayan programında Tatarca'yı zorunlu eğitim dili olarak görmekteydi. Ona göre Kiril alfabesi gayri Rusların Rusya'ya yakınlaşmasını sağlarken, birbirleri arasındaki bütünlüğü bozacak ve tek bir kuvvet olmaktan çıkartacaktı. Dolayısıyla bu durum, her bir halk için farklı şekilde dizayn edilmiş alfabe önerisinin asıl nedeniydi (İ., 1894, s. 283; Tuna, 2002, s. 270). Ancak sonrasında eleştirilmesine neden olacak şey de buydu. Örneğin P. Bobrovnikov, sistemi Müslümanların eline Rusya'ya karşı verilen bir silah şeklinde değerlendiriyordu. Aziz Guriy Cemiyetinden S. V. Çiçerina ise İlminski'nin programının, Rus olmayan halkların ulusal kimliklerini kazanmalarına yardım ettiğini, bunun misyonerlik olmadığını ve devletin temel prensipleriyle çeliştiğini öne sürüyordu. Dolayısıyla 1860 sonrasında Rus misyonerliğinde iki yol ortaya çıkmıştı denilebilir: İlminski ve takipçileri eğitim aracılığıyla faaliyetlerinin yürütülmesini desteklerden, Efim Malov ve ekibi İslâm'a saldırı şeklini tercih etmişlerdi. İlminski'nin amacı ılımlı bir yol üzerinden Tatar dilinde bir Hristiyan Ortodoks kültürü yaratmaktı. Bu kültür İslâm ile mücadele edecek ve zamanla onun yerini alacaktı. Mesai arkadaşı Timofeev de bu konuda özverili çalışmalara girişmiş; İncil'in Arap harfleriyle okutulmasının yanında müziklerin de kullanıldığı bir proje tasarlamaya yönelmişti (Bobrovnikov, 1900, s. 8,9; Muhammetşin ve ark., 2016, s. 16,17; Kefeli, 2014, s. 173-181).

İdil-Ural'da yürütülen misyonerlik faaliyetlerinde Aziz Guriy Kardeşlik Cemiyetinin de önemli bir payı bulunmaktaydı. Cemiyet 1867 yılında kuruldu ve 1907-1908 yılına ait faaliyet raporundan da anlaşılacağı üzere amacı en basit ifadeyle; gayri Ruslar arasında Hristiyanlığı yaymak ve onları Müslüman Tatar etkisinin dışında tutmaktı. Bunu da okullar, yazılı ve sözlü materyaller ve diğer propaganda araçları ile gerçekleştirecekti. Özellikle gayri Rusların İslâm'a yönelişlerinin nedenleri ve buna karşı alınacak önlemler konusunda uzun mesailer harcanıyordu. Cemiyetin ünlü misyonerlerden Maşanov, 1881'de Mamadış uyezinde incelemelerde bulunmuş ve bölgedeki gayri Rusların İslâm'a geçişlerinde etkili olan faktörlerlere dair bir rapor dahi sunmuştu (İznoskov, 1901a, s. 171; Otçet o Deyatelnosti Bratstva..., 1910, s. 5; Alp, 2016, s. 220-223).

1870'lere gelindiğinde İlminski'nin büyük çabaları neticesinde, vaftiz edilen Tatarlar için Tatarca eğitim veren ve Tatar öğretmenleri bünyesinde barındıran Rus-Tatar okullarının kurulması hükümet tarafından kabul gördü. 1889 yılında ise Kazan İlahiyat Akademisi bünyesinde misyoner kursları düzenlenmeye başlandı. Kursların amacı bölge halkının tarihi, etnografyası ve dinî durumu hakkında yeterli düzeyde bilgiyle donatılmış misyoner rahipler yetiştirmekti.

Kurslar temelde iki bölümden oluşuyordu: Tatar ve Moğol. E. A. Malov, T. E. Egorov, M. A. Maşanov, P. Juze ve İ. V. Popov, kurslarda ders veren isimler asındaydılar (Bobrovnikov, 2006, s. 212, İshakov, 2008, s. 74,75). Bu isimlerden özellikle Malov, Kazan merkezli Rus misyonerlik stratejisine önemli katkılar sunmuştu. Dinî polemikanın gelişmesinde özel bir yer edinmiş, merkezdeki misyonerlik siyasetine eleştirilerde bulunmuş, İslâm'ın ve ona inananların temel kaynaklar üzerinden etraflıca öğrenilmesi gerektiğini temel bir prensip haline dönüştürmüştür (Gökgöz, 2007, s. 221-225).

Rus misyonerlik hareketinin İdil-Ural'da seyri ve İlminski ile kurumlaşan eğitim odaklı Hristiyanlaştırma politikasının temel prensiplerine yukarıda kısaca değinilmiştir. Elbette bu çalışmanın sınırları İdil-Ural bölgesindeki bu uzun süreci bütün detaylarıyla ortaya koymaya müsait değildir. Ancak “Pravoslavni Blagovestnik” gibi İlminski sistemini temel alarak faaliyet gösteren bir yayın organının hangi çevreden beslendiğini anlamak adına yeterlidir denilebilir.

1. Pravoslavni Blagovstnik

Çalışmanın ana kaynağını teşkil eden Pravoslavni Blagovestnik dergisi Rus Ortodoks Misyoner Cemiyeti'nin yayın organı olarak 1893-1917 yılları arasında Moskova'da ayda iki kez çıkacak şekilde yayımlanmıştır. Dergide; Rusya'daki Müslüman unsurlar ve eğitim temelinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri göz önünde tutularak; Kur'an'ı Kerim, Hz. Muhammed'in hayatı ve diğer peygamberler, İslâm inancının temel prensipleri, İslâm Tarihi, İslâm'ın kaynakları ve diğer dinlerle karşılaştırılması gibi konular üzerinde çok sayıda makale, haber, misyoner günlüğü ve gezi raporları yer almaktadır.

Pravoslavni Blagovestnik, Rus ve Tatar unsurlar ya da büründükleri Hristiyan ve İslâm kimliği açısından İdil-Ural'da uzun yıllardır süregelen rekabetin izlenmesine imkân vermektedir. Bu kapsamda söz konusu dergi sadece Rus misyonerlik tarihini gözler önüne sermekle kalmamakta, İdil-Ural özelinde Tatar-İslâm varlığını ve bunun diğer halklar üzerindeki etkisini de açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma; Rus idaresi ve kilisesi açısından “ilahi bir görevin sorumluluğunu”, Tatar toplumu açısından ise “var olma kaygısını” ortaya koymaya fırsat tanımaktadır.

2. Ölenemeyen İslamlaşma veya Tatarlaşma: İdil-Ural'da Rus Misyonuna Rakip Müslüman Tatarlar

Kazan Hanlığının işgalinden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar farklı metotlar uygulanarak devam eden Rus misyon hareketi, gerçekten İdil-Ural'da istenilen başarıyla ulaşabildi mi? Süreç Pravoslavni Blagovestnik dergisi üzerinden incelendiği taktirde bu sorunun cevaplandırılması mümkün görünmektedir. Karşılaşılan tabloda; misyonerlik faaliyetlerinde yerel ölçekte başarılar kazanılmasına rağmen, Tatar unsurlar üzerinde hedeflenenin çok gerisinde kalınmış, hatta misyon hareketine karşı Tatar ya da İslâm propagandası şeklinde

karşı bir cephe açılmıştır demek yanlış olmayacaktır. Bu noktada Rusya'nın "ideal tebaa" yaratma anlayışına endeksli misyonerlik projesi; misyonerlik faaliyetlerine zarar veren ve hatta çevresindeki gayri Rusları Tatarlaştırıp-İslâmlaştıran bir engelle karşılaşmıştır. Bu aşamada çevre ve nüfusun, önemli faktörler olduğu; yani Hristiyan Rus ya da Müslüman Tatar olsun, çevreledikleri gayri-Rus topluluğu tesir altında bıraktığı ve nihayetinde "kendilerinden birine" dönüştürdükleri görülmektedir. Aslında bölgedeki etnik ve dinî farklılık veya benzerlikler de birbirinden etkilenmeyi zorunlu ya da olağan hale getiriyordu demek yanlış olmayacaktır. 1896 yılında Simbirsk'de yayımlanan Volga-Kama bölgesindeki gayri Ruslar hakkındaki rapora bakıldığında; Ruslar ve Tatarların iki dinin temsilcisi olarak hem kendi dindaşları hem de etnik yakınlıkları bulunan topluluklar üzerinde etkili oldukları belirtilmiştir. Bu durum bir bütün olarak kültürel değişime de neden olduğu için Hristiyan'ın "Rus'a", Müslüman'ın ise "Tatar'a" dönüşümü kaçınılmaz olmuştur. Hristiyan Çuvaşlarla Müslüman Çuvaşlar buna örnek olabilir. Benzer şekilde Ufa ve Samara guberniyalarında yaşayan Çeremişler de son yıllarda Müslüman çevrenin etkisi ile İslâmiyet'e bir yöneliş içerisinde bulunuyorlardı. Aynı durum Votyak ve Mordvalar için de geçerliydi. Ufa guberniyasındaki Votyak köylerinde cami ve mektepler görülürken, Kazan guberniyasına bağlı Tetüş uyezdinde de Tatarca konuşulmaktaydı. Dolayısıyla Tatar ve Müslüman kimliği bütünleşmekte, İslâm'a geçiş Tatar kimliğinin yayılması anlamına gelmekteydi. (İznoskov, 1897a, s. 225-229).

Hristiyan ve İslâm medeniyetinin İdil-Ural'daki rekabetine ait bu örnekten çıkan sonuç şuydu: bir tarafta idare ve kilisenin ortaklaşa yönettiği Rus misyonerliği, diğer tarafta bu destekten yoksun olmakla birlikte bölgede etkili nüfuz ve nüfusa sahip Tatar toplumu. Bir de her iki güç arasında kalmış, fakat bir tarafa dönüşmek ya da yakınlaşmakta birden çok tesire maruz kalmış "gayri Rus veya gayri Müslim halklar". Bu durumda İdil-Ural Tatarları, Rus misyonerliğinin Hristiyanlaştırma faaliyetleri karşısına bir engel olarak çıkmakla kalmıyor, onunla benzer sorumluluğu taşıyarak kendisine bir "misyon" yüklüyordu. Bu misyon, Hristiyan otoriteler tarafından bölgedeki gayri Rus halkların "İslâmlaştırılması" veya onunla aynı anlama gelen "Tatarlaştırılması" şeklinde tanımlanıyordu.

1907'de bir misyoner tarafından kaleme alınan makalede, Tatar etkisinin üzerinde durulurken önemli noktalara işaret ediliyordu: Yazara göre Tatarların ya da Müslümanların bir misyonerlik kurumu olmadığı gibi buna ihtiyaçları da yoktu. Zira sıradan bir Tatar bile kendi içerisinde bir misyonerdi ve bir Kreşin ailesinin evine girmesi, orasının Müslüman ruhuyla dolması demektir. Bunun nedeni ise en basit şekilde Kreşinlerin eğitimsizliği, yani Tatar propagandası karşısında Hristiyan inancını gerektiği gibi bilmemeleriydi. Bir diğer husus Tatar tüccar ve zenginlerinin İslâm'ın yayılmasına yönelik destekleriydi. Başka bir

etken de Tatarlarının basın araçlarını kullanmalarıydı. Kazan’da basılan İslâm’a dair pek çok yayın pazarlarda ve başka yerlerde dağıtılmaktaydı. Şimdilerde ise İlminski sisteminden kaynaklı Kiril harfli yayınlar İslâm’ı yaymak için bir araç olarak kullanılmaktaydı. Önemli bir araç da Kreşin-Tatar köylerindeki gizli okullardı ve verilen eğitim sayesinde İslâm dünyası ile bağlantıları sağlanıyordu. Yazara göre medreselerde eğitim gören Tatar gençlerinin Rusça öğrenme araçları dahi, onu bir propaganda aracı olarak düşünmesiyle ilişkiliydi (Kazanskii Missioner, 1908, s. 313-317). Kazan Guberniya Meclisi sekreterinin bildirdiğine bakılırsa da Tatar başarısının ya da etkisinin nedenleri arasında yukarıdakilerden farklı olarak; Ortodoks misyonun düzenli bir organizasyona ve yeterli bilgiye sahip olmayışı ile 17 Nisan 1905 tarihli dinde özgürlük kanunu (Tatarların İslâm propagandasının canlanmasına neden olduğu öne sürülüyordu) sayılıyordu. Yine başka notlarda da 17 Ekim Manifestosu, mollaların faaliyetleri, Tatarların yaygın eğitim ağı, nüfuz yönünden avantajları ve yerel yönetimlerdeki Rus misyon birimlerinin yetersizlikleri yer alıyordu. Çuvaşlar için de bir fark olduğunu söylemek zordur. Örneğin Staro-Aonkinoi köyünde Çuvaşların İslamlaşmasının nedenleri olarak; Tatar nüfusa yakın yaşamak, Tatarca’nın Çuvaşlar tarafından bilinmesi, ekonomik olarak Tatarlara bağımlılık, Tatarların yüksek kültür seviyeleri, eğitim durumlarının iyi olması, dinî fanatizm, Çuvaşlara yönelik ılımlı ve samimi davranışları, Çuvaşların zor zamanlarında Tatarlar tarafından yardım görmeleri gibi maddeler sayılmıştır (Otpadeniya İz Pravoslaviya..., 1908a, s. 355,356; Filimonov, 1908, s. 305; Polojenie Pravoslaviya., 1911, s. 222-224). Çalışmanın genel çerçevesini de yansıyan bu birkaç örnek temelinde ifade etmek gerekirse; gayri Ruslar üzerindeki Tatar etkisini ve Rus misyonunun başarısızlığını aşağıdaki başlıklar üzerinden incelemek mümkündür.

2.1. Tatar Eğitim Ağı ve Dil

Tatar eğitim ağı, Pravoslavni Blagovestnik dergisinin sıklıkla üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. Dergide yayınlanan makale, haber ve misyoner mektupları incelendiği takdirde, Tatar başarısı, misyonerlik çalışmaları karşısında güçlü bir toplumun inşasına fırsat vermişti. Sadece bu da değildi ve eğitim kurumları veya çalışmaları, bir korunma kalkanının ötesine geçerek çevredeki gayri Rus halkların Tatarlaşmasına ya da İslamlaşmasına yol açıyordu. 1893 gibi misyonerlik çalışmalarının yoğun olduğu bir tarihte, dergiye “K” imzası ile gönderilen bir yazıda Müslüman Tatarların okur-yazarlığı ve bir bütün olarak toplumun bu yöndeki gelişimi üzerinde durulurken, onlarla savaşmanın oldukça zor olduğu belirtiliyordu. Çalışmanın devamında iki önemli duruma temas edilmeden geçilmiyordu. İlki; idarenin Tatarlar konusundaki bilgisinin zayıf oluşuydu ki, onlara nasıl yaklaşılabileceği hususunda tam olarak bir yol çizmek mümkün olmuyordu. İkincisi ise Tatarlar arasında okur-yazar oranının fazla olmasının dinî zeminde açıklanmasıydı. Dolayısıyla İslâm’ın bu aşamada onlara güç verdiği, sadece okulların değil, camilerin de bir eğitim merkezi olarak

kullanıldığı ifade ediliyordu. Bu noktada din ve eğitim birbirini destekleyen bir konuma yerleşirken, eğitimle birlikte “Müslüman Tatar” dönüşüm süreci de başlıyordu (K., 1893, s.26,27). Miyoner Eruslanov’un tespitlerine bakılırsa Karakul, Bulyar, Suksu, Yamalı, Balçıkov, Toktarov, İzzyakov, Tibelevoi, Staro Yamurzinoi, Petuhov, İvanaev, Kırgızovoi gibi Ufa, Bırsk ve Menzele uyezdlerine bağlı Çeremişlerin yaşadığı köylerde İslamlaşmaya neden olan etkili bir Tatar eğitim ağının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Tatarlar, Çeremiş çocuklarını mekteplere yönlendirirken, Çeremişler de buna kayıtsız kalmayarak medreselere ilgi gösteriyorlardı. Bu durum onların İslâm’a yakınlaşmalarını sağlamakla kalmamış daha ötesi de olmuştur; misyoner notlarına bakılırsa Müslüman olan bir Çeremiş’e, kendi toplumu içerisinde İslâm’ı yayması için Tatarlar tarafından bir misyon da yükleniyordu (Eruslanov, 1895a, s. 382,383). Benzer şekilde Tatar etkisinin yoğun olduğu yerleşim birimlerinden Mamadış uyezdinde, sadece Kreşin Tatarları veya diğer gayri Ruslar değil, Rusların da Müslüman Tatarların etkisi altında kaldıkları belirtilmektedir. XVII. yüzyılda dahi görülen bu etkinin nedenleri arasında sayılan ilk şey Tatarların eğitim alanında diğerlerinden daha donanımlı olmalarıydı. Hatta Hristiyanlar dahi yakınlarında Rus okulları olmadığı için çocuklarını Tatar mekteplerine göndermekteydiler. Bu kapsamda İznoskov, eğitim durumları yönüyle Kreşinlerin ikiye ayrıldığını; eğitilmiş olanların Tatar etkisinin dışında kaldığını fakat diğerlerinin tam aksi yönde ilerlediğini ifade etmektedir. Yani Tatarların, yetersiz veya tamamen eğitimsiz gurupları dönüştürmesi söz konusuydu. Ayrıca bu örnek, misyon sorumlularının, en azından okullar kurma konusunda başarısız olduklarını da göstermekteydi. Dolayısıyla İznoskov, şimdilerde çoktan Tatarlaşmış bu guruplara yönelik ana dil temelli misyonerlik programında geç kaldığını itiraf ediyordu (İznoskov, 1894a, s. 223-225).

Kasımov Müslüman Karşıtı bürodan misyoner V. Doronkin ve Rahip D. Grigoriev’in tespitleri, Rus misyonerliği nazarında Tatar eğitim kurumlarının ne anlama geldiğini net olarak ortaya koyan örnekler arasındadır. Doronkin’e göre bu okullar, Tatarlar tarafından bir “silah” olarak kullanılmakta ve “devlet karşıtı” hareketlerin merkezinde yer almaktaydı. Hatta fanatik tavırlarıyla öne çıkan görevli öğretmen ve mollalar, Rus devletinden ayrılmak ve Türkiye ile birleşmeyi düşlemekteydiler. Okulların devlet denetimden uzak şekilde faaliyet göstermesi de Tatarların amaçlarına hizmet eden bir durumdu. Grigoriev ise Tatar eğitim kurumlarını misyonerlik merkezleri olarak tanıtarak propaganda faaliyetlerinin basit, ucuz ve yavaş bir şekilde gerçekleştiğini iddia etmektedir. Ne yılda binlerce misyoner eğitiyor ne de bunun için bir rehber ihtiyacı duyuyorlardı. Zira ellerinde olan şey, Rusya’nın bütün misyonerlik sisteminde daha basitti: inancı yayma davasını kutsal kabul eden okullarda eğitim almış kitlesel bir toplum söz konusuydu. Böylece millî ve dinî kimlikleri zayıf gayri Rus halklar arasında

İslamlaşma ve Tatarlaşma kaçınılmaz oluyordu (Doronkin, 1899, s. 63; Grigoriev, 1905, s. 89).

Samara guberniyasından Rahip İvanov da benzer bir durumu farklı bir çizgide açıklamaktadır. Bölgedeki Kreşinlerin İslâm'a dönüşleri konusunu ele alırken, Tatarların yaygın eğitim ağını öne sürüyor ve Tatar öğrencilerin Hristiyanlık ve Rus'luğa düşman şekilde yetiştirilmesini eğitim sisteminde fanatik bir usulün takip edilmesine bağlıyordu. Dolayısıyla Bügülme Uyezdi Zemski idaresinin 1907 yılında Tatarlarla ilgili raporunda, her Tatar köyünde okulun yer aldığını, ders içeriklerinin ve programlarının tam olarak nasıl olunduğunun bilinmediğini, din derslerinin verildiğini ve bunun fanatik bir zihnin oluşmasına hizmet ettiğini vurgulaması bir endişenin sonucuydu. Aynı zamanda bu eğitim millî bilinç de kazandırıyor. Rahip Antoni de bu rapora uygun şekilde düşünmekle kalmıyor, okullarda Panislamizm ve Osmanlı devleti lehine propaganda yapıldığından, İstanbul ve Mısır'da basılan yayınlardan hareketle "Tek bir Müslüman milleti" ve "Tek bir Müslüman Dili"nin oluşturulmaya çalışıldığını iddia etmektedir. Böylece Tatarlardaki yaygın eğitim ağı ve ortaya çıkardığı fanatik anlayış; Çuvaş, Çeremiş, Votyak gibi zayıf halkların Tatarlaşmasına ve İslamlaşmasına aracılık eden güçlü etkenler haline geliyordu. Yani aldıkları eğitim, inançlarını yaimaları için onlara kaçamayacakları bir sorumluluk yüklüyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Bügülme'deki Tatar okullarına yönelik endişe sonraki yıllarda da devam etmişti. Aktarılanlara göre Aralık 1908'de Bügülme Zemstva İdaresi tarafından bölgedeki bütün Tatar mollalara: köyün adı, erkek-kadın sayısı, cami, molla ve okul sayısı, okullarda eğitim alan erken-kız öğrenci sayısı, öğretmenlerin nerede eğitim aldığı, eğitim yılının başlangıç ve bitiş zamanları, günlük ders saati, hangi derslerin okutulduğu, okulun kaç sınıfa ayrıldığı, hangi kitapların okutulduğu, verilen eğitim kim tarafından denetlendiği, okulda Rusçanın öğretilip-öğretilmediği, yerel halkın Rusçanın öğretilmesine ve okulların idare tarafından denetlenmesine nasıl baktığı konularında bilgi talep edilmiştir (İvanov, 1908a, s. 249-253; İvanov, 1910, s. 508). Bu istek, Rus idaresinin okulların denetlenmesi konusundaki eksikliğini ve misyonerlik sahasını çok da iyi tanınmadıkları anlamına gelmektedir. Zaten bu durum pek çok misyoner için de şikâyet konusuydu. Okulların devlet denetiminden uzak olduğunu ve bağımsız hareket ettiğini düşünen ünlü misyonerlerden Maşanov, "Tatar ulusal okulları" olarak tanımladıkları bu kuruluşların sadece Müslüman Tatarlar için değil misyonerliğe tabi tutulmuş Tatar, Çuvaş ve Votyaklar için de açıldığını ve bu yapılırken de hiçbir şekilde resmî makamlardan izin alınmadığını dile getirmektedir (Şaidullin, 2016, s. 159,160).

Rus misyonunun İdil-Ural'daki önemli temsilcilerinden Yakov Dimitrieviç Koblov da İslâm ve Tatar eğitim kurumları arasındaki bağa dikkat çekerek, verilen eğitimin diğer halkları İslâmlaştırmayı kutsal bir görev olarak kabul eden fanatik bir toplum yarattığını belirtmekteydi. Yani Tatarların eğitim ağı, Volga

boyu gayri Rusları arasında İslâm'ı ve İslâmi eğitimi yaygınlaştırmakta; Çuvaşlar, Voytaklar, Çeremişler gibi halkların bir müddet sonra dinî eğitim yanında okuma-yazma öğretilen Müslüman-Tatar okullarına sahip duruma dönüştürmekteydi. Samara Piskoposluğunun 1910 yılına ait raporunda da aydî iddia söz konusuydu ve Tatar okullarında verilen dinî eğitim zayıf halkları sadece “Müslüman Tatarı” dönüştürmüyor, Hristiyanlığa ve misyonerlere karşı nefret dolu bir davranışa da büründürüyordu. Hatta çocuklarını Tatar okullarına göndermekte sakınca duymuyorlardı (Koblov, 1908, s. 1,2 ; Otçet Samarskago..., 1911, s. 168-172).

Aslında İdil-Ural Tatarlarına yönelik yukarıda belirtilen “Pancı” yakıştırmalar sadece eğitim sahasındaki faaliyetleriyle sınırlı değildi. Kazan’dan yazılan bir mektupta; Tatarların modernleşme çizgisinde ilerlemeleri, basın ve matbuat alanında gelişme göstermeleri de Panislamizm ve Kazan hanlığını diriltmekle ilişkilendiriliyordu. Hatta yazılanlara bakılırsa gayri Rus kabileleri etkilemek amacıyla hikâyeler uydurarak, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine gireceğini er ya da geç Müslüman olacaklarını söylüyorlardı. 1854-1856 savaşında Osmanlı sultanından hanlığın kurulması için yardım istemeleri de bununla ilgiliydi. Diğer taraftan bu iddialar sadece misyoner kaleminin bir ürünü değildi. Müslüman sorununu dinî bir zeminde değerlendirmekten ziyade kültürel ve devlet sorunu olarak gören Petr Stolipin (İçişleri Bakanlığı ve Başbakanlık görevlerinde bulunmuştu), 19 Eylül 1909’da Kutsal Sinod Başsavcısı S. M. Lukianov’a yazdığı mektubunda Tatarların faaliyetlerini Panislamizm ile ilişkilendiriyor ve hükümetin ciddi ilgisini ve karşı tepkisini hak ettiğini düşünüyordu. Başbakan, Volga bölgesinde Rus Ortodoks ve Müslüman Tatar arasında kalanlara yönelik Tatar saldırısından bahsederek ve bir nevi Tatarlaştırma faaliyetlerine karşı direnmeyi tarihi bir sorumluluk olarak üstleniyordu (İ., 1906, s. 125,126; Bagin, 1910a, s. 11-15; Zemtsova, 2014, s. 181).

Tatarların gayri Ruslar üzerindeki bir diğer etki aracını ise “dil” oluştuyordu. Bu kapsamda misyonerler için Tatarca; bölgedeki gayri Rusları İslâmlaştıran-Tatarlaştıran ve dolayısıyla da misyona engel olarak görülmekteydi. Bunun nedeni, Tatarca’nın yaygın kullanımı ve diğerleriyle benzer özellikleri paylaşmasıydı. Dolayısıyla ortaya koyduğu etki, bir gayri Rus’un kültürel anlamda büyük bir dönüşüm yaşaması anlamına geliyordu. Örneğin 1883’de Menzelisk (Ufa gubernasına bağlı) Çeremişlerini gözlemlemek amacıyla seyahate çıkan misyoner Eruslanov, bir Çeremiş kızının Tatarca konuştuğunu duyunca etkilenmekle birlikte, Çeremiş dilinin gramer ve fonetik yönünden neredeyse Tatarca’yla aynı olduğunu bu yüzden özellikle doğu bölgelerindeki Çeremişlerin akıcı Tatarca konuşmalarına şaşırılmamak gerektiğini belirtmiştir. Hatta Tatarca’nın onlar için resmî dile dönüştüğünü iddia ediyordu. Kendi dilleri yerine Tatarca şarkı söylemeyi tercih etmeleri bile Tatar etkisinin

bir çıktısıydı. Tatarca'nın bu hâkimiyeti, İslâm'ın daha kolay aktarılmasını beraberinde getiriyor, yani bir propaganda aracına dönüşüyordu. Yazılanlara bakılırsa İslâm'a ve peygamberin hayatına dair Tatarca yapılan anlatılanlar Çeremişleri oldukça etkilemekte ve İslamlaşmalarına neden olmaktaydı (Eruslanov, 1895b, s. 422-424; Eruslanov, 1895c, s. 182-184). Uzun yıllar Ufa guberniyasında bulunan bir misyonerin yazdıklarına bakılırsa; Tatar, Başkurt ve Mişerlerle birlikte yaşayan Çuvaşlar, Tatarca konuşmakla kalmayıp bu dili bir zorunluluk olarak kabul ediyorlardı. Bir müddet sonra ise İslamlaşma başlıyor ve devamında ise hem kendine hem de Rusluğa dair her şeyi unutmuş, aralarında ana dillerini dahi konuşmayan Tatarlaşmış bir Çuvaş toplumunun ortaya çıkıyordu. (Kak Sdelat Çuvaş, 1908b, s. 75,76).

Dil etkisi, Tatarlarla çevrili yerleşim birimlerinde yaşayan gayri Ruslar üzerinde şüphesiz daha fazla hissediliyordu. Bu anlamda Çistapol, Spass ve Tetuş gibi bölgelerde gayri Rus halkların İslâm'ı kabul etmeleri daha hızlı gerçekleşiyordu. Dilin yarattığı bu tesir Kazan Gubernatör Yardımcısı E. A. Rozov'un da dikkatini çekmiş olacaktır ki, 1866'da İçişleri Bakanlığına yazdığı raporunda, bu konu üzerinde duruyordu. Benzer şekilde 1860'lı yıllarda Kreşin Tatarların kitlesel olarak İslâm'a dönüşlerinin arkasında da Tatar dilinin Kreşinler arasındaki yaygınlığı bulunuyordu. Zira Kreşinler Tatarca sayesinde Kur'an okuyup, dua edebiliyordu ve Rusçadaki yetersizlikleri Tatarlara avantaj sağlıyordu. Misyoner Daulei'nin aktardıklarına bakılırsa da bir Kreşin Rus dilinin anlamakta oldukça zorluk yaşadığını, kiliseye gittiğinde hiçbir şey anlamadığını ve sıkıldığını dile getiriyordu (Bagin, 1910a, s. 6; Chikurova, 2013, s. 206; Daulei, 1900, s. 248-250). Diğer taraftan bu dönüşümde Tatarların dil konusundaki ısrarcı tutumlarının da önemli bir payı olduğu görülmektedir. Tatarların gayri Ruslarla Tatarca dışında bir dille konuşmadıkları, bu durumun gayri Ruslar arasında Tatarca'nın etkinliğini artırdığını ve zamanla dil üzerinden bir dönüşüm süreci başladığı belirtilmektedir (Koblov, 1910, s. 9).

Eğitim ve dil unsurları üzerinden gayri Ruslar üzerinde ilerleyen Tatar etkisi, günlük hayatın farklı noktalarına da nüfuz ederek, bir "Tatar yaşam şekli" meydana getirmekteydi. Örneğin Karakulino ve Novaya Yamurzina köylerine giden misyoner Eruslanov, 30-40 yıl öncesinde bu köylerde bir Çeremiş kimliği mevcutken, hâlihazırda dil ve kıyafetçe Tatar olup, Tatarlarla ilişki kuran ve kendisini Müslüman olarak tanımlayan yeni bir kimlik doğmuştu. Aynı durum Başkurtlar etkisindeki Novaya Yamurzina köyü için de geçerliydi. Yine 50-60 yıl öncesinde Çeremiş köyü olarak bilinen Sarmış köyünde şimdilerde sadece 3-4 hane Çeremiş kalmıştı. Dolayısıyla Çeremiş köyleri hızlı bir şekilde yok olarak cami ve mektebe sahip Müslüman Tatar köylerine dönüşüyor; isimler, ev hayatları, evliliklerde kadın ve erkek arasındaki hukuk ve denge konusunda da Tatarlar takip ediliyordu (Eruslanov, 1895a, s. 386-390).

2.2. Tatar Mollalar, Basın ve Matbuat

İdil-Ural'da gayri Rusların İslamlaşma sürecine etki eden bir diğer faktörü de Tatar mollalar oluştuyordu. Dinî anlamda “fanatik” olarak tanımlanan ve toplum üzerindeki otoriteleri ile bilinen bu kişiler, misyonerlerin doğrudan rakibi olmakla birlikte, onlardan daha fazla sorumluluk yüklenen “İslâm’ın propaganda aracı” olarak da kabul ediliyordu. Ufa gubernasında Çeremişler üzerine incelemelerde bulunan Ersulanov, Çeremişlerin İslamlaşma nedenleri arasında mollaları gösterirken; İslâm’ın yayılmasına hizmet etmeye kendilerini adanmış olmalarını, muhataplarını her yönüyle tanımalarını ve faaliyetlerinde aracı herhangi bir şeye ihtiyaç duymamalarını belirtmektedir. Ayrıca Tatar mollaların ısrarcı tutumları ve karşılaştıkları her fırsatı değerlendirme özellikleri vardı, yani İslâm’ı her şartta yayma misyonu edinmişlerdi. Örneğin 1802’de Nijni Novgorod’da bir Tatar mollasının Kreşlinler arasına günde üç kez geldiği, Hristiyanlığa ait her şeyi reddetmeleri için onları cesaretlendirdiği ve bunu yaparlarsa kalplerinin İslâm’la dolacağını söylediği aktarılmaktadır (Eruslanov, 1895a, s. 386-390; Werth, 2002, s. 46).

Misyonerler tarafından da Tatar mollaların başarılı görüldüğünü söylemek yanlış olmasa gerek. 1911 yılına ait Samara Piskoposluğu raporunda, Çuvaş ve Çeremişler arasında başarılı bir şekilde İslâm’ı yaydıklarından bahsediliyordu. Özellikle Aleksevki ve Bulantaimaka kasabalarındaki Kreşin Çuvaşlar ile Kazyabaş ve Verhnei Karmalki kasabalarındaki Kreşin Tatarları İslâm’a oldukça yakındılar. Tatar mollaların süreçteki avantajları, bölgede baskın bir kültüre sahip olan topluma ait olmalarıydı. Derginin tanınmış kalemlerinden İznoskov, Tatar mollalar ile Rus misyonerlerin gayri Ruslar karşısındaki konumlarını tespit ederken, Tatar mollaların başarısını, bölgenin demografik ve kültürel değerleriyle ilişkilendiriyordu. Bu noktada bir Tatar mollası, karşısındaki Kreşinin dilini ya da geleneklerini öğrenmek zorunda değildi. Zaten bu konuda ona etki eden kendisiydi. Fakat bir Rus misyoner için ise durum tam tersiydi. Hem dil öğrenmek hem de muhatabını kapsamlı bir şekilde tanımak zorundaydı (Otçet Samarskago Eparhialnago, 1913, s. 33; İznoskov, 1904b, s. 243).

Tatarların, gayri Ruslar üzerindeki dinî ve kültürel etkisini artırdığı düşünülen bir diğer önemli araç basın ve matbuattı. İslâm’ı konu edinen kitaplar ve 1905 Devrimi sonrasında canlanan süreli yayınlar, Pravoslavni Blagovestnik” tarafından gayri Rusları İslâmlaştırma çabaları ve dolayısıyla Rus Ortodoks misyon hareketine karşı tehlike teşkil eden araçlar şeklinde düşünülmekteydi. Örneğin Kazan Üniversitesi ve Kokovinoi matbaalarında Müslüman Tatarlar tarafından son on yıl içerisinde 70’ten fazla eserin bir milyon üzerinde baskısı yapılmıştı. Buna İstanbul, Kahire, Mekke gibi şehirlerden gelenler de eklenince Rusya’daki Tatar nüfusun üzerine düşen kitap sayısı hayli yüksekti. Tatarlar arasında okur-yazar oranının artması veya dinî kitapların çoğalması anlamına gelen bu durum, Hristiyan ya da Hristiyanlaştırılmaya çalışılan gayri Ruslar üzerindeki

Tatar etkisini artırıyordu (K., 1893, s.27-30). Dolayısıyla Tatarların elinde bulunan matbaaların bir silah olarak kullanıldığını, İslâm hakkında basılan eserlerin toplumsal bir güçlenmeye neden olduğunun belirtilmesine şaşılacak bir şey yoktu. Tretyanov'un bu görüşü İlminski ile de uyuşmaktaydı; zira o, Tatarların elindeki araçları sayarken cami, molla, okul ve matbaaya yer veriyordu ki Kazan, bu sonuncusu özelinde bir merkez teşkil ediyordu. 1800'de kurulan "Asya Matbaası" 1832'de Kazan Üniversitesi Matbaasıyla birleşmişti. Sonraki dönemlerde Kokovinoi, Perova, Çirkovoi, Vyaçeslava, Dombrovskago ve 1900 yılında Muhammedcan ve Şerifcan Kerimov kardeşler tarafından yeni matbaalar açılmıştı (Tretyanov, 1901, s. 324-329).

Tatar matbuatı meselesi 13-26 Haziran 1910'da düzenlenen Kazan misyonerlik kongresinde E. A. Malov başkanlığında, üyelerinin S. Bagin, Ya. Koblov, A. Platonov'un olduğu Müslüman karşıtı yayınlar üzerine kurulan bir komisyonda da gündem olan bir konuydu. 15 Haziran oturumunda Tatar basını üzerine yapılan genel konuşmada; Arap ve Türk etkisi altında kaldığı, dolayısıyla Panislamizm ve Pantürkizm fikrinin canlanmasına neden olduğu belirtiliyordu (Kamenskii, 1911a, s. 52,53; Kamenskii, 1911b, s. 115,116) Böyle bir tehlike dile getirilmesine rağmen kongrede bildiri sunan isim sadece Sergey A. Bagin'di ve hatta kendisi de bu kadar önemli bir konu üzerinde yeterince durulmayışına sitem ediyordu. T. İvanits'in Müslüman matbuatının ani gelişimine dair sunumunda ise Tatar basını sadece iki sayfalık bir yer tutmuştu. Ünlü misyoner, Tatar süreli yayınlarında görülen pek çok haberi İslamlaşmayla bir tutmakta sakınca görmüyordu; gayri Rus sorunların yer verilmesi, Ruslardan ve Kreşinlerden İslâm'a geçenlerin haber yapılması, inşa edilen camilerin konu edinilmesi gibi durumlar İslâm'ın başarılı bir şekilde yayılmasının göstergesiydi. Hatta son zamanlarda Kiril harflerinin kullanılması bile Tatarların İslâm'ı yayma amaçlarıyla ilgiliydi (Bagin, 1910b, s. 166). Bagin'in görüşleri, misyoner zihninin ortak fikrini yansıtıyordu. Nitekim 25 Haziran'da İlahiyat Akademisi salonunda gerçekleştirilen sonuç toplantısında; Tatar matbuatının her yönüyle tanınması ve kısıtlamalar getirilmesi, Kazan'da ve diğer şehirlerdeki sansür birimine dinî akademiden veya seminaryadan, Ortodoks Hristiyan inancını samimi şekilde yaşayan kişilerin yerleştirilmesi, Kutsal Sinod'un Tatar gazete, dergi ve kitaplarının hem Rusça hem de yerel dilde olacak şekilde basılmasına izin verilmesi için İçişleri bakanlığı nezdinde harekete geçmesi gerektiği kararları alındı (Kamenskii, 1911c, s. 346,347)

2.3. Birlikte Yaşamak ve Diğer Etkenler

İdil-Ural'da gayri Rusların dönüşümünün arkasında; Tatarlarla birlikte yaşamak, Tatar köyleri ile çevrili olmak ve onlarla ticari münasebetler kurmak gibi etkenler de yer alıyordu. Dergide yer alan haber ve makaleler incelendiği takdirde, bu tesirlere maruz kalan zayıf halkların çok hızlı bir şekilde "Müslüman Tatar" kimliğine büründüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin Yana Aul

adlı Kreşin köyü sakinlerinin büyük bir bölümünün 1870’li yıllarda İslâm’ı kabul etmelerinin nedenleri arasında Tatar köyleriyle çevrili olmaları ve yılın belirli zamanlarda Tatarlar yanında çalışmaları yer alıyordu. Benzer bir durum Apazovski, Alatskii, Aleksandrovskii, Arskii ve Sungurovskii bölgeleri için de geçerliydi ve Kreşinler, Tatarlarla yaşamalarından kaynaklı olarak İslâm’a geçmişlerdi. Yana Aul örneğinde görüldüğü gibi Kibyak Kozei köyü Kreşinleri de tarım işlerini bitirdikten sonra Kazan, Orenburg ve Ufa gubernalarında başka işlerle meşgul olmakta ve Müslüman Tatar kültürüne maruz kalmaktaydılar. Bu etki öylesine güçlü olmalıydı ki, misyoner İznoskov, bunların kiliseye sadece korkularından dolayı gittiklerini ve gizliden Müslüman olduklarını belirtmekte sakınca görmüyordu (İznoskov, 1897b, s. 280,281; İznoskov, 1904b, s. 249,250).

Rahip İvanov’un 1907 yılına dair notlarına bakılırsa Bügölme uyezidine bağlı Artemevka köyünde sakin bütün Çuvaşların Müslüman olduğu bildirilmektedir. Köy, Tatarlarla çevrili olmakla birlikte buradaki asıl tesir, Çuvaşların Tatarlarla girdikleri ticari münasebetten kaynaklanıyordu. Zira Çuvaşlar ticaretten ziyade tarımla uğraşmakta ve her yıl Tatar tüccarları ağırlamaktaydılar. Bu durum ilerleyen yıllarda köyde bir caminin ve Çuvaşlara ait bir İslâm mezarlığının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Yazarın belirttiğine göre köye gelen bir öğretmen artık evlerde Hristiyanlığa ait ikonların çok nadir görüldüğünü ve kiliselerin ziyaret edilmediğini yazıyordu. Diğer taraftan 17 Nisan 1905 din özgürlüğü yasasıyla da pek çok aile resmî olarak İslâmiyet’e geçmişti. Bir rakam vermek gerekirse bu köyde 36 aileden 268 kişi Müslüman olmuştu. Devamında mektep açılmış, 2 Tatar öğretmen ve 92 öğrenci (50 kız) ile eğitime başlanmıştı. İşte, Tatarlarla çevrili ve onlarla sıkı temas içerisinde bulunan bir Çuvaş köyünün son hali tam olarak böyleydi ve idarenin önlemleri buradaki Tatar etkisini yok durdurmayı hiçbir şekilde başaramamıştı. S. Rıbakov da Müslüman Tatarların, gayri Rus inançsızlar ile Çuvaş, Çeremiş ve Votyak gibi halklar üzerinde ticari bağlarını kullanarak etkili oldukları yazmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Tatarların ekonomik durum üzerinden kurduğu hegemonya, Ruslara da tesir ediyordu. Kasimov bölgesi hakkında yazan Rahip Vasili Dorovkin; zengin Tatarlar yanında çalışan Rus hizmetçilerin sayılarının göz ardı edilemeyeceğini, burada dahi bir İslamlaşma ve Tatarlaşma meydana geldiğini, hatta hizmetçilerin ibadet ve diğer dinî faaliyetlerinin kısıtlandığı, ikonların ve kilise Slavcasında dua etmenin yasaklandığını iddia ediyordu (İvanov, 1907c, s. 108-113; Hristiyanskaya Prisluga..., 1910, s. 513-516; Rıbakov, 1910, s. 7-10.). Mamadiş uyezdi de etkileşimin yoğun olduğu bölgeler arasındaydı. Hem Guri Cemiyeti hem de Eğitim Bakanlığı tarafından okullar açılrsa da Tatar etkisine karşı koymakta zorlanılmaktaydı. Özellikle Elşevo ve çevresindeki Staraya İkşurma ve Çura köylerinde çok sayıda Kreşin İslâmiyet’e geçmiş ve bu süreç kesintiye uğramadan devam ediyordu. Ticari münasebetlerin de etkili olduğu bu aşamada Kreşinler dışında Çeremiş ve Votyakların da zaman içerisinde İslâmiyet’i kabul

edip Tatarlaştıkları belirtilmektedir. Eğitim Bakanlığı müfettişlerinden Kransodubrovski'ye göre mevcut durumun başlıca nedeni Mamadiş uyezdindeki gayri Rusların etrafının Tatarlarla çevrili olmasıydı (İznoskov, 1904c, s. 197,198).

Ufa Başpiskoposluğu Ortodoks Misyoner Cemiyetinin 1911 tarihli bir raporunda, Müslüman Tatarlarla yan yana yaşayan Çuvaş, Çeremiş ve Votyakların tehlike altında bulundukları belirtilerek, zamanla “Müslüman Tatar”a dönüştükleri, Tatarca konuştukları, evliliklerinde Tatarları tercih ettikleri, giyimlerinin ve ev hayatlarının dahi Tatarlardan farklı olmadığı belirtilmiştir. Kazan, Ufa Viyatka gubernalarına bağlı uyezdlerde yaşayan Çeremişler ya da Mamadiş uyezsinde yaşayan Votyaklar, adları farklı olsa da Tatarlarla yaşamının bir sonucu olarak karşılaştıkları sonuç aydıydı: önce kültürel bir dönüşüm olarak Tatarlaşma, ardından kaçınılmaz İslamlaşma. Diğer taraftan Tatarlardan etkilenme sadece gayri Ruslara ait değildi. Tatarlarla birlikte yaşayan Rus köylüler de bu konuda nasibini almaktaydılar. Pek çoğu Tatarca bilmekte, zamanla Tatarlaşmakta ve dillerini unutmaktaydılar. Hatta çocuklarını Tatar okullarına gönderenler dahi vardı (Otçet Ufımskago Eparhialnago..., 1913, s. 17; Koblov, 1910, s. 24,25; İznoskov, 1904b, 246; Komissarov, 1913, s. 621,622).

Misyonerlik sürecinin devlet ve kilise ortaklığıyla yürütülmesi, ister istemez imparatorluk içerisinde yaşanan idari ve siyasi gelişmelere bağlı olarak bazı değişimleri de beraberinde getirmiştir. II. Katerina döneminde Müslümanlara karşı tanınan tolerans, 17 Nisan 1905 din özgürlüğü kanununun çıkarılması, 1905 Rus Devrimi ve 17 Ekim Manifestosu gibi idari ve siyasi gelişmelerin, Rus misyonerliğinin Tatarlarla olan mücadelesini doğrudan etkilediği anlaşılmaktadır. Bir başka taraftan bu gelişmeler, Tatar etkisini artıran ve Rus yönetiminin misyonerlik anlayışını sorgulatan nedenleri oluştuyordu.

Tatar matbuatı konusunda hatırı sayılır bir tecrübesi bulunan misyoner Sergei A. Bagin, II. Katerina döneminde, Müslümanlara tanınan özgürlüklerin, kilise ve devletin çıkarları açısından doğru bulmuyor, Tatarların, Kreşinler başta olmak üzere diğer gayri Ruslar üzerindeki propaganda faaliyetlerinin artmasına neden olduğunu düşünüyordu. Benzer şekilde İznoskov da 1788'de Ufa'da müftülüğün kurulmasını Tatar propagandasının artışıyla ilişkilendirmekteydi. Ona göre müftülük, İdil boyu Müslümanlarını birleştiren bir kurumdu ve kurulmasının ardından Kur'an, diğer dinî yayınlar ve okullarının sayısının çoğalması söz konusuydu (Bagin, 1909, s. 17-19; İznoskov, 1908c, s. 198). Ortodoks Misyoner Cemiyetinin 1906 yılına ait Orenburg özelindeki raporunda ise 17 Ekim Manifestosunun (1905) Tatar propagandasını güçlendirdiğine dikkat çekiliyordu. Manifesto sonrasında Tatar tüccarların cami ve okulların yapılmasına ve öğrencilerin eğitilmesine büyük destek verdikleri üzerinde duruluyordu ki, rapora göre sadece bu etki nedeniyle 1906 yılında İlinski köyündeki 14 Ortodoks aileden 9'u Müslüman olmuştu. Orenburg Piskoposluğu Ortodoks Misyoner

Cemiyetinin 1907 ve 1908 yıllarına dair raporlarında da 17 Nisan 1905 din özgürlüğü kanunuyla birlikte Tatar tüccarların faaliyetlerinde bir artışın başladığı; Orenburg, Nejinsk, Orsk ve Verhneural uyezdzlerindeki Kreşinlere yönelik Tatar eylemlerinin Remiyevler, Hüseyinovlar, Rahimovlar ve diğer zenginler tarafından desteklendiği ve İslâm'a geçenlere maddi yardımlar yapıldığı belirtiliyordu. Hatta dinî bayramlarda Tatar zenginler tarafından ayakkabı ve elbise gibi yardımlar yapılıyordu. Bu tür davranışlar ise gayri Rusların İslâmiyet'e yaklaşımlarını beraberinde getiriyordu (Otçet Pravoslavnago Missionerskago... 1907, s. 106-108; Otçet o Deyatelnosti Orenburgskago..., 1909, s. 133,134; Otçet Orenburgskago Eparhialnago..., 1909, s. 33). 17 Ekim Manifestosunu değerlendiren bir Çuvaş misyonier de daha öncekilerden farklı olmayan şekilde, bu siyasi değişimin İdil boyundaki gayri Rusların İslâm'a geçişlerinde artışa neden olduğu iddia ediliyordu. Zira artık resmî olarak bir engelin kalmaması, daha önceden gizli şekilde yapılan İslâmiyet'e geçişlerin artık açık olarak yapılmasına imkân vermişti. Bu durum ister istemez Tatarların İslâm propagandasında giderek güçlenmeleri anlamına geliyordu (Çuvaşskii Missioner, 1907, s. 179-181).

3. Ortodoks Misyonun Başarısızlığı

Kazan'ın işgali sonrasında, Rus misyonierliğinin başlıca faaliyet alanına dönüşen İdil-Ural bölgesinde misyonierlik adına pek çok yöntemin denendi. Amaç; İdil-Ural'daki gayri Rus unsurları "ideal tebaa" kapsamında samimi bir Ortodoks Hristiyan'a dönüştürmek ve Rus kültürü içerisine katarak homojen bir toplum inşa etmek ve Hristiyanlaştırılmış halkları, Tatar etkisinden korumaktı. Bu tablo göz önüne alındığında; Çarlık misyonierliğinin İdil-Ural'daki karnesi için başarılı sıfatını kullanmak mümkün müdür? Ya da Tatar muhalefeti aşılabilmiş midir? Bu soruların cevabının Pravoslavnni Blagovestnik'de yazan misyonier kadronun çalışmalarından tespit etmek mümkün görünmektedir. Cevaplar aynı zamanda idare ve kilisenin misyondaki eksilerini; misyonierlerin görevlerine uygun şekilde hazırlanıp-hazırlanmadıklarını; Tatar etkisinin bölgedeki seviyesini ve buna karşı alınabilecek önlemleri de içermektedir.

Pravoslavnni Blagovestnik'de yayımlanan mektup, makale, rapor ve gözlemci notlarından anlaşıldığı kadarıyla, Rus misyonierliğinin İdil-Ural'da odaklandığı unsurların başında Kreşin Tatarları yer alıyordu. Kreşin kavramı en basit tabiri ile vaftiz edilmiş Tatarlar demektir ve Müslüman Tatarlar tarafından "Kreşin" ya da bu durumu onaylamadıklarını belirtmek üzere "mekruh", "iğrenç", "beğenilmeyen" ve "mürtet" gibi tanımlarla ifade ediliyorlardı (Kefeli, 2014, s. 8). XIX. yüzyıla gelindiğinde bile bu grupların Tatarlarla ilişkileri devam ediyordu. Bunun nedeni köken birliği ve Müslüman Tatar propagandasıydı. Bu yüzden 1740 yılında Kazan, Samara, Vyatka ve Perm başta olmak üzere diğer gubernalarda kurulan "Novokreşin Bürosu" amacına ulaştığı söylenemezdi. Böylesi bir durum, İznoskov'un da belirttiği üzere Kreşinler üzerindeki Tatar

etkisinin önlenemediği anlamını taşıyordu; Kreşinlerin çevresinde yer alan Müslüman Tatarlar öylesine bir etki oluşturmuşlardı ki, Kreşinler resmî olarak Hristiyan olmakla birlikte bir Müslüman Tatar ya da mürtetten farklı değildi. Hatta kiliseye gitmedikleri gibi evlerinde ikonlar bulunmamakta, Müslümanların kutsal günü olan “Cuma’yı” onlarla birlikte kutlamakta ve çocuklarını Tatar okullarına göndermekteydiler. Ayrıca kendilerini de Tatar olarak adlandırmaktaydılar (Odigitrievskii, 1894a, s. 284-286; Odigitrievskii, 1894b, s. 119). Her yıl Müslüman Tatarlar etkisinde kalan Kreşin Tatarlarına yönelik tren gezileri düzenlemiş, onlarla yakından ilgilenmiş ve Hristiyanlık inancının güçlendirilmesine yönelik çalışmalarda bulunan Guriy Cemiyetinden misyoner V. T. Timoeva’ya kulak verilirse, Kreşinlerin pek çoğu İslamlaşmaktan ve Tatarlaşmaktan kurtulamamıştı. Bu sonuçta Guriy Cemiyetinin eksikliği söz konusuydu ki, Tatar etkisini göz ardı ederek sadece inancın güçlendirilmesiyle ilgilenmişti (İznoskov, 1894b, s. 401-403).

Misyoner Rıbakov, Rus misyonerliğinin Kreşinler üzerindeki başarısızlığını ve buna neden olan etkenleri bir arada sunan isimlerden biridir. Ona göre temel nedenlerinden biri Kreşinler tarafından Hristiyanlığın tam olarak bilinmemesiydi. Bu konuda misyonerliğin ve kurumların eksikliği bulunuyordu. İkincisi, Müslüman Tatarların propaganda faaliyetleri, üçüncüsü ise siyasi idarenin hatası olarak II. Katherine döneminde Pugaçev İsyanı kaynaklı misyonerlik faaliyetlerinin durma noktasına gelmiş olmasıydı. Bu sonuncusu İslâm’ın bölgede güç kazanmasına, yayılmasına ve başarılarına neden olmuştu. Yine Tatarlar enerjik, zeki ve eğitilmiş olmanın yanında “İslâmlaştırma” misyonuna kendisini adanmış bir toplumdur. Dolayısıyla Hristiyan misyoner ile Müslüman Tatar arasındaki rekabette dengeler Tatar lehineydi. 1803’de Vasilsk uyezinde Kreşinler İslâm’a geçerken, Rus misyonerler vergi topluyor, Kreşinlerin dinî hayatlarıyla ilgilenmek yerine Kilise Slavcası ile meşgul oluyordu. Tatar mollalar ise her gün Kreşin köylerini ziyaret ederek dinî hayatlarını ve adetlerini öğrenmekteydiler. Bu tablo göz önüne alındığında 1860’larda Kazan, Ufa, Samara, Vyatka, Simbir ve diğer guberniyalarda binlerce Kreşin’in İslâmiyet’e geçişi daha kolay anlaşılabilirdi (Rıbakov, 1899, s. 242-248).

Ufa Guberniyası Menzelinsk uyezdinden Lev Pavlov, Kreşinlere dair tespitleriyle sadece Rıbakov’u doğrulamakla kalmıyor, Rus misyonerlik hareketinin eksik yönlerin Tatarların avantajlarıyla birlikte açıklamış oluyordu. Kreşinlerin, Rusça ve Kilise Slavcası üzerinden yürüten misyonerlik programında başarısız olmaları, Hristiyanlık bilgisini İlmiski sistemi neticesinde Tatarca’ya çevrilen yayınlar üzerinden almalarını zorunlu hale getirmişti. Dolayısıyla Tatarca’nın etkisinin artması önlenemez bir durumdu (Pavlov, 1900, s. 348,349). Benzer şekilde Sviyajsk uyezdi Azbaba köyündeki Çuvaşlara bakılacak olursa; kiliseyi bütün ömürleri boyunca sadece üç kez (kreşin olurken, evlenirken, ölünce) ziyaret ettikleri, zamanla da “Müslüman

Tatar'a" dönüştükleri ifade ediliyor ve bu tablonun oluşmasında yetkililer suçlanıyordu. Zira rahiplerin ve misyonerlerin pek çoğu Kreşinlerden bihaber, dillerini bilmeyen kişilerdi ve dinî ihtiyaçlarına ilgisiz davranıyordu. Hatta Kreşin çocukları için okulların açılmadığından bahsedilebiliyordu. 1860'lı yıllarda Kreşinlerin İslâmiyet'e kitlesel dönüş nedenleri üzerinde duran Kazan Gubernatör yardımcısı Razov da Rus Kilisesinin bu ilgisizliğini önemli bir etken olarak değerlendiriyordu (İznoskov, 1901b, s. 225-228; İznoskov, 1904b, s. 249,250) Sadece bu da değildi: Kazan, Laişev ve Mamadış uyezdlерinden Kreşin Tatarları İslâm'a dönüş için dilekçelerinin arkasında yine idarenin kusurları söz konusuydu. Zira bu bölgelerdeki köylerde Kreşinler için kilise ve okul şartları uygun değildi, hatta bazı yerlerde okul bile yoktu. Bügölme uyezdi kilise okulları gözlemcisi rahip A. İvanov da Çuvaşlar özelinde aynı eksiklikten bahsediyordu. İvanov, Çuvaş, Tatar ve Rus köyleri tarafından çevrilmiş bir durumda yer alan Aleksevka köyündeki Çuvaşların neden Rus tesiri altında kalmadığını ya da Ruslardan etkilenmedikleri sorusuna cevap ararken, Çuvaşların yaklaşık 150 yıl önce bölgeye getirilmelerine rağmen 1895 yılına kadar temel eğitim alacakları okula dahi sahip olamamalarını dile getiriyordu. Pek çoğu İvanovski'deki okula gitmekteydiler ancak burada da dinî eğitim almıyorlardı. Bu durum Tatar etkisinde kalmalarına neden oluyordu ve şöyle yazacaktı: "Son iki yılda yabancılar arasındaki Müslüman propagandası, Hristiyan misyonunun hiçbir zaman olamadığı kadar başarılı oldu. Kreşin ve Kreşin olmayanların kitlesel olarak İslâm'a dönüşleri artık nadir olmayan bir durum. Eğer bu durumla savaşa yönelik zamanında önlemler alınmazsa, yakın bir zamanda pek çok yabancı İslâm'ı kabul etmiş olabilir." Artık o, Hristiyan aydınlanma adına yapılan bütün devlet ve kilise projelerinin, tersine işlediğini kabul ediyordu. Zira Tatar propagandası rahat bir şekilde devam edebiliyordu (İznoskov, 1908d, s. 19-22; İvanov, 1908b, s. 63-65; İznoskov, 1894b, s. 404,405; İvanov, 1914b, s. 160-162).

Çuvaşların dönüşümünde Rus misyonerliğinin eksikliği olduğunu öne sürenler içerisinde Rahip Gavriil Tihonov da vardı. Onun notlarına bakılırsa, Çuvaşlar ne Rusça ne de Kilise Slavcasını öğrenmişlerdi, hatta kiliseye karşı da düşmanca bir tavır içerisindeydiler. Fakat Tatar mollalar, ibadetlerde Arapça kullanılmasına rağmen Tatarca olarak Kreşinlere aktarmalar yapmaktaydılar. Dolayısıyla diğer etkenlerle birleşen misyoner başarısızlığı sonucunda İslamlaşma önlenemez oluyordu. Örneğin Sterlitamek uyezdi Zirgan köyünde İslâmiyet'in girmediği Çuvaş evi kalmamış, sadece 1906-1908 yıllarında 450 Çuvaş, İslâm'a geçmişti. Bu durum karşısında tedirgin olan Ufa Piskoposluğu yöneticileri, 1-25 Ağustos 1911 tarihinde Bırsk'te gerçekleştirdikleri kısa zamanlı kurslarda Müslüman ve pagan karşıtı önlemleri konu edinmek zorunda kalmışlardı. Bu çerçevede okuryazar dışında olanlar için de çalışmaların yapılması, kilise vaazlarının ve okullardaki eğitimin yerel dilde olması, özel

olarak Müslüman karşıtı yayınların çıkarılması üzerinde durulmuştu. (Tihonov, 1913, s. 185-189).

27 Nisan 1905 yılında Kazan İlahiyat Akademisi bünyesinde özel bir Müslüman karşıtı büro tesis edilmiş ve bu büronun 18-25 Eylül 1905 tarihli toplantısında gayri Rusların dinî durumları, İslâm'a geçişler ve Hristiyan aydınlanması için alınabilecek önlemler gibi başlıklar tartışılmıştır. Toplantıda Kazan bölgesindeki nüfus çoğunluğunun Tatarlar lehine olması, buradaki kabilelerin Tatarlar ile yakınlığı, Tatar mollaların faaliyetleri, Ufa'daki dinî idarenin varlığı ve bazı siyasi gelişmelerin İslâm'ın yayılmasına neden olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca misyonerlerin pek çok yönden zayıf ve organizasyonsuz oluşu da nedenler arasındaydı. Tatar propagandasına karşı alınabilecek önlemler ise şöyle sıralanıyordu; Kazan'da, bölgedeki bütün misyonerlik faaliyetlerinin tek bir elden yönetilmesi ve kontrol edilmesi amacıyla bir merkez ve merkeze bağlı bölgelerin bağımsız şekilde çalışabilecekleri şubeler tesis edilmelidir. Misyoner şubelerinin Müslümanların yaşadıkları bölgelere tren seyahatleri düzenlemeli ve onlarla görüşecek özel sohbet ekipleri oluşturulmalıdır. Kazan İlahiyat Akademisi özel kurslarla ve yetiştirdiği misyonerle misyonerlik işlerine daha iyi hazırlanmalıdır. Tatarca başta olmak üzere inarodislerin dillerinde kitap ve broşürler basılmalıdır. Ayrıca Müslüman karşıtı bir dergi çıkarılarak, Türkiye ve Mısır üzerinden gelen Panislamizm etkisi ve Rus karşıtlığının önüne geçilmelidir (Predpolejeniya Kazanskago Eparhialnago..., 1906, 203-210). 1910'da Kazan'da düzenlenecek olan Misyonerlik toplantısına yönelik olarak yazılan bir makalede de İslâmi propagandanın önüne geçmek amacıyla Müslüman karşıtı bir gazetenin ya da derginin Rus ya da Tatar dilinde yayımlanması gerektiği üzerinde durulmuş hatta bir içerik dahi paylaşılmıştır. Buna göre çıkarılması düşünülen yayında: dinî ve dünyevi idarenin resmî emirleri, kilise ve piskoposluk hayatına dair içerikler yer almalı, Müslüman karşıtlığı analiz edilmeli, Tatar matbuatında çıkan Ortodoksluğu ve o paganlığa yönelik yazılar incelenmeli, Tatarlar, Çuvaşlar, Votyak, Çeremiş ve diğerleri arasındaki misyoner hayatına değinilmeli, okuyucudan gelen sorular cevaplanmalıdır (Kamenskii, 1909, s. 210,211).

Son olarak bütün bu önlemlere rağmen Rus kilisesinin ve siyasi-idari birimlerin İdil-Ural'da gayri Rusları "Müslüman Tatar" etkisinden uzakta tutmayı ve hatta onu da dönüştürerek "Ortodoks-Hristiyan" toplum yaratma programlarının başarılı olduğunu söylemek oldukça zordur. Ruskaya Mısl dergisinde "Rusya'da Müslüman Meselesi" adlı bir makale kaleme alan G. Alisov'un ifadeleri, bir bakıma "misyonerlik" çizgisindeki "Hristiyan Rus-Müslüman Tatar" rekabetinin sonucunu özetlemektedir: Alisov şöyle yazıyordu: "Rus Hükümeti'nin, idaresi altında bulunan Müslümanlara yönelik bakışı, onların birleşmelerine ve aralarında ittifak ve itihat hissinin artmasına neden olmaktadır. Son yıllarda Müslümanlar, özellikle de Volga boyunda yaşayanlar Rusya'daki halkların en mutlusu, en itaatlisi ve son derece sadakatli olanı sanılmaktaydı.

Fakat bu sıfatlar, bürokratiyanın onlar hakkında birtakım sistematik önlemler almalarına etmelerine mâni olmadı... Doğrusu, resmî olarak Hristiyan, fakat aslında Müslüman olan, Tatarca konuşan ve kendisini Tatar olarak adlandıran, idareye resmî olarak İslâm'a geçmek için başvurduklarında reddedilen Volga boyunun Fin kabileleri arasında dinlerini yaymalarına engel olunmadı. Sadece bu da değil belki bunları ciddi şekilde Hristiyanlığa sokmak için hükümet ve politsiya yardımına dayanarak misyonerler aracılığıyla pek sağlam içtihat edildi. Hristiyanlığı kabul etmeyenler hakkında katı tedbirler icra edildi. Kabul edenleri vergi borcundan, askerliğe alınmaktan muaf tutma tuttular. Hükümet kuvvetine dayanan misyonerlerin bu şekildeki hareketleri, Tatarları pek fazla öfkeliendirdi ve İslâm'ın nüfuz ve itibarını artırdı. Misyonerlerin çalışmaları ile Hristiyanlığı kabul etmiş Tatarlar bulunsa da gizli bir şekilde İslâm'ı yaşamaktalar ve ilk fırsatta resmî surette Müslüman olmaya hazırlanmaktaydılar. Ayrıca kitleler halinde İslâm'a geçmek için dilekçeler vermeye başladılar (Alisov, 1909, s. 39,40).

Sonuç

Rus Ortodoks Misyoner Cemiyeti'nin yayın organı Pravoslavniı Blagovestnik üzerinden yapılan bu çalışmanın ulaştığı sonuçlardan ilki; Rus misyonerlik programının İdil-Ural bölgesinde istenilen sonuçları doğurmadığı gerçektir. Bunun arkasında ise iki ana etkenin varlığı söz konusudur. İlki, misyonerlik faaliyetlerinin hem idari ve programlama hem de bunların pratiğe aktarılması konusunda Rus kilisesinin ve misyonla ilgili merkez ve yerel birimlerin yeterli bilgiden yoksun olmalarıdır. Dolayısıyla; misyoner okullarının maddi ve fiziki şartları, misyonerlerin görev bölgelerindeki halkı her yönüyle tanıma durumları hem kilise hem de siyasi idare tarafından gelen desteğin sınırları ve sık sık belirtildiği üzere misyonerin samimiyet seviyeleri süreci etkilen unsurlar olmuştur. İkinci ana etken ise tamamen misyona tabi tutulan halkın sosyal, kültürel ve ekonomik durumuyla doğrudan ilgilidir. Bu noktada "Müslüman Tatar" varlığının "Ortodoks misyon" karşına bölgedeki diğer gayri Ruslar üzerinde "hak iddia eden" bir kuvvet şeklinde çıktığı görülmektedir. Bu durum, Rus misyonerliğinin iki farklı yönde hareket etmesini zorunlu hale getirdiği anlaşılmaktadır: yani bir taraftan İdil-Ural'ın gayri Rusları Hristiyanlaştırılmaya çalışılırken, diğer taraftan bunlara yönelik Tatar etkisinin yok edilmesine, hiç olmazsa en aza indirilmesine gayret göstermek zorunda kalmıştır.

Çalışmanın ulaştığı dikkat çeken sonuçlardan birisi de bölgedeki gayri Rus halkların "Müslüman Tatar" dönüşümünde en önemli etken olarak Tatarların yaygın eğitim ağının gösterilmiş olmasıdır. Pek çok misyoner çalışmalarında bu durumdan bahsetmiş ve Tatar eğitim sisteminin, inancı temel alan fanatik bir toplum yetiştirdiğini öne sürmüşlerdir. Dolayısıyla misyoner kaleminde Tatar eğitim ağı, çevresindeki gayri Rusları İslâmlaştıran, Rus devlet ve toplumuna,

Hristiyanlığa karşı düşman yetiştiren bir İslâm toplumu meydana getiriyordu. Elbette bu misyoner zihninin realist olmayan düşüncesinden başka bir şey değildi. Çünkü Tatar direnişini, Rus idaresiyle geçirdiği tarihi süreçle ve kendisine yönelik yapılan idari, siyasi, kültürel ve ekonomik yaptırımlarla ilişkilendirerek değerlendirmek daha doğru sonuca ulaştırabilir.

Bir başka durum ise misyoner kaleminin Tatar toplumunu suçlayıcı ya da baskı altında tutmak isteyen bir anlayışla hareket ettiğinin açıkça görülmesidir. Nitekim gayri Rusları İslâmlaştırdığı iddia edilen Tatarlara karşı sistemli bir karşı duruş koymak yerine, karmaşık ve Rus misyonerliğinin tecrübesine yakışmayan hatalar söz konusudur. Şöyle ki, Tatar toplumunda meydana gelen her gelişme, hatta idari ve siyasi değişimlerin neden olduğu pek çok değişim, Tatarların İslâm'ı yayma amacıyla olduklarıyla ilişkilendirilmiştir. İlminski metodu içerisinde yer almasına rağmen basın ve matbuat alanında Kiril harfi kullanımı dahi bu amaca yönelik davranışlar olarak değerlendirilmiştir. Biraz daha ileri gidilerek dinî eserlerin basılması ve matbuat alanında Osmanlı etkisi gündeme getirilerek Panislamizm'in İdil-Ural Tatarları tarafından yürütüldüğü iddiaları dahi gündemde tutulmuştur.

Misyoner kaleminin dikkat çeken bir diğer iddiası ise Çarlık Rusya'da meydana gelen siyasi ve idari değişimlerin Müslüman Tatarlar adına fırsatlar sunduğudur. Bu aşamada misyonerlerin pek çoğu II. Katerina döneminde kurulan Orenburg Dinî Nezareti'ni, 17 Nisan 1905 Dinde özgürlük kanununu ve 17 Ekim 1905 Manifestosu ile gelen başta matbuat serbestliği olmak üzere bazı ılımlı değişimleri, Rus kilisesinin zararına yol açacak şekilde Tatarlar tarafından kullanılan gelişmeler olarak değerlendirmişlerdir.

Son olarak şu ifade edilmelidir ki; Pravoslavni Blagovestnik dergisinin, Rus misyonerliğinin İdil-Ural'da "Müslüman Tatar" duvarını aşmadığını, idare ve kilise tarafından gayri Rusların Hristiyanlaştırılması konusunda atılan adımların Tatarlar tarafından boşa çıkartıldığını ve misyonun tam aksi yönünde Tatar etkisinin gayri Ruslar üzerinde daha tesirli olduğunu ortaya koyan önemli bir yayın organı olduğu görülmüştür. Bu yönüyle misyoner matbuatın sadece İdil-Ural özelinde değil Rusya Türklerinin genelini kapsayan sınırlar içerisinde ve devlet-kilise iş birliği zemininde "yönetici-tebaa" ilişkisine yön verdiği görülmektedir. Dolayısıyla bu makalenin, daha sonrasında yapılacak yeni çalışmalara kapı aralaması beklenmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Akçurur, Y. (1907). *3'ncü İyun vaka-i müessefesi*. Kerimof, Hüseyinof ve Şürekası Matbaası.
- Alisov, G. (1909). Musulmanskiy vapros v Rossii. *Russkaya Misl*, *İyul*, 28-61.
- Alp, A. (2016). İdil-Ural bölgesinde Ruslaştırma siyasetine misyonerlerin katkılarına bir örnek olarak Mihail Aleksandroviç Maşanov'un çalışmaları. B. Bayram (Ed.), *Milliyetlerin kesişme noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II bildiri kitabı* içinde (ss. 215-228). Kırklareli Üniversitesi Yayınları.
- Anonim. (1906). Predpolejeniya Kazanskago Eparhialnago Naçalstva po voprosam o protivomusulmanskoj i protivoyazıçeskoj missii. *Pravoslavni Blagovestnik*, *13*, 203-212.
- Anonim. (1908). Kak sdelat Çuvaş hristianami. *Pravoslavni Blagovestnik*, *10*, 74-80.
- Anonim. (1910). Hristiyanskaya prisluga u Tatar-Magometan. *Pravoslavni Blagovestnik*, *24*, 513-524.
- Anonim. (1911). Polojenie Pravoslaviya v eperhiyah s Magometanskim naseleniem. *Pravoslavni Blagovestnik*, *18*, 219-225.
- Anonim. (1915). *Turudnosti i nujdı Kazanskoi inorodçeskoj missii*. Tsentralnaya Tipografiya.
- Bagin, S. (1909). *Propaganda İslâma putem peçati*. Tsentralnaya Tipografiya.
- Bagin, S. (1910a). *Ob otpadaneii v Magometanctvo kreşenih inorodtsev Kazanskoi eparhii i o priçinah etogo peçalnago yavleniya*. Tsentralnaya Tipografiya.
- Bagin, S. (1910b). Tatarsko-musulmanskaya peçat. *Pravoslavni Blagovestnik*, *15*, 159-172.
- Blagovşhenskii, A. (1875). *İstoriya staroi Kazanskoi dyhovnoi akademii (1797-1818)*. Universitetskoi Tipografii.
- Bobrovnikov, P. (1900). Kak cleduet perevodit učeбно-missionerskiya knigi na Tatarskii yazık. *Pravoslavni Blagovestnik*, *17*, 3-9.
- Bobrovnikov, V. (2006). Islam in the Russian Empire. D. Lieven (Ed.), *The Cambridge history of Russia, Volume II: Imperial Russia, 1689-1917* içinde (ss. 202-223). Cambridge University Press.

- Çiçerina, S. (1906). Kazanskaya Kreşheno-Tatarskaya Şkola. *Pravoslavni Blagovestnik*, 19, 99-108.
- Çuvaşskii Missioner. (1907). Polojenie Privoljskih Çuvaş v nastoyaşhee vremya. *Pravoslavni Blagovestnik*, 20, 179-184.
- Daulei, R. (1900). Kreşhenie Tatarı i Tatarı-Muhammedane. *Pravoslavni Blagovestnik*, 6, 246-253.
- Doronkin, V. (1899). Kasimovskaya protivomuhammedanskaya missiya. *Pravoslavni Blagovestnik*, 18, 60-69.
- Eruslanov, P. (1895a). Magometanskaya propaganda sredi Çeremiş Ufimskoï gubernii. *Pravoslavni Blagovestnik*, 16, 382-391.
- Eruslanov, P. (1895b). Magometanskaya propaganda sredi Çeremiş Ufimskoï gubernii. *Pravoslavni Blagovestnik*, 8, 422-426.
- Eruslanov, P. (1895c). Magometanskaya propaganda sredi Çeremiş Ufimskoï gubernii. *Pravoslavni Blagovestnik*, 12, 181-184.
- Filimonov, D. (1908). Uspehi İslâma sredi Çuvaş yazıçnikov der. Staro-Aonkinoi Bugulminskogo uezda. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 15, 301-306.
- Fisher, A. W. (1968). Enlightened despotism and Islam under Catherine II. *Slavic Review*, 27(4), 542-553.
- Gökgöz, S. S. (2002). Misyoner kaleminden Kazan-Tatar matbuatı: *Inorodçeskoe obozrenie* (1912-1915). *Avrasya Etütleri*, 21, 15-47.
- Gökgöz, S. S. (2007). *Yeyfimiş Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslâm karşıtı Rus misyon siyaseti*. Köksav Yayınları.
- Grigoriev, D. (1905). Neskolko slov o priçinah uspeşnogo rasprostraneniya Magometanstva sredi inorodtsev-yazıçnikov. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 2, 85-89.
- Harlampoviç, K. (1905a). Kazanskiya novokreshenskiya školy v XVIII veka. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 5, 203-207.
- Harlampoviç, K. (1905b). Kazanskiya novokreshenskiya školy v XVIII veka. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 6, 243-248.
- İ. (1906). Gazety na yazykakh Privolzhskikh inorodtsev. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 3, 125-126.
- İ. H. (1905). Vpeçatlenii poezdki po inorodçeskim mestnostyam Orenburgskogo kraya v 1900 godu. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 5, 208-212.
- İ. İ. (1894). K voprosu o podgotovke inorodçeskikh učitelei i missionerov. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 14, 283-288.
- İshakov, R. R. (2008). İz istorii Vserossiiskikh missionerskikh kursov v g. Kazani. İ. K. Zagidullin ve E. A. Vişlenko (Eds.), *Obrazovanie i prosveşhenie v gubernskoi Kazani* içinde (Vıpusk 1, ss. 74-80). Institut Istorii AN RT.
- İshakov, R. R. (2009). Prosvetitel'sko-missionerskaya kontseptsiya N. İ. İlminskogo v obrazovatelnoi sisteme poreformennoi Kazani. İ. K. Zagidullin ve E. A. Vişlenko (Eds.), *Obrazovanie i prosveşhenie v gubernskoi Kazani* içinde (Vıpusk. 2, ss. 126-138). Institut Istorii AN RT.

- İshakov, R. R. (2011). Osveşenie politiki khristianizatsii Tatar Volgo-Kamya v otechestvennoi dorevolutsionnoi istoriografii. İ. K. Zagidullin ve L. F. Baybulatov (Eds.), *Iz istorii i kultury narodov Srednego Povolzh'ya* içinde (ss. 92-110). Institut Istorii im. Mardjami.
- İvanov, A. (1907a). Khristianskaya missiya sredi inorodtsev Povolzh'ya v tsarstvovanie Imperatora Aleksandra I-go. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 19, 104-108.
- İvanov, A. (1907b). Khristianskaya missiya sredi inorodtsev Povolzh'ya v tsarstvovanie Imperatora Aleksandra I-go. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 20, 162-167.
- İvanov, A. (1907c). Tsarstvo İslâma sredi Çuvaş. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 19, 108-118.
- İvanov, A. (1908a). Otsupnicheskoe dvizhenie kreşchennykh i nekreşchennykh Çuvaş Samarskoi gubernii v Magometanstvo. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 14, 249-256.
- İvanov, A. (1908b). K voprosu ob inorodçeskikh vtoroklassnykh tserkovno-uçitelskikh školakh. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 2, 63-67.
- İvanov, A. (1910). O Magometanskikh školakh Bugulminskogo uezda. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 24, 504-513.
- İvanov, A. (1914a). Pyatidesyatiletie sistemy N. İ. İlminskogo. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 1, 111-114.
- İvanov, A. (1914b). Otsupnicheskoe dvizhenie kreşchennykh i nekreşchennykh Çuvaş Samarskoi gubernii v Magometanstvo. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 1, 143-162.
- İz istorii natsionalnogo obrazovaniya nerusskikh narodov Povolzh'ya i Priural'ya (1870-1910). (2016). In L. T. Mukhammetşin, L. T. Nigmatzyanov ve S. A. Yarmukhammetov (Eds.). Akademiyâ Nauk RT.
- İz istorii natsionalnogo obrazovaniya nerusskikh narodov Povolzh'ya i Priural'ya (1870-1910-e gg). (2016). In R. V. Şaidullin (Ed.). Institut Tatarskoi Entsiklopedii i Regionovedeniya AN RT.
- İznoskov, İ. (1893). Materialy dlya istorii khristianskogo prosveşcheniya inorodtsev Kazanskogo kraja. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 13, 26-37.
- İznoskov, İ. (1894a). Materialy dlya istorii khristianskogo prosveşcheniya inorodtsev Kazanskogo kraja. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 13, 221-232.
- İznoskov, İ. (1894b). Materialy dlya istorii khristianskogo prosveşcheniya inorodtsev Kazanskogo kraja. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 24, 397-406.
- İznoskov, İ. (1897a). Inorodçeskie prihodi Kazanskogo uezda. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 21, 223-231.
- İznoskov, İ. (1897b). Inorodçeskie prihodi Kazanskogo uezda. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 22, 277-281.
- İznoskov, İ. (1901a). Inorodçeskie školy Bratstva Svyatitelya Guriya. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 4, 171-176.
- İznoskov, İ. (1901b). Inorodçeskie školy Bratstva Svyatitelya Guriya. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 5, 224-230.
- İznoskov, İ. (1904a). Obuçenie i vospitanie inorodtsev v Kazanskom krae. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 7, 298-307.

- İznoskov, İ. (1904b). Obučenie i vospitanie inorodtsev v Kazanskom krae. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 6, 242-251.
- İznoskov, İ. (1904c). Obučenie i vospitanie inorodtsev v Kazanskom krae. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 5, 191-200.
- İznoskov, İ. (1908a). Ob obrazovanii inorodtsev i o missii v Kazanskoi eparkhii. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 4, 147-154.
- İznoskov, İ. (1908b). Ob obrazovanii inorodtsev i o missii v Kazanskoi eparkhii. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 8, 347-355.
- İznoskov, İ. (1908c). Ob obrazovanii inorodtsev i o missii v Kazanskoi eparkhii. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 5, 195-202.
- İznoskov, İ. (1908d). Ob obrazovanii inorodtsev i o missii v Kazanskoi eparkhii. *Pravoslavnyi Blagovestnik*, 9, 17-25.
- K. (1893). Gramotnost u Tatar-Musulman. *Pravoslavni Blagovestnik*, 19, 26-30.
- Kamenskii, V. (1909). Mıslı o protivomusulmanskoı missii. *Pravoslavni Blagovestnik*, 5, 207-215.
- Kamenskii, V. (1911a). Missionerskii syezd v Kazani. *Pravoslavni Blagovestnik*, 2, 51-57.
- Kamenskii, V. (1911b). Missionerskii syezd v Kazani. *Pravoslavni Blagovestnik*, 3, 113-121.
- Kamenskii, V. (1911c). Missionerskii syezd v Kazani. *Pravoslavni Blagovestnik*, 8, 343-348.
- Kazanskii Missioner. (1908). O priemah magometanskoi religioznoi propagandi. *Pravoslavni Blagovestnik*, 7, 313-319.
- Kefeli, A. N. (2014). *Becoming Muslim in Imperial Russia: Conversion, apostasy, and literacy*. Cornell University Press.
- Koblov, Ya. D. (1908). *Meçti Tatar Magometan o natsionalnoi obşebrazovatelnoi şkole*. Tipo-Lit. İmn. Un-ta.
- Koblov, Ya. D. (1910). *O tatarizatsii inorodtsev Privoljskago kraya*. Tsentralnaya Tipografiya.
- Komissarov, G. (1913). Religioznoe sostoyanie Çuvaş v XIX veke. *Pravoslavni Blagovestnik*, 21, 616-622.
- Kurat, A. N. (2015). Rus hâkimiyeti altında İdil-Ural ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli) (XIX. yüzyıla kadar). In N. Yazılıtaş ve A. Vurgun (Eds.), *Makaleler III* (pp. 423-466). Türk Tarih Kurumu.
- Lototskii, A. (1897). Missionerskaya deyatelnost russkago belago duhovensy-tva v prošlom veke. *Pravoslavni Blagovestnik*, 15, 294-302.
- Madariaga, I. de. (1981). *Russia in the age of Catherine the Great*. Yale University Press.
- Mateeva, G. V. (2013). Pervie missioneri v Kazanskom krae i istoki pravoslavnoi knijnıi kul'turi. *Vestnik Kazanskogo Gosudarestvennogo Universiteta Kul'turi i İskusstv*, 2, 178-185.
- Materialı po istorii obrazovaniya i prosveşheniya naradov Volgo-Uralya v rukopisnih fondah N. İ. İlminskogo. (2015). (R. R. İshakov ve H. Z. Bagautdinov, Eds.). Institut İstorii im. Ş. Mardjani AN RT.

- Nikolayev, N. (1895). Svedeniya o Zirganskih Çuvaşah Sterlitamaskago uyezda Ufimskoi gubernii. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 13, 244-249.
- Odigitrievskii, N. (1894a). Kreshenie Tatarı Kazanskoi gubernii. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 7, 284-292.
- Odigitrievskii, N. (1894b). Kreshenie Tatarı Kazanskoi gubernii. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 11, 115-124.
- Otçet o deyatelnosti Bratstva sv. Guriya. (1910). *Pravoslavnni Blagovestnik*, 1, 2-16.
- Otçet o deyatelnosti Orenburgskago eparhialnago komiteta Pravoslavnogo Missionerskago Obşestva za 1908 god. (1909). *Pravoslavnni Blagovestnik*, 23, 125-138.
- Otçet Orenburgskago eparhialnago komiteta Pravoslavnogo Missionerskago Obşestva za 1907 god. (1909). *Pravoslavnni Blagovestnik*, 3, 27-38.
- Otçet Pravoslavnogo Missionerskago Obşestva za 1906 god. (1907). *Pravoslavnni Blagovestnik*, 22, 94-108.
- Otçet Samarskago eparhialnago komiteta Pravoslavnogo Missionerskago Obşestva za 1910 god. (1911). *Pravoslavnni Blagovestnik*, 12, 167-179.
- Otçet Samarskago eparhialnago komiteta Pravoslavnogo Missionerskago Obşestva za 1911 gode. (1913). *Pravoslavnni Blagovestnik*, 3-4, 31-42.
- Otçet Ufimskago eparhialnago komiteta Pravoslavnogo Missionerskago Obşestva, za 1911 gode. (1913). *Pravoslavnni Blagovestnik*, 2, 15-29.
- Pavlov, L. (1900). Bit kreşenih Tatar. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 16, 348-352.
- Prokopev, K. (1906). Vliyanie Tatar-Musulman na Çuvaş. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 7, 319-323.
- Rıbakov, S. (1899). Otpadenie kreşenih inorodtsev v İslâm i ih prosveşhenie. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 14, 241-249.
- Rıbakov, S. (1900). *İslâm i prosveşhenie inarodtsev v Ufimskoi gubernii*. Svnodalnaya Tipografiya.
- Tihonov, G. (1913). Çuvaşı Ufimskago kraya. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 6, 183-192.
- Topsakal, İ. (2011). Rus İmparatorluğu'nda yeni Ortodoks yapılanma: İlminskiy ve sistemi 1860-1917. *Tarih Dergisi*, 51, 47-71.
- Topsakal, İ. (2016). Kazan Diyanet Akademisi'ne kongre notlarıyla bakış: Doulov'un raporu. B. Bayram (Ed.), *Milliyetlerin kesişme noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II bildiri kitabı* içinde (ss. 229-245). Kırklareli Üniversitesi Yayınları.
- Tretyanov, M. (1901). Neskolko faktov i mislei po povodu otkritiya v Kazani musulmanskoı tipografiı. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 7, 323-330.
- Tuna, M. Ö. (2002). Gaspıralı v. İl'minskii: Two identity projects for the Muslims of the Russian Empire. *Nationalities Papers*, 30(2), 265-289. <https://doi.org/10.1080/00905990220140703>
- Vissarion. (1900). Vopros o vozmojnomo sliyanii musulman-inorodtsev s korennum naseleniem Russkoı İmperii. *Pravoslavnni Blagovestnik*, 9, 10-15.
- Werth, P. W. (2002). *At the margins of Orthodoxy: Mission, governance, and confessional politics in Russia's Volga-Kama region, 1827-1905*. Cornell University Press.

- Werth, P. W. (2014). *The Tsar's foreign faiths: Toleration and the fate of religious freedom in Imperial Russia*. Oxford University Press.
- Zelenetskii, V. (1901). Očerki missionerskoi deyatel'nosti hektorih Kazanskikh arhipasturei. *Pravoslavnii Blagovestnik*, 13, 192-201.
- Zemtsova, O. (2014). *Russification and educational policies in the Middle Volga region (1860-1914)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. European University.

EXTENDED SUMMARY

This article examines the publication of the Russian Orthodox Missionary Society and explores the competition between Russian missionary efforts in the Volga-Ural region and the Tatar elements representing the Turkish and Islamic communities, as reflected in the journal *Pravoslavnii Blagovestnik*. Within this context, the Tatar community emerged as a rival to the Russian mission in the region. It actively prevented non-Russians from being assimilated into “Orthodox Russians” and, moreover, leveraged its population and cultural dominance to transform other non-Russian and non-Islamic communities into “Muslim Tatars.” The actions and measures taken by the Russian mission to counter this development are also discussed.

As it is known, Volga-Ural is an important region that came under Russian rule after the gradual occupations that started with the collapse of the Kazan Khanate in 1552. Immediately after the occupation of Kazan, a strict policy of “Russification” and “Christianization” was implemented toward the Itil-Ural community, which was perceived not only as “non-Russian” by the administration but also as “non-Orthodox” by the Orthodox Church. This policy was carried out through the coordinated efforts of the Russian state and the Orthodox Church. For the Russian state, the notion of the “ideal subject” was closely tied to being an “Orthodox Russian,” and the transformation of societies that did not fit this ideal was regarded as both a religious and secular obligation.

The Russian Orthodox Church, based on the idea given above, started its activities in other centers of Volga-Ural, especially in Kazan, with the financial and political support of the administration. Kazan, in particular, became a center where both theoretical knowledge and practice were advanced together in the missionary activities of the empire towards the eastern peoples. However, the Tatar community, the dominant element of the region that was attempted to be transformed as an “ideal subject”, confronted the Russian mission as a rival in both identity and religion, and constituted the most important reason why the “Russification and Christianization” process was considered unsuccessful. The failure led to the political administration and the Orthodox Church taking new measures. In this context, rather than continuing the coercive practices of previous years, a new approach emerged—one that aimed to ground missionary work in a more scientific framework and to initiate activities based on a comprehensive understanding of the local population. Thus, the Ilminsky system, which brought a new breath to the Russian Orthodox missionary understanding, emerged. As a missionary, Ilminskiy foresaw that by providing education in the native language to non-Russians, the Orthodox faith could be established among them and at the same time, Russian culture could be adopted through Russian. In this context, he used the educational institutions opened by both the Russian Orthodox Church and his own

system for the purpose of training missionaries. The new Russian mission, implemented in line with the Ilminskiy system, focused on examining the theoretical aspect of missionary work through periodicals, evaluating its successes and failures, and drawing plans according to the mission's addressee. One of these periodicals was "Pravoslavnii Blagovestnik."

Pravoslavnii Blagovestnik was published twice a month in Moscow between 1893 and 1917 as the publication organ of the Russian Orthodox Missionary Society. The journal not only covered missionary activities towards Islam and Muslims, but also made a great contribution to the formation of the theoretical basis of the Russian mission. On the other hand, it is seen that a special place is given to the Volga-Ural region and the Tatar community in this study. In this respect, it would not be wrong to say that the journal is an important publication that provides the opportunity to reveal the course of Russian missionary activities in Volga-Ural.

An examination of the journal Pravoslavnii Blagovestnik reveals that the Tatar society was the primary target of the missionary activities that began to be implemented more systematically in the Volga-Ural region following the emergence of the Ilminski system. The most important reason for this is that the Tatars were seen as a great rival to the Russian mission. Because, in fact, the society that was tried to be transformed into Orthodox Russians appeared as a powerful "mission" that drew other non-Russian peoples in the region into the "Muslim-Tatar" identity and systematically implemented this. Therefore, the Russian administration and church had to act in order to protect the others from them as well as transforming the Tatar community into "Russian or Orthodox".

Pravoslavnii Blagovestnik indicates that the Russian mission was unsuccessful in its activities in Volga-Ural. Articles, reports, travel writings and other types of content written by missionaries proves the success of the Tatar community in transforming the Chuvash, Cheremish, Votyak, Bashkir and other peoples, as well as even the Russians, into "Muslim Tatars" with the influence of the superior population and cultural influence in the region. It also shows that the measures implemented by the church and political administration in order to eliminate the Tatar influence in the region are insufficient.

This study, based on the Pravoslavnii Blagovestnik journal, identifies several reasons why the Russian missionary program in the Volga-Ural region failed or fell short of its intended goals. These reasons include the human and financial resource inadequacies of the personnel and institutions responsible for planning and executing missionary activities; the lack of a comprehensive understanding of the target society; the indifference of the Russian Orthodox Church; political changes such as the Manifesto of 17 October 1905 and the Law of 17 April 1905; the success of the Tatar education network in fostering a devoted community; and the active role of Tatar mullahs in promoting Islam. His sincere efforts have led to the conclusion that there are factors such as the economic hegemony of the Tatar bourgeoisie in the region, the dominance of Tatar language and Tatar culture, the fact that the region is in favor of the Tatars and therefore Islam in terms of influence, and the revival of Tatar periodicals and presses, especially after the 1905 Revolution.

“Türk İlinde Hamr-ı Gül-gûn İçmeğe”:

15.-16. Yüzyıl Osmanlı Tarih yazımında Türk ili Kavramı

“Drinking Rosé Wine in the Land of the Turks”:

The Concept of Türk İli in 15th-16th Century Ottoman Historiography

Kadir PURDE (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, kadirpurde@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2449-3412

Özet

Bu çalışmada 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tarih yazımında “Türk ili” kavramının hangi müelliflerce hangi bağlamlarda kullanıldığı incelenmiştir. Osmanlı tarihçileri Osmanlı topraklarını memâlik-i Osmâniye, diyâr-ı Rûm, devlet-i Osmâniye gibi muhtelif tabirler kullanarak isimlendirmişlerdir. Osmanlı tarih yazarlarının kullandığı bir diğer ifade ise Türk ili kavramıdır. Araştırmada Türk ili ifadesinin 15. ve 16. yüzyıl müelliflerinin eserlerinde ortaya çıkan kullanımı, bu kullanımların bağlamları ve anlam katmanları analiz edilmektedir. Araştırmanın veri havuzu olarak 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tarih kitapları kabul edilip taranmış ve bunların çok az bir kısmında Türk ili ifadesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Kavramın 15. ve 16. yüzyıl eserlerinde Osmanlı ülkesi anlamında kullanılıyor olması da önemli bir kullanım alanı olarak zikredilip tartışılmıştır. Anadolu ve Osmanlıların yaşadıkları bölgeler için 12. yüzyıldan itibaren çeşitli Avrupa dillerinde ve değişen sınırlarda kullanılan Türkiye anlamına gelen kelimelerin kullanılması ve bu kelimenin bir anlamdaşı olarak Türk ili kelimesinin Osmanlı kaynaklarında da kullanılıyor olması çalışmada vurgulanan olgulardan bir tanesidir. Bu bağlamda çalışma Türk ili kavramının Osmanlı tarih yazımındaki yerini ve anlamını ortaya koyarak Osmanlı coğrafyasının adlandırılmasında kullanılan terimlerin çeşitliliğine ve kavramsal sürekliliğine dair yeni bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk İli, İl/El, Osmanlı Tarih yazımı, coğrafya, kimlik, 15. Yüzyıl, 16. Yüzyıl

Abstract

This study explores the use of the term Türk ili in 15th and 16th century Ottoman historiography, focusing on which authors employed the term and in which contexts it was used. Ottoman historians and writers referred to Ottoman lands using various expressions such as memâlik-i Osmâniye (Ottoman realms), diyâr-ı Rûm (land of Rum), and devlet-i Osmâniye (Ottoman state). Another term they used was Türk ili. This research explores the occurrences of Türk ili in the works of 15th and 16th century Ottoman authors, examining its contextual meanings and semantic layers. Based on an extensive survey of 15th and 16th century Ottoman historical texts, the study finds that the term Türk ili appears only in a limited number of these sources. Notably, some authors employed Türk ili to denote

Atıf / Citation: Purde, K. (2025). “Türk ilinde hamr-ı gül-gûn içmeğe”: 15.-16. yüzyıl Osmanlı tarih yazımında Türk ili kavramı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 205-220.

<https://doi.org/10.32449/egedid.1636621>

Ottoman territories, which represents a significant usage of the term and is discussed in detail. The study also highlights the presence of words corresponding to “Turkey” in various European languages from the 12th century onward, used with shifting geographical boundaries to describe Anatolia and regions inhabited by the Ottomans. The fact that Türk ili appears in Ottoman sources as a semantic counterpart to these terms is another key finding of this research. In this context, the study aims to shed light on the place and meaning of Türk ili in Ottoman historiography, offering a fresh perspective on the diversity and conceptual continuity of terms used to describe the Ottoman geographical space.

Keywords: *Türk İli (Land of the Turks), Ottoman Historiography, Identity, Geography, 15th Century, 16th Century*

Toplumlar, yaşadıkları topraklara ve bulundukları coğrafyalara muhtelif saiklerle isim verirler. Yaşayageldikleri yahut göç edip yeni vatan edindikleri toprakların kadim adlandırmalarını kendi dillerine uyarlayabilir (Osmanlıların *diyâr-ı Rûm* adlandırmasında olduğu gibi) ya da kendi tarihî ve kadim adlandırmalarını hem yaşayageldikleri coğrafyalar hem de yeni vatan ittihaz ettikleri yerler için kullanabilirler (*Türk ili* kavramında olduğu gibi). Bu isimlendirmelerin, o ismin tarihi yükünü ve hakimiyet sahasını da kapsayacak şekilde bir egemenlik göstergesi ve yeni fetihler için meşruiyet aracı olması amaçlanmış olabilir. Lâkin bunun yanında tamamen pratik amaçlarla bir ismin kullanımı öne çıkmış da olabilir ki bilhassa çokdilli olan ve ticaretin yoğun olarak icra edildiği bölgelerde ortak bir isim kullanımı iletişimi, koordinasyonu ve ulaşımı kolaylaştırıcı nitelikte olacaktır. Bu makale kapsamında Osmanlıların bir coğrafi isimlendirme olarak kullandıkları *Türk ili* kavramı ele alınacaktır. Osmanlı müellifleri Osmanlı topraklarına *memâlik-i Osmâniye*, *memâlik-i İslâmiye*, *diyâr-ı Rûm*, *memleket-i Rûm* gibi ifadelerin yanısıra *Türk ili* ifadesiyle de işaret etmişlerdir. *Türk ili* kavramı, bilinen ilk Osmanlı tarih eseri olan Ahmedî'nin [ö. 815/1412-13] *İskendernâme*'sinden başlamak üzere bazı Osmanlı tarih kitaplarında kendine yer bulmuş lâkin geniş bir kullanım ve kabule mazhar olamamıştır. Bu kavramın Osmanlı tarihyazımında 15. ve 16. yüzyıllarda nasıl kullanıldığı, kullanım alanı ve sıklığının yanı sıra kavramın geçtiği eserlerdeki kullanım tarzı da hem *Türk ili* tabiri hem de Osmanlı müelliflerinin adlandırma tercihleri açısından önemli bilgi ve ipuçları vermektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, söz konusu kavramın kullanım biçimlerini ve anlam çeşitliliğini analiz ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nun erken modern dönemdeki kimlik algısını ve bu algının coğrafi tanımlamalarla olan ilişkisini ortaya koymaktır. Bu çerçevede, dönemin önde gelen tarih yazarlarının eserleri incelenerek, “*Türk ili*” kavramının hangi bağlamlarda ve ne tür anlamlar yüklenerek kullanıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Türkçede “İl” Sözcüğü ve Osmanlı Tarih Yazarlarında Türk İli Kavramı

İl kavramı Türkçe kökenli bir kelime olarak Türkçenin en eski yazılı metinlerinden olan Yenisey Yazıtları'ndan bu yana anlam genişlemeleriyle ve

farklılaşmalarıyla birlikte kullanılagelmiştir. Kelimenin; ilk dönemdeki “barış, dostluk, dost” gibi anlamlarına zamanla genişleme suretiyle önce “boyalar birliği”, ardından da “ülke, memleket” anlamları da eklenmiştir. *İl* 8. yüzyıla ait Orhon ve Yenisey yazıtlarında idarî bakımdan çeşitli boylardan oluşan bir boylar konfederasyonunu ifade eder. Bunun yanı sıra idarî ve siyasî birlik içindeki halkın yaşadığı topraklar da *il/el* adıyla tanımlanır ve bu kullanım “yurt, ülke, memleket, devlet” gibi anlamlar verir. *Divânü Lugâti’t-Türk*’te *il* (beg ilin tüzdi) ve hükümdar anlamında *il başı* tabirleri kullanılır ki yazıtlardaki anlamıyla kullanılagelmesi aradaki sürekliliği de göstermesi açısından önemlidir. (Şahin, 2020, s. 635)

Türkiye Türkçesindeyse “il” kelimesinin anlamı zaman içerisinde daralmış ve belirli bir bölgeyi temsil etme fonksiyonu kazanmıştır.¹ Türkiye Selçuklu Devleti’nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan eden beylikler; Danişmend-ili, Menteşe-ili, Saruhan-ili, Karaman-ili, Dulkadir-ili, Teke-ili, Hamid-ili, Aydın-ili, Karesi-ili gibi isimlerle anılmaya başlanmış; Anadolu ve Balkanlar’ın Osmanlı yönetimine geçmesiyle birlikte il ile ilgili isimlendirmeler daha da yaygınlaşmıştır. Osmanlıların Balkan yarımadasında “il/el” adını verdikleri yerler, genellikle kuruluş döneminde Anadolu’da verilen isimlerle benzer şekilde birleşik isimlerden oluşmakla beraber bu adlandırmaların Anadolu’dakilerden farkı, daha çok eski hâkimlerinin unvan ve isimlerini taşıması, topluluk ve coğrafi bölge adlarını içermesiydi. Balkan Yarımadası’nın tamamını kapsayan bir ad olan Rum-ili/Rum-eli, kelimenin ilk kısmı olan “Rum”un, Doğu Roma coğrafyasının adı olan *Romania*’dan geldiği bilinmektedir. İl/el adları Balkan yarımadasındaki küçük yerler ve bölgelere de birleşik adlar şeklinde verilmiştir. Örnek olarak, Şişman-ili, Konstandin-ili, Yuvan-ili, Kalkandelen-ili, Laz-ili, Pavlo Kurtik-ili, Kırıl-ili, Hersek-ili, Lukaç-ili, Karlı-ili, Arvanit/Arnavut-ili, Dukakin-ili gibi adlar verilebilir. (Şahin, 2020, s. 635-636)

Osmanlı tarih yazarlarının ülkelerini, yaşadıkları coğrafyaları ve komşu coğrafyaları isimlendirirken bir çok farklı kavram ve ifade kullandıkları anlaşılmaktadır. Sözelimi Osmanlı ülkesi için *memâlik-i mahrûse*², *memâlik-i ma’ûre-i Osmâniyân* (Celâlzade Mustafa, 1990, s. 166), *memâlik-i mahrûse-yi Osmâniye* (Celâlzade Mustafa, 1990, s. 168), *vilâyet-i Rûm* (Gelibolulu Mustafa

¹ İl kelimesinin Oğuz ve diğer Türk diller dünyasındaki tarihî gelişimini müstaklârlarıyla beraber ele alan bir çalışma için bkz. Şinasi Tekin, “İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikâyesi” (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 99-11.

² BOA, TSMA e., 856/60. “şöylece ma’lûm ola ki Kamengrad ve Kılıç kal’aları devletlû pâdişâhının memâlik-i mahrûsesinden hâric beş altı günlük yerde Dârü’l-harb içinde vâki’ olmuştur”.

Âlî, 2020, s. 62)³, *diyâr-ı Rûm* (Gelibolulu Mustafa Âlî, 2020, s. 70)⁴, *mülk-i Rûm* (Gelibolulu Mustafa Âlî, 2024, s.206)⁵, *devlet-i Osmâniye* (Gelibolulu Mustafa Âlî, 2024, s. 220) vb. isimlendirmeler Osmanlıların kendi ülkelerini ifade ederken kullandıkları tabirlerdendir. *Türk ili* tabiri de Osmanlıların kendi ülkelerini ifade ederken kullandıkları tabirlerden bir tanesidir ve aşağıda bu isimlendirmenin kullanım şekli 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin eserlerinden örnekler ile gösterilmeye çalışılacaktır.⁶

İskernâme'sinin sonuna iliştirdiği “*Zıkr-i Mülûk-i Âl-i Osmâniyân*” başlıklı bölüm sebebiyle ilk Osmanlı tarihi kabul edilen Ahmedî'nin *İskernâme* isimli eseri aynı zamanda *Türk ili* kavramının Osmanlı tarihçilerince kullanıldığını gördüğümüz ilk eserdir. *Türk ili* kavramının Osmanlılardan çok önce de Türk dünyasında kullanılageldiği bilinmektedir. *Türk ili* kavramının Osmanlılar öncesi Türk dünyasındaki en eski örneği Orhun Yazıtları'dır zira Göktürklerde en yüksek siyasî teşekkülün il (devlet) olduğunu yine bu kaynaktan (ve diğer bazı Çin tarihlerinden) öğreniyoruz.⁷ İl; bugünkü anlamda devlet tabirinin karşılığı olup aileden (*oguş*) başlayıp sırasıyla aileler birliği (uruğ) ve boylar birliği silsilesinin en son basamağıdır. (Taşağıl, 2023, s. 43). Lâkin Ahmedî Osmanlı Türklerinin yaşadığı yer anlamında değil “Türkistan” olarak bu kavramı kullanmaktadır. Ahmedî eserinin “*Reften-i İskender-i Zülkarneyn Be-Memleket-i Kışmîr*” faslında İskender'in “Kışmîr”e yürüyüşü anlatılır. İskender Türkistan'a vardığında orasının şehirlerle dolu mamur bir belde olduğunu anlar (*Vardı andan Türk iline şehriyâr/Buldı anda bî-kerân şehri ü diyâr*) ve Türkistan'a vardığında bu memleketin hâkimi olarak Çin Şahı Tamgaç'ı⁸ bulur (*Kimi vérürdi anlaruñ Tamgâca māl/ Kimi 'aşı olup éderlerdi kıtāl*) ama Tarhan isimli bir melikin etrafında toplanan ve Türklerin arasından çıkan bir kısım eşkiya fesad ve bozguna yol açmaktadır (*Bir melik ki adı anuñ*

³ Gelibolulu Mustafa Âlî vilâyet-i Rûm tabirini bütün bir Osmanlı ülkesini ifade ederken de kullanmaktadır. “*Fi'l-vâkı 'fî zamāninā vilâyet-i Rûm'da cārī olan lisān-ı bü'l-'aceb elsinei çârdan mürekkeb bir nuḥ-ı pāk-mezhebdür ki ehl-i diller tekellümünde güyâ ki sâ'irinden a'zebdir.*”

⁴ Keza diyâr-ı Rûm ile de bütün bir Osmanlı ülkesini kastetmektedir. Künhü'l-Ahbâr'ın 4. rûknünü Osmanlı tarihine ayırdığını belirtirken şöyle der: “*Lâ-siyyemâ tefâşil-i diyâr-ı Rûm ve havâdis-i gûzât-ı pesendide-şifât-ı merzbûm, mü'ellif-i mağmûma zamānen karîb ve niçesi 'an'ane ile mervî vü ma'lûm ve ekşeri resm-i tañtana ile mer'î vü meşhûm olduğu cihetden kemâ-yelik tahrîr ü tahkîk olunmuşdur. Ve semt-i te'lîfde sâ'ir mü'ellifine tefevvuk u tereffü' kaşd olunup eşahh-ı hikâyât u ahbârûñ netâ'ic-i matbû'ası 'alâ vefkî'l-merâm bilinmiş ve bulunmuşdur.*” Gelibolulu Mustafa Âlî, 2020, s. 70

⁵ “*Ol cümleden biri silsile-i celîle-i Âl-i 'Oşmân ve pây-taht-ı mülk-i Rûm'da fermân-rân olan şehriyârân-ı zamândur ki hicret-i nebeviyyenüñ seb'a mi'e târîhinde mütemellik oldular.*”

⁶ Osmanlı Devleti'nin isimlendirilmesi sorununu bir değerlendirmesi için (bkz. Neumann, 1999)

⁷ “il/el” kelimesinin “devlet” anlamıyla kullanılışına dair Orhon Yazıtları'ndaki kayıtlar için bkz. KT/D 3,4,8,11; BK/D 19; BK/G 9. (Aydın, 2019)

⁸ Tamgaç Han hakkında bkz. Avcı, 2013, s. 336

Ṭarḥān-ıdı/Türkten ṭaḡī olana_ol ḥān-ıdı). İskender Türk ülkesini baştan sona fetheder, Tamgaç'a tac ve külah bahşederek onu Türk ulusuna hükümdar atar (*Ākıbet oldı muṣaḡffer Türke ṣāh*) (Ahmedî, 2019, s. 561-564). Görüldüğü üzere Ahmedî bu anlatısında *Türk ili* kavramını, aşağıda göreceğimiz üzere, bazı müelliflerin yaptığı gibi Anadolu yahut Osmanlıların yaşadığı Türk ülkesi anlamında değil de Türkistan manasında kullanmakta ve burayı ayrıca *Kişmîr* olarak da isimlendirmektedir.

Benzer bir kullanımı Yazıcızâde Ali'nin [ö.?] *Tevârih-i Âl-i Selçuk* isimli eserinde de görüyoruz. Reşidüddin Fazlullah'ın [ö. 718/1318] *Câmî'ü't-Tevârih*'i ve Uyurca *Oğuznâme*'yi kullanarak oluşturduğu eserin ilk bölümü bir Oğuznâme hüviyetindedir. (Yılmaz, Önder, 2019, s. 27). Burada Müslüman olmuş Türkler arasında Salur neslinden gelenlerin han olmasının anlatıldığı pasajlarda şöyle denilmektedir:

Bu sebeble aḡa ini Salur Ḥānı'nı ḥān etdiler. Çok zaman Türk'e ve Tacik'e hükm etdiler. Bunlardan sonra Türkistān iklimlerinde çok yıllar fetret oldı. Ḥānlık etmiş kişilerin soyundan Kınık uruḡından Lokmān Ḥān'ı buldılar. (9) Çün bahadır ve müdebbir ve oḡurluydı, dernek ve danışık etdiler, töre şorışdılar. Eyitdiler: “Bunların (10) kuşu çakırdur ki kuşların yürekli ve bahadırıdır. Egerçi şol kıldandır ve dükeli boylardan (11) sonra zikr olurlar, uyup Oḡuz bunları aḡırlayıp bunlara çakırı ta'yın etdi. Ve anadan daḡı Efrasiyab (12) neslindendürürler ki Türk elinin kadīm pādīşāhidur. Ve hem nēte-ki Kāravul begi ve Çaḡdavul ve Dūmdār (13) begi Kınık'dur. Kāravullık ve Dūmdārılık key ulu işdür” dediler. Aḡa ini ittifākıla Lokmān'ı mecmū'ı Türk ellerine ḥān etdiler. (Yılmaz, Önder, 2019, s. 86)

Görüldüğü üzere Yazıcızâde Ali de *Türk ili* kavramını Türkistan'ı ifade edecek şekilde kullanmakta ve bu açıdan Ahmedî ile bir paralellik arzetmektedir.

Türk ili kavramını yoğun bir şekilde ve bütün bir Osmanlı ülkesini kastederek kullanan müelliflerden bir tanesi Uzun Firdevsî'dir [ö.].⁹ Tercüme ve telifleriyle kırtan fazla eser veren Uzun Firdevsî'nin bu çalışmalarına bakıldığında konu ve içerik bakımından da çok zengin bir külliyat oluşturabildiği anlaşılmaktadır. En hacimli ve en önem verdiğini belirttiği eseri olan *Süleymānnâme*'de kitabın konusu olarak Süleyman Peygamber'in hayatı konu edilmekle birlikte kitapta tarih, ahlâk, felsefe, ilm-i nücum gibi birçok konu ele alınmış ve kitaba ansiklopedik bir hüviyet kazandırılmıştır ki kitabın hacmi de bu hususiyeti ihsas ettirmektedir. Bundan başka ilm-i nücum ve “*ulûm-ı garîbe*”ye dair yazdığı bir eser olan *Da'vetnâme* (Büyükkarcı-Yılmaz, 1995.); bir kıyafetnâme özelliği gösteren *Firâset-nâme* (Güler, 2023); kalem ile kılıcı tartıştığı ve bu tartışma üzerinden ilmin ve savaşın hem gerekliliği hem de insanların ve toplumların

⁹ “Firdevsî-i Rûmî” ve “Firdevsî-i Tavîl” isimleriyle de anılır. (Köprülü, 1996, s. 127)

hayatlarındaki yerini belirlediği *Münâzara-yı Seyf ü Kalem* (Tanyıldız, 2005); sağlık ve temizlik konularında kaleme aldığı *Pendnâme-yi Hümayûn* (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. xvii); satranç oyununun tarihini ve oyundaki önemli hamleleri ele alan *Şatranç-nâme* (Uluyüz, 2014); kumaş ve boya üretimine dair Farsçadan bir tercümesi olan *Câmeşûy-nâme Tercümesi* (Özyaşamış Şakar, 2007); ahlâk ve tasavvuf konularına dair yazdığı *Hayât ve Memât* (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. xviii) kitaplarından bazılarıdır. Bu çeşitlilik Uzun Firdevsî'nin külliyyatını Osmanlı klasik dönemi Türk dili ve tarihi çalışmaları için göz ardı edilemez bir kaynak serisi kılmakla birlikte bu makale çalışması özelinde verilerin derlendiği eseri *Kutbnâme* olacaktır. Çünkü bu eseri, Osmanlı siyasî tarihi ile ilgili doğrudan telif ettiği en önemli ve hacimli eseridir. Eserin muhtevasını 1499'da başlayıp 1503 Ağustos'una kadar süren Osmanlı-Venedik Savaşı'nda İnebahtı, Modon ve Koron kalelerinin yanı sıra Venediklerin Draç (*Durazzo*) kalesini de kaybetmelerinin ardından 1501 yılının Ekim ayında giriştikleri bir deniz harekâtı olan Midilli Baskını teşkil etmektedir. (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. xix-xx) Eserin bir tarih kitabı olması ve bu vesileyle etnik ve dinî kimliklere dair kavramları, coğrafi tabirleri ve ülke isimlerini her daim kullanması ve ayrıca Türk gelenekleri, eski Türk tarihi, Türk mitolojisi, eski İran ve İslâm dini mitolojilerinden devşirdiği bilgilerinden eserini zenginleştirmek için istifade etmesi *Kutbnâme*'ye önemli bir ana kaynak kimliğine büründürmektedir.

Uzun Firdevsî, bilhassa *Kutbnâme* isimli eserinde, “Türklerin yaşadığı yer” yahut “Türk ülkesi” mânâsında “*Türk ili*” kavramını sıklıkla kullanmaktadır. Uzun Firdevsî'nin bu kelimeyi hangi anlamda yahut anlamlarda kullandığını tespit edebilmek için kavramın geçtiği bağlamın çok iyi anlaşılıp tahlil edilmesi gerekmektedir. En büyük istinat noktası metnin bağlamı olsa da, bütün tarihî söylem ve kavramlar metnin bağlamı içerisinde anlamlı ve anlaşılabilir olsalar da bağlamın her zaman yardımcı olamayacağını, çok zaman suskun da kalabileceğini de hesaba katmak gerekmektedir. Sözelimi; Neşrî'nin [ö. 926/1520?] (ö.1520) *Cihân-nümâ* isimli eserinde Türk kelimesini çoğunlukla Türk topluluklarını ifade etmek için bir etnik isimlendirme olarak ama yer yer de “Müslüman” kelimesiyle eş anlamlı olarak kullandığı görülüyor. Neşrî; Türk topluluklarının kısım kısım olduğunu, farklı şubelere ayrıldığını, farklı dinlere ve hayat tarzlarına sahip olduklarını şu kelimelerle ifade etmektedir:

“*Tevârîh-i muhtârda eydür: Bu Etrâk ki vardur, esnâf-ı kesiredür. Ba'zı ashâb-ı müdün ve hüsiündür ve ba'zı ashâb-ı veberdür; ya'nî derim evler ile rü'ûs-i cibâlde ve sahrâlarda mütemekkin olurlar. Ve bunların dahi kimi şemse tapar ve kimi nâra ve kimi saneme ve kimi bakara ve kimi şecere ve kimi hacere taparlar. Ve ba'zılar dahi var ki, hiç dîn ve diyânet bilmezler. Ve ba'zılar Yehûd'e taklîd iderler; meliklerine hakan dirler. Harîrler geyüp, tâc-ı müzehheb urunurlar. Bu tâ'ife gâyet bahâdur olur.*”

Ve bunların mecmû'ı Bulcas Han bin Yâfes bin Nûh Nebî aleyhi's-selâm evlâdındandır.” (Mevlânâ Mehmed Neşrî, 2008, s. 6)

Bu alıntının sarahaten gösterdiği üzere bu pasajda Neşrî, Türk kelimesini bir etnik işaretleyici olarak kullanmaktadır. Başka bir pasajda ise Türk kelimesini bu sefer Müslüman anlamında kullandığını görüyoruz. Sefer hazırlığında olan “kâfir” askerleri “Türkleri” esir edip onları Hristiyan yapacaklarına dair hikâyeler anlatırlarken aralarından “*mashara bir kâfir*” Türklerin asla kâfir olmadıklarını ama kâfirlerin her daim Müslüman olduklarını, bu sebeple anlattıkları hikâyelerin hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini şöyle ifade etmektedir: “*Türk hergiz kâfir olmaz, amma dâyim kâfir Türk olur,*”. Buradaki “*Türk olur*” ifadesinin “Müslüman olur” anlamında olduğu açıktır zira anlatılan hikâyelere itiraz eden “kâfir”in maksat ve muradı etnik kimlik değişikliğini değil, din değiştirme olgusunu vurgulamaktır. Zaten metnin bir başka yerinde bu durum daha açık bir şekilde ifade edilmektedir: “*ve andan sonra Türk hergiz kâfir olmaz, ammâ dâyim gelür kâfirleri alur gider, müslimân ider*” (Mevlânâ Mehmed Neşrî, 2008, s. 133). Bu pasajlardan açıkça anlaşıldığı üzere Neşrî, “Türk” kelimesini hem bir etnik isimlendirme olarak hem de Müslüman kelimesine eş anlamlı olarak kullanıyor.

Osmanlı tarih literatüründe de *Türk* kelimesi bazen bütün Türk kavimlerini ifade edecek genel bir şemsiye kavram olarak kullanılırken bazen de daha dar bir Türk topluluğu kastedilebilmektedir. Tam bu noktada “*etnonim*” ve “*etni*” kelimelerine bir nebze açıklık getirmek faydalı olacaktır. Zira Türk kelimesinin hem bir *etnonimi* hem de bir *etni*yi ifade eder şekilde kullanılagelmiş olmasının kabulü meselenin izahı için çok önemlidir. Aslında Türk ismi, genel ve kapsayıcı bir ulusu ifade eder şekilde, bir *etnonim*dir. Türk *etnoniminin* altındaki Kazak, Kıpçak, Tatar, Başgırd, Oğuz ilh. gibi Türk halklarıysa bu *etnonimi* oluşturan *etniler*dir. Bu Türk halkları tarihsel ve dilsel ortaklıklarından dolayı kendilerini hem Türk olarak adlandırmakta hem de yeri geldiğinde kendilerine özgü etnik isimlendirmeleri de kullanabilmektedirler. Yani toplumlar kendilerini ifade ederken, bazen bilinçli bazen gelişigüzel bir şekilde, hem *etnonim* (sözelimi *Türk*) hem de *etni* (sözelimi *Kazak, Kıpçak, Tatar, Başgırd, Oğuz*) ifade eden işaretleyicileri aynı anda kullanabilmektedirler. Osmanlılar da kendileri için (zaman, mekân ve hatta müellife göre anlam yükleri değişmekle birlikte) hem Oğuz, Türkmen, Etrâk, Rûmî gibi *etni* ifade eden kavramları hem de daha kapsayıcı bir şekilde, genel Türk dünyasının bir parçası olduklarını da bilerek, Türk *etnonimini* de kullanmışlardır. Burada sanılanın aksine bir çelişki değil tutarlı bir kullanım söz konusudur. *Etnonimler* arasında, diyelim ki Türk halkları arasında, farklılıklar olması normaldir ve bu durum bugüne özgü bir şey değildir. Türk halkları tarihsel olarak takip edilebilen ilk andan itibaren her daim şubeleşmişlerdir. 15.yy. müelliflerinden Yazıcızâde Ali bu durumun farkında olarak *Târîh-i Âl-i Selçuk* isimli eserinde şunları demektedir:

“Egerci eşkâl ve lugât ve lehçeleri biri birine yakındır, ammâ her birinin âb u hevâsı muktezâsınca her tâ’îfenün mizâc ve tabî’atları ve şekl ve lehçeleri birbirinden mütevâfıdır. Şöyle ki râvîler rivâyet ederler ki Oğuz kavmi Türkistân’da-yiken şekiller Moğol-çehreyidi ve lehçeleri dahı anlara yakındı. Çün İran-zemîn ve Rûm ve Şam’a geldiler, şekilleri Tâcık-çehre ve dilleri revân ve yumşak oldı derler”. (Yılmaz, Önder, 2019, s. 59)

Yazıcızâde bu pasajda Türk halklarının fizyonomi, dil ve lehçe olarak birbirlerine yakın olduklarını ancak *“her tâ’îfenün”* karakter ve öz itibariyle, fizyonomi ve lehçe yoluyla birbirlerinden ayırdıklarını ifade etmektedir. Hatta, artık Batı Türklerinin bir kolunu oluşturan Oğuzların, vaktiyle doğudaki soydaşları gibi *“Moğol-çehre”*li olduklarını, dillerinin onlara benzediğini ancak batıya göç etmeleriyle beraber hem görünüş hem de konuşma yönüyle farklılaşmaya başladıklarını da belirtmektedir. Aslında burada Yazıcızâde, Türk *etnonimi* içerisinde bir *etnin*in hikayesini anlatmakta ve eseri boyunca Osmanlıları için hem Türk hem de Oğuz (yani hem *etnonim* hem de *etni* işaretleyicisini) beraberce kullanmaktadır.

Uzun Firdevsî’nin de Türk kelimesini benzer bir minvalde kullandığı anlaşıyor. *Efrenğ* yani Haçlı ordusunun toplanarak Osmanlıların üzerine yürümesini ve Midilli Baskını sırasında Şehzade Korkut’un (ö. 919/1513) silahtar ağası olup 800 kişilik bir kuvvetle adaya geçtikten sonra Fransızlarla yaptığı bir savaşta şehit düşen Tekgöz Hamza Bey (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 308) hadiselerini *“Cem’ oluben bir yere kavm-i Freng/ Kurdı yası urdı şîven kaldı deng, Çün ki Hamza Ağa olıcağız şehîd / Ne ki varsa Türk ü Türkmen beg ‘abid”* (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 239) beyitleriyle açıklamaktadır. Burada Türk ve Türkmen beylerinin Hamza Ağa’ya tabi olarak çıkartmayı yaptıklarını anlatmakta ve *Türk* ve *Türkmen* lafızlarını iki farklı etniyi ifade edecek şekilde kullanmaktadır. Maalesef Uzun Firdevsî’nin *Türk* ve *Türkmen* beyleri ile hangi beyleri kastettiğini, kimi Türk kimi Türkmen beyi addettiğini öğrenemiyoruz çünkü Firdevsî bu beylerin isim ve kimliklerine dair herhangi bir bilgi paylaşmamıştır. Lâkin bu iki kavramın aynı anda kullanılması gayet önemlidir zira hem bir Türk *etnisine* vurgu yapmakta hem de Türk ile Türkmen kimliklerini farklı şeyleri ifade ettiğini, edegeldiğini yahut etmeye başladığını göstermektedir. Osmanlılar için ise kitap boyunca âl-i Osmân (*Evvel ol ki âl-i Osmân içre hiç / Anca ‘âdil gelmedi şeh ir u giç*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 32), Rumlu (*Markola altun butı alun bile / Tâ Beni Asfar Rumlıya gâlib gele*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 115), Türk-i Rûm (*Cenge girsem iderüm Mirrîhı deng / Türk-i Rûm itme ‘Arabla bana heng*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 116), Sünnî (*Devletin Allah kıla Şahun ziyâd / Nusratıyla Sünnidür handân u şâd*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 134), Rûmî (*Hüküm ider ki yazıla hüküm ü nişân / Cem’ ide Rûmî çerîler bî-kerân*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 173) gibi farklı isimlendirmeler kullanılmış olsa da Osmanlılar kastedilirken yahut anlatılırken en çok tercih ettiği tabir Türk kelimesi

olacaktır. Uzun Firdevsî'nin külliyyatına baktığımız zaman bu anlaşılabilir bir husustur zira Uzun Firdevsî başta *Kutbnâme* ve *Süleymânname* olmak üzere eserlerinde Türk tarihine ve Türk kimliğine belirgin bir merak ve hürmetinin olduğunu açıkça izhar ediyor ve bunu en başta Osmanlıların *nesl-i Oğuz*'dan olduklarını vurgulayarak yapıyor. Uzun Firdevsî, II. Bayezid'in *âbâ vü ecdâdını* izah ederken onun "Kim özündür Âl-i Osman İldurum Hân-ı hü mân / Han Muhammed vârisisin mülk-i Rûmun şâhı ki / Çerh-i tevşen tıgunı görüb olubdur sana râm / Hazretündür Âl-i Oğuz Han nesl-i Osman bilürüz" olduğunu ifade etmektedir (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 94). Benzer şekilde Sultan II. Bayezid'in [ö. 918/1512] Hristiyan kralına yazdığı mektupta "*Zill-i Hakken nesl-i Oğuz Âl-i Osman Bâyezîd*" diye kendinden bahsetmektedir (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 94). II. Beyazid'i överken "*Ki oldurur Sultân-ı âlem Bâyezîd / Kutb-i âlem misli Şeyh-i Bâyezîd. Zill-i Hallâk Âl-i Osman şehriyâr / Nesl-i İshak Oğuz aslı tâcidâr*" (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 226). Uzun Firdevsî eserlerinde fırsat buldukça, yahut fırsatını yarattıkça, Osmanlıların Oğuz neslinden oldukları vurgusunu yapmaktadır ki bu durum onun Türk tarihini ve Osmanlıların soy tartışmalarındaki yerini önemseyişinin bir göstergesidir. Ayrıca *Kutbnâme*'de sık sık başka Türkler ve eski Türk tarihine atıflar yaparak eserini ve anlatısını zenginleştirmekten de geri durmadığı görülüyor. Örneğin II. Bayezid'in şehzadelerinden Şehzade Korkut'u "*Şâh Korkud âl-i Osmân nâmdar / Misl-i Mahmûd-ı Sebükîn şehriyâr*" (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 193) dizeleriyle överek ilk Müslüman Türk hükümdarlarıyla bir bağ kurmaya çalışmaktadır.

Bütün bunlardan sonra Uzun Firdevsî'nin *Türk ili* tabirini nasıl ve nerelerde kullandığını irdelemeye geçebiliriz. Firdevsî; Hristiyanları konuşturduğu zaman Osmanlı ülkesini çoğunlukla *Türk ili* olarak niteler. Örneğin *Türk ili* kavramının *Kutbnâme* isimli eserinde ilk kez geçtiği yerde *Çih, Lih* ve *Üngürüs* krallarının Osmanlılara karşı ittifak kurmaları keyfiyetini şu beyit ile açıklar: "*Üç ulu beg çekse leşker kırıya / Dimezem Türk ilin andan kırıya*" (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 55). Burada Osmanlılara karşı ittifak arayışında olan üç Hristiyan kralının hedefi *Türk ilidir*. Macar kralı Türklerin üzerine yüremeye karar verdiğinde yüz bin "ulus" onu takip edecektir. İlk etapta bu yürüyüşe katılanlar Çekler ve Lehler olacaktır. (*Meyl idünce sana Şâh-ı Üngürüs / Türke varmaga virür yüz bin ulus. Askerini cem' idecek mîr-i Çih/ Sün ucı gök yırtı yir bağrını mih. Yâ çerî çeküb yürürse Türke Lih / At ayağından yıkala şehir ü dih*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 55). Kitap boyunca Firdevsî'nin bu kullanımı sürdürdüğü ve Osmanlı ülkesine çoğunlukla *Türk ili* dediğini görüyoruz. Santurluoğlu'nun [Guy de Blancefort] Osmanlı topraklarına harekât emellerini anlatırken (*Kan içici var idi bir Freng / Adı Santurlu oğlıdı şîr ü peleng. Türk iline itse akın binse kayık / Cengine durmazdı anun bin er kıyık*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 61), Firdevsî'nin *Kızhân* diye isimlendirdiği I. İsaabel'i [*Isabelle de Castille*] (ö.1504) ittifaka katılma çabalarında [*İşidüp tekfur Efrencin sözün / Aklını Kızhan derüb açar gözün. Didi*

Türke olalum mı yağı biz / Türk iline basalum ayağı biz] (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 61), Papa'nın ittifakı destekleyen bir Haçlı seferine öncülük etme çağrısında [*Tuna suyn leşkerile geçelüm / Kılıcile Türk ilini açalum*] (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 79), Çek kralının Haçlı ordusuyla beraber Tuna'yı aşma gayretlerinde [*İtdiler tedbir gele şâh-ı Çih / Türk ilini yırtat u na'l ü mih*] (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 84), Papa'nın sözlerine "kanarak" Osmanlılarla savaşa tutuşan Leh Kralı pişmanlığını ifade ederken [*Türk ilinden atımız su içmeden / Hayf kaçduk Tuna suyn içmeden*] (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 139) hep *Türk ili* ifadesini kullanmaktadır. Bunlardan başka *Türk ilini aluben ide kırân / Mülk-i Rûm içre ola sâhib-kırân* (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 86); *Tuna suyn tiz gelüb geçmek gerek / Türkün ilinde şerâb içmek gerek* (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 133); *Nakl-i İncil oldürüd olsa gerek / Kim Beni Asfar Türk ilin alsa gerek* (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 143); *Kasd iderdün Tuna suyn geçmeğe / Türk ilinde hamr-ı gül-gün içmeğe* (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 278) gibi örneklerde de Türk ili ifadesinin yoğun olarak kullanıldığı görülüyor. Uzun Firdevsî Osmanlı ülkesi için Mülk-i Rûm (*Mülk-i Rûm anun ile buldı nizâm / İtdi tedbîr oldı şâkir hâs u 'âm*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 180), Osman ili (*Ne Süleyman mülkin elden mûr alur / Ne ho Osman ilini Tîmûr alur*) (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 154) gibi tabirler kullansa da *Türk ili* dışındaki bütün kullanımlar nadirattan kalmakta, bütün bu ifadeler arasında en büyük payı *Türk ili* tabiri almaktadır.

Türk ili kavramını yoğun olarak kullanan müelliflerden bir tanesi de Gelibolulu Zaîfî'dir [ö. 964/1557]. Sultan II. Murad'ın [ö. 855/1451] meclisinde ve yakınlarında bulunan Zaîfî, bu padişahın seferlerini nazmen kaleme aldığı *Gazavât-ı Sultân Murâd Hân* isimli eserinde II. Murad ile birçok sefere katıldığını da söylemektedir ki bu durum eserini doğrudan bir göz tanığının ifadeleri hüviyetine büründürür (Sarı, 1994, s. 14). Zaîfî'nin "il" kelimesini hem şehir hem de ülke/memleket anlamlarında kullandığı anlaşıyor. Örneğin Karaman ile olan mücadelesinde Osmanlıların ilk Karaman saldırısını püskürttükten sonra Beypazarı'na yürüyüşlerini "*Dahi işit kim ol zâlim ne kıldı/Çerisin Begbazârı iline saldı*" şeklinde ifade etmektedir (Sarı, 1994, s. 206). Ayrıca *Mora ili* (Sarı, 1994, s. 358) ve *Sivrihisâr ili* (Sarı, 1994, s. 240) benzeri kullanımları da görüyoruz. Bunun yanı sıra *Dobrica ili* (Sarı, 1994, s. 261,263) ve *Karesi ili* (Sarı, 1994, s. 311) örneğinde olduğu gibi Osmanlı toprakları içindeki bir bölgeyi anarken de *Vilk ili* (Sarı, 1994, s. 220), *Laz ili* (Sarı, 1994, s. 295), *Arnavud ili* (Sarı, 1994, s. 331) ve *Üngürüz ili*¹⁰ örneğinde olduğu gibi yabancı bir ülkeye işaret ederken de hep "il" kelimesini kullanmaktadır.

Gelibolulu Zaîfî'nin *Gazavât-ı Sultân Murâd Hân* isimli eserinde *Türk ili* ifadesinin kullanıldığı bölüm Varna Savaşı'na giden sürecin anlatıldığı

¹⁰ Kitap boyunca Üngürüz ili ifadesi onlarca kez geçtiği için sadece ilk geçtiği yerin atfı verilmeyle yetinilmiştir. (Sarı, 1994, s. 209)

pasajlardır. Anlatı, Segedin Antlaşması sonrası Yanko (meşhur Macar komutanı *János Hunyadi* [ö.1456]) ile Kırâl (Kral Vladislaus [ö.1444]) arasındaki konuşma ile başlar ve ilk defa Osmanlı ülkesinden *Türk ili* olarak ve II. Murad'dan da *Türk Begi* olarak bahsedilir (*Velî ben kulun işitdüm bir erden / Ki Türk Begi çerisin dirmiş irden*) (Sarı, 1994, s. 234). Vılkoğlu'nun barışı desteklemesini ve en sonunda Osmanlılarla sulh yapılmasını "*hayfyanlış iş itdüm*" (Sarı, 1994, s. 223) diyerek eleştiren ve pişmanlığını dile getiren Kral Vladislaus Yanko'yu yanına çağırarak "*Nedür çâre bu işin bitmesine / Çeriyle Türk iline gitmesine*" (Sarı, 1994, s. 223) der ve sulhü bozarak *Türk ilini* işgal planlarını yeniden gündeme getirir. Ayrıca bu seferin anlatıldığı pasajlar boyunca *Kıral* ve *Yanko* Osmanlı ülkesinden *Türk ili* olarak bahsetmeye devam edeceklerdir: "*Çeri cem' ideyim ki olmaya 'addi /Yıkayın Türk ilin ger ola seddi*" (Sarı, 1994, s. 224), "*Eyit Türk iline nice gidevüz/ Yarağını ne vecihle idevüz*" (Sarı, 1994, s. 227), "*Bes andan başuna bir tac uralar / Tamâmet Türk ilini gezdüreler*" (Sarı, 1994, s. 228), "*Dahu dimiş kim iy Rumun Kırâlı / Ki Türkün ili şimdi oldu hâlî*" (Sarı, 1994, s. 231). Görüldüğü üzere Gelibolulu Zaifî *Türk ili* kavramını yoğun bir şekilde ve bütün bir Osmanlı ülkesini kasterek kullanmaktadır.

Türk ili tabirinin müştaklarının da Osmanlı tarih yazımında kullanıldığını görüyoruz. Örneğin Matrakçı Nasuh'un [ö. 971/1564] *Süleymânâme* isimli eserinde Sadrazam İbrahim Paşa'nın [ö. 942/1536] Kalender Çelebi İsyanı'nı bastırmaya gitmesi anlatılırken şunlar söylenmektedir:

*Ki çün sâlâr-ı âlem oldu tekrâr
Fesâdından Celâlî'nün haberdâr
Gazab deryâsı çün bahr oldu cûşân
Buyurdu kim revân-ı ceyş ü hurûşân
Akup çün seyl irüp iklim-i Türk'e
Kızıl kandan kulle her pesti börke* (Erkan, 2005, s. 129)

Matrakçı Nasuh burada kullandığı *iklîm-i Türk* tabirinin bir benzerini Budin'in fethinden sonra ortaya çıkan Bozoklu Celâlî İsyanı sırasında da kullanmaktadır:

*Diyâr-ı Türk'den bir kavm-i bed-kîş
Cefâ-kâr ü sitem-hû-i fitne-endîş
Serây-ı ahd ü peymânı bozuklu
Kemân-keş cümle adile Bozoklu
Basup ser-vaktini mîr-i livânun
Nice mîr ibn-i Hersek ol cüvânun
Cemî'i yuydular hatt-ı hayâtın
Çeküp çâk itdiler ömri berâtın* (Erkan, 2005, s. 122)

Her ne kadar *iklîm-i Türk* ve *diyâr-ı Türk*'ün sınırlarını tam olarak çizip paylaşmasa da Matrakçı Nasuh'un bu kelimeyi isyancı Türkmenlerin yaşadığı topraklar olarak, batılı kaynaklarda *Turcomania/Turkmenia*¹¹ olarak ifade edilen *Türkmenya/Türkmenili* manasında kullandığı açıktır. (Özcan, 2012, s. 68)

Osmanlıların 15. ve 16. yüzyıllarda az da olsa kullandıkları bu *Türk ili* tabiri (ve müştakları) Türklerin yaşadığı yerlerin ve bilhassa da Anadolu'nun yabancılarca isimlendirilmesi meselesiyle de ilişkilendirilebilir; zira yabancıların Türkiye isimlendirmesi ile Osmanlıların *Türk ili* isimlendirmesi aynı şeyi, Türklerin yaşadığı ülke/memleket tabirini ifade eden farklı kökenden kelimelerdir. Türklerin yaşadığı bölgeleri tanımlamak amacıyla Bizans kaynaklarında kullanılan “Türkiye” terimi, başlangıçta Türkistan ve Kafkasya'nın kuzeyindeki sahaları ifade etmek için tercih edilmiştir. Ancak 12. yüzyıldan itibaren Latince kaynaklarda bu terimin Anadolu için kullanılmaya başlandığı görülmektedir. İlk aşamada, Denizli'den Karaman'a kadar uzanan sınırlı bir coğrafi alanı kapsayan “Türkiye” kavramı, sonraki yüzyıllarda genişleyerek günümüzdeki sınırlarına yakın bir biçime ulaşmıştır. Anadolu için Türkiye adlandırmasının benimsenmesi ve yaygınlaşmasında, bölgedeki demografik ve kültürel dönüşümler belirleyici bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, bu adlandırmanın ilk olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezi olan Denizli-Karaman hattını kapsamayı, Batı Anadolu'nun ise ancak Türkmen nüfusunun ve faaliyetlerinin bölgedeki etkisinin en üst düzeye ulaştığı dönemde bu sınırlar içerisine dâhil edilmesi, Türkiye kavramının oluşumunda siyasi gücün belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim ilerleyen süreçte bu sınırların Arabistan¹² ve Ege adalarını da kapsayacak şekilde genişlemesi, siyasi otoritenin “Türkiye” adlandırmasının coğrafi yayılımındaki etkisini açıkça gözler önüne sermektedir. (Özcan, 2012, s. 63) Evvela Anadolu dışındaki Türkleri ifade etmek için kullanılan bu tabir Anadolu'yu ifade etmek için Türkiye adı ilk kez II. Haçlı seferi döneminde ortaya çıkmış, sınırları ve kullanımını ilerleyen yüzyıllarda genişleterek varlığını sürdürmüştür (Özcan, 2012, s. 67).

Sonuç

Bu çalışmada, Osmanlı tarihyazımında “*Türk ili*” kavramının kullanımı, anlam çeşitliliği ve tarihsel bağlamı incelenmiştir. 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı müverrihleri Osmanlı topraklarını tanımlarken *memâlik-i Osmâniye*, *diyâr-ı Rûm*, *mülk-i Rûm* gibi farklı ifadeler kullanmış olmakla birlikte, *Türk ili* kavramının da belirli eserlerde ve bağlamlarda yer aldığı görülmüştür.

Makalede incelenen eserler, *Türk ili* tabirinin Osmanlı ülkesinin tamamı için kullanılabileceği gibi, bazı müellifler tarafından Osmanlı sınırları içindeki

¹¹ Doğu Anadolu'nun Türkmenya olarak adlandırılması için bkz. (Baykara, 1997)

¹² Benzer bir kullanımı Kutbnâme'de de görüyoruz. *Vaktur idüp hurûci çıkasın / Türk ilini Kudse değîn yıkasın* (Firdevsî-i Rûmî, 2011, s. 76)

Türklerin yaşadığı bölgelere işaret etmek için de tercih edildiğini göstermiştir. Bunun yanı sıra bazı Osmanlı müverrihlerinin bu kavramı Türkistan'a referansla kullandıkları da görülmektedir. Özellikle Ahmedî, Yazıcızâde Ali, Gelibolulu Zaîfî, Uzun Firdevsî ve Matrakçı Nasuh gibi tarihçilerin eserleri, bu kavramın farklı bağlamlarda ve anlamlarla yer aldığı eserlerdir. Araştırmanın bulguları, *Türk ili* tabirinin Osmanlı tarih yazımında etnik, coğrafi ve siyasi bir anlam taşıdığını ortaya koymakta; kavramın bazen Osmanlıların Türk kimliği ile ilişkisini vurgulamak, bazen de kadim toprakları ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Türk ili tabirinin Avrupa dillerinde Anadolu'yu tanımlamak için kullanılan *Turchia* kavramı ile benzerlikleri de dikkate değerdir. 12. yüzyıldan itibaren Avrupalı kaynaklarda Anadolu için *Turchia* kavramının kullanılmaya başlanması ve Osmanlı kaynaklarında ise bunun karşılığı olarak "*Türk ili*" teriminin bulunması Osmanlıların kendi coğrafi ve siyasi kimliklerini şekillendirmede dilsel tercihlerinin önemini ortaya koymaktadır. Bu makale, Osmanlı tarih yazımında "*Türk ili*" kavramının anlam dönüşümünü ve coğrafi adlandırmalarla Osmanlı kimliği arasındaki ilişkiyi anlamaya katkı sağlamaya çalışmıştır. Bundan sonraki çalışmalar, bu kavramın Osmanlı diplomatik belgelerinde, seyahatnamelerde ve şairlerin eserlerinde nasıl kullanıldığını inceleyerek daha kapsamlı bir analiz sunabilir. Ayrıca, Osmanlıların kendi coğrafi kimliklerini tanımlarken kullandıkları diğer terimlerle "*Türk ili*" arasındaki ilişkiyi daha ayrıntılı çalışmak Osmanlı siyasi ve entelektüel tarihine dair yeni perspektifler sunabilir. Sonuç olarak Osmanlı tarihçiliğinde "*Türk ili*" kavramı kendisine 15. ve 16. yüzyıllarda yaygın bir kullanım alanı bulamamakla birlikte Osmanlıların kendi ülkelerini isimlendirirken kullandıkları kavramlardan biri olması hasebiyle hem Osmanlı kimliğini şekillendiren bir unsur hem de siyasi ve coğrafi bir adlandırma olarak çok boyutlu bir anlam taşımaktadır. Bu çalışmanın, Osmanlı coğrafi adlandırma pratikleri ve tarih yazımında kimlik inşasına dair daha geniş tartışmalara katkı sunması ümit edilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

BOA, TSMA e., 856/60

Ahmedî. (2019). *İskendernâme* (Y. Akdoğan & N. Kutsal, Ed.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Avcı, İ. (2013). *Türk edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si*. [Doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi].

Aydın, E. (2019). *Orhon yazıtları: Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyokuk, Ongi, Küli Çor* (3. bs). Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Baykara, T. (1997). Doğu Anadolu= Türkmenia. *Türk Kültürü Araştırmaları* (s. 66-69). Akademi Yayınları.

Büyükkarcı-Yılmaz, F. (1995.). *Firdevsî-i Tavîl and his Da'vet-nâme : Interpretation, transcription, index, facsimile and microfiche*. Harvard University.

Celâlîzade Mustafa. (1990). *Selim-nâme* (A. Uğur & Çuhadar, haz.). Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erkan, D. (2005). *Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537)*. [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü].

Firdevsî-i Rûmî. (2011). *Kutb-nâme* (İ. Olgun & İ. Parmaksızoglu, haz.). Türk Tarih Kurumu.

Gelibolulu Mustafa Âlî. (2020). *Künhü'l-ahbâr 1.Rükün* (S. Donuk, haz.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Gelibolulu Mustafa Âlî. (2024). *Künhü'l-ahbâr, 4. Rükün* (S. Donuk, haz.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Güler, Ş. (2023). *Firdevsî-i Rûmî, Firâset-nâme: İnceleme-metin* [Yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi].

Köprülü, O. F. (1996). Uzun Firdevsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13 (s. 127-129).

Mevlânâ Mehmed Neşrî. (2008). *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*. Çamlıca Basım Yayın.

Neumann, C. K. (1999). Devletin adı yok: Bir amblemin Okunması. *Cogito*, 19, 269-283.

Özcan, A. T. (2012). XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya adının Batı dünyasında kullanımı ve sınırları. *Türkiyat Mecmuası*, 22 (Güz), 64-82.

Özyaşamış Şakar, S. (2007). Firdevsî Rûmî ve Terceme-yi Câmeşûy-nâme. *Journal of Turkish Studies*, 2(4), 723-730.

Sarı, M. (1994). *Gelibolulu Zaiî Muhammed Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân: İnceleme (Ses değişimleri, benzeşimleri ve uyumlar) metin - sözlük*. [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Şahin, İ. (2020). İl. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek-1 (s. 635-636).

Tanyıldız, A. (2005). *Firdevsî-i Tavîl: Münâzara-i Seyf ü Kalem (İnceleme-metin-sözlük)* [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi].

Taşagıl, A. (2023). *Eski Türk tarihi: Türklerin kökeni, yönetimleri ve Çin ile ilişkileri*. Kronik Yayınları.

Tekin, Ş. (2020). *İl kelimesi ve iştikaklarının hikâyesi* (s. 99-11). Dergâh Yayınları.

Uluyüz, B. O. (2014). *Firdevsî-i Rûmî'nin Şatranc-nâme'si (Metin-dil incelemesi-dizin)* [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi].

Yılmaz, Önder, S. (2019). *Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi: Metin-tercüme-sözlük-ıptkbasım*. Dergâh Yayınları.

EXTENDED SUMMARY

This study examines the usage, semantic evolution, and historical significance of the concept of “Türk ili” (Land of the Turks) in 15th and 16th century Ottoman historiography. Ottoman chroniclers employed various designations to describe the empire’s territories, including memâlik-i Osmaniye, diyâr-ı Rûm, and mülk-i Rûm. However, the phrase “Türk ili” also appears in selected historical texts, raising questions about its specific meanings and contextual applications. This research explores how Ottoman historians conceptualized and employed this term, in what contexts it was articulated, and how its geographical, political, and identity-related connotations evolved over time.

The study traces the historiographical trajectory of “Türk ili” from Ahmedî’s İskendernâme in the early 15th century to Matrakçı Nasuh’s works in the mid-16th century, analyzing how prominent Ottoman historians engaged with this term. Particular emphasis is placed on Uzun Firdevsî, Gelibolulu Zaîfî, and Yazıcızâde Ali, whose works provide critical insights into the term’s semantic flexibility. The findings indicate that while some Ottoman historians employed “Türk ili” to designate regions inhabited by Turks within the Ottoman Empire, others extended its meaning to encompass the entirety of Ottoman territories. Moreover, certain historians associated the term with the lands of Turkistan, reflecting a plurality of interpretations shaped by intellectual orientations, historical circumstances, and political contexts.

During the 15th and 16th centuries, Ottoman historians also leveraged “Türk ili” as an instrument of political and geographical legitimation. The Ottoman Empire’s efforts to define its position within the broader Turkic world influenced the deployment of this term. Notably, Uzun Firdevsî and Gelibolulu Zaîfî used “Türk ili” in ways that reinforced Ottoman identity. Uzun Firdevsî, for instance, depicted the Ottomans as direct heirs of the Oghuz Turks, thereby extending “Türk ili” to the entire Ottoman dominion. In contrast, Gelibolulu Zaîfî adopted an external perspective, emphasizing that Christian sources referred to Ottoman lands as “Türk ili”, suggesting that the term not only shaped internal Ottoman identity but also played a role in the empire’s external representation.

Furthermore, Matrakçı Nasuh introduced variations such as “iklîm-i Türk” and “diyâr-ı Türk” to denote regions with substantial Turkmen populations. His work exemplifies the intricate relationship between ethnic and geographical identities in Ottoman historiography. Additionally, Ottoman historians occasionally employed “Türk” as a synonym for Muslim rather than as an exclusively ethnic marker. Neşrî’s historical accounts provide compelling evidence of this fluidity, illustrating instances where “Türk” simultaneously signified both ethnic identity and a broader Islamic affiliation, highlighting the malleability of identity categories in Ottoman historical discourse.

A key conclusion of this study is that “Türk ili” did not possess a singular or fixed meaning in Ottoman historiography. Its usage varied depending on the historian’s intellectual background, the historical period in which they wrote, and the political imperatives that shaped their narratives. While Ahmedî and Yazıcızâde Ali primarily employed the term in reference to Turkistan, Uzun Firdevsî, Gelibolulu Zaîfî, and Matrakçı Nasuh adapted it to denote Ottoman territories. Furthermore, notable parallels emerge between Ottoman usages of “Türk ili” and the term “Turkey”, which was increasingly employed in European sources to describe Anatolia. This suggests that Ottoman geographical terminology functioned not merely as a means of self-definition but also as part of a broader political and cultural discourse.

In conclusion, this study underscores how “Türk ili” operated as a dynamic historiographical construct with geographical, political, and identity-building functions. Ottoman historians ascribed different meanings to the term based on their historical and intellectual milieu, demonstrating that territorial and identity-related classifications in Ottoman historiography were fluid rather than static. As a conceptual tool, “Türk ili” played a pivotal role in shaping Ottoman self-perception, defining political geography, and reinforcing claims to legitimacy.

This research highlights a relatively underexplored aspect of Ottoman historiography and aims to contribute to future scholarship on the role of geographical concepts in historical thought. Further research could investigate how such terminology functioned within broader political and cultural frameworks, offering deeper insights into Ottoman perceptions of territory, identity, and imperial authority.

Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi Perspektifinden Türk Devletlerinin Performansı: Gelişmeler ve Öneriler

Turkic States' Performance in the Travel and Tourism Development Index: Progress and Policy Recommendations

Serpil SUNGUR AVCI

Dr., serpil-sungur@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3102-4123

Murat AVCI (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Bişkek / Kırgızistan.
murat.avci@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-2355-1396

Özet

Turizm gelişim göstergelerinin ölçülmesi, etkin turizm politikalarının oluşturulması açısından büyük önem taşımaktadır. Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi, turizm sektörünün sürdürülebilir, rekabetçi ve etkili bir şekilde gelişmesi için gerekli verileri ve analizleri sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türk devletlerinin (Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan) turizm gelişimi ve rekabet gücü açısından mevcut durumlarını ortaya koymak ve güçlü ve zayıf yönlerini belirlemektir. Bu doğrultuda, Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından 15 yıl boyunca "Seyahat ve Turizm Rekabet Endeksi" adıyla yayımlanan ve 2021 yılından itibaren "Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi" olarak güncellenen raporun verilerinden yararlanılmıştır. Araştırmada karma yöntem kullanılmıştır. Nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan doküman analizi esas alınmıştır. Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi'nin belirlediği beş ana kategori ve on yedi alt gösterge temelinde beş ülkenin performansı analiz edilmiştir. İnceleme 2019, 2021 ve 2024 yıllarına ait veriler doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Türk Devletleri'nin turist sayısı, turizm geliri ve TTDI indeksi kapsamında bu yıllar arasında kaydettikleri yükselişler ve düşüşler detaylı olarak yorumlanmıştır. Ardından ülkelerin benzerlikleri ve farklılıkları, güçlü ve zayıf yanlarını analiz etmek amacıyla Çok Boyutlu Ölçekleme yöntemindeki (Multidimensional Scaling - MDS) PREFSCAL analizi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, Türk devletlerinin turizm gelişiminde sürdürülebilir politikaların uygulanması gerektiği vurgulanmıştır. Bu doğrultuda, özellikle altyapının güçlendirilmesi ve çevresel sürdürülebilirlik politikalarının benimsenmesi gibi stratejilerin uygulanması önerilmektedir. Ayrıca, her bir ülkenin turizm sektörü için yerel özelliklere uygun, kapsayıcı ve rekabetçiliği artıracak politikalar geliştirmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu bağlamda araştırma bulguları, turizm sektörünün gelişimini destekleyecek somut öneriler sunarak karar vericiler ve politika yapımcılar için bir rehber niteliği taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Turizm, Rekabet, Seyahat ve Turizm Rekabet Endeksi, Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi, Dünya Ekonomik Forumu, Türk Devletleri, Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi

Atf / Citation: Sungur Avcı, S. ve Avcı, M. (2025). Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi Perspektifinden Türk Devletlerinin Performansı: Gelişmeler ve Öneriler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1) 221-255. <https://doi.org/10.32449/egetid.1608243>

Abstract

Measuring tourism development indicators is of great importance in order to formulate effective tourism policies. The Travel and Tourism Development Index provides the essential data and analyses necessary for the sustainable, competitive, and effective growth of the tourism sector. This study aims to reveal the current situation of the Turkic states (Turkey, Kazakhstan, Azerbaijan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan) in terms of tourism development and competitiveness and to determine their strengths and weaknesses. Accordingly, this study utilizes data from the report published by the World Economic Forum (WEF), which was released under the title Travel and Tourism Competitiveness Index for 15 years and has been updated as the Travel and Tourism Development Index since 2021. A mixed-methods approach was employed in the study. Document analysis, one of the qualitative data collection methods, was adopted as the primary technique. The performance of five countries was analyzed based on the five main categories and seventeen sub-indicators determined by the Travel and Tourism Development Index. The analysis was conducted using data from the years 2019, 2021, and 2024. The changes in tourist arrivals, tourism revenues, and TTDI scores of the Turkic States during the examined period have been analyzed in detail. Then, PREFSCAL analysis in the Multidimensional Scaling Method (MDS) was used to analyze the similarities and differences, strengths and weaknesses of the countries. As a result of the study, it was emphasized that sustainable policies should be implemented in the tourism development of Turkish states. In this context, it is recommended to implement strategies such as strengthening infrastructure and adopting environmental sustainability policies. Additionally, it has been emphasized that each country should develop inclusive and competitiveness-enhancing policies tailored to the local characteristics of their tourism sector. In this context, the research findings serve as a guide for decision-makers and policymakers, offering concrete recommendations to support the development of the tourism sector.

Keywords: *Tourism, Competition, Travel and Tourism Competition Index, Travel and Tourism Development Index, World Economic Forum, Turkic States, Multidimensional Scaling Method*

Turizm sektörü, ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinde kilit rol oynayan bir sektör olarak öne çıkmaktadır (UNWTO, 2020). Bu sektör, özellikle gelişmekte olan ülkeler için döviz getirisi, istihdam yaratma ve altyapı gelişimini hızlandırma gibi pek çok ekonomik katkı sunmaktadır. Ancak turizmin sağladığı bu katkıları sürdürülebilir kılmak, ülkelerin küresel rekabet ortamında etkili turizm politikaları geliştirmesine bağlıdır (Hall, 2019; Gössling ve ark., 2002). Bu nedenle turizm işletmeleri, sektördeki küresel rekabet ortamında varlıklarını sürdürebilmek için sürekli olarak yenilikçi ve rekabetçi politikalar geliştirmek zorundadır (Porter, 1980, s. 20). Bu bağlamda, rekabet edebilirlik, turizm işletmeleri için sadece büyüme ve kârlılığı artıran bir etmen değil, aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada da kilit bir unsurdur (Ritchie ve Crouch, 2003, s. 35).

Turizm rekabet gücünün değerlendirilmesi, ülkelerin güçlü ve zayıf yönlerini belirleyerek turizm sektöründe stratejik adımlar atmalarına rehberlik etmektedir (Bello ve ark., 2014, s. 2). Bu değerlendirmede önemli bir araç olan “Seyahat ve Turizm Rekabet Endeksi” (Travel & Tourism Competitiveness Index - TTDI) 2007 yılında Dünya Ekonomik Forumu tarafından geliştirilmiş olup, turizm sektöründe ülkeler arasındaki rekabeti ölçen ilk kapsamlı çalışmalardan biridir

(WEF, 2007). Bu endeks altyapı, güvenlik, sağlık hizmetleri, sürdürülebilirlik ve turizm kaynakları gibi çeşitli bileşenler aracılığıyla ülkelerin turizm rekabet gücünü ortaya koymakta (WEF, 2007) turizm sektörünün sürdürülebilir kalkınma hedeflerine uygun biçimde gelişmesini desteklemektedir (Kayar ve Kozak, 2010, s. 203). Uzun yıllar boyunca ülkelerin turizm performansını karşılaştırmak için temel başvuru kaynağı olan bu endeks, turizmin ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerini bir arada değerlendiren geniş kapsamlı bir yapı sunmaktadır (Crouch, 2011, s.28).

Ancak küresel dinamiklerdeki değişimler ve sürdürülebilirlik konusundaki artan farkındalık, 2021 yılında endeksin kapsamının genişletilmesi ve içeriğinin güncellenmesine yol açmıştır. Yeni adıyla “Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi,” (Travel & Tourism Development Index - TTDI) sadece ekonomik katkılarını değil, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik boyutlarını da dikkate alan daha bütüncül bir perspektif sunmaktadır (WEF, 2021). Bu endeks, turizmin ülkeler arası rekabetteki rolünün ötesine geçerek, sektörün uzun vadeli gelişim ve kapsayıcılık hedeflerine ulaşmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır (WTTC, 2021).

Ülkeler arası seyahat ve turizm gelişim etkenlerindeki ilerlemenin kıyaslanmasını sağlayarak, seyahat ve turizm işletmelerinin yansira sektörün gelişimine ilişkin politika ve yatırım kararlarına yön vermektedir. Ayrıca, her ülkenin güçlü yönleri ve iyileştirme alanları hakkında eşsiz bilgiler sunarak, sektörün uzun vadeli büyümesini sürdürülebilir ve dirençli bir şekilde geliştirme çabalarını desteklemektedir (WEF, 2024). Bu kapsamda araştırmada özellikle Türk Devletleri olarak tanımlanan ülkelerinin (Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan) turizm potansiyeli, bölgesel iş birliği fırsatları ve ekonomik gelişme hedefleri göz önüne alındığında, bu endeksin sunduğu verilerin analizi önem kazanmaktadır.

Bu doğrultuda alanyazında birçok çalışma, ülkelerin yıllar içerisindeki turizm rekabet gücünü değerlendirmiş ve karşılaştırmalı analizler gerçekleştirmiştir. Akdeniz ülkeleri (Bahar ve Kozak, 2005; Hassan ve Uşaklı, 2013; Yıldırğan ve ark., 2021) ve Güney Avrupa ülkeleri (Serçek ve Yıldız, 2022; Öncüer ve Küçükğüney, 2022) üzerine yapılan çalışmalar, bu alanda öne çıkan araştırmalar arasındadır. Bunun yanında Türkiye’nin rekabet gücünü inceleyen çalışmaların (Bostan ve Aydın, 2021; Göral, 2017) olmasına rağmen Türk devletleri arasında yer alan ülkelerinin birlikte ele alınarak turizm sektöründeki rekabet gücü ve sürdürülebilirlik stratejilerine yönelik yürütülen çalışmaların (Çavuş ve ark., 2022) kısıtlı olduğu dikkat çekmektedir. Mevcut araştırmalar genellikle bölge ülkelerinin doğal kaynakları, tarihi mirası ve kültürel değerleri gibi turizm çekiciliklerine odaklanırken, bu ülkelerin turizm politikalarının küresel rekabet üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde ele alınmamıştır (Kantarci, 2007).

Son dönemde, Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi çerçevesinde destinasyonların performanslarının analiz edilmesi ise literatürde yeni bir araştırma alanı olarak gelişmeye başlamıştır. Bu nedenle mevcut literatür incelendiğinde, TTCI endeksine dayalı verilerin birçok araştırmada kapsamlı bir şekilde kullanıldığı ancak güncellenmiş TTDI endeksinin sınırlı sayıdaki çalışmada (Gürsaka1 ve Arlı, 2023; Maulana ve ark., 2022; Salam, 2024; Vařanıćová, 2024) ele alındığı dikkat çekmektedir. Örneğın, Maulana ve ark. (2022), Endonezya'nın turizm rekabetçiliğini bu endeks aracılığıyla değerlendirmiştir. Benzer şekilde, Salam (2024) Güney Asya ülkelerinin turizm performansını analiz etmiş; Vařanıćová (2024) ise Orta Avrupa destinasyonlarının sürdürülebilir turizm politikalarını incelemiştir. Bu bağlamda söz konusu çalışma, Türk devletlerinin turizm gelişimini ve rekabet gücünü "Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi" aracılığıyla analiz ederek, bölgedeki turizm sektörünün güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymayı, sürdürülebilir turizm politikalarının geliştirilmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Bir ülkenin turizm gelişimi, destinasyonun cazibesini artıran ve ziyaretçi talebini yönlendiren çeşitli faktörlerin etkileşimiyle şekillenmektedir (Vařanıćová, 2024, s. 104). Bu çok boyutlu yapı, turizm sektörünün geliştirilmesi ve yönetilmesi için kapsamlı stratejik planlama gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, turizm geliştirme politikaları, özellikle gelişmekte olan ülkeler için sürdürülebilir ekonomik kalkınma ve uluslararası rekabet gücünü artırmada kritik bir rol oynamaktadır (Salam, 2024, s. 33-34). Gelişmiş ülkelerde ise bu politikalar, mevcut turizm pazarlarının çeşitlendirilmesi ve küresel ekonomik dalgalanmalara karşı direnç sağlama gibi hedeflere odaklanmaktadır (Vařanıćová, 2024, s.103). Bu nedenle, turizmin ulusal ekonomilere katkısını artırmaya yönelik politikalar hem mikro düzeyde işletme bazlı hem de makro düzeyde ekonomik hedeflerle uyumlu şekilde tasarlanmaktadır.

Turizm gelişim göstergelerinin ölçülmesi etkili, sürdürülebilir ve rekabetçi turizm politikalarının oluşturulması için kritik bir rol oynamaktadır. Bu göstergeler, bir ülkenin veya bölgenin turizm potansiyelini, güçlü ve zayıf yönlerini belirleyerek stratejik karar alma süreçlerine rehberlik etmektedir. Turizm gelişim göstergelerinin ölçülmesinin önemli olmasının başlıca nedenlerini de sıralamak gerekirse:

- **Ekonomik Katkıyı Artırma:** Turizmin ülke ekonomisine katkısını anlamak, yatırımların hangi alanlara yönlendirilmesi gerektiğini belirlemek için önemlidir (Dwyer ve Kim, 2003). Turizm gelirlerinin, istihdamın ve döviz girdilerinin ölçülmesi, ekonomik büyüme hedeflerine ulaşmada stratejik planlamayı kolaylaştırmaktadır (Seetanah, 2011, s. 292).

- **Sürdürülebilirlik ve Çevre Koruma:** Turizm faaliyetlerinin çevresel etkilerini ölçmek, doğal kaynakların korunması için sürdürülebilir politikalar

geliştirmeyi sağlamaktadır. Özellikle aşırı turizmden kaynaklanan çevre tahribatını önlemek için bu göstergeler hayati önem taşımaktadır (Gössling ve ark., 2002, s. 200). Bu nedenle çevresel sürdürülebilirlik göstergeleri, turizmin çevreye olan olumsuz etkisini en aza indirmeyi hedeflemektedir (Holden, 2016).

- **Sosyal ve Kültürel Etkiler:** Turizm, yerel topluluklar üzerinde önemli sosyal ve kültürel etkilere sahiptir. Bu göstergeler, turizmin yerel halk üzerindeki etkilerini ölçerek, kültürel değerlerin korunmasını ve turizm faaliyetlerinin toplumsal uyum içinde yönetilmesini sağlamaktadır (Smith, 2001). Böylece turizmin sadece ekonomik değil, sosyal anlamda da sürdürülebilir olmasına katkı sağlanmaktadır (Richards, 2001, s.35).

- **Rekabet Gücünü Artırma:** Küresel turizm piyasasında rekabet edebilmek için ülkelerin güçlü ve zayıf yönlerinin farkında olması gereklidir (Crouch ve Ritchie, 1999, s. 28). Seyahat ve Turizm Rekabet Endeksi gibi göstergeler, bir ülkenin turizm sektörünün diğer ülkelerle kıyaslandığında hangi konumda olduğunu anlaması ve rekabet stratejileri oluşturması için yardımcı olmaktadır (World Economic Forum, WEF, 2019).

- **Stratejik Yatırım ve Politika Oluşturma:** Turizm gelişim göstergeleri, hangi alanların daha fazla desteğe ihtiyaç duyduğunu belirlemeye yardımcı olmaktadır (Hall ve Page, 2014). Bu sayede altyapı, ulaşım, konaklama ve turistik hizmetler gibi alanlarda yapılacak yatırımların verimliliğini artırmaktadır (Shen ve ark., 2009, s. 20).

- **Turizmin Getirilerini ve Maliyetlerini Dengeleme:** Turizm faaliyetlerinden elde edilen gelirler ile olası olumsuz etkiler arasındaki dengeyi kurmak için göstergeler gereklidir (Andereck ve ark., 2005, s.1056). Bu sayede, turizmin hem ülke ekonomisine katkısı en üst düzeye çıkarılabilir hem de olası olumsuz etkileri en aza indirilebilmektedir (McCool ve Martin, 1994, s.30).

Bu hususlar, turizm gelişim göstergelerinin ölçülmesinin önemini açıkça ortaya koymakta ve bu göstergelerin etkili turizm politikaları geliştirme, çevresel sürdürülebilirliği sağlama ve sektörde rekabet avantajı kazanma gibi alanlardaki rollerini vurgulamaktadır. Turizm politikalarının başarısını izlemek ve gerektiğinde uyarlamalar yapmak için bu göstergeler temel bir araç olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda TTDI, turizm gelişimini çok boyutlu bir yaklaşımla değerlendirerek, ülkelerin turizm potansiyellerini optimize etmelerine ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarına olanak tanımaktadır (WEF, 2024). Endeks, turizm sektörünün rekabet gücünü artıran ve olumsuz etkilerini en aza indiren politika önerileri sunarak, sektörde bütüncül bir bakış açısını teşvik etmektedir.

2. Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi

Dünya Ekonomik Forumu (WEF), 2007 yılından itibaren ülkelerin seyahat ve turizm sektörlerindeki rekabetçilik düzeylerini değerlendirmek amacıyla

“Seyahat ve Turizm Rekabetçilik Raporu”nu yayımlamaktadır. Rapor, ülkelerin turizm sektöründeki rekabet gücünü ölçen TTCI’yı içermektedir. TTCI, ülkelerin turizm sektöründeki performanslarını karşılaştırmak için kapsamlı bir çerçeve sunmakta ve politika yapıcılar ile sektör temsilcilerine stratejik kararlar almada rehberlik etmektedir (WEF, 2021). Rapor, 2007, 2008, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017 ve 2019 yıllarında belirli TTCI değerlerini sağlayarak toplam sekiz kez yayınlanmıştır.

COVID-19 pandemisi ve Ukrayna’daki savaş gibi küresel şoklar, turizm sektörünün yalnızca ekonomik performansını değil, aynı zamanda sosyal, çevresel ve uzun vadeli dayanıklılık boyutlarını da etkilemiştir. Pandemi sürecinin turizm sektörünün işletmeler, çalışanlar, yerel topluluklar ve küresel ekonomiler üzerinde yarattığı ciddi etkiler, sektörün tüm işletmeler üzerindeki uzun vadeli sonuçlarını derinlemesine değerlendirme gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu gereklilikten dolayı, Dünya Ekonomik Forumu, sektörde kapsayıcılık, sürdürülebilirlik ve dayanıklılık gibi unsurları önceliklendirmek amacıyla 2021 yılında “Seyahat ve Turizm Rekabetçilik Endeksi”ni (TTCI), “Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi” (TTDI) olarak yeniden yapılandırmıştır (WEF, 2021). Amaç, turizmin küresel bağlantı, barış ve ekonomik ilerleme üzerindeki rolünü daha iyi desteklemek ve uzun vadeli kalkınma hedeflerine uyum sağlamaktır.

TTDI, “seyahat ve turizm sektörünün sürdürülebilir ve dirençli gelişimini mümkün kılan faktörler ve politikalar bütünü” kıyaslamakta ve ölçmektedir (WEF, 2024). TTCI’nin TTDI’ye dönüşümü, seyahat ve turizm gelişim kavramlarının kapsamının genişlediğini, özellikle sürdürülebilirlik ve dayanıklılığın artan rolünü yansıtmakta ve sektörün daha geniş ekonomik ve sosyal gelişimdeki rolüne daha fazla dikkat çektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, pandeminin etkisini hafifletmek, toparlanmayı güçlendirmek ve gelecekteki zorluklarla başa çıkmak için paydaşların iş birliğine ve entegre kalkınma stratejileri (yerel, bölgesel ve uluslararası) gereksinimini duyulan ihtiyaca dikkat çekmektedir (WEF, 2021).

TTDI, 119 ekonomiyi kapsarken, TTDI 2021’de Cape Verde, Çad, Hong Kong ÖİB, Lesotho ve Yemen kapsam dışında tutulmuştur. Diğer taraftan 2024 TTDI’ye Cezayir, Barbados, İran, Jamaika, Umman, Özbekistan ve Zimbabve eklenmiştir. Endeksin içeriği 5 kategori, 17 göstergeden ve 102 alt bireysel göstergeye göre endeksleme yapılmaktadır (Şekil 1. WEF, 2024). TTDI’nin her bir sütunu, rekabet üstünlükleri oluşturmaya yönelik stratejiler aracılığıyla turizm gelişimi fırsatlarını belirlemek için güçlü ve zayıf yönleri ilişkilendirilmiş bir bakış açısıyla değerlendirmemize olanak tanıyan göstergeleri yansıtmaktadır (Vašaničová, 2024, s. 104).

Seyahat ve Turizm (S&T) Gelişim Endeksi				
				
Kolaylaştırıcı Çevre	S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Koşullar	Altyapı ve Hizmetler	S&T Kaynakları	S&T Sürdürülebilirliği
İş Çevresi	S&T'in Önceliklendirilmesi	Hava Taşımacılığı Altyapısı	Doğal Kaynaklar	Çevresel Sürdürülebilirlik
Emniyet ve Güvenlik	S&T'de Açıklık	Kara ve Liman Altyapısı	Kültürel Kaynaklar	S&T Enerji Sürdürülebilirliği
Sağlık ve Hijyen	Fiyat Rekabetçiliği	Turist Hizmetleri ve Altyapısı	Eğlence Dışı Kaynaklar	Kirlilik ve Çevre Koşulları
İnsan Kaynakları ve İş Gücü Piyasası				Doğanın Korunması
İş Gücünün Niteliği				S&T Sosyoekonomik Etkisi
İşgücü Piyasası Dinamikleri				S&T Talep Sürdürülebilirliği
İşgücü Piyasası Dayanıklılığı ve Eşitlik				
BİT Hazırlığı				

Şekil 1: Seyahat ve Turizm (S&T) Gelişim Endeksi Göstergeleri, Kaynak: WEF, 2024

3. Araştırma Yöntemi

Karma araştırma yönteminin temel alındığı bu çalışmada, veri toplama aracı olarak doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Bu kapsamda Dünya Ekonomik Forumu tarafından yayınlanan TTDI verilerinden yararlanılmıştır. TTDI, TTCI'nin bir güncellemesi olmakla birlikte, değişen metodoloji, çerçeve ve diğer farklılıklar nedeniyle 2021 TTDI, 2019 TTCI ile karşılaştırılmamalıdır (WEF, 2021). TTCI ile TTDI arasında Eğlence Dışı Kaynaklar, Sosyoekonomik Dayanıklılık ve Koşullar ile S&T Talep Baskısı ve Etkisi gibi yeni sütunların eklenmesinden dolayı çerçeve ve metodoloji farklılıkları içermektedir (WEF, 2021). Bu nedenle araştırmada TTCI verileri ile kıyaslama yapılmamıştır. Bunun yerine Türk devletleri olan ülkeler 2019, 2021 ve 2024 yılı TTDI çerçevesinde değerlendirilmiştir.

TTDI'nin ikinci baskısı Mayıs 2024'te TTDI 2024 olarak yayımlanmıştır. Bu yayının ardından da 2024'te, 2021 yılındaki orijinal metodolojiye kıyasla TTDI'nin oluşturulma yöntemi ve her bir alt endeksin isimleri değişmiştir (WEF, 2024). Bu nedenle, yeni düzenlemeler kullanılarak 2019 ve 2021 sonuçları yeniden hesaplanmıştır (WEF, 2014). TTDI 2024 sonuçları, veri toplama sırasında (2023 sonu) mevcut olan en güncel verileri yansıtmaktadır. Araştırma kapsamında bu güncel veri setinden yararlanılmıştır (www.weforum.org). Çalışmada elde edilen bulguların güvenilirliği ve geçerliliği Dünya Ekonomik Forumu tarafından sağlanan verilere dayanıldığından, TTDI raporunda sunulan verilerin doğruluğuna ve geçerliliğine bağlıdır.

Bu doğrultuda araştırmanın evrenini TTDI kapsamında değerlendirilmeye alanın 119 ülke oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise Türk Devletleri arasında yer alan Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan oluşturmaktadır. Türkmenistan ise endekste yer almadığı için araştırmaya dâhil edilememiştir.

Verilerin analizi, ilk olarak betimsel analiz yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Değerlendirme sürecinde, önceki çalışmalarda kullanılan yaklaşımlardan (Bello ve ark., 2014; Göral, 2017; Öncüer ve Muca, 2022) ve endekste (WEF, 2019) belirtilen renklendirme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Araştırma yaklaşımı, TTDI göstergelerine dayanarak sıralamaların beşli gruplar halinde (1-30: çok iyi; 31-60: iyi; 61-90: orta; 91-120: zayıf; 121 ve üzeri: çok zayıf) değerlendirilmesi esasına dayanmaktadır (Bello ve ark., 2014). Renklendirme ise ülkelerin Seyahat ve Turizm Rekabet Edebilirlik Endeksi'nde aldıkları puanlara göre yapılmıştır (Tablo 1.; WEF, 2019: 37).

1-30	31-60	61-90	91-120	121 ve üzeri
Çok iyi	İyi	Orta	Zayıf	Çok zayıf

Tablo 1: Gruplama Ölçütleri ve Renklendirme

Türk Devletleri'nin TTDI indeksi kapsamında 2019-2021 ve 2024 yılları arasındaki kaydettikleri ilerlemeler ve gerilemeler detaylı olarak yorumlanmıştır. Aynı zamanda ülkelerin turist sayısı ve turizm geliri ile birlikte TTCI ve TTDI indeksleri kapsamındaki genel durumları (puanlar, sıralamalar) tablolar halinde sunulmuş ve yorumlanmıştır.

Ardından Türk Devletleri'nin turizm rekabet güçlerini analiz etmek amacıyla Çok Boyutlu Ölçekleme (Multidimensional Scaling - MDS) yöntemi kullanılmıştır. MDS, çok değişkenli ve keşifsel veri analizinde yaygın olarak kullanılan güçlü bir yöntemdir. Özellikle rekabetçilik, destinasyon konumlandırması ve imaj analizleri gibi alanlarda sıklıkla tercih edilmektedir (Gursoy vd., 2009; Hassan ve Uşaklı, 2013; Kim vd., 2005; Kuvat, 2021; Li vd., 2012). MDS, turizm destinasyonu konumlandırma çalışmalarında uyarılar (turizm destinasyonları) ile birden fazla destinasyon niteliği arasındaki algılanan ilişkilerin görülebileceği mekânsal haritalar sağlaması bakımından yararlı bir analizdir (Kim vd., 2005). Araştırmada MDS yöntemlerinden biri olan PREFSCAL (Preference Scaling) analizi uygulanmıştır. PREFSCAL, özellikle tercih verileri ile çalışmak üzere geliştirilmiş bir analiz tekniği olup, gözlemlerin (ülkelerin) belirli kriterler (alt göstergeler) açısından birbirlerine olan benzerlik veya farklılıklarını iki boyutlu bir düzlemde konumlandırmayı mümkün kılmaktadır (Borg ve Groenen, 2007; Busing vd., 2005).

2024 TTDI verileri 17 alt gösterge çerçevesinde her ülkeye ait puanlar (Tablo 1) şeklinde SPSS programında analiz edilmiştir. Ülkeler, nesne (object), 17 alt

gösterge ise kriter (dimension) olarak tanımlanmıştır. Analiz sonucunda, ülkelerin 17 gösterge bağlamında iki boyutlu bir düzlemde konumları gösterilmiş ve bu konumlara göre ülkelerin güçlü ve zayıf yönleri yorumlanmıştır. Elde edilen ortak grafik (joint plot), her ülkenin hangi göstergelere yakın veya uzak konumlandığını görsel olarak sunarak, ülkelerin hangi alanlarda güçlü ve zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Çok boyutlu ölçekleme analizi sonucunda oluşturulan algılama haritası ile iki boyutlu bir evren üzerinde destinasyonların güçlü ve zayıf yönleri görsel olarak sunulmuştur.

4. Analiz ve Bulgular

Turizm sektörü, küresel ekonomilerin önemli bir parçasını oluşturmakta ve ülkelerin döviz girdisi, istihdam yaratma ve altyapı gelişimine katkı sağlamaktadır. COVID-19 pandemisinin etkisi, özellikle 2020 ve 2021 yıllarında turizm faaliyetlerini ciddi şekilde sınırlandırmıştır. Aşağıdaki Tablo 2’de Türk devletlerinin (Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan) 2019-2023 yılları arasında gelen turist sayısı ve turizm geliri incelenmiştir (Raporda Kazakistan’ın 2019-2023 yılları arasında gelen turist sayısı ve Kırgızistan’ın 2023 yılı turist sayısı belirtilmemektedir).

2019-2022 yılları arasında Türkiye, 2023’de 55,1 milyon turist ağırlayarak neredeyse pandemi öncesi seviyelere ulaşmış ve turizm gelirini 49,5 milyar dolara çıkararak 2019’a kıyasla %44’lük bir artış sağlayarak bölgedeki en büyük turizm destinasyonu olarak lider konumunu sürdürmüştür. Bunun yanı sıra Türk devletleri pandemi sürecinde ciddi kayıplar yaşamış ve toparlanma süreçlerinde sınırlı bir performans sergilemiştir. Kazakistan 2020-2022 yılları arasındaki düşük turizm gelirini 2023 yılında (2,2 milyar \$) büyük oranda toparlamıştır. Benzer şekilde Kırgızistan’da 2023 yılına geldiğinde turizm gelirinde 2019 yılına göre %59,2 oranında toparlayarak ortalama 1 milyar \$ gelir elde etmiştir. Bu ülkelerin, turizm sektöründe büyüme sağlamak için altyapı iyileştirmelerine, çeşitlendirilmiş turizm ürünlerine ve uluslararası pazarlama stratejilerine odaklanmasında fayda vardır.

Azerbaycan, 2019’da 2,9 milyon turistten 1,8 milyar \$ gelir elde etmiştir. 2023’de gelir 1,5 milyar dolara düşerek %16,7 oranında düşüş yaşamıştır. Bu düşüşe gelen turist sayısındaki %51’lik azalmanın sebep olduğu söylenebilir. Azerbaycan, iş turizmi ve doğalgaz sektörüne dayalı ekonomik yapısı nedeniyle turizmde çeşitliliği artıracak politikalar geliştirebilir. Özbekistan ise 2019’da 6,7 milyon turistten 1,5 milyar \$ gelir elde etmiş, pandemi döneminde ise gerilemeler yaşamıştır. 2023’de 6,6 milyon turist ve 2,2 milyar \$ gelirle %43,2 oranında toparlanma göstermiştir. Semerkand ve Buhara gibi tarihi şehirlerin etkin tanıtımı ve altyapının geliştirilmesi, toparlanma sürecini hızlandırdığı söylenebilir.

Ülke	Gelen Turist Sayısı (bin)						Turizm Geliri (milyon USD)					
	2019	2020	2021	2022	2023	23/19	2019	2020	2021	2022	2023	23/19
Türkiye	51,192	15,894	29,925	50,453	55,159	77	34,305	13,330	26,634	41,176	49,500	443
Kazakistan	-	-	-	-	-	-	2,456	613	608	1,491	2,256	-81
Kırgızistan	8,508	2,079	3,169	6,901	-	-	644	151	207	756	1,024	592
Özbekistan	6,749	1,553	1,881	5,233	6,626	-18	1,513	350	596	1,437	2,167	432
Azerbaycan	2,864	519	462	1,058	1,403	-510	1,792	304	313	823	1,492	-167

Tablo 2: Türk Devletleri Turizm İstatistikleri

Kaynak: World Tourism Organization (2024), *International Tourism Highlights, 2024 Edition*

Tablo 3'te Türk devletlerinin 2007-2024 yılları arasındaki TTCI ve TTDI sonuçlarına yer verilmektedir (Özbekistan 2019 yılından itibaren endekste yer almaya başlamıştır. Bu nedenle önceki yıllara ait rekabet verileri bulunmamaktadır).

Türkiye, yıllar boyunca turizm sektöründe istikrarlı bir şekilde gelişme göstermiştir. 2007 yılında 52. sırada (4.32) yer alan Türkiye, 2019 yılına geldiğinde rekabet endeksinde 43. sıraya (4.2) yükselmiştir. Seyahat ve Gelişim endeksinde ise 37. sıradan (4.26) 29. sıraya (4.39) %3,08 oranında yükselme göstermiştir. Pandeminin etkilerine rağmen toparlanma başarısı, güçlü turizm altyapısı, doğal ve kültürel kaynakları, etkin tanıtım stratejileri ve etkili kriz yönetimi becerisinden kaynaklanmaktadır. *Kazakistan*, rekabet endeksinde 2007 yılında 82. sırada (3.81) yer alırken, 2019 yılına geldiğinde 80. sıraya (3.7) yükselerek rekabet durumunda ilerleme kaydetmiştir. Bunun yanında 2019 yılında Seyahat ve Gelişim Endeksinde 58. (3.92) sıradayken 2024 yılına geldiğinde 52. (4.07) sıraya yükselerek %3,68 oranında bir artışla dikkat çekmektedir. Turizm altyapısındaki iyileşmeler ve sürdürülebilir turizm politikalarının benimsenmesi, Kazakistan'ın performansını artıran önemli faktörlerdir.

Azerbaycan, ise rekabet endeksinde 2007'de 75. sırada (3.92) yer alırken 2019 yılında rekabet endeksinde 71. sıraya (3.8) yükselmiştir. Seyahat ve Gelişim Endeksinde ise 2019 yılında 51. (4.00) sırada yer alırken 2024 yılında 56. (3.98) sıraya gerileme (-0,63) göstermiştir. Kültürel ve doğal kaynaklar açısından zengin olmasına rağmen, Azerbaycan'ın turizm altyapısındaki eksiklikler, sınırlı uluslararası erişim ve pandemi performansını olumsuz etkilemiş olabilir. *Özbekistan*, 2019 yılında endekse 94. sırada (3.41) dâhil olmuş ve 2024 yılında 78. sıraya (3.68) yükselerek %7,80 oranında önemli bir gelişim sergilemiştir. Bu, analiz edilen ülkeler arasında en yüksek iyileşme oranıdır. Ülkenin tarihi ve kültürel kaynaklarını daha etkin bir şekilde kullanmaya başlaması ve turizm altyapısına yönelik yatırımlar bu gelişime katkı sağlamıştır.

Son olarak *Kırgızistan* da rekabet endeksinde diğer Orta Asya ülkelerine benzer bir seyir izlemiştir. 2007-2019 yılları arasında rekabet endeksinde dalgalanmalar yaşamıştır. Seyahat ve Gelişim Endeksinde ise 2019 – 2024 yılları arasında yalnızca bir sıra ilerleme kaydederek 102. (3.38) sırada yerini almıştır.

Ülkeler	Seyahat ve Turizm Rekabet Endeksi								Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi			
	2007	2008	2009	2011	2013	2015	2017	2019	2019	2021	2024	2019-2024
Türkiye	52 (4.32)	54 (4.19)	56 (4.20)	50 (4.37)	46 (4.44)	44 (4.08)	44 (4.14)	43 (4.2)	37 (4.26)	34 (4.30)	29 (4.39)	↑8(3,08%)
Kazakistan	82 (3.81)	91 (3.61)	92 (3.65)	93 (3.70)	88 (3.82)	85 (3.48)	81 (3.59)	80 (3.7)	58 (3.92)	58 (3.99)	52 (4.07)	↑6(3,68%)
Azerbaycan	75 (3.92)	79 (3.72)	76 (3.84)	83 (3.85)	78 (3.97)	84 (3.48)	71 (3.70)	71 (3.8)	51 (4.00)	55 (4.00)	56 (3.98)	↓5(-0,63%)
Özbekistan	-	-	-	-	-	-	-	-	94 (3.41)	84 (3.59)	78 (3.68)	↑16(7,80%)
Kırgızistan	102 (3.54)	113 (3.30)	106 (3.45)	107 (3.45)	111 (3.45)	116 (3.08)	115 (3.10)	110 (3.2)	103 (3.29)	102 (3.36)	102 (3.38)	↑1(2,76%)

Tablo 3: Türk Devletleri TTCİ ve TTDİ Sonuçları

Kaynak: WEF, 2007; 2008; 2009; 2011; 2013; 2015; 2017; 2019; 2021; 2024

4.1. Ülkelerin Seyahat ve Turizm Gelişim Performansı (2019-2024)

Aşağıdaki Tablo 4’de Türk devletlerinin TTDİ çerçevesinde performansı beş ana boyut ve 17 alt boyutta 2019, 2021 ve 2024 yıllarına göre yer verilmektedir. Renklendirme yöntemi performansların daha iyi anlaşılmasında yardımcı olmaktadır. Bu kapsamda 0-30 arası yeşil çok iyi, 31-60 arası sarı iyi, 61-90 arası turuncu orta, 91-120 arası kırmızı zayıf ve 121 ve üzeri bordo çok zayıf olduklarını göstermektedir. Ülkelerin 2024 yılına gelindiğinde 2019 yılına göre kaydettikleri ilerlemeler ve gerilemeler güçlü ve zayıf yönler ile açıklanmaktadır.

4.1.1. Türkiye’nin Seyahat ve Turizm Gelişim Performansı (2019-2024)

Türkiye, TTDİ çerçevesinde doğal ve kültürel kaynaklarını ön plana çıkararak turizm sektöründe güçlü bir performans sergilemiştir. Ancak, sürdürülebilirlik ve altyapı gibi kritik alanlarda yaşanan gerilemeler, sektörün uluslararası rekabet gücünü sınırlamaktadır.

Yükseliş Faktörleri

- **S&T Kaynakları:** Türkiye kaynakları bakımından 2019 yılındaki 20. sırasını (3.62) 14. sıraya (4.23) yükselterek önemli gelişim göstermiştir. Türkiye, *doğal kaynaklar* göstergesinde 56. sıradan 32. sıraya, *kültürel kaynaklar* göstergesinde ise yüksek performansını (13. sıra) sürdürerek lider konumunu pekiştirmiştir. Tarihi ve kültürel zenginliklerin etkili tanıtımı bu başarının temel nedenlerinden olabilir. Aynı iyileşme *eğlence dışı kaynaklarında* da gözlemlenmekte 23. sıradan 16. sıraya yükselmektedir.
- **S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Koşullar:** Türkiye, bu kategoride dünya genelinde en iyi performanslardan birini sergilemiş ve 9. sıradan (5.01) 1. sıraya (5.16) yükselmiştir. *S&T’in önceliklendirilmesi* göstergesinde 2019’da 20. sıradayken (5.35) 2024’e gelindiğinde 2. sırada (6.12) yerini almıştır. *S&T’de açıklık* göstergesinde de 65. sıradan (3.87) 52. sıraya (4.16) yükselmiştir.

Boyut	Gösterge	TÜRKİYE			KAZAKİSTAN			AZERBAIJAN			ÖZBEKİSTAN			KIRGIZİSTAN		
		2019	2021	2024	2019	2021	2024	2019	2021	2024	2019	2021	2024	2019	2021	2024
Kolaylaştırıcı Çevre		72	68	72	46	47	47	43	49	53	56	50	55	73	70	69
		(4.34)	(4.49)	(4.43)	(4.33)	(4.49)	(5.09)	(4.98)	(4.97)	(4.96)	(4.76)	(4.97)	(4.92)	(4.25)	(4.45)	(4.52)
	İş Çevresi	73	69	91	65	72	71	40	40	48	57	56	66	86	95	95
		(3.81)	(3.95)	(3.55)	(3.92)	(3.92)	(3.93)	(4.50)	(4.76)	(4.56)	(4.19)	(4.26)	(4.06)	(3.54)	(3.46)	(3.48)
	Emniyet ve Güvenlik	99	90	100	65	55	60	39	82	83	6	7	26	85	70	62
S&T ve Hizmetler	Sağlık ve Hijyen	61	61	60	18	18	23	41	40	46	56	56	57	55	55	56
		(4.75)	(4.80)	(4.85)	(5.94)	(5.94)	(5.98)	(5.47)	(5.50)	(5.45)	(4.98)	(4.99)	(5.00)	(5.05)	(5.03)	(5.01)
	İnsan Kaynakları ve İş Gücü Piyasası	95	89	101	34	40	43	37	32	42	50	49	48	65	60	58
		(3.45)	(3.61)	(3.52)	(4.45)	(4.45)	(4.46)	(4.37)	(4.61)	(4.47)	(4.12)	(4.24)	(4.35)	(3.88)	(4.05)	(4.12)
	BIT Hazırlığı	53	54	54	54	58	50	62	65	60	87	62	65	98	86	89
S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Kosullar		(4.94)	(5.06)	(5.29)	(4.84)	(4.91)	(5.42)	(4.67)	(4.78)	(5.07)	(3.99)	(4.81)	(5.02)	(3.01)	(4.23)	(4.39)
		9	9	1	66	49	43	18	22	26	119	111	89	95	81	78
		(5.01)	(5.03)	(5.16)	(4.49)	(4.58)	(4.53)	(4.89)	(4.89)	(4.68)	(3.07)	(3.72)	(4.06)	(4.16)	(4.30)	(4.17)
	S&T'ın Önceliklendirilmesi	20	25	2	84	63	73	58	65	61	119	110	105	111	103	100
		(5.35)	(5.25)	(6.12)	(4.33)	(4.57)	(4.31)	(4.78)	(4.53)	(4.53)	(3.30)	(3.42)	(3.30)	(3.39)	(3.52)	(3.51)
Altyapı ve Hizmetler	S&T de Açıklık	65	66	52	109	110	96	68	65	75	114	114	86	93	93	97
		(3.87)	(3.86)	(4.16)	(2.50)	(2.49)	(3.15)	(3.85)	(3.86)	(3.70)	(2.31)	(2.31)	(3.38)	(3.12)	(3.12)	(3.13)
	Fiyat Rekabetçiliği	24	25	40	2	1 (6.68)	2	11	11	13	49	35	25	14	11	11
		(5.80)	(5.98)	(5.19)	(6.63)	(6.14)	(6.05)	(6.27)	(5.83)	(5.36)	(5.70)	(5.70)	(5.49)	(5.98)	(6.25)	(5.87)
	Hava Tasımaclılığı	34	34	31	70	71	70	55	56	55	90	88	87	113	116	114
S&T Kaynakları	Kara ve Liman Altyapısı	18	13	8	73	75	70	65	74	71	83	78	76	109	106	96
		(5.30)	(5.01)	(5.50)	(3.18)	(2.94)	(3.19)	(3.35)	(2.95)	(3.15)	(2.82)	(2.82)	(3.05)	(2.25)	(2.21)	(2.53)
	Turist Hizmetleri ve Altyapısı	48	46	52	80	90	93	30	31	31	56	60	63	114	113	114
		(3.61)	(3.82)	(3.72)	(2.90)	(2.82)	(2.82)	(4.24)	(4.28)	(4.29)	(3.44)	(3.44)	(3.44)	(2.18)	(2.21)	(2.25)
	Eğilence Dışı Kaynaklar	38	46	42	52	53	47	60	61	59	104	102	102	105	115	117
S&T Sürdürülebilirliği		(3.87)	(3.38)	(3.40)	(3.31)	(3.19)	(3.14)	(2.94)	(2.90)	(2.83)	(1.53)	(1.49)	(1.45)	(1.51)	(1.31)	(1.26)
		20	19	14	55	47	44	93	85	69	96	88	73	104	103	102
		(3.62)	(3.80)	(4.23)	(2.35)	(2.50)	(2.64)	(1.68)	(1.80)	(1.95)	(1.67)	(1.74)	(1.92)	(1.53)	(1.58)	(1.64)
	Doğal Kaynaklar	56	51	32	36	34	30	100	103	94	80	78	68	82	85	83
	Kültürel Kaynaklar	(2.64)	(2.82)	(3.50)	(3.17)	(3.42)	(3.64)	(1.63)	(1.63)	(1.84)	(2.10)	(2.20)	(2.49)	(2.02)	(2.03)	(2.03)
Çevresel Sürdürülebilirlik		13	13	13	47	48	48	43	33	35	68	62	58	83	75	69
		(4.38)	(4.74)	(4.96)	(1.92)	(1.92)	(2.07)	(2.01)	(2.29)	(2.48)	(1.59)	(1.69)	(1.85)	(1.46)	(1.56)	(1.71)
	S&T Sosyoekonomik Etkisi	23	23	16	66	61	54	89	85	81	97	96	89	114	109	107
		(3.85)	(3.85)	(4.23)	(1.96)	(2.11)	(2.22)	(1.41)	(1.47)	(1.53)	(1.31)	(1.32)	(1.43)	(1.10)	(1.17)	(1.20)
	S&T Talep Sürdürülebilirliği	75	95	99	68	59	40	35	44	56	65	84	85	92	108	102
S&T Sürdürülebilirliği		(4.00)	(3.95)	(3.87)	(4.04)	(4.22)	(4.33)	(4.31)	(4.34)	(4.22)	(4.07)	(4.06)	(4.00)	(3.88)	(3.84)	(3.79)
		76	71	66	93	88	86	65	76	83	119	119	119	114	116	116
		(3.98)	(4.06)	(4.18)	(3.77)	(3.90)	(3.95)	(4.05)	(4.01)	(3.97)	(2.95)	(3.04)	(3.08)	(3.44)	(3.34)	(3.43)
		17	41	60	33	22	5	21	36	54	20	32	33	62	77	87
		(4.92)	(4.64)	(4.32)	(4.65)	(4.89)	(5.50)	(4.86)	(4.71)	(4.41)	(4.87)	(4.77)	(4.80)	(4.20)	(4.07)	(3.84)
S&T Sürdürülebilirliği		100	104	102	75	69	73	56	40	32	26	35	40	54	51	41
		(3.10)	(3.16)	(3.10)	(3.71)	(3.87)	(3.55)	(4.01)	(4.29)	(4.28)	(4.38)	(4.36)	(4.13)	(4.02)	(4.10)	(4.12)

Tablo 4: Seyahat ve Turizm Gelişim Performansı (2019-2024), Kaynak: Dünya Ekonomik Formu, WEF

- **BİT Hazırlığı:** Bilgi ve İletişim Teknolojileri alanındaki iyileşmelerle Türkiye, 53. sıradan (4.94) 54. sırada (5.29) kalmasına rağmen puanını artırarak dijitalleşmeye uyum sağladığı söylenebilir.
- **Alt yapı ve Hizmetler:** Türkiye bu boyutta 34. sıradan (4.26) 31. sıraya (4.21) yükselerek 3 sıra ilerleme kaydetmiş ve konumunu daha da iyileştirmiştir. *Hava taşımacılığı altyapısı* göstergesinde Türkiye, 2019'da 18. sıradayken 2024'te 8. sıraya yükselmiş ve hava taşımacılığı altyapısında güçlü bir performans sergilemiştir. Bu durum, uluslararası ulaşım bağlantılarının genişlemesiyle ilişkilidir. *Turist hizmetleri ve karaliman altyapısı* gibi alt göstergelerde küçük düşüşler yaşanmıştır. Bu durum, ziyaretçilerin beklentilerinin karşılanmasında eksiklikler olduğunu göstermektedir.
- **Çevresel Sürdürülebilirlik:** bu göstergede 76. (3.98) sıradan 66. (4.18) sıraya yükselmiştir. Bu gösterge ile turizm alanında çevresel duyarlılığın geliştiğini söyleyebiliriz.

Düşüş Faktörleri

- **Kolaylaştırıcı Çevre:** Bu boyutta 72. sırada yerini korumuştur. Bu boyut altında yer alan *iş çevresi* göstergesinde 73. Sırada (3.81) yer alırken 18 sıra ve 6,60% puan gerileyerek 91. (3.55) sıraya gelmiştir. *Emniyet ve güvenlik* göstergesinde 99. Sıradan 100. sıraya gerilemiştir. Bu durum turistlerin destinasyonun güvenliğine yönelik algılarında önemlidir. Aynı gerileme *İnsan kaynakları ve iş gücü piyasası* göstergesinde de gözlemlenmektedir.
- **S&T Sürdürülebilirlik:** Seyahat ve turizm sürdürülebilirliğinde 75. sıradan 99. sıraya gerileyen Türkiye, çevresel politikalarında sınırlı bir iyileşme göstermiştir. *S&T sosyoekonomik etkisinde* 17. sıradan 60. sıraya gerileyen Türkiye, turizmin ekonomik katkılarında düşüş yaşamış ve yerel ekonomiye olan etkisini artırmakta zorlanmıştır. Ayrıca *talep sürdürülebilirliğinde* de gerileme kaydetmiştir (2 sıra, 0,16% puan)
- **Fiyat Rekabetçiliği:** Türkiye'nin fiyat rekabetçiliği 24. sıradan 40. sıraya düşerek ciddi gerilemeye sebep olmuştur. Bu durum, artan maliyetler ve turistler için fiyat avantajının azalmasıyla ilişkilendirilebilir.

Özetle Türkiye'nin S&T politikası ve kolaylaştırıcı koşullar, S&T kaynakları ve alt yapı ve hizmetler boyutları en güçlü yanlarını oluştururken; S&T sürdürülebilirliği boyutu ise zayıf yönleri arasında yer almaktadır. Bunun yanında kolaylaştırıcı çevre boyutunda ise ortalama sıralamalar ile geliştirilmeye açıktır.

4.1.2. Kazakistan'ın Seyahat ve Turizm Gelişim Performansı (2019-2024)

Kazakistan, TTDI değerlendirmesinde güçlü yönlerini korurken bazı boyutlarda gelişim göstermiş, ancak zayıf noktalarındaki eksiklikler genel turizm performansını sınırlandırmıştır. Aşağıda, 2019 -2024 yılına göre kaydedilen ilerlemeler ve gerilemeler güçlü ve zayıf yönler ile açıklanmaktadır.

Yükseliş Faktörleri

- **S&T Kaynakları:** Kazakistan, turistik cazibesini artıran doğal kaynaklar ve kültürel miras gibi güçlü varlıklarını daha etkin kullanarak bu kategoride ilerleme (11 sıra, 12,48% puan) kaydetmiştir. *Doğal kaynaklar* göstergesinde 2019'da 36. sıradan (3.17) 2024'te 30. sıraya (3.64) yükselerek %14,57'lik bir gelişme göstermiştir. Bu artış, ülkenin doğal güzelliklerini daha iyi değerlendirme çabalarını yansıtmaktadır. *Eğlence dışı kaynaklar* göstergesinde ise 2019'da 66. sıradayken (1.96), 2024'te 54. sıraya (2.22) yükselmiş ve %13,64 oranında ilerlemiştir. İş turizmi ve eğitim odaklı faaliyetlerin artışı bu kategoriyi desteklemiştir.
- **Sağlık ve Hijyen:** 2019'da 18. sıradayken (5.94) 2024'te 23. (5.98) sıraya gerilemiştir. Ancak 0,59% oranında iyileşme göstermiştir.
- **BİT Hazırlığı:** Bilgi ve iletişim teknolojileri altyapısında Kazakistan, 2019'da 54. sıradayken (4.84) 2024'te 50. sıraya (5.42) yükselerek %12,06'lık bir artış göstermiştir. Bu gelişim, dijital altyapının genişlemesi ve çevrimiçi hizmetlerin yaygınlaşmasıyla ilişkilendirilebilir.
- **S&T Sürdürülebilirliği:** 2019'da 68. sıradan (4.04), 2024'te 40. sıraya (4.33) yükselerek %7,17 oranında gelişim sağlamıştır. *Çevresel sürdürülebilirlik* göstergesinde 2019 yılında 93. sıradayken (3.77) 2024'te 86. sıraya (3.95) yükselmiştir. *S&T sosyoekonomik etkisi* göstergesinde ise dikkat çekici bir gelişim kaydederek 2019'da 33. sıradan (4.65) 2024'te 5. sıraya (5.50) yükselmiştir (%18,19). Turizmin ekonomik etkisinin artması, yerel ekonomiye daha büyük katkılar sunduğunu göstermektedir.

Düşüş Faktörleri

- **Kolaylaştırıcı Çevre:** Bu boyutta Kazakistan, 2019'da 46. sıradayken (4.93) 2024'te 47. sıraya (5.09) gerilemiş ve gelişimi sınırlı kalmıştır (%3,23). Bu kapsamda *iş çevresi* göstergesinde 2019'da 65. sıradan (3.92), 2024'te 71. sıraya (3.93) düşerek %0,28'lik sınırlı bir gelişim göstermiştir. İş ortamında düzenleyici engeller bu gerilemenin ana sebebi olabilir. *Emniyet ve güvenlik* göstergesinde de 60. sırada yer alarak 5 sıra gerilemiştir. Akabinde *insan kaynakları ve iş gücü piyasası* göstergesi 9 sıra gerileme ile 43. sırada yer almıştır. Tüm bu gerilemeler kolaylaştırıcı çevre boyutunda ilerleme yol kat edilmesini engellemiştir.

- **S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Koşullar:** Bu kategoride 2019'da 66. sıradan (4.49), 2024'te 43. sıraya (4.53) yükselmiş, ancak bu artış yetersiz kalmıştır. *S&T'in önceliklendirilmesi* göstergesinde 2019'da 84. sıradayken (4.33), 2024'te 73. sıraya (4.31) yükselmiştir, ancak puan %0,51 oranında gerilemiştir.
- **Altyapı ve Hizmetler:** Bu boyutta, 2019'da 70. sırada (3.13) olan ülke, 2024'te yine 70. sırada (3.05) kalmıştır. *Hava taşımacılığı altyapısı* göstergesinde 2019'da 73. sıradan (3.18), 2024'te 70. sıraya (3.19) yükselmiş, ancak gelişim %0,48 ile sınırlı kalmıştır. *Kara ve liman altyapısı* göstergesinde 2019'da 80. sıradayken (2.90), 2024'te 93. sıraya (2.82) gerilemiş ve %2,65'lik bir düşüş göstermiştir. *Turist hizmetleri ve altyapısı* göstergesinde ise 2019'da 52. sıradayken (3.31), 2024'te 47. sıraya (3.14) yükselmiş, ancak %5,12'lik bir düşüş göstermiştir.

Özetle Kazakistan'ın kolaylaştırıcı çevre, S&T politikası ve kolaylaştırıcı koşullar, S&T kaynakları ve S&T sürdürülebilirliği boyutları güçlü yönlerini oluştururken; alt yapı ve hizmetler boyutu ise ortalama sıralamalar ile geliştirilmeye açıktır.

4.1.3. Azerbaycan'ın Seyahat ve Turizm Gelişim Performansı (2019-2024)

Azerbaycan, TTDI değerlendirmesinde bazı boyutlarda iyileşme göstermiş olsa da, diğerlerinde gerilemeler yaşamış ve turizm sektöründe dalgalı bir performans sergilemiştir. Aşağıda, 2019 yılına göre kaydedilen ilerlemeler ve gerilemeler güçlü ve zayıf yönler ile açıklanmaktadır.

Yükseliş Faktörleri

- **S&T Kaynakları:** Azerbaycan, doğal ve kültürel kaynakları sayesinde turizm cazibesini artırmıştır. 2019'da 93. sırada (1.68) olan bu boyut, 2024'te 69. sıraya (1.95) yükselmiştir. Böylece 24 sıra ve 16,48% oranın kayda değer bir yükseliş göstermiştir. *Doğal kaynaklar* 2019'da 100. sıradayken (1.62) 2024'te 94. sıraya (1.84) yükselerek, 6 sıra ve 13,94% puan artışı göstermiştir. Bu durum, ülkenin doğal güzelliklerini ve ekoturizm potansiyelini daha iyi değerlendirmeye başladığını gösterebilir. *Kültürel kaynaklar* alt boyutunda 2019'da 43. sıradan (2.01) 2024'te 35. sıraya (2.48) yükselerek, 8 sıra ve %23,83 puanla kayda değer bir iyileşme göstermiştir. Kültürel miras ve etkinliklerin daha iyi tanıtılması, bu kategorideki ilerlemenin temel nedeni olarak gösterilebilir. *Eğlence dışı kaynaklar* göstergesinde ise 2019'da 89. sıradan (1.41) 2024'te 81. sıraya (1.53) yükselmiş ve 8 sıra (%8,91) ilerleyiş kaydetmiştir. İş turizmi ve eğitim turizmi gibi eğlence dışı etkinliklerin artışı, bu kategorideki iyileşmeyi desteklemiştir.
- **BİT Hazırlığı:** Bilgi ve iletişim teknolojileri altyapısında Azerbaycan, 2019'da 62. sıradayken (4.67) 2024'te 60. sıraya (5.07) yükselmiştir.

Teknoloji kullanımındaki artış, turizm sektörünün dijitalleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu durum, özellikle dijital hizmetlerin ve çevrimiçi rezervasyon platformlarının yaygınlaşmasıyla ilişkilendirilebilir.

- **S & T Talep Sürdürülebilirliği:** Bu göstergede Azerbaycan, 2019'da 56. sıradan (4.01) 2024'te 32. sıraya (4.28) yükselerek 24 sıra ve %6,67 oranında güçlü bir gelişme kaydetmiştir. Bu iyileşme, Azerbaycan'ın turizm sektöründe talep sürdürülebilirliğini artırmaya yönelik başarılı adımlar attığını ve ülkenin turizm talebini artırmak için etkili stratejiler uyguladığını gösterebilir.

Düşüş Faktörleri

- **Kolaylaştırıcı Çevre:** Kolaylaştırıcı çevre kategorisinde, 2019'da 43. sıradayken (4.98) 2024'te 53. sıraya (4.96) düşüş (10 sıra, %0,34) göstermiştir. Bu kategoride *BİT hazırlığı* boyutu hariç diğer boyutlarında gerilemeler yaşamıştır. *İş çevresi* göstergesinde de 40. sıradan (4.50) 48. sıraya (4.56) düşüş (8 sıra %4,24) yaşanmıştır. Bu durum işletmelerin karşılaştığı düzenleyici engellerin etkisini gösterebilir. *Emniyet ve güvenlik* göstergesinde 2019'da 39. sırada (5.88) olan Azerbaycan, 2024'te 83. sıraya (5.26) ciddi bir gerileme göstermiştir (44 sıra %10,58). Genel güvenlik algısındaki zayıflama turistlerin tercihlerini olumsuz etkileyebilir. Sektörün bu alandaki eksikliklerini gidermesi kritik önem taşımaktadır. *Sağlık ve hijyen* göstergesinde de 41. sıradan (5.47) 46. sıraya (5.45) düşüş (5 sıra -0,50%) göstermiştir. Özellikle pandemiden sonrasında bu gerileme turistlerin destinasyon tercihlerini olumsuz etkileyebilir. *İnsan kaynakları ve iş gücü piyasası* göstergesinde ise 2019 yılında 37. sıradayken (4.37) 2024 yılında 42. sıraya (4.47) gerilemiştir.
- **S&T Sürdürülebilirliği:** Bu boyutta, 2019'da 35. sıradayken (4.31) 2024'te 56. sıraya (4.22) gerileme göstermiştir (21 sıra %1,97). *Çevresel sürdürülebilirlik* göstergesinde 2019'da 65. sıradan (4.05) 2024'te 83. sıraya (3.97) gerilemiştir (18 sıra %1,88). Bu düşüşe, çevresel politikaların etkisizliğinin ve ekoturizmin yeterince desteklenmemesinin yol açtığı söylenebilir. *S&T sosyoekonomik etkisi* göstergesinde ise 2019'da 21. sıradayken (4.86) 2024'te 54. sıraya (4.41) gerilemiştir (33 sıra %9,18). Turizmin ekonomik katkısında yaşanan bu düşüş, sektörün yerel ekonomiye olan etkisini azaltmıştır. Sektörün ekonomik etkisini artırmak için yerel halkın turizm faaliyetlerine katılımını teşvik eden politikalara ihtiyaç olduğu söylenebilir.
- **S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Koşullar:** Azerbaycan'ın bu kategorideki performansı, 2019'da 18. sırada (4.89) yer alırken, 2024'te 26. sıraya (4.68) gerileyerek %4,40 oranında düşüş yaşamıştır. Bu durum, turizmi teşvik eden politika ve düzenlemelerdeki etkinliğin zamanla

azaldığını göstermektedir. *S&T'in önceliklendirilmesi* göstergesinde 2019'da 58. sırada (4.78) olan Azerbaycan, 2024'te 61. sıraya (4.50) gerilemiştir (%5,93). Bu durum turizmin hükümet politikalarında önceliklendirilmesi gerektiğini vurgulayabilir. *S&T'de açıklık* göstergesinde, uluslararası erişim ve iş birliğini temsil eden performans, 2019'da 68. sıradan (3.85) 2024'te 75. sıraya (3.70) gerileyerek %3,79 düşüş göstermiştir. Bu gerileme, Azerbaycan'ın uluslararası turizm pazarlarına erişimini güçlendirmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. *Fiyat rekabetçiliği* göstergesinde ise 2019'da 11. sırada (6.05) olan Azerbaycan, 2024'te 13. sıraya (5.83) gerileyerek %3,59 oranında bir düşüş yaşamıştır. Bu durum ise turistler açısından maliyetlerin artmasıyla ilişkilendirilebilir.

- **Altyapı ve Hizmetler:** Bu kategorisinde Azerbaycan'ın performansı genellikle sabit kalmıştır. 2019'da 55. sırada (3.51) yer alan ülke, 2024'te de 55. sırada (3.42) yer alarak %2,61 oranında küçük bir düşüş göstermiştir. Özellikle *hava taşımacılığı altyapısı* göstergesinde 2019'da 65. sırada (3.35) yer alan Azerbaycan, 2024'te 71. sıraya (3.15) gerileyerek %6,02 oranında bir düşüş yaşamıştır. Bu gerileme, havalimanı kapasitesi veya uluslararası bağlantılarda yaşanan zayıflamalara işaret edebilir. Ancak, bölgesel ulaşımında yaşanan artışlar bu performansı kısmen dengelemektedir.

Özetle Azerbaycan'ın S&T politikası ve kolaylaştırıcı koşullar, kolaylaştırıcı çevre, alt yapı ve hizmetler ve S&T sürdürülebilirliği boyutları güçlü yanlarını oluşturmakta iken; S&T kaynakları boyutunda ise orta düzey sıralamalar ile geliştirilmeye açıktır.

4.1.4. Özbekistan'ın Seyahat ve Turizm Gelişim Performansı (2019-2024)

Özbekistan, TTDI değerlendirmesinde önemli ilerlemeler kaydederken, belirli alanlarda sınırlı performans göstermiştir. Doğal ve kültürel kaynakların etkin kullanımı, S&T'de açıklık ve seyahat politikalarında güçlü bir yükseliş kaydedilirken, çevresel sürdürülebilirlik ve turist hizmetleri gibi kritik alanlarda gelişim yavaş kalmıştır.

Yükseliş Faktörleri

- **S&T Kaynakları:** Özbekistan, doğal ve kültürel kaynakların geliştirilmesinde dikkat çekici bir performans sergilemiştir. Genel sıralamada 96. sıradan (1.67) 73. sıraya (1.92) yükselmiştir. Özellikle *doğal kaynaklar ve kültürel kaynaklar*, ekoturizm ve tarihi mirasın tanıtımına yapılan yatırımlar sayesinde önemli bir gelişim göstermiştir. *Eğlence dışı kaynaklarında* da 97. sıradan 89. sıraya önemli bir yükseliş kaydetmiştir.

- **S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Koşullar:** Politika ve kolaylaştırıcı koşullar kategorisinde 2019'da 119. (3.07) sıradan 89. sıraya (4.06) yükselerek uluslararası turizme erişimini ve düzenleyici ortamını güçlendirmiştir. *S&T'in önceliklendirilmesi* göstergesinde 2019'da 119. sıradayken (1.54) 105. (3.30) sıraya ilerleyerek kayda değer iyileşme göstermiştir (14 sıra 113,68% puan). Bunun yanında *S&T'de açıklık* göstergesinde de 28 sıra ve 46,28% puan ile önemli bir artış kaydederek turizmin küresel entegrasyonunu artırmıştır. Fiyat Rekabetçiliğinde 49. sıradan (5.36) 25. sıraya (5.49) yükselerek turistik hizmetlerde maliyet avantajı sağlamaya devam etmiştir.
- **BİT Hazırlığı:** Dijitalleşme konusunda 87. sıradan (3.99) 65. sıraya (5.02) yükselerek turizm sektöründe dijital altyapı ve çevrimiçi hizmetlerin yaygınlaşmasını desteklemiştir.
- **İnsan Kaynakları ve İş Gücü Piyasası:** Bu göstergede 2019'da 50. sıradayken (4.12) 2 sıra ve 5,55% puan ilerleme kaydederek 48. sırada (4.35) yerini almıştır.

Düşüş Faktörleri

- **Kolaylaştırıcı Çevre:** Bu kategorideki performansı, 2019'da 56. sıradan 2024'te 55. sıraya yükselse de bu ilerleme sınırlıdır. *İş çevresi* göstergesinde sıralamanın 66'ya gerilemesi, düzenleyici engellerin ve yatırım süreçlerindeki zorlukların turizm sektörünü olumsuz etkilediğini göstermektedir. *Emniyet ve güvenlik* göstergesinde 6. sıradan (6.49) 26. sıraya (6.17) yaşanan düşüş, turistlerin güvenlik algısını zayıflatmakta, bu da destinasyon tercihlerini olumsuz yönde etkileyebilir. *Sağlık ve hijyen* göstergesinde (57. sıra) ise küçük bir iyileşme kaydedilse de gelişimin yetersiz düzeyde olduğu söylenebilir.
- **S&T Sürdürülebilirliği:** Bu kategoride 65. sıradan (4.07) 85. sıraya (4.00) ciddi bir gerileme kaydetmiştir. *Çevresel sürdürülebilirlik* göstergesinde 119. sırada kalmaya devam eden Özbekistan, çevresel koruma politikalarını iyileştirmede sınırlı bir başarı göstermiştir. Bu durum, doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilir turizmin teşvik edilmesi açısından önemli bir eksiklik olarak ifade edilebilir. Aynı zamanda S&T sosyoekonomik etkisi göstergesinde (13 Sıra -1,36% puan) ve S&T talep sürdürülebilirliğinde (14 sıra 5,63% puan) gerilemeler yaşanmış, turizmin ekonomik katkılarının artışı sınırlı kalmıştır.
- **Altyapı ve Hizmetler:** Altyapı kategorisinde 90. sıradan 87. sıraya gelerek küçük bir iyileşme kaydedilmiş olsa da turist hizmetleri altyapısında (2 sıra, 5,42% puan) gerileme yaşamıştır. Turistlerin beklentilerini karşılayacak altyapının eksikliği, uluslararası rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Aynı gerilemeler *kara ve liman*

altyapısında gözlemlenmektedir. 2019 yılında bu göstergede 56. sıradayken (3.44) 2024 yılına gelindiğinde 7 sıra gerileyerek 63. sıraya (3.44) gelmiştir.

Özetle Özbekistan'ın kolaylaştırıcı çevre boyutu güçlü yanlarını oluşturmaktadır. Bunun yanında S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Koşullar, alt yapı ve hizmetler, S&T kaynakları ve S&T sürdürülebilirliği boyutları ortalama sıralamalarda yer almakta ve geliştirilmeye açıktır.

4.1.5. Kırgızistan'ın Seyahat ve Turizm Gelişim Performansı (2019-2024)

Kırgızistan, TTDI değerlendirmesinde bazı kategorilerde gelişim göstermiş, ancak altyapı ve turizm kaynakları gibi kritik alanlarda zayıf performans sergilemiştir. Güçlü yönler arasında dijitalleşme ve insan kaynakları yer alırken, zayıf yönler arasında turizm altyapısı ve çevresel sürdürülebilirlik dikkat çekmektedir.

Yükseliş Faktörleri

- **Kolaylaştırıcı Çevre:** Kırgızistan, kolaylaştırıcı çevre kategorisinde 2019'da 73. sıradan (4.25) 2024'te 69. sıraya (4.52) yükselmiştir (%6,48). Bu gelişim, genel iş gücü piyasasında iyileşmeler ve kolaylaştırıcı politikaların uygulanmasıyla ilişkilendirilebilir. *Emniyet ve güvenlik* göstergesinde 2019'da 85. sıradan (5.21) 2024'te 62. sıraya (5.65) yükselmiş ve %8,43 oranında gelişme göstermiştir. Bu artış, turistik alanlardaki güvenlik önlemlerinin iyileştirilmesiyle ilişkilendirilebilir. *İnsan kaynakları ve iş gücü piyasası* göstergesinde ise 2019'da 65. sıradan (3.88) 2024'te 58. sıraya (4.12) yükselmiş ve %6,28 oranında iyileşme göstermiştir. Bu artış, turizm sektörü için daha nitelikli iş gücünün sağlanmasına yönelik çabaları yansıtmaktadır. *BİT hazırlığı* göstergesinde Kırgızistan 2019'da 98. sıradan (3.61) 2024'te 89. sıraya (4.39) yükselerek %21,53'lük bir gelişim kaydetmiştir. Bu durum, çevrimiçi rezervasyon platformlarının kullanımının artışı ve dijital altyapının güçlendirilmesiyle ilişkilendirilir.
- **S&T Kaynakları:** Turistik cazibe kaynakları kategorisinde küçük de olsa bir iyileşme görülmektedir. 2019'da 104. sıradayken (1.53), 2024'te 102. sıraya (1.64) yükselmiştir (%7,59). *Kültürel kaynaklar* göstergesinde 2019'da 83. sıradayken (1.46), 2024'te 69. sıraya (1.71) yükselmiş ve %17,15 oranında gelişim kaydetmiştir. Kültürel etkinliklerin ve yerel mirasın daha iyi tanıtımı bu iyileşmeyi desteklemektedir. *Eğlence dışı kaynaklarda* ise 114'ten 107. Sıraya yükselerek 7 puan ve 8,40% yükselme kaydetmiştir.
- **S&T Talep Sürdürülebilirliği:** 2019 yılında 54. sıradayken (4.02) 2024 yılına gelindiğinde 41. sıraya (4.12) ilerlemiştir.

- **Fiyat Rekabetçiliği:** Bu göstergede 2019'da mevcut konumu 14. sıradayken (5.98) 2024'te ilerleme kaydederek 11. sıraya (5.87) yükselmiştir.

Düşüş Faktörleri

- **Altyapı ve Hizmetler:** Kırgızistan altyapı ve hizmetler kategorisinde düşük performans sergilemiştir. 2019'da 113. sırada (1.98) yer alırken, 2024'te 114. sırada (2.00) kalmıştır. *Hava taşımacılığı altyapısı* göstergesinde 2019'da 109. sıradayken (2.25), 2024'te 96. sıraya (2.53) yükselmiş olsa da, gelişim %12,51 ile sınırlı kalmıştır. Uluslararası bağlantıların artırılması bu kategoride daha güçlü bir iyileşme sağlayabilir. *Turist hizmetleri ve altyapısı* göstergesinde ise 2019'da 105. sıradayken (1.51), 2024'te 117. sıraya (1.26) gerileyerek %16,92 oranında bir düşüş yaşamıştır. Turistlere yönelik hizmetlerin yetersizliği bu boyutu olumsuz etkilemiştir.
- **S&T Sürdürülebilirliği:** Bu boyutta Kırgızistan, 2019'da 92. sıradayken (3.88), 2024'te 102. sıraya (3.79) gerilemiştir (%2,32). *Çevresel sürdürülebilirlik* göstergesinde 2019'da 114. sıradayken (3.44) 2024'te 116. sıraya gerilemiştir. *S&T sosyoekonomik etkisi* göstergesinde ise 62. sıradan 87. sıraya ciddi bir gerileme kaydedilmiştir.
- **S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Koşullar:** Bu kategoride 2019'da 95. sıradayken (4.16), 2024'te 78. sıraya (4.17) yükselmiştir. Ancak bu gelişim, uluslararası rekabet gücünü artırmak için yeterli olmamıştır. *S&T'de açıklık* göstergesinde 2019'da 93. sıradayken (3.12) 2024 yılına gelindiğinde 97. (3.13) sıraya düşüş kaydedilmiştir.

Özetle Kırgızistan'ın S&T Politikası ve Kolaylaştırıcı Koşullar ve kolaylaştırıcı çevre boyutlarında ortalama sıralarda yer alarak gelişime açık durumdadır. Ancak alt yapı ve hizmetler, S&T kaynakları ve S&T sürdürülebilirliği boyutları Kırgızistan'ın zayıf yönleri olarak ortaya çıkmaktadır.

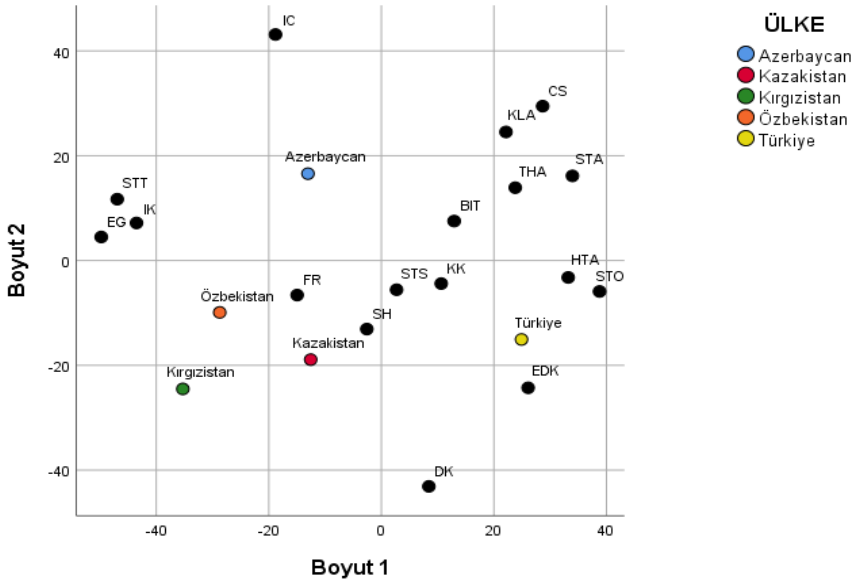
Destinasyonların Rekabet Profilleri, Güçlü ve Zayıf Yönleri

Rekabetçilik açısından benzerlik ve farklılık gösteren destinasyonların gruplandırılması ve destinasyonların güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesi amacıyla TTDI 17 değişken (2024 yılı verileri) üzerinde PREFSCAL analizi yapılmıştır. Ülke-performans göstergeleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar iki boyutlu bir uzayda görselleştirilmiştir.

Verilerin çözümlemeye ne kadar iyi uyduğuna karar verirken, uyum düzeyi (goodness of fit) dikkate alınmaktadır. Bu amaçla MDS analizlerinde yaygın olarak kullanılan ölçüt stres değeridir. Sıfıra yakın bir stres değeri, çözümün verilerle uyumlu olduğunu göstermektedir (Kruskal ve Wish, 1978). PREFSCAL analizi özelinde, çözümde dejenerasyon (çözümün geçersizleşmesi) olup olmadığını saptamak için iki ek ölçüt önerilmektedir: DeSarbo'nun karışıklık

indeksi (DeSarbo's intermixedness indices) toplam kareler toplamı ve Shepard'ın yaklaşık dejenerasyon dışılık indeksidir (Shepard's rough nondegeneracy indices).

Yapılan PREFSCAL analizinde elde edilen 0,1634 stres değeri, çözümün verilerle orta düzeyde bir uyum gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu değer çözümün veri ile yeterli düzeyde örtüştüğünü göstermektedir (Kruskal ve Wish, 1978). Ayrıca, DeSarbo'nun karışıklık indeksi değeri 0,0643 olarak hesaplanmış olup, sifıra oldukça yakındır. Bu da çözümün karışıklık içermediğini, dejenerasyon sorunu olmadığını ve verinin düzgün bir şekilde modele uyum sağladığını göstermektedir (Busing vd., 2005; DeSarbo ve Young, 1997). Shepard'ın indeksi ise 0,7621 olup mesafelerin yeterince farklılaştığını ve çözümün dejenerasyona uğramadığını göstermektedir (Shepard, 1974). Böylece çözümün tutarlı ve istatistiksel olarak güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm bu bulgular, PREFSCAL çözümünün verilerle oldukça iyi örtüştüğünü ve analiz sonucunda elde edilen birleşik grafiğin (joint plot) güvenilir yorumlamalar için kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Şekil 2: Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi Algılama Haritası

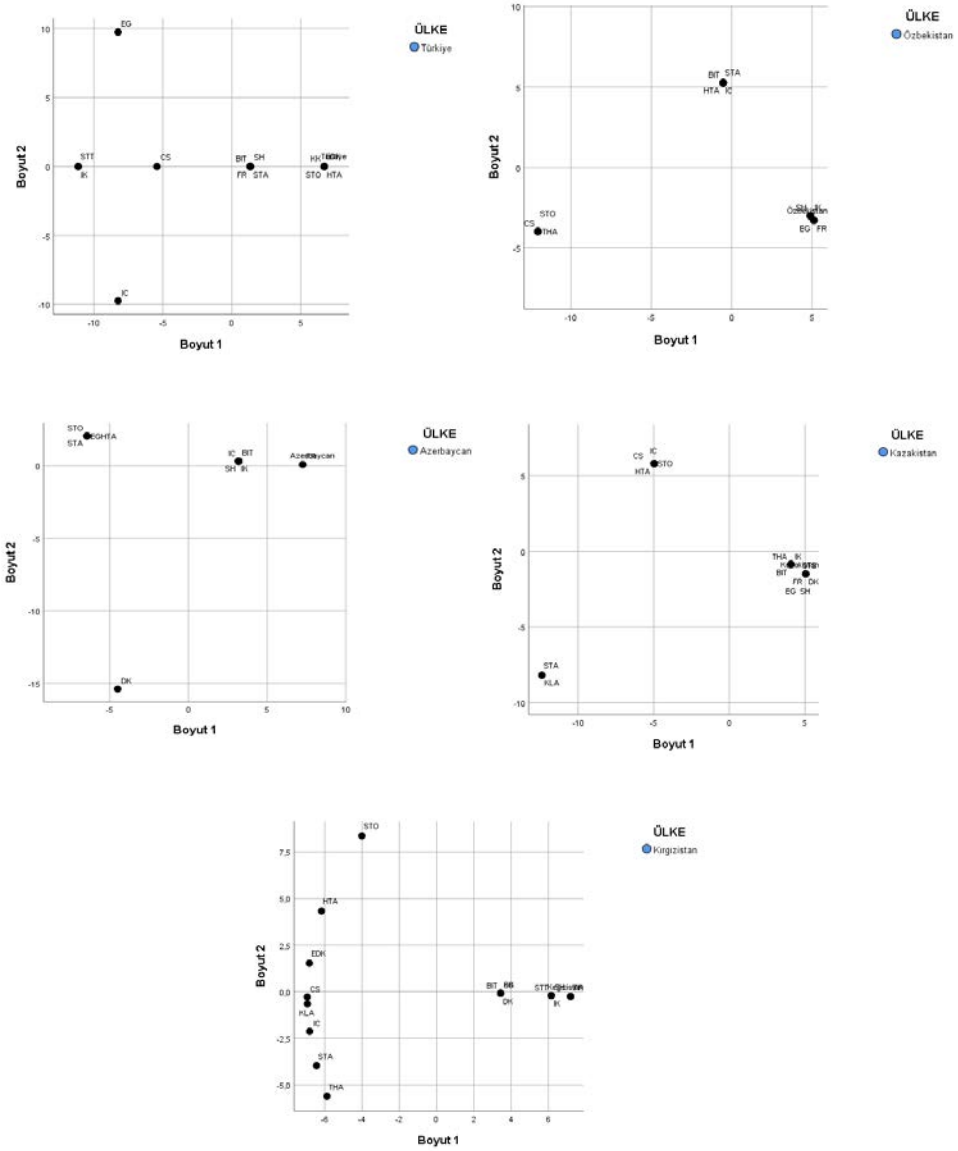
IC=İş Çevresi, EG=Emniyet ve Güvenlik, SH=Sağlık ve Hijyen, IK=İnsan Kaynakları ve İş Gücü Piyasası, BIT=BİT Hazırlığı, STO=S&T'in Önceliklendirilmesi, STA=S&T'de Açıklık, FR=Fiyat Rekabetçiliği, HTA=Hava Taşımacılığı Altyapısı, KLA=Kara ve Liman Altyapısı, THA=Turist Hizmetleri ve Altyapısı, DK=Doğal Kaynaklar, KK=Kültürel Kaynaklar, EDK=Eğlence Dışı Kaynaklar, CS=Çevresel Sürdürülebilirlik, STS=S&T Sosyoekonomik Etkisi, STT=S&T Talep Sürdürülebilirliği

Algılama haritalarında nesneler arasındaki mekânsal yakınlık, ilgili değişken açısından benzerliği; uzaklık ise farklılığı ifade etmektedir. Bu doğrultuda, harita üzerinde birbirine yakın konumlanan ülkeler, değerlendirilen rekabetçilik özellikleri bakımından birbirleri ile benzer rekabetçilik profiline sahiptir. Birbirinden uzak konumda yer alan ülkeler ise birbirinden daha belirgin farklılıklar göstermektedir. Aynı şekilde, bir rekabetçilik göstergesi (17 alt gösterge) bir ülkeye ne kadar yakınsa, o ülkenin bu alanında o kadar yüksek rekabet gücüne sahip olduğu, bir ülke bir göstergeye ne kadar uzaksa, bu göstergenin o ülkede o kadar zayıf yönü olduğu söylenebilir (Gursoy vd., 2009).

Şekil 2’de görüldüğü üzere, PREFSCAL çözümlemesi sonucunda ülkeler arasında benzer rekabet profiline sahip iki grup ve diğerlerinden farklılaşan bazı destinasyonlar tespit edilmiştir. Birinci destinasyon grubunda Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan yer almaktadır. Türkiye’nin bu destinasyonlardan uzak noktalarda konumlandığı görülmektedir.

Birinci grupta yer alan Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan, harita üzerinde birbirlerine yakın konumlanmış olup benzer rekabet profiline sahiptir. Bu durum, bu ülkelerin rekabet göstergeleri açısından benzer güçlü ve zayıf yönler taşıdığını göstermektedir. Bu ülkelerin birbirleriyle benzerlik gösteren güçlü yanları fiyat rekabetçiliği ve sağlık ve hijyendir. Bu göstergelerde Türkiye’ye göre daha rekabetçi güce sahip oldukları söylenebilir. Ancak aynı grupta yer alan ülkeler arasında da rekabet gücünün değiştiği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin; Kazakistan fiyat rekabetçiliği ve sağlık ve hijyen göstergelerine daha yakın konumlandığı için bu göstergelerde diğer ülkelere daha yüksek rekabet gücüne sahiptir. Kırgızistan ve Azerbaycan ise fiyat rekabetçiliği göstergesine benzer uzaklık mesafesinde konumlandıkları için bu göstergelerde birbirleri ile benzer düzeyde oldukları söylenebilir. Türkiye ise analiz haritasında diğer dört ülkeden uzak bir noktada konumlanmakta ve farklı bir rekabet profiline sahip olduğunu göstermektedir. Eğlence dışı kaynaklar, hava taşımacılığı altyapısı, S&T’in önceliklendirilmesi, kültürel kaynaklar göstergelerine oldukça yakın konumlanmıştır. Bu göstergelerde Türkiye’nin rekabet avantajına sahip olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan ülkenin uzak olduğu gösterge o ülkenin zayıf yönünü yansıtmaktadır. Örneğin; çevresel sürdürülebilirlik ve iş çevresi göstergeleri tüm ülkelerin zayıf yönüdür. Bunun yanında doğal kaynaklar göstergesine Türkiye ve Kazakistan yakın konumlanmaktadır. Bu kategoride Türkiye ve Kazakistan’ın benzer güçlü yönü olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra S&T’in önceliklendirilmesi, S&T’de açıklık ve hava taşımacılığı altyapısı göstergeleri Türkiye’nin çok yakınında konumlanırken diğer dört ülkeye oldukça uzaktır. Bu göstergelerin Türkiye’nin güçlü yanı iken diğer ülkelerin zayıf yönlerini yansıtmaktadır. Haritanın sol tarafında konumlanan S&T talep sürdürülebilirliği, emniyet ve güvenlik ve insan kaynakları ve iş gücü piyasası göstergeleri de konumu itibarıyla Türkiye’ye oldukça uzaktır. Bu nedenle Türkiye’nin bu göstergelerde zayıf kaldığı söylenebilir.

Şekil 3: Ülkelere Göre Gösterge Haritaları

Şekil 3'te her ülkenin haritadaki konumlandırımları gösterilmiştir. Bu konumlandırımlarına göre ülkelerin göstergelere yakınlık ve uzaklık düzeyleri daha belirgin halde görülmektedir. Güçlü yönler, MDS analizinde ülkeye yakın konumlanan göstergelere göre; zayıf yönler ise ülkeden uzak konumlanan göstergelere göre belirlenmiştir. Ardından tablo 5'te ülkelerin güçlü ve zayıf yönleri özetlenmiştir.

Ülkeler	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
Türkiye	• S&T'in Önceliklendirilmesi • Hava Taşımacılığı Altyapısı • Kültürel Kaynaklar • Eğlence Dışı Kaynaklar	• Emniyet ve Güvenlik • İş Çevresi • İnsan Kaynakları ve İş Gücü Piyasası • S&T Talep Sürdürülebilirliği
Kazakistan	• S&T Sosyoekonomik Etkisi • Sağlık ve Hijyen • Fiyat Rekabetçiliği • Doğal Kaynaklar	• Kara ve Liman Altyapısı • S&T'de Açıklık • Hava Taşımacılığı Altyapısı • Çevresel Sürdürülebilirlik
Azerbaycan	• Fiyat Rekabetçiliği • İş Çevresi • Sağlık ve Hijyen • İnsan Kaynakları ve İş Gücü Piyasası	• Doğal Kaynaklar • Emniyet ve Güvenlik • Hava Taşımacılığı Altyapısı • S&T'de Açıklık
Özbekistan	• Fiyat Rekabetçiliği • Sağlık ve Hijyen • İnsan Kaynakları ve İş Gücü Piyasası • Emniyet ve Güvenlik	• Çevresel Sürdürülebilirlik • S&T'in Önceliklendirilmesi • Turist Hizmetleri ve Altyapısı
Kırgızistan	• Fiyat Rekabetçiliği • Sağlık ve Hijyen • İnsan Kaynakları ve İş Gücü Piyasası • S&T Talep Sürdürülebilirliği	• İş Çevresi • S&T'in Önceliklendirilmesi • S&T'de Açıklık • Çevresel Sürdürülebilirlik • Hava Taşımacılığı Altyapısı • Kara ve Liman Altyapısı • Turist Hizmetleri ve Altyapısı • Eğlence Dışı Kaynaklar

Tablo 5: Ülkelerin Güçlü ve Zayıf Yönleri

Sonuç ve Öneriler

Ülkelerin turizm gelişiminin ölçülmesi, faydaları en üst düzeye çıkarmak ve olumsuz etkileri en aza indirmek bilgiye dayalı, etkili ve sürdürülebilir politikaların oluşturulması ve uluslararası rekabet gücünün artırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda çalışma, Türk devletlerinin 2019, 2021 ve 2024 yılları arasındaki Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi performanslarını ortaya koyarak, kaydedilen yükseliş ve düşüşler analiz etmiştir. Araştırma, ülkelerin küresel turizm rekabetinde üst sıralara çıkabilmesi için güçlü yönlerini pekiştirmesi ve zayıf alanlarını geliştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Aşağıda, bu yıllar arasındaki performans değişimlerine yönelik detaylı bulgular sunulmaktadır.

Araştırma sonucunda değerlendirilen 2019-2024 yılları arasında Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi sonuçları, Orta Asya ülkelerinin turizm gelişimi ve rekabet gücü açısından farklı performans sergilediğini göstermektedir. Türkiye, analiz edilen ülkeler arasında en istikrarlı ilerlemeyi kaydederek 2024 yılında 29. sıraya yükselmiş ve küresel turizm sektöründe rekabet gücünü artırmıştır. Özbekistan ise 2019-2024 döneminde %7,80 ile en yüksek gelişim oranını

yakalayarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, Azerbaycan ve Kırgızistan gibi ülkeler, pandemi sonrası dönemde sürdürülebilirlik ve altyapı eksiklikleri gibi kategorilerden kaynaklanan sınırlı bir iyileşme sergilemişlerdir. Genel olarak, Türk devletlerinin turizm performansı, Türkiye'ye kıyasla daha geride kalmaktadır. Bu durum altyapı geliştirme, uluslararası tanıtım stratejileri ve sürdürülebilir turizm politikalarının uygulanması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, bölge ülkelerinin turizm potansiyelini daha etkin kullanabilmeleri için kapsayıcı bir yaklaşım benimsemeleri gerektiğini vurgulamaktadır.

Türkiye, TTDI kapsamında 2019 yılına kıyasla seyahat ve turizm kaynakları, seyahat ve turizm politikaları ile altyapı ve hizmetler gibi göstergelerde dikkat çekici bir performans sergilemiştir. Seyahat ve Turizm Politikaları çerçevesinde 1. sıraya yükselmesi, turizmin Türkiye'nin kalkınma stratejisinde merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Bu bulgu, Crouch ve Ritchie'nin (1999) bir destinasyonun turizm politikalarının güçlü olması durumunda rekabet gücünün artacağına yönelik modelini destekler niteliktedir. Özellikle seyahat ve turizmin önceliklendirilmesi göstergesinde 20. sıradan 2. sıraya yükselmesi, turizmin hükümet politikaları ve tanıtım stratejileri ile desteklendiğini göstermektedir. Türkiye'nin turizmi ekonomik kalkınmanın önemli bir aracı olarak kullandığını vurgulayan Hassan ve Uşaklı (2013) ile uyum göstermektedir.

Doğal ve kültürel kaynaklar açısından, Türkiye'nin 2019'dan 2024'e önemli bir gelişme göstererek 14. sıraya yükselmesi, kültürel mirasın ve doğal güzelliklerin uluslararası tanıtımına verilen önemin arttığını ortaya koymaktadır. Eğlence dışı kaynaklarda gösterdiği ilerleme de Türkiye'nin iş turizmi ve sağlık turizmi gibi alternatif segmentlerde rekabet gücünü artırdığını yansıtmaktadır. Bu sonuçlar, Dwyer ve Kim (2010) tarafından vurgulanan destinasyonların kaynak tabanlı rekabet gücünün turizmde sürdürülebilir başarıya ulaşmada önemli bir faktör olduğu görüşüyle desteklenmektedir. Benzer şekilde Güney Avrupa ülkelerinde de benzer bir şekilde kültürel ve doğal kaynakların turizm gelirlerini artırmada kritik rol oynadığını belirten Serçek ve Yıldız (2022) ile örtüşmektedir.

Hava taşımacılığı altyapısında 8. sıraya yükselmesi, uluslararası bağlantılar ve turist akışı açısından önemli bir avantaj sağlarken, kara ve liman altyapısındaki gerileme, bölgesel bağlantılarda eksikliklere işaret etmektedir. Bu sonuçlar, ulaşım altyapısının turizmdeki rolünü vurgulayan Öncüler ve Küçükgüney'in (2022) bulgularıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca, Türkiye'nin fiyat rekabetçiliğinde 40. sıraya düşmesi, artan hizmet maliyetlerinin uluslararası turizm pazarındaki konumunu olumsuz etkileyebileceğini göstermektedir. Bu durum, Yıldırğan ve ark. (2021) tarafından da belirtilen, maliyet yönetimi ve fiyat politikalarının turizm sektörü üzerindeki etkileriyle uyum içindedir. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin sürdürülebilirlik göstergelerindeki gerilemeleri, çevresel politikaların yetersiz uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Bu sonuçlar, çevresel

sürdürülebilirlik ve ekonomik büyüme arasındaki dengenin Güney Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye için de kritik öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Bostan ve Aydın, 2021; Çavuş ve ark., 2012). Ayrıca turizmin sosyoekonomik etkilerindeki düşüş, sektörün yerel ekonomiye olan katkısını artırma ihtiyacını göstermektedir. Sosyoekonomik etkilerin artırılması için yerel toplulukların turizm sektörüne entegrasyonu desteklenmeli, maliyet avantajını yeniden kazanmak için fiyat rekabetçiliğini artırıcı tedbirler alınmalıdır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin TTDI performansı, güçlü doğal ve kültürel kaynakları ile turizm politikalarında kaydettiği ilerlemelerle desteklenmektedir. Ancak, fiyat rekabetçiliği ve çevresel sürdürülebilirlik gibi göstergelerdeki gerilemeler, turizmin uzun vadeli rekabet gücü açısından ele alınması gereken stratejik alanları işaret etmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin çevresel politikalarını güçlendirmesi, alternatif turizm segmentlerine yönelik altyapı yatırımlarını artırması ve turist harcamalarındaki artışları dengelemek için fiyat rekabetçiliğini geliştirecek stratejiler benimsemesi önerilmektedir.

Kazakistan'ın TTDI kapsamında fiyat rekabetçiliği göstergesinde 2. sırada yer alarak dikkat çekmesi, turizm sektöründeki maliyet avantajlarını etkili bir şekilde kullanabildiğini göstermektedir. Bu durum, özellikle düşük maliyetli tatil seçenekleri arayan turistler için ülkeyi cazip bir destinasyon haline getirebilir. Bununla birlikte S&T sosyoekonomik etkisi göstergesinde 2024'te 5. sırada yer alması turizm sektörünün ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasına olan katkısını açıkça ortaya koymaktadır. Bu yüksek sıralama, turizmin yalnızca bir ekonomik gelir kaynağı değil, aynı zamanda yerel topluluklar üzerinde olumlu sosyal etkiler yaratan bir sektör olduğunu göstermektedir. Gürsoy ve Yegemberdiyeva (2021) çalışmasında ülkenin güçlü yanlarına ek olarak doğal yapısı, doğal güzellikler, flora ve fauna zenginliği, dağları ve İpek Yolu güzergahında yer alması olduğunu ifade etmektedir. Benzer şekilde TTDI verilerinde Kazakistan seyahat ve turizm kaynakları kategorisinde 44. sırada yer almaktadır. Ayrıca sağlık ve hijyen göstergesinde 23. sırada yer alması ülkenin turizm altyapısında sağlık hizmetlerinin ve hijyen standartlarının uluslararası normlara uygun bir şekilde geliştirilmiş olduğunu göstermektedir. Bu yüksek sıralama, turistler için güvenli ve sağlıklı bir seyahat ortamı sunma kapasitesini ortaya koymaktadır.

Bunların yanı sıra endekste 70. sırada yer alan Kazakistan turizm kaynaklarını altyapı ve hizmetlerini geliştirerek desteklemelidir. Turistik hizmetleri ve altyapısında 2024 yılında 47. sıraya ilerlemesi olumlu bir gelişme olsa da hava taşımacılığı, kara ve liman altyapısını da desteklemesi gerekmektedir. Kazakistan'ın turizm sektörünü daha sürdürülebilir ve rekabetçi hale getirmek için düzenleyici engellerin azaltılması, altyapı yatırımlarının artırılması ve uluslararası erişimin güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu adımlar, Kazakistan'ın

turizmdeki güçlü yönlerini pekiştirirken, zayıf yönlerini iyileştirerek uluslararası arenada daha güçlü bir konuma ulaşmasını sağlayacaktır.

Azerbaycan, 2019-2024 döneminde TTDI değerlendirmesinde seyahat ve turizm kaynaklarında (doğal ve kültürel kaynaklar) kayda değer ilerlemeler kaydetmiştir. Araştırmalar (Gaziyeve ve Boyacıoğlu, 2021; İslamzade ve Büyükipekci, 2021; Seferov ve Hesenov, 2006) Azerbaycan'ın yüksek dağları, ovaları, nehirleri, Hazar Denizi sahili ve zengin kültürel ve tarihi mirasıyla çok büyük turizm potansiyeline sahip olduğunu desteklemektedir. Bunun yanında bilgi ve iletişim teknolojileri alanlarında ilerleme teknolojiye yönelik öneminin daha fazla benimsendiğini gösterebilir. Ayrıca talep sürdürülebilirliğinde 24 sıra öne çıkarak 32. sırada yerini almıştır. Turizm sektöründe talep sürdürülebilirliğini artırmaya yönelik başarılı adımlar attığı ve ülkenin turizm talebini artırmak için etkili stratejiler uyguladığını söylemek mümkündür.

Bu gelişmelerin yanı sıra emniyet ve güvenlik, çevresel sürdürülebilirlik ve turizmin sosyoekonomik etkileri gibi kritik alanlarda gerilemeler dikkat çekmektedir. Azerbaycan'ın emniyet ve güvenlik göstergesinde 44 sıra gerileyerek %10,58'lik düşüş yaşaması, turistlerin güvenlik algısını olumsuz etkileyebilecek önemli bir sorun olduğunu göstermektedir. Turistik bölgelerde güvenlik önlemlerinin artırılması, turist bilgilendirme sistemlerinin geliştirilmesi ve olumlu algı kampanyalarıyla bu alandaki zayıflık giderilmelidir. Bu adımlar, turistlerin güvenini artırarak turizm sektörüne olumlu katkı sağlayacaktır. Aksi durumda Seferov ve Hesenov (2006: 270) da belirttiği gibi doğal kaynaklar zengin olsa bile iç huzursuzlukları olan, geri kalmış ülkeler turizm potansiyelini iyi bir şekilde değerlendirilmemektedir.

Benzer şekilde, çevresel sürdürülebilirlikteki %1,88'lik düşüş, sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumsuz bir tablo çizmektedir. Bu sonuçlar Azerbaycan'ın turizm sektöründeki rekabet gücünü artırmak için emniyet algısını iyileştirmeye, altyapıyı güçlendirmeye ve çevre dostu politikalar uygulamaya odaklanması gerektiğini göstermektedir. Özellikle turizm politikalarının yeniden önceliklendirilmesi, uluslararası iş birliğinin artırılması ve turist hizmetlerinin kalitesinin yükseltilmesi, Azerbaycan'ın küresel turizmdeki konumunu güçlendirecektir.

Özbekistan, TTDI değerlendirmesinde fiyat rekabetçiliği ve turizm kaynaklarının geliştirilmesi alanlarındaki güçlü performansı dikkat çekmektedir. Doğal ve kültürel kaynakların etkin tanıtımı, ülkenin turizm cazibesini artırırken, fiyat rekabetçiliği göstergesinde 25. sırada yer alması, Özbekistan'ın düşük maliyetli turizm olanakları sunarak turistler için cazip bir destinasyon haline geldiğini göstermektedir. Bu durum, özellikle gelişmekte olan ekonomilerde turizmin ekonomik büyüme için önemli bir araç olduğunu vurgulayan önceki çalışmaları destekler niteliktedir (UNWTO, 2022; Hassan ve

Uşaklı, 2013). Özbekistan'ın bu avantajını, daha sürdürülebilir ve yenilikçi turizm politikalarıyla desteklemesi, sektördeki büyümesini hızlandırabilir.

Ancak emniyet ve güvenlik, turizm sürdürülebilirliği ve talep sürdürülebilirliği gibi kritik alanlarda yaşanan gerilemeler ve altyapı ve hizmetler kategorisindeki sınırlı gelişim, ülkenin uluslararası rekabet gücünü sınırlandırmaktadır. Örneğin güvenlik algısı ve çevresel sürdürülebilirlik konularındaki eksiklikler, turizmin uzun vadeli büyümesi için risk oluşturmaktadır. Bu durum, turizm talebini destekleyen altyapı geliştirme ve çevresel yönetim politikalarına olan ihtiyacı ortaya koymaktadır (Bello ve ark., 2014; Yıldırğan ve ark., 2021). Dolayısıyla, Özbekistan'ın turizm altyapısını geliştirmek için yatırımları artırması, çevresel sürdürülebilirlik ve güvenlik gibi kritik alanlarda iyileştirmeler yaparak turizm sektöründe dengeli ve kalıcı bir büyüme stratejisi benimsemesi gerekmektedir. Bu yaklaşım, turizmin ekonomiye olan katkısını artırmada ve uluslararası pazarlardaki rekabet gücünü yükseltmede belirleyici olacaktır.

Kırgızistan, TTDI kapsamında 2019 yılına kıyasla kolaylaştırıcı çevre ve seyahat-turizm politikaları gibi önemli alanlarda ilerlemeler kaydetmiştir. Özellikle emniyet ve güvenlik sıralamasında 85. sıradan 62. sıraya yükselmesi, turistlerin ülkeye yönelik güven algısının güçlendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, turistlerin ülkede daha rahat seyahat etmelerini sağlamış ve turizm talebinin sürdürülebilirliğine katkıda bulunmuştur. Nitekim, seyahat ve turizm talebinin sürdürülebilirliği göstergesindeki sıralamanın 54'ten 41'e yükselmesi, turist akışının istikrar kazandığını ve destinasyonun cazibesinin arttığını göstermektedir (WTTC, 2023). Fiyat rekabetçiliği göstergesinde ise Kırgızistan'ın 11. sırada yer alması, bölgesel turizm pazarında maliyet avantajı sunduğunu ve ekonomik seyahat arayışındaki turistler için çekici bir seçenek haline geldiğini göstermektedir. Bu durum, düşük gelirli ve fiyat odaklı turist segmentlerini cezbetmek için önemli bir fırsat sunmaktadır (Dwyer ve Kim, 2010).

Bu gelişmelerin yanı sıra yıllar içerisinde önemli başlıklarda gerilemeler yaşanmıştır. Özellikle artan taleple doğru orantılı olarak alt yapı ve hizmetlerde iyileşmeler olmadığı görülmektedir. Hava taşımacılığında 13 sıra ilerleme kaydederek 96. sıraya yükselse de kara ve liman yapısında iyileşme göstermemiştir. Bununla birlikte turist hizmetleri ve altyapısında yaşanan düşüş, ülkenin uluslararası rekabet gücünü artırmasını engellemektedir. Bu kapsamda turist hizmetlerinin kalitesini artırmaya yönelik stratejiler benimsenmeli ve kültürel kaynakların daha etkin bir şekilde tanıtılması sağlanmalıdır. Çevresel sürdürülebilirlik konusundaki durağan performans ve gerilemeler, artan talebin uzun vadeli etkileri dikkate alınarak doğal kaynakların korunması ve ekoturizme öncelik verilmesi gerektiğini göstermektedir. Dijitalleşme ve insan kaynaklarındaki olumlu gelişmelerin devam ettirilmesi, Kırgızistan'ın turizm

potansiyelini daha iyi değerlendirmesine ve rekabetçi bir konuma ulaşmasına katkı sağlayacaktır.

PREFSCAL analizinden elde edilen bulgular ise araştırmaya dâhil edilen ülkeler arasında benzerlik gösteren ve farklılaşan rekabetçilik profillerini ortaya koymaktadır. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan'ın aynı kümede yer alması, bu ülkelerin fiyat rekabetçiliği ve sağlık-hijyen alanlarında benzer ve güçlü performans sergilediğini göstermektedir. Bu durum, özellikle bu ülkelerin maliyet avantajı sunarak düşük bütçeli turizm pazarlarında rekabet edebildiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin analizde diğer ülkelerden ayrılarak farklı bir konumda yer alması, onun kültürel kaynaklar, eğlence dışı kaynaklar, hava taşımacılığı altyapısı ve seyahat ve turizmin önceliklendirilmesi gibi alanlarda belirgin bir rekabet avantajına sahip olduğunu göstermektedir.

Bu bulgular, ülkelerin rekabetçi yönlerinin sadece genel bir sıralamayla değil, çok boyutlu ilişkisel yapılarla da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymakta ve destinasyon stratejilerinin bu farklılıklara göre şekillendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun yanında araştırma sürdürülebilir turizm politikalarının stratejik önemini işaret etmektedir. Elde edilen bulgular, turizm sektörünün ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik boyutlarında ilerleme sağlamak için karar alıcılar ve politika yapıcılar için yol gösterici niteliktedir. Ayrıca, çalışmanın sunduğu kapsamlı analiz, bölgesel iş birliğini güçlendirecek ortak stratejilerin geliştirilmesine ışık tutmaktadır.

Araştırmanın Kısıtları ve Gelecekteki Çalışmalar İçin Öneriler

Bu çalışmanın bazı sınırlamaları bulunmaktadır. İlk olarak, analiz edilen veriler yalnızca Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi'ne dayandırılmıştır. Bu durum, elde edilen bulguların başka veri kaynaklarıyla desteklenmesini kısıtlamaktadır. Ayrıca, endeksin kapsamadığı Türkmenistan gibi ülkelerin bu çalışmaya dâhil edilememesi, Türk devletleri arasında tam bir karşılaştırma yapılmasını engellemiştir. Çalışmanın bir diğer sınırlaması, analiz edilen yıllar arasındaki metodolojik farklılıkların verilerin doğrudan karşılaştırılmasını karmaşılaştırmasıdır.

Gelecekteki çalışmalar, daha geniş bir veri seti kullanarak Türk devletlerinin turizm politikalarını derinlemesine inceleyebilir. Örneğin, doğrudan saha çalışmaları ve yerel paydaşlarla yapılacak görüşmeler, turizm politikalarının etkilerini daha kapsamlı bir şekilde anlamayı sağlayabilir. Ayrıca, Türk devletleri arasında bölgesel iş birliğinin turizm sektörüne katkıları ve ortak pazarlama stratejilerinin etkisi detaylı bir şekilde ele alınabilir. Sürdürülebilirlik bağlamında ise çevresel, sosyal ve ekonomik göstergelere odaklanılarak ülkelerin performanslarını iyileştirecek somut projeler sunulabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Bu çalışmaya yazarlardan Serpil SUNGUR AVCI %50, Murat AVCI %50 oranında katkı yaptıklarını beyan etmişlerdir.

Etik Komite Onayı: Yazarlar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Andereck, K. L., Valentine, K. M., Knopf, R. C. ve Vogt, C. A. (2005). Residents' perceptions of community tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 32(4), 1056-1076. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2005.03.001>
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2005). Türkiye turizminin Akdeniz ülkeleri ile rekabet gücü açısından karşılaştırılması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 139-152.
- Bello, Y.O., Bello, M.B. ve Raja, N. (2014). Travel and tourism business confidence index in Nigeria: Issues and challenges. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 3(2), 1-15.
- Borg, I. ve Groenen, P. J. (2007). *Modern multidimensional scaling: Theory and applications*. Springer Science & Business Media.
- Bostan, A. ve Aydın, A. (2021). Türkiye'nin seyahat ve turizm rekabet edebilirlik endeksi içindeki yeri üzerine bir araştırma (2007-2019). *Journal of Travel and Tourism Research*, 18(18), 131-158.
- Busing, F. M., Groenen, P. J. ve Heiser, W. J. (2005). Avoiding degeneracy in multidimensional unfolding by penalizing on the coefficient of variation. *Psychometrika*, 70(1), 71-98. <https://doi.org/10.1007/s11336-001-0908-1>
- Crouch, G. I. (2011). Destination competitiveness: An analysis of determinant attributes. *Journal of Travel Research*, 50(1), 27-45. <https://doi.org/10.1177/0047287510362776>
- Crouch, G. I. ve Ritchie, J. B. (1999). Tourism, competitiveness, and societal prosperity. *Journal of Business Research*, 44(3), 137-152. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(97\)00196-3](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(97)00196-3)
- DeSarbo, W. S., Young, M. R. ve Rangaswamy, A. (1997). A parametric multidimensional unfolding procedure for incomplete nonmetric preference/choice set data in marketing research. *Journal of Marketing Research*, 34(4), 499-516. <https://doi.org/10.1177/002224379703400407>
- Dwyer, L. ve Kim, C. (2003). Destination competitiveness: determinants and indicators. *Current Issues in Tourism*, 6(5), 369-414. <https://doi.org/10.1080/13683500308667962>

- Gaziyev, E. ve Boyacıoğlu, E. Z. (2021). Azerbaycan ekonomisinin gelişiminde turizmin yeri: Türkiye tecrübesinin uygulanabilirliği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 275-295. <https://doi.org/10.37847/tdtad.977689>
- Göral, R. (2017). Dünya Ekonomik Forumu turizm rekabetçilik raporu ışığında Türkiye turizminin rekabetçilik sorunları. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (61), 141-166.
- Gössling, S., Hansson, C. B., Hörstmeier, O. ve Saggel, S. (2002). Ecological footprint analysis as a tool to assess tourism sustainability. *Ecological Economics*, 43(2-3), 199-211. [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(02\)00211-2](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(02)00211-2)
- Gürsakar, S. ve Arlı, N. B. (2023). Seyahat ve turizm gelişmişlik endeksi: Seyahat ve turizmde sürdürülebilirliğin turizm gelirleri ve turist varışları üzerindeki etkisi. *International Journal of Social Inquiry*, 16(2), 639-653. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1366711>
- Gursoy, D., Baloglu, S. ve Chi, C. G. (2009). Destination competitiveness of Middle Eastern countries: An examination of relative positioning. *Anatolia*, 20(1), 151-163. <https://doi.org/10.1080/13032917.2009.10518901>
- Gürsoy, Ü. Y. ve Yegemberdiyeva, Z. (2021). Kazakistan'ın doğal turizm kaynakları. *Turan: Stratejik Araştırmaları Merkezi*, 13(50), 397-416. <https://doi.org/10.15189/1308-8041>
- Hall, C. M. (2019). *Tourism planning: Policies, processes, and relationships (2nd ed.)*. Routledge.
- Hall, C. M. ve Page, S. J. (2014). *The geography of tourism and recreation: environment, place and space*. Routledge.
- Hassan, A. ve Uşaklı, A. (2013). Seyahat ve turizm rekabetçilik endeksi: Akdeniz çanağındaki destinasyonlara yönelik karşılaştırmalı bir analiz. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 10(2), 53-67.
- Holden, A. (2016). *Environment and tourism*. Routledge.
- İslamzade, İ. ve Büyükipekçi, S. (2021). Azerbaycan turizm ekonomisinin istatistik verilerine göre değerlendirilmesi. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7), 107-124.
- Kantarci, K. (2007). Perceptions of foreign investors on the tourism market in Central Asia including Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan. *Tourism Management*, 28(3), 820-829. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2006.05.012>
- Kayar, Ç. H. ve Kozak, N. (2010). Measuring destination competitiveness: An application of the Travel and Tourism Competitiveness Index (2007). *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 19(3), 203-216. <https://doi.org/10.1080/19368621003591319>
- Kim, S. S., Guo, Y. ve Agrusa, J. (2005). Preference and positioning analyses of overseas destinations by mainland Chinese outbound pleasure tourists. *Journal of Travel Research*, 44(2), 212-220. <https://doi.org/10.1177/0047287505278979>
- Kruskal, J. B. ve Wish, M. (1978). *Multidimensional scaling*. Sage.
- Kuvat, Ö. (2021). Türkiye’de illerin turist geliş ve geceleme sayılarına göre konumlandırılmasında çok boyutlu ölçekleme analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal*

- Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(46-1), 1433-1447. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.1023477>
- Li, X., Cheng, C. K., Kim, H. ve Li, X. (2015). Positioning USA in the Chinese outbound travel market. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 39(1), 75-104. <https://doi.org/10.1177/1096348012461548>
- Maulana, A., Oktaviyanti, D., Wahyuni, D., Sasono, N. ve Sakti, G. (2022). Implikasi kebijakan atas terbitnya travel & tourism development index 2021 terhadap upaya peningkatan daya saing kepariwisataan indonesia di pasar global. *Jurnal Kepariwisata Indonesia: Jurnal Penelitian dan Pengembangan Kepariwisata Indonesia*, 16(2), 149-162. <https://doi.org/10.47608/jki.v16i22022.149-162>
- McCool, S. F. ve Martin, S. R. (1994). Community attachment and attitudes toward tourism development. *Journal of Travel Research*, 32(3), 29-34. <https://doi.org/10.1177/004728759403200305>
- Öncüer, M. E. ve Muca, E. K. (2022). Güney Avrupa ülkelerinin seyahat ve turizm rekabet gücü açısından karşılaştırılması. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 5(4) 1687-1704. <https://doi.org/10.33083/joghat.2022.229>
- Porter, M. E. ve Strategy, C. (1980). *Techniques for analyzing industries and competitors*. Competitive Strategy. New York.
- Richards, G. (2001). *Cultural attractions and European tourism*. CABI.
- Ritchie, J. R. B. ve Crouch, G. I. (2003). *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. CABI.
- Salam, U. (2024). The dynamic of Asean tourism development within the travel & tourism competitiveness index/travel & tourism development index (TTCI-TTD) throughout 2017-2023. *Sosio Dialektika*, 9(1), 31-59. <https://doi.org/10.31942/sd.v9i1.10450>
- Seetanah, B. (2011). Assessing the dynamic economic impact of tourism for island economies. *Annals of Tourism Research*, 38(1), 291-308. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.08.009>
- Seferov, R. ve Hesenov, T. (2006). Azerbaycan'ın turizm potansiyeli ve turizm etkinliklerinin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (20), 255-272.
- Serçek, S. ve Yıldız, Y. (2022). Güney Avrupa ülkelerinin seyahat ve turizm (T&T) rekabet edebilirlik endeksi üzerine bir çalışma. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 10(2), 1147-1167. <https://doi.org/10.21325/jotags.2022.1035>
- Shen, F., Hughey, K. F. ve Simmons, D. G. (2008). Connecting the sustainable livelihoods approach and tourism: A review of the literature. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 15(1), 19-31. <https://doi.org/10.1375/jht.15.19>
- Shepard, R. N. (1974). Representation of structure in similarity data: Problems and prospects. *Psychometrika*, 39(4), 373-421. <https://doi.org/10.1007/BF02291665>
- Smith, M. K. (2001). *Issues in cultural tourism studies*. Routledge.
- UNWTO (2023). International Tourism Highlights – 2023 Edition, The Impact of COVID-19 on Tourism (2020–2022). 16 Kasım 2024'te <https://tourismecotedivoire.ci/wp-content/uploads/2023/12/Tourism-Highlights.pdf> adresinden edinilmiştir.

- UNWTO, (2020). International Tourism Highlights, 2020 edition. 16 Kasım 2024'te <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284422456> adresinden edinilmiştir.
- Vašaničová, P. (2024). Changes in the Travel and Tourism Development Index Methodology. *Modern Management Review*, 29(3), 103-114. <https://doi.org/10.7862/rz.2024.mmr.16>
- WEF (2024). Download TTDI 2024 dataset. 2 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/travel-tourism-development-index-2024/downloads-d72ace2079/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2007). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2007: Furthering the process of economic development. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2008). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2008: Balancing economic development and environmental sustainability. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2009). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2009: Managing in a time of turbulence. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2011). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2011: Beyond the downturn. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2013). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013: Reducing barriers to economic growth and job creation. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2015). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2015: Growth through shocks. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2017). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017: Paving the way for a more sustainable and inclusive future. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2019). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019: Travel and tourism at a tipping point. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2021). The Travel & Tourism Development Index 2021: Rebuilding for a sustainable and inclusive future. Geneva: World Economic

- Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Economic Forum (WEF). (2024). The Travel & Tourism Development Index 2024: Insight Report. Geneva: World Economic Forum. 5 Kasım 2024'te <https://www.weforum.org/publications/series/travel-tourism-development-index/> adresinden edinilmiştir.
- World Tourism Organization (2024). *International Tourism Highlights, 2024 Edition*, November 2024, UN Tourism, Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284425808>.
- World Tourism Organization (UNWTO). (2023). Turizm İstatistikleri. 13 Kasım 2024'te <https://www.unwto.org/tourism-statistics> adresinden edinilmiştir.
- WTTC (World Travel & Tourism Council). (2021). Travel & Tourism Economic Impact 2021. 15 Kasım 2024'te <https://wttc.org/research/economic-impact> adresinden edinilmiştir.
- WTTC (World Travel & Tourism Council). (2023). *Travel & Tourism Economic Impact 2023*. 15 Kasım 2024'te <https://wttc.org/research/economic-impact> adresinden edinilmiştir.
- Yıldırğan, M. S., Kırır, S. ve Batman, O. (2021). Seyahat ve Turizm (T&T) Rekabet Edebilirlik Raporunda Türkiye'nin ve Akdeniz Çanağındaki Rakiplerinin Karşılaştırmalı Analizi Üzerine Bir Çalışma. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 9(Special Issue 5), 73-90. <https://doi.org/10.21325/jotags.2021.942>

EXTENDED SUMMARY

The tourism sector is of strategic importance for countries in terms of economic development, employment, and foreign exchange income. However, the sustainability of these contributions depends on the formulation and implementation of effective and competitive tourism policies. In this context, the evaluation of tourism competitiveness sheds light on strategic planning by determining the strengths and weaknesses of countries. In this regard, the "Travel and Tourism Development Index" (TTDI), developed by the World Economic Forum to assess countries' tourism performance, was revised and expanded into a more comprehensive framework under the name Travel and Tourism Competitiveness Index (TTCI) in 2021.

By assessing not only the economic aspects of tourism but also its environmental and social sustainability dimensions, TTDI enables a multidimensional comparison of countries' competitiveness levels, thereby providing strategic guidance for policymakers (WEF, 2024). In this regard, it has become an important need to evaluate the tourism performance of countries with high regional cooperation potential, especially the Turkic states (Turkey, Kazakhstan, Azerbaijan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan).

Although numerous studies in the literature have conducted country-level analyses using the index, research focusing on Turkic states such as Uzbekistan and Kyrgyzstan remains limited. Moreover, examining the Turkic states collectively enables the identification of both similarities and differences in their overall tourism performance. In this context, the primary aim of this study is to assess the current status of the Turkic

states (Turkey, Kazakhstan, Azerbaijan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan) in terms of tourism development and competitiveness, and to identify their respective strengths and weaknesses. This study employs a mixed-methods approach, with document analysis used as the primary data collection technique. In this context, Turkey, Kazakhstan, Azerbaijan, Uzbekistan and, Kyrgyzstan, which are among the Turkic States, were examined within the framework of TTDI (2019, 2021, and 2024) data published by the World Economic Forum. Data analysis was first carried out using the descriptive analysis method. In the evaluation process, the approaches used in previous research and the coloring methods specified in the index were used. The increases and decreases recorded by the Turkish States within the scope of the TTDI index between 2019-2021 and 2024 have been interpreted in detail. At the same time, the general situation (scores, rankings) of the countries within the scope of TTCI and TTDI indexes, together with the number of tourists and tourism revenues, are presented in tables and interpreted. Then, PREFSCAL analysis in the Multidimensional Scaling (MDS) method was used to analyze the similarities and differences, strengths and weaknesses of the countries.

Between 2019 and 2024, TTDI results reveal that Turkic states differ in terms of tourism development and competitiveness; Turkey continues its steady rise, while Uzbekistan has reached the highest development rate. In contrast, countries such as Azerbaijan and Kyrgyzstan have made limited progress due to a lack of infrastructure and sustainability, indicating that countries in the region need to adopt inclusive, sustainable, and promotion-oriented policies.

According to the results of the PREFSCAL analysis, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Azerbaijan exhibit similar competitiveness profiles, demonstrating a strong and similar position, particularly in the areas of price competitiveness and health and hygiene. Turkey, on the other hand, stands out from the other countries with a distinct competitive advantage in indicators such as cultural resources, non-leisure resources, air transport infrastructure, and the prioritization of travel and tourism. These findings highlight the necessity of evaluating countries' tourism competitiveness not only through rankings but also via multidimensional analyses; furthermore, they emphasize the strategic importance of sustainable tourism policies and offer guiding recommendations for decision-makers. The research results will contribute to both the development of national strategies and the establishment of common policies that will support regional tourism cooperation among the Turkic states.

One of the main limitations of this study is its reliance solely on TTDI data and the exclusion of certain countries, such as Turkmenistan, from the analysis. Furthermore, methodological inconsistencies across the years examined posed challenges to direct comparison. Future research can be supported by field studies and stakeholder interviews to enable more analyses that are comprehensive; additionally, policy recommendations can be developed based on sustainability-focused indicators.

Osmanlı Yunanistan’ındaki Yaşam Sahnelerini Edward Dodwell’in Eserlerinden İncelemek *

Examining Everyday Life Scenes in Ottoman Greece through the Works of Edward Dodwell

Dilek TUNÇEZ (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı
dilektuncez@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3857-0493

Özet

Batılı seyyahlar için Doğu, özellikle Müslümanların yaşadığı topraklar merak uyandırıcı ve gizemli olmuştur. Bu noktada Balkanlar, Doğu ile Batı arasına sıkışan, Avrupalı ama Müslüman Osmanlı hâkimiyetinde, sosyo-kültürel yapısı kozmopolit bir bölge konumundadır. Ayrıca antik dönemden itibaren birçok kültüre ve farklı dinlere ortam oluşturmuş Yunanistan’da yaşayan Osmanlı halkı bölgenin bazen yabancı bazen ise yerlisi olmuştur. Ne batılı ne de doğulu olan halkın dışarıdan nasıl görüldüğü, gündelik hayatta farklı kültür ve dinden insanlar ile birlikte nasıl yaşadıkları, Osmanlı kültürünün yerli halk arasındaki etkisi, izlenimlerini yazılı ve görsel olarak aktaran Edward Dodwell’in eserlerinden anlaşılabilmektedir. Daha çok mimari ve manzara resimleri yapan sanatçı aynı resimlerde halkın gündelik yaşamından da detaylar vermiştir. Bu sayede, şu an var olan ve olmayan mimari öğeler hakkında görsel ve yazılı döneme ait bilgiler günümüze gelebilmiştir. Özellikle Türklerin mimari anlamda katkı ve zararlarına da değinmiştir. Onun eserleri, bağımsızlığını ilk kazanan Balkan devleti olan Yunanistan’ın bağımsızlıktan önceki son yıllarını, sosyokültürel ve mimari bakımdan anlamak için döneme ait bilgiler verdiğinden dolayı araştırılmaya değer bulunmuştur. Sanatçının gezisi boyunca kaleme aldığı anıları incelemek, konu ile ilgili anı ve resimlerini birlikte değerlendirmek çalışmanın yönetimini oluşturmaktadır. Bağımsızlığını kazanmaya çok az bir zaman kalan ülkedeki Osmanlı halkının yaşamına İrlandalı sanatçı Edward Dodwell’in gözünden bakarak fikir edinmek amaç edinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Balkan, Yunanistan, Osmanlı, Türk, Dodwell

Abstract

For Western travelers, the East, especially the lands inhabited by Muslims, has always been intriguing and mysterious. At this point, the Balkans is a cosmopolitan region with a cosmopolitan socio-cultural structure, squeezed between East and West, under European

Atıf / Citation: Tuncez, D. (2025). Osmanlı Yunanistan’ındaki Yaşam Sahnelerini Edward Dodwell’in Eserlerinden İncelemek. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 257-286.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1639264>

* Bu makale, 16-19 Ekim 2024 tarihleri arasında Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi iş birliğinde Ankara’da düzenlenen “28. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu”nda sözlü bildiri olarak sunulan çalışmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

but Muslim Ottoman rule. In addition, the Ottoman people living in Greece, which has been an environment for many cultures and different religions since antiquity, have sometimes been foreigners and sometimes natives of the region. The works of Edward Dodwell, who represented his impressions in both written and visual form, provide insight into how people who were neither entirely Western nor Eastern were perceived by outsiders, how they coexisted with individuals from different cultures and religions in daily life, and how Ottoman culture influenced the local population. The artist, who mostly painted architecture and landscapes, also gave details of the daily life of the people in the same paintings. In this way, visual and written information about architectural elements that do and do not exist today has survived to the present day. In particular, he also touched upon the contributions and losses of the Turks in terms of architecture. His works merit academic attention, as they offer valuable insights into the sociocultural and architectural aspects of the period, particularly in understanding the final years of Greece—the first Balkan state to gain independence. Examining the memoirs written by the artist during his journey and evaluating them together with his related memories and paintings constitutes the method of the study. The aim is to gain insight into the life of the Ottoman people in a country that was on the verge of gaining its independence, through the eyes of the Irish artist Edward Dodwell.

Keywords: Balkan, Greece, Ottoman, Turkish, Dodwell

18. yüzyıldan itibaren Antik Yunan'ın Avrupa kimliğinin temel bir parçası olarak görülmesi sebebiyle Antik Roma'ya duyulan ilgi artık daha çok Antik Yunan'a kaymıştır (Avgeris, 2021, s. 7). 19. yüzyılda Fransa ve İtalya gibi yerlere yapılan seyahatlerin azalıp Yunanistan'ı keşfetmeye olan ilginin artması, Yunanistan'ın yeniden keşfine büyük katkı sağlamıştır (Maher, 2012, s. 109-110). Doğuya seyahat edenlerden biri olan John Cam Hobhouse, Yunanistan seyahati için; *“sadece birkaç sanatçı ve bilim insanı barbarlar arasında dolaşıp Yunanistan harabelerini inceleme konusunda cesaretli olup kendilerine güvenmişlerdir”* (Hobhouse, 1858, s. 252), ifadelerini kullanmıştır. Ona göre Yunanistan merak edilen, ancak bir o kadar da seyahat edilmesi zor bir bölge konumundadır. Ancak yine de Yunanistan, gezginlerin seyahat etmek için tercih ettiği yerlerde öncelikli olabilmıştır. Tercih sebeplerinden biri bu coğrafyanın topraklarında resmî ve gayriresmî arkeolojik keşiflerin yapılması; defineci ve koleksiyoncular için zengin malzemeler bulunmasıdır. Bir diğer neden ise *“mekân ruhu”*dur. Yunanistan'a 18. yüzyıl sonlarında seyahat eden Saverio Scrofani, bölgeye dair her şeyi kendinden önce gezenlerin anılarından öğrenebileceğini söyleyerek buna rağmen yine de kendi seyahatini yapmasını *“öğrenmek için değil hissetmek için bu yolculuğu yapmak istedim”* sözleriyle anlatmaktadır. 19. yüzyılın başlarında ise henüz çok fazla kazının yapılmamış olması sanatçılara ve onların eserlerini izleyenlere antik çağ ruhu ve dönemin dokusunu daha yoğun hissettirmektedir (Tsigakou, 1981, s. 23-29).

19. yüzyılda buharlı geminin icadı, gelişen deniz ve demir yolları sayesinde seyahat edebilmek kolaylaşmış ve buna bağlı olarak batıdan doğuya gelen seyyahların sayısı da artış göstermiştir. Doğuya yapılan bu seyahatlere paralel

olarak konaklama imkânları da gelişmiştir. Seyyahlar kervansaray, imaret ve han gibi seyahatlerini kolaylaştıran yapı ve imkânları etkilenecek anlatmışlardır (Germaner ve İnankur, 2008, s. 57; Vingopoulou, 2011, s. 299). Yunanistan birçok kişi tarafından ziyaret edilerek farklı açılardan ele alınmıştır. 19. yüzyılda seyahat edenlere bakıldığında; Nils Frans Aschling, William Haygarth, Simone Pomardi, Edward Daniel Clarke, W. Martin Leake, John Galt, Pliny Fisk, Adolphus Slade, Charles Yorke, William Clark, Louis Duchesne, Charles Bayet, James Minchin, Robert Smirke, William Walker, George Ledwell, William Gell, Albert Wratislaw, Henry Holland ve Albert Charles Wratislaw, gibi bazı isimler karşımıza çıkmaktadır (Navari, 2001, s. 37-48; Pomardi, 1820, s. I; Hamaloğlu, 2021, s. 258-270; Tsigakou, 1981, s. 21-26).

Bu dönemde bir bakıma Batı'nın değerlerini sorgulamaya başlama durumu da Batılı sanatçıları, Doğuya, doğal olana ve gizemli görünüme yöneltmiştir. Merak ettikleri bölgeyi gezme imkânı bulan sanatçılar, oradaki egemen din ve onun maddi sanat kalıntıları ile buluşmuşlardır (Germaner, 2007, s. 299). Ancak 19. yüzyıl Balkanları ile alakalı çalışmalarda bölgenin sosyo-ekonomik yapısı ayrıntılı olarak incelenmediğinden bilgilerin eksik ve çalışmaların yetersiz kaldığı ifade edilmektedir (Tokay, 2004, s. 139). Yunanistan'ın Osmanlı hakimiyetindeki zamanlarına günümüz Yunanlılarınca “*en karanlık dönem*” deniyor olsa dahi, Osmanlı Rumlarının önemli gelişmelere katkı sağladıkları vurgulanmıştır (Hacısalıhoğlu, 2013, s. 587). Osmanlı Devleti uzun bir süre Yunanistan'da hakimiyet sağladığı için bölgedeki kültüre etkisi olduğu kadar, Türk sanatı tarihine de katkıları yadsınamaz (Eyice, 1954, s. 157).

Bağımsızlığını ilk kazanan Balkan devleti olan Yunanistan'ın bağımsızlıktan önceki son yıllarında, bölgenin sosyo-kültürel yapısını ve mimarisini anlamak için döneme ait anılar oldukça detaylı bilgiler içermektedir. Bu noktada Edward Dodwell, birçok kültür ve farklı dinlere ortam oluşturan Osmanlı Yunanistan'ının arkeolojisini, halkın yaşamını ve kültürünü aktardığı gibi, bölgede yaşayan Müslüman Türkleri, onların yaşamını ve mimarisini, hatta mevcut mimari eserleri kendi dinî ihtiyaçlarına cevap alabilecek şekilde nasıl kullandıklarını anlatmaktadır. Balkanlar, Doğu ve Batı arasında sıkışan bir bölge olduğundan kültür ve mimari anlamında çok çeşit içermektedir. Bu çeşitliliğin izleri dönem kaynağı niteliğindeki sanatçının anılarından ve görsellerinden anlaşılabilmektedir.

Osmanlı Yunanistan'ındaki yaşam sahnelerini Edward Dodwell'in eserlerini konu edinerek çözümleyebilmek için sanatçının özellikle “*Views in Greece, From Drawings*” adlı albümüne eklediği resimlerden figürlü olan görsel malzemeleri çalışma kapsamına alınmıştır. Yine sanatçının Yunanistan seyahati boyunca kaleme aldığı anıları incelenmiş olup, resim ve konu ile alakalı olan anılarına yer verilerek sanatçının gözünden daha derin bakmaya çalışılacaktır.

1. Edward Dodwell'in Hayatı ve Yunanistan Seyahati

Dodwell, İrlanda'nın Dublin kentinde 1767'de doğmuş ve 1832'de Roma'da ölmüştür. Mimari ve manzara ressamı olmasının yanında arkeologdur. Antik Yunan arkeolojisine ilgi duyması sebebiyle Yunanistan'ın mimari eserlerini resmetmeyi amaç edinmiştir (Benezit, 2006, s. 994). 1800 yılında Cambridge'de Trinity College'dan mezun olarak, genç yaşlardan itibaren başarılı bir sanatçı kimliği edinmiştir (Maher, 2012, s. 115). Dodwell, seyahatindeki amaç ve beklentisini “*Amacım Yunanistan'ı ziyaret etmek, antik eserlerini keşfetmek, geçmişini bugünkü durumuyla karşılaştırmak ve hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmadan okurun tüm ihtiyacına cevap verebilmektir. Yunanistan'da çekici olmayan bir yer neredeyse yok. Dünyada ise Yunanistan kadar iklimi, toprağı ve manzarası bu kadar uyumsuz ve çeşitlilik gösteren bir ülke daha yoktur.*” sözleri ile anlatmaktadır (Dodwell, 1819a, s. 1; Dodwell, 1819b, s. 1).

Sanatçının, 1801, 1805 ve 1806 yıllarında Yunanistan seyahati sırasında yaptığı gravürlerin sayısı bine yakındır. Anılarını “*A Classical and Topographical Tour Through Greece: during the Years 1801, 1805 and 1806*” adlı iki ciltlik kitabında yazmıştır. “*Views in Greece, From Drawings*” adlı albüm çalışmasında ise altmış kadar gravürün renklendirilmesi düşünülmüş ancak otuz görsel renklendirilmiştir. Görsellerin seçiminde renklendirilmeye uygun olanlar tercih edilmiştir (Dodwell, 1820, s. 4). Sanatçının özellikle Osmanlı halkı, onların gündelik yaşamları ve mimari eserleri ile alakalı gravürleri incelendiğinde bazı çalışmaları dikkat çekmektedir. Resimler, anıları ile birlikte değerlendirilerek dönem hakkında sanatçının gözünden bilgilere ulaşılmıştır.

2. Sanatçının Yazılı ve Görsel Malzemelerinin Birlikte İncelenmesi

Dodwell'in “*Views in Greece, From Drawings*” adlı albümünde bulunan ve çalışma konusu ile ilişkili resimleri sırasıyla incelediğinde görsellerinden biri; gündelik yaşamdan, alışkanlıklardan ve âdetlerden kesitler veren, ayrıca Rum ve Türk kültürünün benzediği noktalara değindiği Salona Piskoposunun evindeki yemek sahnesi betimlemesidir (Resim, 1). Crisso Köyü'nde ikamet eden Salona Piskoposu Dodwell'i yemeğe davet etmiştir. Dodwell bu daveti bölgenin yıllardır süregelen alışkanlıklarını, kültürünü, örf ve âdetlerini yakından gözlemlemek için fırsat olarak görmüştür. Manzarayı gören bir alanda yemek yediğini ve manzaranın kendisini etkilediğini söyleyen sanatçı, resminde de manzaranın detaylarını aktarır (Dodwell, 1820, s. 9).

Evin sahibi olan Psikopos, Dodwell'e onun Rum hizmetkarının da kendileri ile birlikte sofrada oturabileceğini söyler, Dodwell bu durumu “*gereksiz ve saçma*” bulsa da psikoposun kendi evinde “*bu kadar saçma ayrımlar dayanılmaz*” diyerek davetini geri çekmediğini belirtmektedir. Sofrada bütün herkesin ortak bardak kullanma durumunu ise Türkler ve Rumlarda benzer olduğunu, kendisinin ise zoraki ayrı bardak kullanma ayrıcalığı edindiğini mutlulukla anlatır. Kendisine akşam yemeğinden sonra sert ve şekerli bir kahve

ikram edilmiştir. Fincan tabağa değil, Türklerin “zarf” dediği, kahve içerken parmakların yanmasını engelleyen, içine fincan yerleştirilen metal kaba konulmuştur. Ayrıca Yunanistan’da yaygın olan bir geleneği gözlemlemiştir. Evlerde zil yoktur ve efendiler hizmetçilerini ellerini çırparak çağırır (Dodwell, 1819a, s. 157). Yemek ortamını ve kişilerin alışkanlıkları ile alakalı gözlemlerini şu sözler ile anlatır;

“Sofraya oturmadan ve yemek yedikten sonra, eskilerden beri devam eden el yıkama töreni gerçekleştirildi. Hizmetçi sol kolundaki leğeni herkese tek tek götürürdü ve sağ elindeki Türklerin ibrik dediği bir kaptan el yıkayan kişiye su döktü. Omzunda ise el kurulamak için bir havlu bulunmaktaydı. Bu durum Rumlar ve Türkler arasında ibadetten önce de yapılmaktaydı. Sofranın ortasındaki pirinç ve etten yapılan yemek pilavdı. Yere serilen minderlere oturduk ve ‘monopodia’¹ gibi kısa bir sütunla desteklenen masada yemek yedik” (Dodwell, 1819a, s. 156).

Resim 1: Salona Piskoposunun Evinde, Crisso’da Akşam Yemeği, Edward Dodwell,
(View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Resim incelediğinde, sol taraftaki “saygıdeğer” kişi Salona Psikoposudur. Önünde ise piskoposun elini öpmeden önce yeri öpüp onun saygısını kazanmaya

¹ Antik dönemde dinî veya mitolojik figürlü ya da hayvanlı olarak yapılan masa ayaklarına verilen addır. Bkz. Gökdemir, G. (2019). A new example in The Museum of Ankara Anatolian Civilizations: “marble monopodia with the figure of Harpocrates Tempora Anni. Tarih Araştırmaları Dergisi 38/65: 106,108.

çalışan bir Rum köylü vardır (Dodwell, 1820, s. 9). Bu durumu Dodwell “çok fazla kölece” sözleriyle yorumlar (Dodwell, 1819a, s. 158). Su leğenini tutan figür Hristiyan Arnavut, elini yıkayan kişi ise Rum bir beyefendidir. Masanın ortasındaki siyah şapkalı figür köyün rahibi, sofraya tavuk getiren kadın ise Arnavut’tur (Dodwell, 1820, s. 9). Psikopos, Rum beyefendi, köylü ve köyün rahibinin kıyafetlerinden aralarındaki statü farkları anlaşılabilmektedir. Ayrıca sanatçı kıyafet detaylarını halıların desenlerini ve pencereden görünen dağlık bölgenin topografyasını özenle işlemiştir. Salona’nın yaklaşık yarısı Türk olmak üzere dört-beş bin civarı nüfusu vardır. Buradaki kale içerisinde birçok cami bulunmakta olup bütün Türk evleri aynı planda inşa edilmiştir (Dodwell, 1819a, s. 149-150).

Resim 2: Parnassos, Edward Dodwell, (*View in Greece from Drawings by Edward Dodwell*)

Parnassos Dağı’nın olduğu Dalia köyünün görselinde ise dağlık bölgede sakin bir yerleşim yeri ve gündelik yaşamdan bir sahneye yer vermiştir (Resim, 2). Yılın her mevsiminde karla kaplı olduğunu söylediği dağ yine karlı bir şekilde göze çarpar. Bölgede antik çağdan kalma birçok mimari parça ve yazıt bulunmaktadır (Dodwell, 1820, s. 17). Evler yine tek katlı ve beşik çatılı olarak geleneksel konut mimarisini yansıtır şekildedir. Sanatçı, izleyiciyi Osmanlı halkının gündelik yaşamından sahneleri; çalışan kadınlar, dinlenen birkaç kadın, çatının üzerine çıkan figürler ve bir evin kapısının önünde biri çocuk olan iki figür işleyerek küçük bir yerleşim yerindeki sakin bir ana tanıklık ettirmiştir.

Bir diğer hem topografya hem de figür resmettiği eseri *Boeotia’da Orchomenos Harabeleri*’ndedir (Resim, 3). Dağın zirvesine ovoidan itibaren doksan bir adımla ulaşılan ve duvarları düzgün bir şekilde inşa edilmiş olan

akropol vardır. Dodwell, akropolün güney kısmından aktardığı görsele dair “uzaklarda karlı Parnassos Dağı, Daulis, Panopeus ve Cheronris ile birlikte Yunanistan’ın özgürlüğü ve bağımsızlığı için son büyük ama etkisiz mücadeleyi verdiği unutulmaz ovoidan yükseliyor. Parnassos’un solundaki sivri dağ Kirphis’tir. Nehir Cephissos’tur. Figürler ise Arnavut Hristiyandır” ifadelerini kullanmıştır (Dodwell, 1820, s. 21). Solda yuvarlak kemerli bir köprü üzerinde birkaç kişi gösterilmiştir. Kıyının iki yanında tek ve ikişerli olmak üzere kendi aralarında konuşan, dinlenen insanlar yerleştirilmiştir. Sıradan bir gün içerisindeki bir an gösterimidir.

Resim 3: Boeotia’da Orchomenos Harabeleri, Edward Dodwell,
(View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Sanatçı antik kentleri ve mimari kalıntıları aktarırken yine gündelik yaşamdan sahnelerle değinmeyi ihmal etmemiştir. Antik kent kalıntıları olan Atina’daki Propylaea’nın kuzeyinden Parthenon’un konu alındığı bu görselde ise Parthenon’un “*en güzel yanı*”nın yer aldığını söyler (Resim, 4). Batı ucu ve kuzey cephesi “*görmeli*” bir şekilde belirgindir. Yüzyıllar boyunca ayakta kalabilen “*saygıdeğer*” akropoldeki tapınağın solundaki evin Dizdar’ın² askerlerinden birine ait ve bölgenin “*en güzel*” evi olduğunu belirtmektedir. Kapının hemen girişinde dor sütun dizisi bulunmaktadır. Sütunlar ile resmi

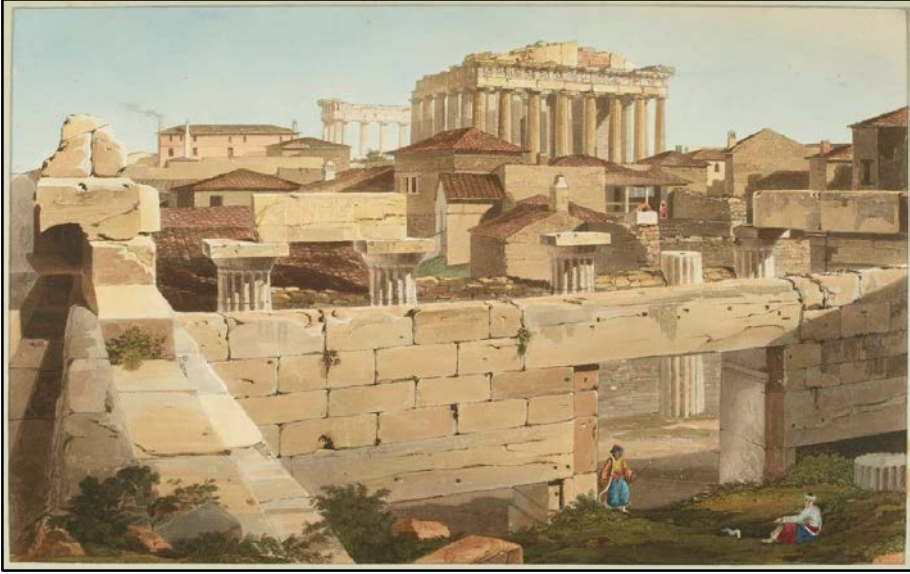
² Türk-İslam devletlerinde kalenin güvenliğinden ve idaresinden sorumlu kişilere Dizdar denmektedir. Dizdar, kalenin askerî amacı dışında şehrin asayışı, kaledeki değerli eşyaların korunması ve şehrin sosyal hayatı ile de ilgilenmektedir. Bkz. Oğuzoğlu, Y. (1994). Dizdar. TDV İslam Ansiklopedisi, s. 480-481.

izleyen arasındaki duvarda Parthenon'a giren beş kapıdan biri vardır. Bu kapıyı kaplayan lento³ için o dönemki bilgilerle, “*Ağırlığı yaklaşık yirmi iki ton olan Yunanistan'daki en büyük mermer kütesidir*” bilgisini vermiştir (Dodwell, 1820, s. 29).

Oturan ve çubuk içen figür Dizdar, yani kalenin muhafızıdır. “*Bazen akşam yemeğimizi akropole götürdüğümüz ve harabelerin arasında yediğimiz için, Dizdar genellikle saklandığımız yerde bizi görür ve şarabımızdan içerek keyiflenmeyi ihmal etmezdi*” diyerek normalleşen bir durumdan bahsetmektedir. Kapıdan girerken görülen figürün ise garnizondaki “*bir başka Türk*” olduğunu aktarır. Bu görsel için Dodwell, kapıdaki Türkün hızlıca yaklaşırken Dizdar'ın çubuğunu ve şarabını görüp şaşırması karşısında, Dizdar'ın da panikleyerek şaşkınlık yaşadığı anı resmettiğini söylemektedir (Dodwell, 1820, s. 29). Türk olan figürün bıyıkları oldukça belirgin yapılarak Türk olduğu vurgulanmak istenmiş olması muhtemeldir. Ayrıca Parthenon'un içinde cami ve kalenin girişinde tekke veya türbe olabileceğini düşündüğü ancak günümüze ulaşmayan bir yapının varlığından söz eder. Bölgedeki diğer evler garnizonun az sayıdaki askeri için, harç yerine çamur ve toprakla birleştirilen duvarlar ile yapılan ve “*sürekli yıkılan berbat kulübeler*” olduğunu belirtmektedir (Dodwell, 1819a, s. 358).

Erehteyon ve Propylaea'dan Parthenon'un Batı Cephesi'nin görselini yaptığı resimde cephe bir bütün ve çok az zarar görmüş şekildedir (Resim, 5). Parthenon'un kuzeyinde Erehteyon'un “*güzel ve ilginç*” kalıntıları görülmektedir (Dodwell, 1820, s. 33). Akropol içerisinde “*mütevazı*” modern evler ve kentin Türk sakinlerinden bazılarının anlatıldığı bir görseldir (Eldem, 2011, s. 282). Antik kentin olduğu bölgeye yeni yerleşim yerleri yapılarak bölgeyi kendi güncel yaşam tarzlarına ve kullanım alanlarına uygun hâle getirdikleri bu resimde izlenebilmektedir. Evler tek ve iki katlı, beşik ve kırma çatı ile yapılmıştır. Duvarları taş malzemeyle, çatıları ise tuğla ile yapılmış ve yine taştan çevrili avluları bulunmaktadır. Evlerin arasından bir kadın iki çocuğunun da ellerinden tutarak gezmektedir. Resmin tam ortasında, odak noktasında ise, kıyafet renkleri ile ilk dikkat çeken, antik kent kalıntıları üzerine oturmuş ve sohbet eden üç erkek bulunmaktadır. Kırmızı giyinmiş olanın kıyafetinden onun statü olarak daha üstün bir kişi olduğu söylenebilir. Arka kısımda ise yine kendi aralarında konuşan bir grup insan dikkat çekmektedir. Sanatçı Parthenon antik kenti konulu iki çalışmada da antik kentin içindeki o dönemin modern yaşamından izleri aktarmıştır (Resim, 4-5).

³ Kapı ve pencere boşluklarının yukarısındaki duvarın yükünü taşıyabilmek için boşlukların üstüne yerleştirilen küçük açıklıklı taş, beton veya ahşap kiriş, üst eşik ya da atkıya lento denmektedir. Bkz. Hasol, D. (1979). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, s. 326-327.

Resim 4: Propylaea'dan Parthenon'un Görünümü, Edward Dodwell,
(*View in Greece from Drawings by Edward Dodwell*)

Resim 5: Erehteyon ve Propylaea'dan Parthenon'un Batı Cephesi,
(Edward Dodwell, *View in Greece from Drawings by Edward Dodwell*)

Erehteyon'un güneybatı görünümünü aktardığı resimde ise görünen “zarif ve benzersiz” tapınağın kalıntıları görülmektedir (Resim, 6). Duvar ile kapatılmış ve zengin süslü kirişleri olan kısım garnizon için cephane ve barutun bulunduğu yerdir. Figürlü yapıyı anlatırken sanatçı “figürlü sütunların sayıları altıydı, birinin ne zaman kaldırıldığı bilinmiyor. İkincisi 1801’de çıkarılmış ve şuan (seyyahın gezi yaptığı dönem) British Museum’da sergilenmektedir” ifadesini kullanmıştır. Bu resimde konu bağlamında asıl dikkat çeken unsur, yapının arkasında dans eden bir grup insandır. Dodwell bu insanların her gün saat üçte, müzik çalışması yapmak için akropolde toplanan Türkler olduklarını belirtmektedir (Dodwell, 1820, s. 36). Her bir figürün elinde farklı çalgı aletleri vardır ve dağınık bir şekilde, kimisi ayakta, kimisi oturur şekilde çalgı çalarken tasvir edilmiştir. Ancak seyahatnamesinde başka bir anlatımında fikri, Türklerin dansa karşı çok büyük nefret taşıdıkları yönündeydi. Türklerin müziğe ve eğlenceye bakışı ile alakalı olarak “Türklere göre bu, insanın onurunu aşağılıyor ve yalnızca çocuklara ya da delilere yakışıyor” sözleriyle anlatmaktadır (Dodwell, 1819b, s. 23).

Resim 6: Erehteyon'un güneybatı görünümü, Edward Dodwell,
(View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Dodwell'in önemli resimlerinden bir diğeri ise Atina'da bulunan ve günümüze ulaşan, Rüzgâr Kulesi adlı yapının 19. yüzyılda dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde nasıl ve ne amaçla kullanıldığını gösteren eseridir (Resim, 7-8), Kitabında “Güzelliğinden ziyade kendine has özellikleri nedeniyle de hayranlığı hak eden bir yapıdır” dediği Agora'nın güneydoğusunda bulunan

sekizgen Rüzgâr Kulesi, antik Atina'da su terazisi ve hava durumu ile alakalı bilgilerin edinildiği yerdir (Dodwell, 1820, s. 40). Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde “*Eflatun Çadırı*” diye bahsettiği kule özellikle denizcilerin Akdeniz seyahatini planlayabilmesi, yön belirleyebilmesi, yağış ve rüzgârın zamanının, yönünün incelenebilmesi için inşa edilmiştir (Beresford, 2015, s. 17; Çelebi, 2011, s. 256).

Giriş kısmını gösteren resimde kuzeydoğuya bakan lentoda, kırmızı zemin üzerine Arapça -sanatçının kendi çevirisi ile- “*La ilah, Allah, Muhammed u resul ullah – Allah*” (lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah) yazısı Allah'tan başka ilah olmadığı ve Muhammed'in onun peygamberi olduğunu bildiren sözler yazmaktadır. Ahşap zeminli iç mekân yapının ilk halinin üzerine yapılmıştır. Mermer duvarlar tamamen beyaz ile kaplanmıştır. Yeşil ve kırmızı renklerinin olduğu mihrap, konumuyla Kâbe'nin yani Mekke'nin yönünü göstermektedir. Mihrabın iki yanında büyük şamdan mumlar vardır. Dodwell mihrabın içinde Kur'an-ı Kerim olduğunu ve yan duvarında Ali'nin kılıcının benzerinin yerleştirildiğini söyler. Mihrabın hemen önünde dervişlerin dairesel sema dansı yaptığı alan bulunmaktadır (Dodwell, 1819a, s. 374).

İzleyicilerin ciddi kalması gerektiğini aksinin tehlikeli olduğunu belirtir. Ortamı anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır;

“Dervişler sema gösterisinin tek aktörü değildir. Türkler de onlara katılmıştır. İnsanlar daire halinde yere oturarak Allah'a ve peygambere hamd ile başlarlar. (görsel bu anı göstermektedir) Kişilerin başları ve gövdeleri bağlılıklarının coşkusunu gösterircesine ileri geri hareketler yaparak iki davulun çıkardığı sesin ritmine uyumlu şekilde tempo tutarlar. Kutsal sayılan yeşil rengi giyen şeyh beyaz sarığı ile tamburunun sesi ve kendi sesiyle insanları daha çok kışkırtıp coşkulanırken, dairenin etrafındaki insanlarda coşku ve çılgınlık içindedir” (Dodwell, 1819a, s. 376; Dodwell, 1820, s. 40).

Ayrıca bu durum karşısında şaşkınlığını “*bu ilginç tören*” diye anlatarak, ortamdaki sema gösterisini Kibele onuruna zil sesleri ile çığına dönene kadar dans eden Corybantes'in şenlikleri ile büyük benzerlik gösterdiğini belirtmektedir (Dodwell, 1819a, s. 376; Dodwell, 1820, s. 40).

Görselde antik bir yapının dönemin ihtiyaçlarına cevap olabilecek şekilde kullanıma açılmış olduğu izlenmektedir. Figürler incelendiğinde kıyafetleri onları tipik Müslüman Osmanlı halkından olduklarını gösterir. Ayakkabılar kapıda bırakılmış ve yaşlı, genç ve çocuk olmak üzere her yaştan insan halkanın etrafında toplanmış durumdadır. Halkanın karşısındaki insanların ellerini önlerinde birleştirmişlerdir. Diğer figürler izleyici olarak halkanın etrafına düzensiz şekilde dağılmış durumdadır. Ortamda bulunan tüm kişilerin kıyafetleri dikkate alındığında farklı statüde insanların aynı ortamda ortak bir etkinlikte zaman geçirdikleri görülmektedir.

Sanatçı, Rüzgâr Kulesi'nde iç kısmında dervişlerin dans ettiği anın resmini de yapmıştır (Resim, 9). İlk dikkat çeken, kulenin çatısındaki kilit taşına zincirle on iki lamba asılmış olmasıdır. Yine bir iple asılan on altı devekuşu yumurtası bulunmakta ve bu yumurtaların nazarın “*korkunç*” etkilerine karşı koruma sağladığına inanılmaktadır. Semazen gösterisini izledikten sonra “*İslam'ın en saçma, aynı zamanda akla gelebilecek en korkunç ve gülünç törenlerinden biri*” yorumunu yapmıştır. Gösteriye dervişler ve katılmak isteyen her tabakadan ve yaştan çok sayıda Türk katılmış durumdadır. Önce halka şeklinde yere oturdukları sırada şarkının şiddeti arttığında birdenbire herkesin ayağa kalkarak şarkı söyleyip ve dans ettiklerini belirtmiştir. Dervişin uzun süre dönüp çılgık attıktan sonra etraftakilerin kollarına düştüğünü ve kısa bir süre duyularından mahrum kalarak herkesin ilahi coşku ile dolduğunu anlatmıştır (Dodwell, 1819a, s. 375; Dodwell, 1820, s. 44).

Dodwell bu semahane için “*Hazreti Mevlana öncülüğünde yapılmaya başlanan semazen gösterileri*” diyerek Mevlevihaneye atıfta bulunmuş olsa da açık şekilde “Mevlevihane” ifadesini kullanmamıştır (Dodwell, 1820, s. 40). Ancak Semavi Eyice, Evliya Çelebi'nin anlatılarından da destek alarak Rüzgâr Kulesi'nin yakınlarında bulunan İbrahim Efendi Tekkesi adında bir Mevlevi tekkesi olduğunu kulenin de bu tekkeye bağlı olarak kullanılan bir semahane olduğunu belirtir (Eyice, 1991, s. 78). Kulenin yanındaki yapıların varlığı Dodwell ile birlikte seyahat eden Simone Pomardi'nin⁴ gravüründen anlaşılmaktadır (Resim, 10), (Pomardi, 1820, 135). Dodwell ise kulenin içinde her Cuma Sema gösterisi gerçekleştirildiğine değinir. Bu sema gösterisi için yapının “*Semá-Khanés*” (semahane) veya “*şapel*” benzeri bir işleve sahip olduğunu ve bu şekilde dönüştürüldüğünü aktarır (Dodwell, 1820, s. 44). Ayrıca bir antik yapının semahane olarak kullanılmasının Mevlevilikte hoşgörüyü simgelediği, sekizgen formun kutsal sayıldığı, daha başka sekizgen formda semahanelerin olması gibi durumlar dikkate alındığında kulenin de semahane olarak kullanıldığı söylenmiştir (Karpuz, 2010, s. 434). Ancak daha sonra, Rüzgâr Kulesi'nin kullanım amacını anlamak için yapılan geniş araştırmalarda, yapının mimari formu, tezyinatı, kişilerin kıyafetleri, başlıkları, kullanılan çalgı aletleri ve anlatılan coşkulu zikir gibi durumlar değerlendirildiğinde kulenin Mevlevihane veya ona bağlı bir semahane olmaktan ziyade Kadiri zikri yapılan bir Kadiri hane olduğu vurgulanmaktadır (Duru, 2024, s. 29-34). Her bir ayrıntı dikkate alındığında Rüzgâr Kulesi'nin o dönemde Kadiri hane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁴ Simone Pomardi, Edward Dodwell ile birlikte Yunanistan seyahatini gerçekleştirmiştir. Kendi iki ciltlik seyahatnamesinin ilk cildinde, Dodwell ile birlikte Yunanistan'da ilginç gördükleri şeyleri tasvir etme görevini üstlendiklerini anlatmaktadır. Bkz. Pomardi, S. (1820). *Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805, e 1806*, Vol I, Roma: Presso Vincenzo Poggioli, stampatore camerale, s. VI.

Resim 7: Rüzgâr Kulesine Giriş, Edward Dodwell, (*View in Greece from Drawings by Edward Dodwell*)

Resim 8: Rüzgâr Kulesi,
([https://web.archive.org/web/20161015153924/
http://www.panoramio.com/photo/34162427](https://web.archive.org/web/20161015153924/http://www.panoramio.com/photo/34162427))

Resim 10: Rüzgâr Kulesi, Simone Pomardi,
(*Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli
anni 1804, 1805, e 1806*)

Resim incelendiğinde yeşil giyimli şeyhin elinde “mazhar” adında bir çalgı olduğu görülür. Bazı kişiler kendilerinden geçercesine verilmiştir. Dodwell burada danslarının coşkusu ve hızını hissettirebilmek için, dans eden figürlerin “arakiyye” adlı şapkalarını yere düşerken, ayaklarını ise zıpladıklarını anlatırcasına havada olarak aktarmayı tercih etmiştir. Yine burada mevlevihanelerdeki gösterilerden farklı bir durum söz konusudur. Mevlevilikte, buna benzer abartılı durumlar olmadığı gibi, mevlevihanelerde dervişler ve halk

arasındaki sınır daha keskindir ancak burada iç içe bir tören havası verilmiştir (Duru, 2024, s. 19-31). Diğer figürler izleyici olarak etrafta dağınık şekilde durmaktadırlar. Yine çocuklar, genç ve yaşlılar, kıyafetlerinden farklı statüde oldukları anlaşılabilir ki kişilerin aynı ortamda var oldukları bu resimde de izlenebilmektedir.

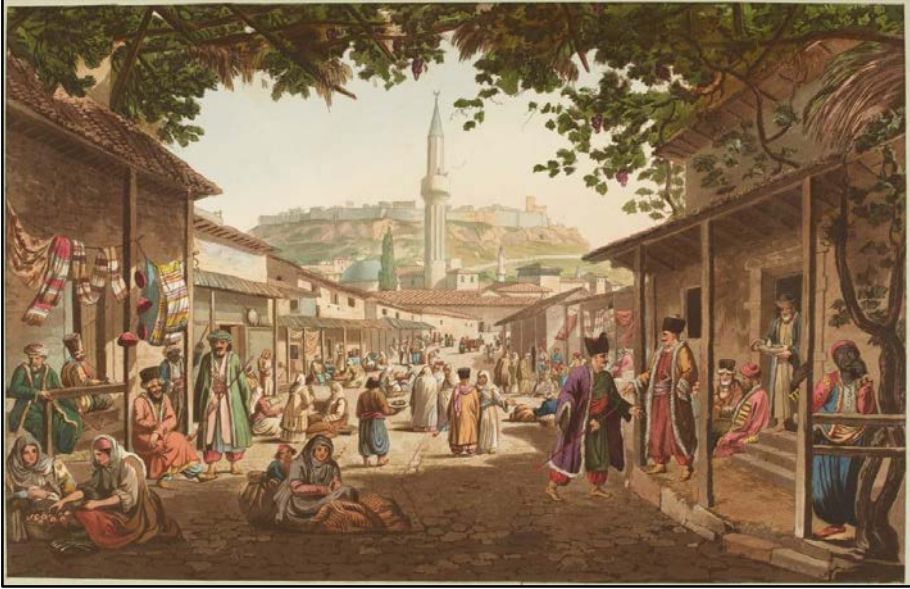

Resim 9: Rüzgâr Kulesi'nde Dervişlerin Dansı, Edward Dodwell, (View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Hareketli bir insan kalabalığının ve şehir hayatının anlatıldığı, ancak günümüze aynı dokuda kalamayan Atina Çarşısı resminde, Atina'da haftalık kurulan bir pazar yeri anlatılmıştır (Resim, 11). Çarşının sadece o bölgedeki kasaba sakinlerinin değil, komşu köylülerin de geldiği bir pazar yeri olduğu söylenmektedir. Dodwell burada Türkler, Rumlar ve Arnavutların birbirine karıştığı, bir arada aynı ortamı paylaştığı bir yer olduğunu anlatır. Çarşıya baktığında hissettiği duygu ve düşünceleri “*figürlerin kıyafetlerindeki, hal ve hareketlerindeki çeşitlilik insana derin ve felsefi düşünme için bol miktarda malzeme sağlar*” sözleri ile belirtmektedir (Dodwell, 1820, s. 48). Osmanlı idaresi sona ermeden önceki Atina'nın Türk kasabası görünümünü, ahşap direkli sundurmalara sahip dükkânlar, arkada cami minareleri ve erkekli kadınlı bir çarşı ile “*başarılı*” olarak yansıtılmıştır (Eyice, 1991, s. 76).

Dodwell seyahatnamesinde resmindeki bazı figürlerin de kim olduklarını yazmıştır. Onun anlatımına göre sağ taraftaki siyahi olan, kadife ve altın rengi

giyinmiş figür, özgürlüğüne yeni kavuşmuş bir köledir. Sağdaki kapıdan çıkan Osmanlı Valisi Dizdar'a kahve götüren kahvehane sahibidir. Merdivende kırmızı giyimli oturan kişi Dizdar ve yanındaki bir Türk ağasıdır. Basamağın üzerinde duran kişinin ise Rum ve Salamis adasının valisi olduğunu söyler. Sol taraftaki yeşil giyimli figür, Mekke'ye hacca gitmiş bir Türk'tür. Çarşının geri kalanındakilere bakıldığında uzun beyaz kıyafetli, durup sohbet eden üç kadının Türk ve diğerlerinin Arnavut Hristiyan olduğu belirtilmektedir. Manzaranın uzak kısmında ise akropolün kuzey tarafı görünmektedir. Yine görselde Erehteyon ve Parthenon'un kalıntıları seçilmektedir (Dodwell, 1820, s. 48).

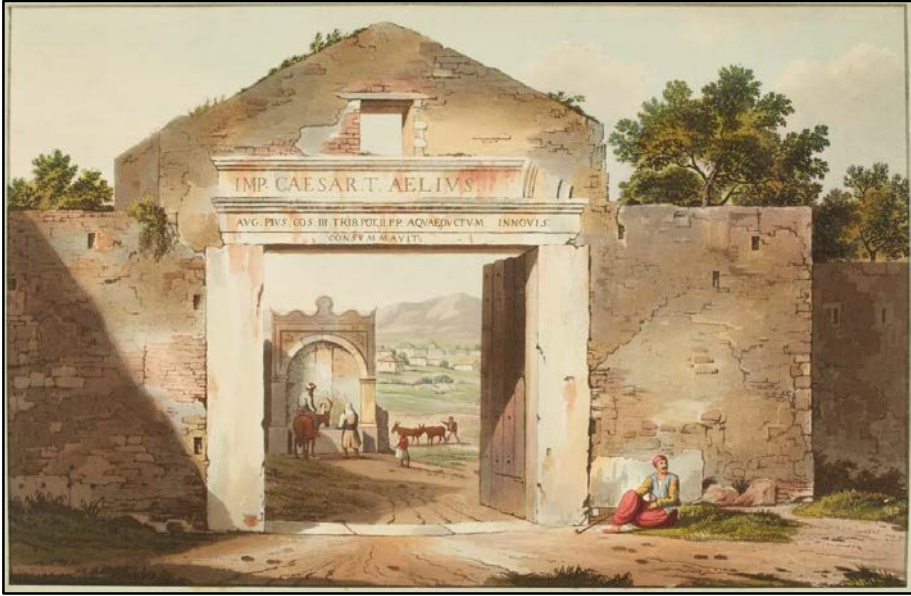

Resim 11: Atina Çarşısı, Edward Dodwell, (View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Resmin ön planında çocuğu ile birlikte oturan bir kadının dilenci olduğu düşünülebilir. Sol tarafta iki kadın meyve sebze dolu sepeti düzenlemektedir. Arka planda kendi içlerinde küçük gruplar hâlinde kadın ve erkekler sohbet ediyorlarken aktarılmışlardır. Yerleşim yerinin mimari yapısı incelediğinde ise yine az pencereli birkaç katlı, beşik ve kırma çatılı yapılar dikkat çeker. Sadece kısıtlı bir alanı veren bu görselde üç tane minare görüldüğünden, bölgede sık aralıklarla camilerin yapıldığı, bu sebeple de bölgede yoğun bir Müslüman halkın yaşadığı söylenebilir. Ayrıca görselden, o dönemde kadınların çarşı-pazar gibi alanlardaki görünürlüğü ve gündelik yaşam içerisinde nasıl zaman geçirdiklerine dair izlenimler edinilebilmektedir.

Bir başka görselinde ise Hadrian Kapısı yakınlarında, Atina şehrine giriş kapılarından biri olan ve günümüze ulaşmayan Mesogeia veya diğer adıyla Boubounistra Kapısı aktarılmıştır (Resim, 12). Kapı açıklığının ilerisinde o

dönemin modern bir Türk çeşmesi vardır (Dodwell, 1820, s. 52). Günümüze ulaşamayan çeşme “Boubounistra Çeşmesi” olarak bilinmektedir (Christaki, 2017, s. 402). Yuvarlak kemerli çeşmenin kitabesi görülmemektedir. Kemerli çevreleyen düz çerçevenin yukarısındaki alınlık hareketli bir şekilde yapılmış olup yapıya hacim katmıştır. Kapının girişinde kıyafetleri ve yüz hatlarından Türk olduğu anlaşılan bir erkek oturmaktadır. Çeşmenin başında biri ayakta biri eşek sırtında olmak üzere iki kişi beklemektedir. Biraz gerilerinde bir erkek çocuğu onları izler şekilde verilmiştir. Çeşmenin arka tarafında iki eşek ve onları yönlendiren bir erkek resmedilmiştir. Biraz geride ise, Türk çeşmesinden ve figürlerden anlaşıldığı üzere, Türklerin yaşadığı, yine az pencere, kırma ve beşik çatılı küçük evlerin olduğu bir yerleşim yeri tasvir edilmiştir.

Resim 12: Atina'ya Giriş, Edward Dodwell, (*View in Greece from Drawings by Edward Dodwell*)

Sanatçının çalışmalarından biri ise, Aegina Adası'nda kaldıkları süre boyunca Dodwell ve yardımcılara erzak temin eden Aegina'nın taşra halkının detaya eklendiği Jüpiter Panhellenios Tapınağı görselidir (Resim, 13). Yapının 25 sütunun o dönemde hâlen ayakta olduğunu söyler ve yapının alınlığından düşen arkaik heykellerin 1811 yılında keşfedildiğini, Münih'teki “muhteşem” antika koleksiyonunda bulunduğunu belirtmektedir (Dodwell, 1820, s. 68). Figürlere bakıldığında ise Osmanlı halkından oldukları anlaşılmaktadır. Oturan kadın elinde tuttuğu bir şeyi ayaktaki iki erkeğe doğru uzatmaktadır. Erkeklerden yaşlı olan ellerini önünde birleştirmiş, daha genç olan ise bir elinde baston tutmakta, diğer eliyle de kadına doğru işaret yaparken aktarılmıştır.

Resim 13: Aegina Adasında Jüpiter Panhellenios Tapınağı, Edward Dodwell,
(View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Hyperian Pınarı adlı görseldeki bu pınar ve cami ise antik dönem adıyla Pherea bölgesinde, Tesalya'ya bağlı, minareleri ve antik eserlere sahip modern bir köy olan Veletin'dedir (Resim, 14), (Dodwell, 1820, s. 88; Kiel, 2013, s. 22). Sığ bir gölün etrafındaki sakin bir köy tasvirinde iki adet minare göze çarpar. Göle yakın olan kırma çatılı cami, revaklı girişi dışında köylerdeki evlere çok benzer şekilde inşa edilmiş ve yanına minaresi eklenmiştir. Caminin adı net olmasa da gölün kenarında 1930'lu yıllara kadar ulaşabilen bir minare varlığı bilinmektedir (Kiel, 2013, s. 24). Simone Pomardi'nin görseli de Dodwell'in eseri ile büyük benzerlik göstermektedir (Resim 15). Dodwell ve Pomardi'den sonraki bir döneme ait olması muhtemel bir kartpostal da sanatçıların çalışmalarına büyük benzerlik göstermektedir (Resim 16). Figürlerin ise kıyafetlerinden Türk oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca küçük bir kısmın görselinde dahi iki cami olması, burada da çok sayıda Müslüman Osmanlı halkı olduğunu göstermektedir. Sanatçı antik dönemden kalıntıları da yer yer detay olarak ekleyerek yine antik topraklar üzerine kurulan o dönemin modern bir köyünü aktarmak istemiş olmalıdır.

Tesalya bölgesini anlattığı görselinde, bu yerleşim yerinin eski ama modern başkenti olan Larissa'ya (Yenişehir⁵) bir saat kadar uzaklıktaki Nikali köyü olduğunu belirtmektedir (Resim 17). Dodwell buranın eskiden beri bereketli olan

⁵ Osmanlı Dönemi'ndeki yer adları için bkz. Sezen, T. (2017). Osmanlı Yer Adları, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 816.

bir ova olduğunu söyleyerek o anda da aynı şekilde bereketle dolup taşıdığını aktarmıştır. Bölgeyi anlatırken sanatçı “*Bölge nüfusunun çoğunu, antik mermerle zenginleştirilen yirmi altı camiye sahip olan Müslümanlar oluşturmaktadır*” ifadesini kullanmıştır (Dodwell, 1820, s. 92). Bu ifadesiyle, cami sayısı da dikkate alındığında bölgede yoğun bir Müslüman halkının varlığı açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu bölgede Osmanlı yapıları tahrip edilmiş ve günümüze ulaşamamıştır (Halaçoğlu, 1974, s. 94).

Resim 14: Hyperian Pınarı, Velestin, Edward Dodwell, (*View in Greece from Drawings by Edward Dodwell*)

Resim 15: Velestin, Simone Pomardi,
(*Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi
negli anni 1804, 1805, e 1806*)

Resim 16: Velestin kartpostalı, (Yılmaz Büktel)

Osmanlı halkının gündelik hayatının anlatıldığı bu resimde soldaki evin balkonunda bir figür çubuk içerken gösterilmiştir. Evinin köye hâkim bir büyüklükte ve konumda olması, çubuk içip dinlenirken gösterilmesi köy içinde öne çıkabilecek mevkide ve konumda olabileceğini düşündürmektedir. Evin çatılarında ise leylekler ve yuvaları olduğundan leyleklerin sıklıkla uğradığı bir yer olduğu anlaşılabilmektedir. Evin altında biri siyahi iki kişi ellerinde çubukla bir yere gitmektedirler. Ön plandaki kalabalıkta günlük işlerini yapan kadınlar verilmiştir. Yün eğiren, çamaşır yıkayan kadınlar ayrıca onları bekleyen çocuklarla birlikte gösterilmiştir. Kuyudan ise siyahi bir figür su çekerken bir çocuk da ona yardım etmektedir. Ayrıca bazı hayvancılık aletleri ön planda tasvir edilmiştir. Kuyunun yanında bir yığın tuğla ise güneşte pişmesi için konmuş olmalıdır. Evlerin dağınık yerleştiği bu köyde, geride bir minare seçilmektedir.

Resim 17: Larissa, Edward Dodwell, (View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Tempe Vadisi girişinde günümüze de ulaşabilen *Hasan Baba Tekkesi*'ni⁶ anlattığı resimdeki büyük ve geniş köy Larissa'ya (Yenişehir) yakın ve Tempe'nin girişindeki antik Elateia'nın olduğu bölgede yer almaktadır (Resim, 18-19). Bölgeyi sanatçı "*Pitoresk cazibesi olan bir yerdir, gökyüzüne doğru sivri minareler, şişkin kubbeler ve farklı tipte evlerle bu cazibe artıyor. Klasik*

⁶ Semavi Eyice, cami ve türbenin, mimari formu ve duvar örgüsünden yola çıkarak 15. veya 16. yüzyıla tarihlendirilebileceğini belirtir. Apostolou E. Vakalopoulos, Türklerin Tesalya'yı fethettileri zamanı düşünerek en erken 14. yüzyıla, bölgeye iyice yerleşmelerinden sonra yapılmış ihtimalini hesaba katarak, 15. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini söylemektedir. Bkz. Eyice, S. (1997). Hasan Baba Tekkesi. TDV İslam Ansiklopedisi XVI, s. 290; Vakalopoulos, A. E. (2012). Hasan Baba Tekkesi. Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 4/5: 200.

izleyici yalnızca renk tonlarının canlılığı ve çizgilerin zarafeti ile değil, aynı zamanda şiirsel ve tarihi çağrışımlar barındıran pitoresk bir manzara ile de ilgilenmektedir” sözleri ile anlatmaktadır. Türbenin beyaz minaresi, eski zamanlardan kalma koyu selvi ağaçlarla kaplıdır (Dodwell, 1820, s. 100). Topografyanın anlatıldığı görselde bir kadın, erkek ve çocuk merkezî konumdadır. Arkada bir kayalığa yaslanıp dinlenen erkek figürü ve sağ tarafta evin köşesinden dönmek üzere olan iki figür de detaya eklenerek sakin bir yerleşim yeri havası katılmıştır. Cami, diğer camiler gibi basit kırma çatılı evler gibi yapılmış, sayıca az ve küçük pencere, ayrıca tek katlı olarak inşa edilmiştir. Arkasında yüksek kasmağa oturan kubbeye sahip, iki kat küçük pencere, dıştan sade görünen Hasan Baba Türbesi yer almaktadır.

Resim 18: Tempe Vadisi girişinde Hasan Baba Tekkesi, Edward Dodwell, (View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Resim 19: Hasan Baba Tekkesi, Semavi Eyice, (TDVİA, XVI. “Hasan Baba Tekkesi”)

Resim 20: Arcadia'daki Korylion Dağındaki Apollo Epicurius Tapınağı, Edward Dodwell, (View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

Dodwell, *Arcadia'daki Kotylion Dağındaki Apollo Epicurius Tapınağı* adlı görselindeyse harabe bir tapınağın kuzey kısmı ile sol tarafta görünen Türk yardımcılar İbrahim ve Tatar Salique adındaki kişileri resmettiğini söyler (Resim 20), (Dodwell, 1820, s. 112). Figürlerden yeşil giyinmiş, uzun başlıklı kayalığa oturan erkek çubuk içmektedir. Diğeri ayakta, ona elini uzatmış bir şeyler anlatırcasına gösterilmiştir. Tapınağın sol tarafında bir çoban sürüsü ile görülmektedir. Tapınak ve kalıntıları ayrıntılara özen göstererek resmedilmiştir.

Arcadia (Arkadya) bölgesine ait bir çalışmasında ise dağlık bölgenin topografya detaylarını ince ayrıntılarına kadar aktardığı görülmektedir (Resim 21). İki kayalık arasında biri ayakta ikisi oturan üç figürden çubuk içenin başlığı ve kıyafetlerinden soylu biri olduğu anlaşılmaktadır. Ayakta duran erkek, kendilerine doğru yaklaşan bir kadını işaret etmektedir. Oturan iki kişi de bakışlarını kadına doğru çevirmiş durumdadırlar. Dodwell bu çalışmasında da gündelik yaşam içerisinde bir anı çıkarıp resmetmiştir.

Resim 21: Arcadia'da Stymfhalos Gölü, Edward Dodwell,
(View in Greece from Drawings by Edward Dodwell)

3. Sanatçının Anlatımıyla Türklerin Dünyasına ve Yerleşim Yerlerine Bakış

Dodwell anılarını yazdığı kitaplarda Türklerin bulunduğu bölgeler hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Konu bağlamındaki şehirler ve orada yaşayan Osmanlı halkı hakkındaki yorumları, kendi anlatım sıralaması ve yöntemiyle ele alındığında Mesolongi kentinde, Türklerin tek bir küçük camileri olduğu anlaşılmaktadır (Dodwell, 1819a, s. 93). Sanatçı camiler ile alakalı izlenimlerini ise şu sözlerle anlatır:

“Namaz daveti olan ezan müezzini tarafından, sarmal bir merdivenle çıkan kulede yani minarede okunur. Constantinople’de bazı imparatorluk camilerinin ise altı minaresi vardır. Her birinin üç şerefesi bulunur. Minare gövdeleri genelde yivlidir. Her zaman beyaza boyanır. Minarenin üzerinde kırmızı veya maviye boyanmış kabartma boyunluklar ve silmeler vardır. Mesolongi’deki gibi daha küçük olan camiler ise sade ve süssüzdür. Kubbe yerine sivri çatı, tek şerefeli, boyasız ve sade minarelere sahiptir. Camiler son derece zarif ancak minareler ve kubbeler çarpıcı bir kontrast oluşturmaktadır” (Dodwell, 1819a, s. 94).

Bu anlatımıyla çok kabaca, aslında genelleme yaparak yetersiz bir bilgi aktarmıştır. Yine Mesolongi’de Müslüman Türk kadınlarının ise son derece gösterişli, zengin, canlı renkte dış kıyafetler giydiğini, başlarına genellikle kırmızı, mor, mavi veya sarı gibi renklerden şal takarak başlarının çevresinde bağladıklarını ve uçlarından birinin arkaya doğru sarktığını söylemektedir (Dodwell, 1819a, s. 94). Şehirler hakkında yorumlamalar yaparken Dodwell Patra’nın (Balyabadra⁷) Osmanlı Devleti tarafından ele geçirildikten sonra bölgede Türk nüfusunun arttığını aktarır. Patra’nın Yunanistan’da o dönemde çok önemli ticari yerlerden biri olmasını ise topraklarının zenginliği ve konumuna bağlamaktadır. *“Tüm Türk şehirleri gibi kirli ve dar sokaklardan oluşuyor”* dediği Patra’da evler pışmış topraktan yapılmış ve Türklere ait evler kırmızı boya ile süslenmiştir. Evlerin saçakları çok geniş ve sokağa hava ile ışığın çok az gelebilmesine sebep olacak kadar yakın ve neredeyse karşı evin saçığı ile temas edecek noktadadır. Ancak mahalleye *“mükemmel”* bir gölge sağlamakta olduğunu da ekler (Dodwell, 1819a, s. 115). Ayrıca Patra’da topraktan çok fazla antik dönemden kalıntılar çıktığından bahsederken Türkler hakkında şöyle bir ifade kullanır; *“Burada yaşayan bir Türk’ün bahçesinde mermer sütunlar ve heykel parçaları bulundu. Tam bir Türk aptallığıyla hemen küçük parçalara ayrıldı”* (Dodwell, 1819a, s. 117). Ayrıca birçok kilisenin de Türkler tarafından yıkıldığını belirtmektedir. Yunanlılar kiliselerinin yeniden inşası için Türklerden (muhtemelen Osmanlı devlet yönetimi kastediliyor) izin istediklerinde, ellerinde büyük miktarda paralar olmadıkça yeni kiliseler inşa etmelerine ve eskilerini onarmalarına izin verilmediğini anlatır. Türkleri çoğunlukla bu şekilde katı yorumlarken Yunanlıları ise dinlerini destekleyecek her şeye cömertçe katkıda bulunabileceklerini söyleyerek onlardan saygıyla bahseder (Dodwell, 1819a, s. 120). Yine bir başka anlatısında bir Türk’e ait uzun bir yazıt olduğunu öğrenir ve ondan bunu kopyalamak için izin ister. Ancak Türk’ten bu izni alamaz *“cahil, bencil ve aptal olan Türk, yazıtı görürsem onu kendi ülkeme götüreceğimi sanıyor”* diyerek kızgınlıkla küçümser (Dodwell, 1819a, s. 148).

⁷ Kiel, M. (1992). “Balyabadra”, TDV İslam Ansiklopedisi V, s. 42.

Modern bir bölge olan Thebes'te (İstefe⁸) yaklaşık dört bin Rum ve dört camiye sahip bin kadar Türk yaşamaktadır. Bölgedeki çarşı dikkatini çekmiştir. Bu çarşı geniş ve yaşlı bir çınar ağacının bereketli yaprakları ile gölgelenmektedir. Türkler yazın bu serin inzivanın tadını çıkarırlar ve yemyeşil dallar altında pitoresk gruplar halinde sigara içmektedirler (Dodwell, 1819a, s. 269). Parthenon kentinin antik kalıntılarının ise Türkler tarafından zarar gördüğünü söyler ve *“Türkler, Atina’da veya Yunanistan’ın diğer bölgelerinde herhangi bir antik kalıntıyı yok ettiklerinde, her zaman fayda veya zorunluluk amacıyla harekete geçmişlerdir. Şevk, fesat ve yıkımın içgüdüsel arzusu tarafından kışkırtılmamışlardır”* (Dodwell, 1819a, s. 325-326), diyerek aslında Türklerin ihtiyaç duyma içgüdüğü ile antik kentten faydalanmak için istemsizce zarar verdiklerini anlatmıştır. *“Bu zevksiz barbarların Yunan mimarisinin muhteşem ve ilginç kalıntıları üzerindeki yıkıcı etkisine dair daha birçok örnek verebilirim”* (Dodwell, 1819a, s. 326-327), sözleri ile de bu duruma olan kızgınlığını aktarmaktadır. Ancak Türk araştırmacılara göre de Türklerin yaptığı eserlere düşmanca bir düşünce ile saldırılmış, yıkılmış ve terkedilen eserler ise bakımsız bırakılmıştır. Türkler mimari değeri olmayan kiliseleri dahi camiye çevirerek korumuşlardır. Yunanistan’ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasından sonra ise birçok Osmanlı mimari yapıları yok edilmiştir (Aslanapa, 1966, s. 477,481). Sanatçı Nauplia/Nafplion (Anabolu⁹) bölgesindeyse iki yazıt görmüştür ama kopyalamak istediğinde diğer bölgelere oranla daha *“asık suratlı ve küstah”* olan Türklerin tepkileriyle karşılaşmıştır (Dodwell, 1819b, s. 247).

Larissa (Yenişehir) kenti ile alakalı yorumlarında ise evlerinin bahçelerini çeşmelerin ve ağaçların süslediği, ortalama yirmi bin Müslümanın yaşadığını söyleyerek burada yirmi altı cami olduğunu ekler. Halkın büyük bir kısmı Türklerden oluşmaktadır. Kendisi camileri ziyaret etmek istediğinde halkın baskıcı tavrından dolayı başaramamıştır. Müslüman ülkeleri ziyaret etmeyenlerin camilerin ne kadar temiz olduğunu tahmin bile edemeyeceklerini, aynı özenin Hristiyan ülkelerde de benimsenmesini arzu ettiğini söyler ve ibadet yerlerine ölü gömme gibi *“iğrenç bir geleneğe”* Müslümanlar tarafından izin verilmediğini övgüyle anlatır (Dodwell, 1819b, s. 101). Anlattığı diğer bölgelerde ise; Almiros’ta (Ermiye¹⁰) nüfusun çoğunu Türkler oluşturur ve dört camiye sahiptirler (Dodwell, 1819b, s. 85). Pharsalia/Farsala’da (Çatalca¹¹) Türklerin dört camisi vardır (Dodwell, 1819b, s. 120). Nauplia’da ise nüfusun çoğunluğu

⁸ Kiel, M. (2001). “İstefe”, TDV İslam Ansiklopedisi XXIII, s. 312.

⁹ Sezen, T. (2017). Osmanlı Yer Adları, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 38; Göyünç, N. (1992). “Anabolu”, TDV İslam Ansiklopedisi III, s. 105.

¹⁰ Kiel, M. (2011). “Teselya”, TDV İslam Ansiklopedisi XL, s. 523

¹¹ Sezen, T. (2017). Osmanlı Yer Adları, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 175.

Türktür ve kaledeki cami dışında beş camisi bulunmaktadır. Ayrıca minaresi olmayan birkaç tekke vardır. Bu tekkelerden bazıları da kiliseden çevrilmiştir (Dodwell, 1819b, s. 246-247). Korint kasabasında, evlerin bahçelerinin çok fazla alan kapladığını gözlemlemiştir. Kasabada Türklerin zevkinin “eşsiz” birleşimiyle zenginleştirilen “güzel” çeşmeleri bulunduğunu söyleyerek, bu çeşmelerin güzellikleri sebebiyle de son derece merak uyandırıcı olduklarını da belirtmiştir (Dodwell, 1819b, s. 192-193).

Dodwell seyahatindeki izlenimlerinde Türklerin hoşgörüsü ve misafirperverliğinden de bahseder: “Ziyaret ettiğimiz Türkler tarafından büyük bir nezakette karşılandık. Kahve ve çubuk ikramı eşliğinde tercümanlarımız aracılığıyla sohbet ettik” diyerek durumu özetler (Dodwell, 1819a, s. 30). Ancak bazı sözlerinden Türklerle karşı önyargı olduğu da açıktır. Bir olay üzerine “yalnızca Türklerde görülen vahşi bir barbarlık ile” diyerek Türklerin tutumlarını eleştirmiştir (Dodwell, 1819a, s. 55). Şaşırdığı ve çok tuhaf karşıladığı bir durumu ise şu şekilde dile getirir; “Osmanlı halkı ve Sünni Müslümanlar, Yahudi ve Hristiyanlardan ziyade Hz. Ali soyundan gelenlere daha önyargılı davranırlar” (Dodwell, 1819b, s. 13). Şaşırdığı bir başka durumu ise, Salona’da bir Türk’ün evine gitmesi üzerine bahseder. Davette bulunanlardan biri olan Voyvoda’nın çok az konuşup tesbih çektiğini söyler ve “bir Türk beyefendisinin bütün hayatı neredeyse tütün içmek, kahve içmek ve boncuklarını saymakla geçer” diyerek tesbihin kendisine anlamsız gelişini anlatır (Dodwell, 1819a, s. 152).

Krissa kenti hakkında bilgi verirken bölgenin bir Türk ağası tarafından yönetildiğini ve yüz seksen haneden oluştuğunu söyler. Köyün yakınında birkaç yıkık kilise ve ev bulunmaktadır. Ayrıca bölge büyük, dağınık taş bloklar ve parçalanmış okunmayan yazıtlar dışında hiçbir antik eser içermemektedir (Dodwell, 1819a, s. 158). Krissa hakkında şöyle bir cümle kurar; “Şu an Krissa ovası, Türklerin boyunduruğu altındayken, Apollon’un boyunduruğu altında olduğu zamanlara göre bile daha az gelişiyor” şeklinde bir düşünce sunarak Türklerin çalışkan olmadıklarını ima eder (Dodwell, 1819a, s. 161). Genel olarak Türkleri tembel, moderniteden uzak gelişime kapalı olarak algılamış ve anlatmıştır. Hatta “Neyse ki Galaxidi bölgesinde hiçbir Türk yaşamıyordu, bu sayede endüstrileri daha başlangıç aşamasında yok olmuyor ve ticari varlıkları sürüyor” (Dodwell, 1819a, s. 132), ve “Türkler şehirde garnizon kuruyorlar, sigara içiyorlar. Çok az sayıda Türk dikkatini ticarete ve sanata yöneltiyor” (Dodwell, 1819b, s. 11), diyerek de bu görüşünü açıkça ifade etmektedir. Kadınlar ile alakalı olarak ise “Alt ve orta sınıftaki Rum ve Türk kadınlarının çoğu, hatta üst sınıftakilerinin de bazıları herhangi bir entelektüel eğitimden yoksun olarak yetiştiriliyordu ve yazmayacak kadar cahillerdir” ifadelerini kullanmaktadır (Dodwell, 1819a, s. 289). Ayrıca “Rum ve Türk hanımlarının başarıları yok denecek kadar azdır. Herhangi bir zihinsel meşguliyyete ne

eğilimleri ne de kapasiteleri vardır. Nakış ve eğirme işleriyle vakit geçirirler” (Dodwell, 1819b, s. 24-25), sözleri ile yine genelleme yaparak önyargılı bir yaklaşım sergilemektedir.

Sanatçı Türklerin, figürlü resimlere karşı bakış açısı hakkında da izlenimlerini aktarmıştır. Siyahi bir Müslüman köle kadının portresini yapmak için model olmasını istemiştir. Kadın ilk olarak reddetmiş, daha sonra hediye karşılığı kabul etmiştir. Kadının kendi resmini gördüğünde dehşete kapıldığını söyler. Sebebi de Müslümanların kendi benzerliklerinin kâğıda dökülmesinden rahatsız olmalarıdır. Çünkü Dodwell'in anlatısına göre, Müslümanlar ölümden sonra ruhlarının, cennette vadedilen güzellikleri yaşamak yerine resimde kalacağını ve melekler onlara mezarlarında azap edeceklerini düşündüklerinden figürlü resimden hoşlanmamaktadırlar. Ancak bu fikri halkın alt tabakasının benimsediğini sözlerine ekler. Birçok Türk ve Siyahi Müslümanın hatta padişahların da kendi portrelerini yaptırdığını da belirtmektedir. Ayrıca kölelik ile alakalı olarak Avrupa'da algılanan düşünce yapısının yanlışlığına *“Doğulular köleliği bizim sandığımız kadar küçümsemezler ve kölelik sandığımız kadar sefil değildir”* sözleri ile değinmektedir (Dodwell, 1819a, s. 123).

Sonuç

19. yüzyılın başlarında Yunanistan'a gelen, halkın içine karışan, bire bir etkileşim kuran, bölge halkının kültürlerini ve onların dünyasını yakından tanıma şansını elde eden bir kişi olarak Dodwell'in anıları ve resimleri günümüze dönemi aktaran önemli bilgi ve eserlerdir. Sanatçının anlatımları fazlasıyla taraflı ve önyargılı olsa da verdiği bilgiler ne batılı ne de doğulu olabilen bölge halkının, dışarıdan bir başka göz ile nasıl görüldüğünü, algılandığını ve yorumlandığını anlayabilmek açısından dikkate değerdir. Ayrıca Dodwell çağdaşlarının doğu topraklarında ilgilendikleri konulardan olan kadın, harem, mahrem içerikleri tercih etmemesi bakımından da kendi döneminde ayrı bir yere sahiptir. Onun görsel malzemeleri dönemin topografik durumunu, bölgenin sosyo-kültürel ve siyasi yapısını, kıyafet tercihlerini ve dahası o dönemde var olan antik eserleriyle Osmanlı mimari yapılarını, ayrıca halkın gündelik yaşamını, kültürünü anlatan bir dönem kaynağı olmuştur. Yazılı ve görsel olarak aktardığı Osmanlı eserlerinin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Osmanlının mimari açıdan bölgeye katkıları değerlerden ve verdikleri zararlardan objektif bahsetmeye çalışsa da sıklıkla taraflı, eleştirel ve önyargılı yaklaşımları olabilmektedir. Yine de aktardığı yazılı ve görsel belgeler, 19. yüzyıl başlarındaki Osmanlı Yunanistan'ını tanımak ve değerlendirmek için oldukça önemlidir.

Her ne kadar anıları çok fazla kişisel düşünce ve dinî yakınlık sebebi ile taraflı olsa da özellikle görsel malzemeleri dikkate alındığında, bağımsızlığından kısa bir süre öncesindeki ülkenin günlük yaşamında olabilecek her bir durum ve olayları günümüze doğal bir anlatımla aktarmış durumdadır. Resimlerinde işlemek için bölgedeki Türklerin diğer dinden ve ırktan insanlar ile birlikte uyum

içinde yaşadığı, ortak alışkanlık ve kültürü benimsedikleri anları tercih etmiştir. Geniş pencereden bakıldığında anlaşılmaktadır ki, Türkler bölgede mimari ve kültürel anlamda yönlendirici ve çoğu kez nüfus bakımından az sayıda olsa da, bölgenin yerlisi konumunda olmuşlardır. Görsellerden bölgedeki Türklerin diğer dinden ve ırktan insanlar ile birlikte uyum içinde yaşadığı, gündelik yaşam içerisinde sürekli iç içe oldukları, ortak alışkanlık ve kültürü benimsedikleri anlaşılmaktadır.

Resimlerde dikkat çeken en önemli unsurlardan bir diğeri, özellikle de yerleşim yeri görsellerinde tek bir karede dahi birden fazla caminin görünüyormasıdır. Yunanistan'ın bağımsızlığından sonra ortadan kaldırılan camilerin oluşu dikkate alınır, Dodwell'in resimleri aslında 19. yüzyılda bölgenin tipik bir Türk-İslam toprağı ve kendine has karakteristik bir manzaraya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sanatçının anıları ve görselleri birlikte değerlendirildiğinde günümüze ulaşan, dönemi her anlamda tanıma ve değerlendirme fırsatı veren eserler olması açısından oldukça değerlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğı olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Aslanapa, O. (1965–1966). Yunanistan'da Türk eserleri ve Türklerin durumu. *Türk Kültürü*, 477, 477-485.
- Avgeris, Z. (2021). *From text to space and vice versa: The travel account of Sir William Gell and Edward Dodwell in Phocis and Boeotia* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Uppsala University.
- Benezit, E. (2006). Dodwell, Edward. In *Benezit Dictionary of Artists* (Vol. 4). Grund.
- Beresford, J. (2015). A monument to the winds. *Navigation News*, Mar/Apr, 17-19.
- Büktel, Y. (2022). Velestin - Geçmişin mirası. M. Z. Hasdağı & E. Taştēmür (Eds.), *Işık Şahin'e armağan* (pp. 103-120). Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Christaki, M., Stournaras, G., Nastos, P. T., & Mamassis, N. (2017). Water supply associated with the development of the city of Athens from the Hellenistic era until the end of the 19th century. *Water History*, 9(4), 389-410. <https://doi.org/10.1007/s12685-017-0205-5>

- Çelebi, E. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Gümülcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı* (8. Kitap 1. Cilt, S. A. Kahraman, Ed.). Yapı Kredi Yayınları.
- Dodwell, E. (1819a). *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806* (Vol. 1). Rodwell and Martin.
- Dodwell, E. (1819b). *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806* (Vol. 2). Rodwell and Martin.
- Dodwell, E. (1820). *Views in Greece from drawings by Edward Dodwell*. Rodwell and Martin.
- Duru, R. (2024). Rüzgârlar Kulesi'ndeki dervişler: Atina Mevlevihane'si yalanı. *Academia.edu*. <https://www.academia.edu/45679939>
- Eldem, E. (2011). Huzurlu bir ilgisizlikten sıkıntılı bir kaygıya: Osmanlıların gözünden eski eserler (1799-1869). E. Eldem, Z. Bahrani & Z. Çelik (Eds.), *Geçmişe hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda arkeolojinin öyküsü 1753–1914* (pp. 281-328). Salt Yayınları.
- Eyice, S. (1954). Yunanistan'da Türk mimari eserleri I. *Türkiyat Mecmuası*, 14, 157-182.
- Eyice, S. (1991). Atina'da Türk mimari eserleri. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 4, pp. 76-79). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Eyice, S. (1997). Hasan Baba Tekkesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 16, pp. 290-291). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Germaner, S. (2007). Oryantalizm ve Osmanlı modernleşmesi. *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu (9–10 Aralık 2006)* (pp. 299-309). İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Germaner, S., & İnankur, Z. (2008). *Oryantalistlerin İstanbul'u*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gökdemir, G. (2019). A new example in the Museum of Ankara Anatolian Civilizations: Marble monopodia with the figure of Harpocrates Tempora Anni. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38(65), 103-134.
- Göyünç, N. (1992). Anabolu. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 3, pp. 105-106). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hacısalıhoğlu, M. (2013). Yunanistan. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 9, pp. 586-595). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Halaçoğlu, Y. (1974). Teselya Yenişehirli ve Türk eserleri hakkında bir araştırma. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 89-100.
- Hamaloğlu, İ. (2021). XIX. yüzyılda Batılı seyyahlara göre Selanik şehrine dair ilk izlenimler. *Tarih ve Günce*, 9, 277-310.
- Hasol, D. (1979). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü*. Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- Hobhouse, J. C. (1858). *Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 & 1810* (Vol. 1). British Library, Historical Print Editions.
- Karpuz, H. (2010). Balkanlar'daki Mevlevihanelerden günümüze kalanlar. *Uluslararası Dünyadan Mevlana İzleri Sempozyumu* (pp. 427-445). Selçuk Üniversitesi Mevlana Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.

- Kiel, M. (1992). Balyabadra. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 5, pp. 42-43). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kiel, M. (2001). İstefe. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 23, pp. 312-314). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kiel, M. (2011). Teselya. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 40, pp. 522-526). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kiel, M. (2013). Velestin. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 43, pp. 22-24). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Maher, M. P. (2012). From Pausanias to Dodwell: A ‘grand tour’ of Ancient Stymphalos. L. Mulvin (Ed.), *A culture of translation: British and Irish scholarship in the Gennadius Library (1740–1840)* (pp. 109-110). A Gennadius Library Publication.
- Navari, L. (Ed.). (2001). *The Gennadius Library - 75 years: An exhibition of 75 treasures from the collections of John Gennadius*. Athens.
- Oğuzoğlu, Y. (1994). Dizdar. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 9, pp. 480-481). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Pomardi, S. (1820). *Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805, e 1806* (Vol. 1). Presso Vincenzo Poggioli.
- Pomardi, S. (1820). *Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805, e 1806* (Vol. 2). Presso Vincenzo Poggioli.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı yer adları*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Tokay, G. (2004). XIX. yüzyıl Balkan kaynakları üzerine bir değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 133-148.
- Tsigakou, F. M. (1981). *The rediscovery of Greece: Travellers and painters of the romantic era*. Thames and Hudson.
- Vakalopoulos, A. E. (2012). Hasan Baba Tekkesi. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4(5), 197-204.
- Vingopoulou, I. (2011). Routes et logements des voyageurs dans la région de la Thrace (XVIe–XIXe siècles). *The Historical Review / La Revue Historique*, 7, 299-322. <https://doi.org/10.12681/hr.266>
- Web Archive. (2025, April 12). *Panoramio photo 34162427*. <https://web.archive.org/web/20161015153924/http://www.panoramio.com/photo/34162427>

EXTENDED SUMMARY

The East has always been a source of mystery and curiosity for the West. In 19th century Greece, both the Ottoman culture and the region's pre-Ottoman past increased this mystery and curiosity for the West. At this point, Greece is stuck between East and West, neither fully Eastern nor fully Western. Greece is the travel destination of choice for those who want to research Ancient Greece and see the Ottoman country. While there are researchers who say that Greece is a difficult place to travel to, there are also those who say that

information about these lands can be learned and discovered by traveling, not by reading. This idea is proved from the density of travelers. In addition, the invention of the steamship in the 19th century and the development of sea and railways facilitated the possibility of travel and contributed to the increase in the number of travelers. Information on the last pre-independence period of Greece, the first Balkan state to gain independence, can be found in the works of travelers and researchers of the period. In order to understand the cultural and religious interaction, architecture, life of Turks and many other factors during this period, the memoirs and works of travelers have been very valuable.

In this context, Irish artist Edward Dodwell's memoirs and paintings are important works for understanding and recognizing Ottoman Greece. The artist's two-volume travel book "*A Classical and Topographical Tour Through Greece: during the Years 1801, 1805 and 1806*" and his album "*Views in Greece, From Drawings*" are included in the scope of the study. It is aimed to look through the eyes of the artist by evaluating his memories and drawings together. Sixteen paintings of the artist were included in the study. He also wrote some information about the places he painted in his memoirs. Dodwell was an artist who interacted with the people in the region and spent time with them. For this reason, he had the opportunity to closely observe and evaluate the culture and daily life of the people of the region and to transfer it to his works in more detail. In this transfer, especially in his memoirs, there were sometimes biased and prejudiced narratives due to religious differences. Nevertheless, his memoirs, together with his paintings, provide information about the architecture, culture, habits and daily life of the region. Therefore, Edward Dodwell's written and visual works are a valuable source of information about the period in every sense and from every angle.

When his paintings are analyzed together with his memories, it is understood that the Turks had built many architectural works in the region. The artist, who traveled to many regions in Greece, added the number of works left by the Ottoman people and the population density of the Turks to his memories. The fact that more than one mosque appears in a single perspective in his paintings supports the Ottoman population density. Moreover, considering the fact that many mosques in Greece were destroyed after independence, it can be said that the general characteristic appearance of Greece in the early 19th century was a Turkish-Islamic land. The Ottoman people built their own modern Turkish settlements within the ancient cities. It is understood that they also repaired some ancient buildings and put them to use when needed. These situations can be clearly observed in the paintings. In his memoirs, he also mentions how and for what purpose the Turks used or damaged architectural monuments. He added that most of the time this damage was not intended to harm, but to benefit. However, he still describes Turks as ignorant, rude and inconsiderate. In his memoirs, he also added his opinions about the Turks' approach to art. He says that they were prejudiced against figural paintings for religious reasons. He also states that some ideas about the East in the eyes of Westerners are wrong or exaggerated. His unbiased approach is noteworthy as he occasionally makes comparisons with his own country in terms of society, culture and religion. Turks are in harmony with people of other religions and races and they adopt common habits, sometimes the same customs and traditions. In this study, when the works of the artist are evaluated as a whole, it can be characterized as a period source that conveys the past to the present in written and visual form.

Akbuzat Destanı'ndaki Mitik Unsurların Ekofolklor Bakış Açısıyla İncelenmesi

An Ecofolkloric Analysis of Mythical Elements in the Akbuzat Epic

Emine VARİŞOĞLU SARP KAYA (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı
e.varisoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3934-6933

Özet

Akbuzat Destanı, Başkurt Türklerinin kültürüne ve yaşam tarzına dair pek çok öğeyi barındıran bir destandır. Bu destan, olay örgüsündeki birçok olay ve öğeyle birlikte, doğaya ve diğer canlılara saygı duymayı ve onlarla birlikte eşit yaşam hakkıyla yaşama fikrini içerisindeki semboller aracılığıyla dinleyicisine ya da okuyucusuna aktarır. Bunu yaparken de mitik unsurların gücünü kullanır. Bu sayede anlatıyı güçlendirir ve insan-doğa çatışmasını ve bu çatışmanın dönüştürülmesiyle ortaya çıkacak birlikteliği ortaya koyar. Bu çatışmanın birlikteliğe dönüşmesi ve edebî metnin çevreci bir yaklaşımla okunması kuramsal bir yaklaşım olarak mevcuttur. Söz konusu kuramsal yaklaşım edebiyatın çevre sorunlarına karşı verdiği tepkiyi incelemek adına ekoeleştiri, biyoetik veya ekofolklor adlarıyla ele alınmıştır. Bu yaklaşımlar, sözlü ve yazılı anlatımlardaki insan, doğa, hayvan ilişkisini ele alarak doğanın canlı bir varlık olduğunu, insan merkezli bir yaklaşımdan vazgeçilerek her bir unsura saygı duyulması üzerine yoğunlaşır. Bu çalışmada Başkurt Türklerinin Akbuzat Destanı, insanın doğaya karşı mücadelesi ve doğanın yardımıyla başka şeylere karşı mücadelesi adı geçen yöntemlerle incelenmiştir. Böylece Başkurt destancılık geleneğine ait Akbuzat Destanı vasıtasıyla Türk Dünyası destancılık geleneğinin insan, doğa, hayvan ilişkisine bakış açısı belli bir örneklemde ortaya konmuştur. Ayrıca günümüzde folklor vasıtasıyla çeşitli alanlarda bu yaklaşımlardan nasıl istifade edileceğine dair önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Başkurt Türkleri, Destan, Mit, Ekofolklor, Ekoeleştiri, Biyoetik, Doğa

Abstract

The Epic of Akbuzat encompasses many elements of the culture and lifestyle of the Bashkir Turks. Through various events and motifs in its plot, the epic conveys to its audience the idea of respecting nature and other living beings, emphasizing coexistence based on equal rights. It achieves this through the use of symbols and the incorporation of mythical elements, which strengthen the narrative by portraying both the conflict between humans and nature and the unity that emerges from resolving this conflict. The transformation of this conflict into unity, as well as the interpretation of the literary text from an environmental perspective, constitutes a theoretical approach that has been explored under frameworks such as ecocriticism, bioethics, and ecofolklore. These approaches analyze

Atf / Citation: Varışoğlu Sarpkaya, E. (2025). Akbuzat Destanı'ndaki mitik unsurların ekofolklor bakış açısıyla incelenmesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 287-307.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1632500>

literature's engagement with environmental issues. These approaches focus on the relationship between humans, nature, and animals in oral and written narratives, emphasizing that nature is a living entity and advocating for the abandonment of an anthropocentric perspective in favor of respecting all elements. In this study, the Epic of Akbuzat from the Bashkir Turks has been analyzed through these methods in terms of human struggle against nature and struggles against other forces with the aid of nature. Thus, through the Epic of Akbuzat, which belongs to the Bashkir epic tradition, the perspective of the Turkish World's epic tradition on human, nature, and animal relationships has been presented within a specific sample. Additionally, suggestions have been made regarding how these approaches can be utilized in various fields through folklore today.

Keywords: Bashkir Turks, Epic, Myth, Ecofolklore, Ecocriticism, Bioethics, Nature

İnsanoğlu dünyada var olduğu günden bu yana doğa ile iç içe yaşamış ve doğanın verdikleri sayesinde beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilmiştir. Doğayla bir arada geçirilen bu süreç, insanın duyu ve düşünce dünyasını etkilemiş, bu etki insanın doğayla ilişkilerini anlatan sözlü ve yazılı ürünlere yansımıştır. Bu ürünlerin içeriğinde doğanın önemi, insan ile doğa arasındaki çatışmalar ve uyum, doğaya saygı duyma gibi konular işlenmiş ve nihayetinde insan-doğa ilişkisi farklı yönleriyle yansıtılmıştır. Sözlü ve yazılı olarak günümüze kadar aktarılmış olan destanlar da içeriğinde insan-doğa ilişkisine önem veren halk bilgisi yaratmalardır. Bu yaratmalar, destan kahramanının bazen doğaya karşı gelerek, bazen de doğayla birlikte ve doğanın yardımıyla kahraman olma yolculuğunu anlatır. Bazı anlatmaların sonunda, anlatma boyunca doğayı koruyan ve canlı bir olgu olarak gören kahraman, yurduna lider olabilme niteliklerinden birini edinmiş kabul edilir. Bu durum, Türk dünyası destancılık geleneğinin başat destanları arasında yer alan Oğuz Kağan, Dede Korkut¹ gibi yaratmalarında görülmekle birlikte bu çalışmanın konusunu oluşturan Başkurt Türklerine ait Akbuzat Destanı'nda yoğun ve dikkat çeken bir konumdadır. Bu da Başkurt Türklerinin destancılık geleneğinde Akbuzat Destanı'nın insan-doğa ilişkisi örnekleminde incelenmesini mümkün kılmaktadır.

Akbuzat Destanında bahsedilen bu insan-doğa ilişkisini belli bir örnekleme ele almak için öncelikle bu ilişkiye yönelik kuramsal yaklaşımlara kısaca değinmek gerekmektedir. Sözlü ve yazılı edebî ürünlerdeki insan-doğa ilişkisini incelemek; çevre, tabiat, hayvan kavramlarını ele almak amacıyla ekoeleştiri ve biyoetik gibi yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Bu yaklaşımlar, edebî ürünler başta

¹ Ekoeleştiri bakış açısı Türk destanlarında Oğuz Kağan ve Dede Korkut anlatmalarında insan, doğa perspektifinden ele alınmıştır. Bu çalışmanın sınırlılıklarını aştığı için burada yer verilmemiştir. Ancak bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Atasever, M. (2024). Oğuz Kağan'da derin ekoloji açısından "doğa ve insan". Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 16, 202-216.

Büttüner, Ş. (2021). Çevre bilinci oluşturmada Türk mitolojisinin rolü: Dede Korkut hikâyelerine ekoeleştirel bir yaklaşım", Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 129, Sayı: 255, s. 433-448.

olmak üzere kültürel yaratmalardaki çevreci tutumun ortaya konulması için oluşturulmuştur. Bu çevreci tutumun mitik ve kutsal olarak kabul edilen davranış ve inançlarla ilgisi bulunabilir ve bu anlatımlar, insan zihnindeki yaşam ve doğa algısının tezahürü olarak görülür. Bu tezahür mitik unsurların sözlü anlatma türlerinde yer alış biçimleriyle ortaya konulabilir. Buna bir örnek olması amacıyla bu çalışmada Akbuzat Destanı, doğayı canlı bir olgu olarak kabul eden ve doğanın korunmasını, haklarını önemli gören ekoeleştiri ve biyoetik bakış açılarıyla incelenecektir. Bu noktada belirtmek gerekir ki bu yöntemin genel olarak kullanılan adı “ekoeleştiri”dir. Ekofolklor terimi, ekoeleştiri kuramından farklı bir kuram değildir. Fakat bu çalışmada bir folklor incelemesi yapıldığı için “ekofolklor”² terimi tercih edilmiştir. Çalışmada ilk olarak adı geçen bakış açıları açıklanacak ve destanın yaratım ve aktarım bağlamı olan Başkurdistan ve Başkurt destancılık geleneği hakkında kısa bir bilgi verilecektir. Ardından inceleme konusu olarak seçilen Akbuzat Destanı hakkında kısaca bilgi verilip destandaki mitik unsurlar ekofolklor bakış açısıyla incelenecektir. Çalışmanın sonuç kısmında ise elde edilen veriler tahlil edilerek değerlendirilecektir.

1. Ekoeleştiri ve Biyoetik Kavramlarına Kısa Bir Bakış

Çalışmanın kuramsal arka planını gösterebilmek için, giriş kısmında kısaca değinilen ekoeleştiri ve biyoetik kavramları hakkında bilgi vermek gereklidir. Ekoeleştiri; Amerikan akademik literatüründe ve edebiyatında doğanın haklarını savunma geleneğine bağlı olarak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmıştır. Çevre sorunlarına karşı edebiyatın verdiği bir tepki olarak ortaya çıkan “ekoeleştiri” terimini Serpil Opperman (2012, s. 9-10), şu ifadelerle tanımlar:

“(...) edebiyat eleştirisi ve kuramları içinde, edebiyat ve kültür metinlerini çevreci bir bakış açısıyla yorumlayan, edebiyat ile çevre, ekoloji ile kültür arasındaki ilişkileri inceleyen tek akımdır. [...] Canlıların ve cansız olarak tanımlanan inorganik maddelerin birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkilerinin edebî metinlerde nasıl betimlendikleri, edebiyatın söz konusu ilişkiler ağına yaklaşımı, edebî ve kültürel anlatılarda dil kullanımı, ifade biçimleri ve yöntemleri, ekoeleştirininkin odaklandığı başlıca ilgi alanlarını oluşturmaktadır.”

William Rueckert (1996, s. 108), ekolojinin ilk kanununu “Her şey her şeyle bağlantılıdır. En küçük, en uzak parçayı çok büyük bir bütünlü ilişkisi içinde görme ihtiyacı, ekolojinin ve ekolojik bir vizyonun gerektirdiği temel entelektüel hareket.” olarak açıklar.

² Bu terimin daha önce kullanıldığı kaynaklar için bakınız: (Çakır, 2019, s. 107; Sarpkaya, 2022, s. 61)

Ekoeleştiriye insanı “tek ve en değerli varlık” olarak gören yaklaşıma karşı bir tutum olduğunu ifade eden Ufuk Özdağ (2017, s. 32), doğa üzerinde insanın olduğu kadar doğal çevrenin ve diğer canlıların da hakları olduğu görüşünün merkezde olduğunu belirtir. Mehmet Surur Çelepi’ye göre (2020, s. 8); “ekoeleştirir, metin merkezli bir kuram olarak edebî eserlerdeki, kurgu sahibinin doğa hassasiyetini tespit eder. Yazarın doğayı ne kadar öncelediğini belirlemeye çalışır. Ekoeleştirir, dikkatleri doğa tehlikesine çekmekle yetinir. Uygulamaya dayanmadığından, herhangi bir denetleme veya yaptırım içermez.”

Ekoeleştirin herhangi bir yaptırımı olmaması durumu karşısında insana ve doğaya yönelik bilimsel araştırmalarda doğru olan değeri tespit edebilmek amacıyla yeni bir kuram ortaya çıkmıştır. Bu kuram “biyoetik” olarak tanımlanmıştır. Kavram, Yunanca *bios* (yaşam) ve *ethike* (etik) kelimelerinin birleşiminden oluşur. Türkçeye “yaşam etiği” veya “canlı etiği” olarak aktarılabilir. Çelepi (2020, s. 8-9), biyoetik kavramını şu şekilde tanımlar:

“Biyoetik, doğa ve çevrenin canlı olduğu, insan merkezli çevre anlayışından vazgeçip bütüncül bir bakışla canlı ve çevre merkezli anlayışın gerekliliği ve her bir unsura saygı duyulması gerekliliği üzerine yoğunlaşır. Her bir unsura saygı duymak zamanla toprağın, havanın, suyun, bitkilerin, hayvanların ayrı ayrı etiklerini (toprak etiği, su etiği, hayvan etiği gibi) oluşturur ve bunlar çevre etiği başlığı altında bir araya getirilir.”

Çelepi’nin söylediklerine ek olarak Sarpkaya (2022, s. 62), çevreci bir metnin nasıl olması gerektiğini çalışmasında ifade eder:

“(…) çevreci bir metinde doğa canlı bir şekilde vardır ve doğanın da hakları vardır. Doğaya saygı duyulması gerekir ve insanın ona karşı görevleri, sorumlulukları ve dikkat etmesi gereken noktalar vardır. Çevreci metinlerde doğa bir fon değildir; insanla birlikte canlıları ve cansızları barındıran, canlı ve cansız bir arada bulunduran, ikili karşıtlıkları bünyesinde taşıyan bir varlıktır.”

Araştırmacıların verdiği bilgiler ışığında edebiyattaki ve folklordaki ekoeleştirir ve biyoetik kavramları şu şekilde tanımlanabilir: Sözlü ve yazılı edebî yaratmalarda görülen ve anlatmalar aracılığıyla genç kuşaklara aktarılan; bazı edebî türlerde daha baskın yer almakla birlikte hemen her türün konu dağarcığında bulunabilen; insan, doğa sevgisi, doğayla uyum içinde olmak, doğaya saygı gibi konuları içeren ve doğanın tahribatını engellemek, doğayla birlikte yaşamayı öğrenmek için ortaya atılan kavramlardır. Ancak “biyoetik” kavramını “ekoeleştirir” kavramından ayıran noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. Ekoeleştirirde doğanın korunması gerektiği mesajını verirken korunmaması durumunda bir yaptırımı yoktur; ancak biyoetik kavramında, doğanın korunmaması durumunda ona zarar veren ya da verenlere karşı bir yaptırım gücü söz konusudur. Bu çalışmada her iki yaklaşımı da kapsayacak bir

şekilde “ekofolklor” ifadesi tercih edilmiştir. Zira folklor ürünlerinin temel meselelerinden biri insan-doğa ilişkisinin girift ve karmaşık yönleridir. Ayrıca folklor, sosyal normları da temel unsurları arasında gördüğü için insanla doğa arasındaki ilişkilerin normatif yani kurallara ve yaptırımlara dayalı kısmı da folklorun temel nitelikleri arasındadır. Böylece folklor ürünleri hem doğayla ilişkileri anlatır hem de doğayla ilişkilerdeki doğru ve yanlışlar ile doğruların ödüllendirilmesini, yanlışların da cezalandırılmasını içerir.

İnsan-doğa ilişkisinin etik kurallar, haklar ve sorumluluklar dâhilinde işleneceği bu inceleme, doğadaki diğer canlılara ilaveten insan etiğini de işlemektedir. İnsanın yaşama koşullarının oluşabilmesi için doğaya belli oranda müdahale etmesi gerekmektedir. Aksi hâlde vahşi doğa insan yaşamı için elverişli bir ortam değildir. İnceleme konusu olan Akbuzat Destanı'nda da insan-doğa arasındaki sınırlar eşit haklar çerçevesinde ele alınmıştır.

2. Başkurdistan Coğrafyası ve Başkurt Türklerinin Destancılık Geleneği

Epik bir tür olan destanlar, tüm dünyada ortak bir tür olmasına rağmen bir çatı altına alınarak tanımlanması zordur. Bu nedenle her milletin destan geleneği kendi iç dinamikleri doğrultusunda tanımlanması gerekir (Kuzay Demir, 2018, s. 64). Bu noktada inceleme malzemesi olarak belirlenen destanın incelemesine geçmeden önce Başkurt Türkleri ve destancılık gelenekleri hakkında kısa bilgi verilmesi gerekli görülmüştür. Başkurt Özerk Cumhuriyeti, Güney Ural'dan batıya doğru İşimbay ve Kama nehirlerine kadar uzanır. Ülkenin batı kısmının yarısı vadilerle bölünmüş yaylalardan oluşur. Doğusunda Ural dağlarına doğru olan kısım ise ormanlık alandır. Başkurdistan coğrafyası; nehir, vadi, yayla, orman ve dağlarla çevrili bir bölgededir. Bu coğrafi şartlarda yaşamak için insan-doğa ilişkisinin güçlü olması gerekmektedir. Genelde Başkurt Türklerinin edebî yaratmalarında özelde destan türünde doğa faktörünün etkin bir öge olmasının sebepleri arasında yaşanan coğrafyanın etkisi düşünülebilir.

Başkurt sözlü geleneğinde destan terimini karşılamak için “yır, irték” (Akgün, 2018, s. 13), “epos”, “dastan”, “kobayır”, “poema”, “kıssa” terimleri kullanılır (Ekici, 2021, s. 330). Bunlardan “kobayır” terimi, 7'li hece ölçüsü kalıbıyla söylenen destanlar için kullanılmaktadır (Ata Yıldız, 2015, s. 26). “İrték” terimi ise tarım, hayvancılık ve avcılıkla ilgili olan destanları karşılamak için kullanılır (Zapiro, 2000'den aktaran Kara Düzgün, 2014, s. 9). Başkurt destanlarını icra eden sanatçılara “yırav” ve “sesen/sasan” adları verilmektedir. Bu sanatçıların toplumda çok saygın bir yerleri vardır. Halkı düşmana karşı örgütleyip savaşa çağırırlar, boylar arasındaki problemleri çözüp dostluk ve kardeşliği güçlendirirler, herkes onlara danışarak adım atar, onlar gelmeden düğün veya eğlence başlamaz, övdükleri itibar kazanır, yerdikleri hak olur. Bu kişiler, Başkurtların bilge önderleridir. Sesen/yırav, Türk destan geleneğinde kam, ozan, bahşi olarak anılan ve dinî bir kimlik atfedilen destan anlatıcılarının

Başkurt Türkleri arasındaki temsilcisi olarak öne çıkmaktadır (Aluç, 2019, s. 28; Arslan, 2017, s. 15-16; Ergun ve İbrahimov, 1996, s. 7).

Başkurt destancılık geleneğinde sesenler ve destanlar, halkı bilgilendirmek ve birlikteliği sağlamak adına önemli bir rol oynamaktadır. Günümüzde aktif olarak bu geleneğin devam etmesi, destanların ve destan anlatıcılarının önemini gösterir. Çalışmanın konusu olan doğa-insan ilişkisinin, halkın fikirlerine önem verdiği sesenler tarafından aktarılması, insanlar için bilgilendirici ve uyarıcı nitelik taşımakta, doğaya ve doğadaki canlılara karşı farkındalığı artırmaktadır.

3. Akbuzat Destanı Hakkında Kısa Bilgi

Çalışmanın malzemesi olarak belirlenen Akbuzat Destanı'yla ilgili incelemeye geçmeden önce bu destan hakkında kısaca bilgi verilmesi gerekmektedir. Akbuzat Destanı, 1954 yılında yayımlanan üç ciltlik destan külliyatı olan “Başqort Xalıq İcadı” adlı eserde yer almaktadır. Söz konusu destan, 1917 yılında Möhemetşa Burangolov tarafından, günümüzdeki Köyörgaze ilçesi Babalar köyünün seseni Gabiatulla Bikkucin'den derlenmiştir (Ergun ve İbrahimov, 2000, s. 3; Sulemanov vd., 2014, s. 12). Bu çalışmada incelenecek olan metin, Türk Dil Kurumu tarafından Prof. Dr. Fikret Türkmen yürütücülüğündeki “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması” projesi kapsamında hazırlanan “Başkurt Destanları 1: Mitolojik Destanlar” (Suleymanov vd., 2014) adlı eserde yayınlanmıştır. 47 sayfalık bir metin olan destan, kitabın 179 ile 223. sayfaları arasında yer almaktadır. İnceleme kısmında destandan alıntılanan kısımlar bu kaynaktaki sayfa numarası verilerek belirtilecektir. Destan incelemesi olay örgüsüne bağlı olarak ilerleyeceği ve destandan kesitlere yer verileceği için bu kısımda ayrıca destan özetine gerek duyulmamıştır.

3.1. Akbuzat Destanı'ndaki Mitik Ögeler ve Ekofolklor

Yaygın olarak bilinen “Ural Batır” destanı başta olmak üzere Başkurt destanlarında çok sayıda mitik unsurla karşılaşmak mümkündür. Üç kuşağın hikâyesini içeren ve Akbuzat Destanı'yla da bir daire oluşturan Ural Batır Destanı'nda, Ural ve oğullarının tamamlamamadıkları mücadele, Akbuzat Destanı'nda Hevben tarafından sürdürülmektedir. İhtiyar ana-baba ve onların yaşadığı yurdun tasviri ile başlayan destanda, ana ile ata, dört bir yanı denizle çevrili olan ve başka hiç kimsenin olmadığı bir ülkede yaşamaktadır. Mekân dağlarla çevrilidir ve hayatın başlangıcı da burası gösterilmektedir. Ural Batır'da halk kötülüklerden uzak kalabilmek için dağa sığınmıştır. Bu dağa Ural Batır tarafından ölümsüzlük suyu (Tirihıw) serpilmiştir (Ergun ve İbrahimov, 2000, s. 24-25).

Roux'nun (2000, s. 147) verdiği bilgiye göre; “Türk mitolojisinde dağlar, Gök-Tanrı'ya yakın ve bazen ona destek olan dikeyliğin güçlü bir simgesi olarak evrenin merkezinde bulunur, dağların kozmik bir işlevi vardır”. Destanda bu

kozmik işlevin bilgisine sahip insanlar kötülüklerden korunmak için dağa sığınmıştır böylece insanın doğa ile baş başa kalma süreci de başlamıştır.

Destandaki ana konu sualtı padişahı Şülgen ile yer yüzü hükümdarlarının savaşıdır. Ancak olaylar babası ölen ve annesi kaybolan beş-altı yaşlarındaki Hevben'in hayatta kalma mücadelesiyle başlar. Kahramanın ailesinin kim olduğunu öğrenmesi, Taravıl Dede ile karşılaşması, Taravıl Dede'nin Hevben'e avlanmayı öğretmesi ve babasının tüfeğini vermesi olaylar zincirini başlatır. Çelik'in (2019, s. 84) verdiği bilgiye göre, "mitolojik gelenekte av uygulaması, farklı işlevleri kendinde barındıran kutsal bir ritüel olarak kabul edilmektedir. Bu ritüel çoğunlukla bir tür eşik olarak alınılanmakta ve icracının eski kimliğinin ölüp yeni kimliğinin doğumuna olanak tanımaktadır". Hevben'in ailesiyle ilgili gerçekleri öğrenmesi, babasının tüfeğini alması ve avlanmaya başlaması onun için bir dönüşümün başlangıcıdır.

Destanın devamında Hevben göl kenarında gezerken altın tüylü bir ördeğin yüzdüğünü görür. Nişan alıp ördeği vurur ve suya atlayıp onu yakalar. Ördeği gölden çıkaracakken ördek dile gelir ve konuşur:

"Yiğit vurduğun avın, / Ördek değil, bilsen sen, / Gölde yüzüp dolaşan, / Şanlı Şülgen Padişahın, / Canı gibi gördüğü kızyım. / Ey yiğidim, göz karam, / Beni gölden çıkarma, / Kelebek gibi canımdan, / Gençliğimi ayırma, / Ne istersen vereyim;/ Yoluna kurban olayım;/ Sürü sürü mal desen, / Hepsini sana vereyim." (s. 181).

Hevben, ördeği bırakmaz. Bunun üzerine ördek, su padişahı babasının ona hayvanlar vereceğini, hatta çok severek bindiği Akbuzat'ı da vereceğini söyler:

"Ak Padişah denen babamın, / Sevip bindiği atı var. / Bütün yılının kutu o, / Ateş yokken o ateş verir, / Su yokken o su verir, / Uçsuz bucaksız denizden, / Uçup çıkar kuş olur, / Yeleli apak ipek gibi, / Rengi kara-boz sadece, / Sekiz gözden düz yine, / Oynayıp duran toynağı, / Basıp duruyor, düz yine! / Kamış kulak, bakır göz, / Göz bebeği de apak, / Boynu yüksek, dar böğür, / Balık eti sıkı mı sıkı, / Şahin burun, geniş delikli, / Çift azılı, keskin dişli, / Sivri avurt, kuru yanak, / Çift yeleli işte o, / O boz atı vereyim, / Ural'ında sen özün, / Su ilinde ben özüm, / Bahtlı ömür sürelim." (s. 182).

Burada özel bir at cinsi olan Akbuzat'tan bahsetmek gerekmektedir. Akbuzat, destanın devamında kahramanın yolculuğunda en büyük yardımcısı konumuna gelecektir. Destanın adı atın adıdır. Öncelikle bunun irdelenmesi ve destanın tam anlamıyla ekofolklor niteliğine dikkat çektiğinin vurgulanması gerekmektedir. Türk destancılık geleneğinde destanlara ağırlıklı olarak destan kahramanının adının verildiği görülmektedir. Bu destanın adı normal şartlarda Hevben Destanı olabilir. Fakat destanın en azından çalıştığımız kaynaktaki adı, atın adıdır. Bu

noktada destanın, atın Türk kültüründeki önemini de unutmamakla birlikte, ana kahramanının at ve atın temsil ettiği doğa olduğunu söylemek mümkündür. Destanın devamında ve buna bağlı olarak çalışmanın ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere Akbuzat isimli atın özellikleri, bu ata karşı davranışlardaki tabular, kaçınmalar ve saygı göstergeleri ile Akbuzat'ın eylemleri destanın merkezine doğayı koymaktadır. Bu anlamda bu destan, kahramanın atıyla uyum süreci üzerinden insanın doğayla uyum sürecini anlatan açık bir ekofolklor destanıdır.

Tüm bu bilgiden hareketle detaylara inmek amacıyla sualtı dünyasından gelen atlardan bahsetmek gerekmektedir. Baysal (2020, s. 357); Türk halk anlatmalarında atın suyun içinden çıkmasının sıkça rastlandığını ve bunun atın gökselliğini ifade ettiğini söyler. Sagitov'un aktardığı rivayete göre ise (1986, s. 126), “Başkurt atlarının en iyi cinsi göl altı dünyasından gelmiş olanlardır. Bu atlar kritik zamanlarda kahramanı ulaşılmayacak bir yüksekliğe kaldırıp kavak ağacı görünüşüne bürünür, kötü ruhların büyülerinden etkilenmezler ve insan gözünün görmediği şeyleri görürler”. Destanda da sualtı padişahının kızı olan ve ördek donuna girmiş Nerkes'in anlattığı at, özel yetenekleri olan, son derece kıymetli ve paha biçilemez bir attır. Ancak bu ata sahip olabilmek için yapılması gerekenler vardır. Destanın devamında Nerkes, Hevben'in Akbuzat'a nasıl sahip olacağını, bunun için yapması gerekenleri şöyle açıklar:

“(…) Göl gürletip, göl çırpındıran, / Yerde fırtına çıkartıp, / Ak boz çıkar-mal kutu, / Bütün hayvanlardan sonra. / Alnından okşayasan, / Dile gelip söyler o, / Ne dilesen, her işini, / Hiç düşünmeden yapar o. [...] Otlamak istese özü, / Başının çektiği yere, / Sormadan gider o. / Bir kıl yakıp / Çağıranda gelir o. / Bütün malın bitse de /Boz atlar kalır yanında, / Yoldaş olur yolunda, / Batır olur savaşında.” (s. 183).

Bu özel ata sahip olmak için öncelikle sabırlı olmayı öğütleyen destan, Akbuzat'ın en son geleceğini, o gelene kadar arkaya bakmaması gerektiğini, geldiğinde ise alnından okşayarak razı etmesini söyler. Atın kendine ait fikirleri olduğu ve fikirleri doğrultusunda hareket ettiğine dikkat çekilir. Burada Akbuzat'ın insan gibi fikirlere ve davranışlara sahip, âdeta bir birey gibi kabul edilmesi, onun kararlarına saygı duyulması dikkat çekmektedir.

Bu durumu Çelepi (2020, s. 9) biyoetikten hareketle “insan merkezli çevre anlayışından vazgeçip bütüncül bir bakışla canlı ve çevre merkezli anlayışın gerekliliği ve her bir unsura saygı duyulması” şeklinde açıklar. Buna ek olarak Yolcu ve Aça (2019, s. 866), “Türk folklorunun en eski formlarında canlılar dünyası ile insan arasında keskin bir hiyerarşinin kabul edilmediği ve bundan hareketle doğa-kültür karşıtlığı olgusunun yerine doğa-kültür bütünlüğünün görünür kılındığı söylenebilir”, ifadeleriyle Türk dünyası anlatmalarında insanın diğer canlılardan üstün olmadığı, doğanın bir parçası olduğu fikrini destekler.

Akbuzat'ı bekleyen Hevben sabırsız davranıp arkasına bakar. Kararına saygı duyulmayan Akbuzat ise tekrar sualtı dünyasına döner. Kahraman bu durumdan pişman olsa da artık çok geçtir, ancak bu durum için çare aramaktan da geri durmaz. Ördeği, yani sualtı padişahının kızını tekrar görmenin yollarını arar. Taravıl Dede'den ördeğin her ayın on dördü günü, gece güvercin şeklinde çıkıp gülüşerek cin kızlarıyla suda yüzdüğünü öğrenir. Hevben, ayın on dördü gecesinde göl kenarında bekler ve gölden sesler duyar. Altın tahtın üstünde, altın saçlı bir kız saç tarayıp yanındaki gök güvercinlerle oynamaktadır. Hevben, sessizce gelip kızı yakalar, kız çok korkar, güvercinler de uçup gider. Nerkes, Hevben'in onu bırakmasını ister:

“...Yiğit batırım diyorsun, / Özüm yılkı vaadettim, / Yılkı ile gitmeye, / Akbuz atı razı ettim. / Yılkı çıkmış kişneyip, [...] Seni görmeye çalışmış, / Onun gayret yelinden, / Ural dağı sarsılmış, / Dözemeyip bahadırı/ Yıkılıp düşünce sırtından/ Akbuz at da kızıp, / Geri dönmüş yurduna.” (s. 189).

Nerkes'in buradaki sözleri, Akbuzat'ın duygularının da olduğunu ifade eder. O, sadece ona söyleneni yapan, emirlere itaat eden bir at değildir. Akbuzat, doğada öylece duran bir fon değildir; ona saygı duyulması gerekir, onun hakları vardır. Buna ek olarak Hevben'in su kenarındaki ördek şeklindeki kızı yakalaması Dede Korkut anlatımlarındaki Basat'ın Tepegözü Öldürdüğü Boy'da geçen Sarı Çoban ile peri kızı arasında geçenleri akla getirir (Ergin, 1964, s. 85). Dede Korkut'ta tecavüz ile doğaya hakaret ve saygısızlıkla yaklaşılması büyük bir yaptırımla sonuçlanırken bu destan kahramanının doğaya ait sembollerle uyumlu hareket etmesi kutsal bir at ve kahramanlık ödülüyle sonuçlanmaktadır.

Nerkes, kendisini bırakması için Hevben'e yalvarır. Sualtındaki Şülgen sarayında yaşayabileceğini, ona Akbuzat'ı, altın sarayda pamuk dөşek gibi istediği şeyleri vereceğini, bunları sevmese de Akbuz tulparla Ural'a dönebileceğini söyler ve sözünde duracağına dair yemin eder. Hevben teklifi kabul eder ve gözünü kapatıp açınca kendini altın sarayda bulur. Hevben burada bir süre misafir olur ancak üzgün ve rahatsızdır. Nerkes durumu babasına anlatır ve Hevben'e kendi malından vermesini, eğer kendi malından vermezse onunla evleneceğini söyler. Babası ise Hevben'in zor bir düşman olduğunu ve ondan kurtulmanın doğru olduğunu söyler. Nerkes babasına, Hevben'e Buzat'ı vererek gücünü denemesini, tutabilirse Ural'da yaşamasını söyler. Su padişahı düşünüp vezirlerine danışır. Kehkehe vezir, Akbuzat'ı verirse bütün gücünün kaybolacağını, onun yerine saraydaki kızları gösterip Akbuzat'ı unutturmaya teklif eder. Bu fikir su padişahının hoşuna gider ve kızına, Hevben'i saraylarında gezdirmesini, kızlarla tanıştırmasını söyler. Nerkes, Hevben'i ilk olarak bir tulpar atın yanına getirir ve dikkat etmesi gereken şeyleri söyler:

“Bu sarayda benim söylediğim / Meşhur tulpar, Buzat var;/ Kafasını kaldırıp kişner, / Gözünü dikip bakıp dur, / Yakın gelip tepinse/ Öne

varıp ayağa kalk, /Tepmek için arkasını dönse/ Sırtından okşa dur/
Kulak kısıp saldırırsa/ “Yer batırıyım-ben!” deyip gül, / Ondan sonra
gelir yanına, / Sırtından okşayıp seversin/ Yelesinden alıp iki kıl, /
Bileğine bağlarsın, /Kuyruğundan iki kıl, / Ayağına bağlarsın. /
[...]” (s. 193-194).

Nerkes, Akbuzat’ı Hevben’in yanına getirir. Akbuzat, Hevben’i görünce
kişner, gözlerini dikip bakar ve ayaklarıyla eşinmeye başlar. Tüm bunlarla
Hevben’i korkutamayınca tepmeye çalışır, Hevben ise onu sırtından sever.
Akbuzat, Hevben’e saldırımayı planlarken Hevben ona şu sözleri söyler:

“At tutup öğreten/ Ural Batır’ı Hevben’im / Batır sevmez, at kesip,
/ Etini yiyen batırım. / Ok değmeyen Nerkes’i/ Vurup alan
Hevben’im. / Ural denen ilimi, / Düşmandan koruyan batırım.” (s.
194).

Bunları duyan Akbuzat sakinleşir, Hevben’e gelip başını eğer. Hevben,
Akbuzat’ın yelesiyle kuyruğundan kıl alır. Akbuzat, dile gelip Hevben’e şunları
söyler:

“Yiğit yerin batırı, / Hevben batır sen olsan, /Yumru toynak yıldıda,
/At tulparı benim/ Yelem sana güç verir, /Kılıç tutsan kolunda
/Kuyruk kılımı yakarsın, /Yanına koşup gelirim/At olurum
savaşında.” (s. 195).

Bu diyalog sonrasında Akbuzat, Hevben’in önünde kulaklarını kısarak
civelenir.

Destanın buraya kadar olan kısmında mitolojik bir öge olan “tulpar at”
Akbuzat’ın kendi iradesini yol arkadaşı olan Hevben’e kabul ettirme süreci
görölmektedir. Bu adeta kahramanla atı arasında bir arkadaşlık, yoldaşlık
anlaşmasının imzalanma sürecidir. Bireysel kararların olduğu kabul edilir, iki
karakter arasında orta yol bulunur ve her koşulda birlikte olmaya dair sözleşilir.

Çevreci bir destan olarak kabul edebileceğimiz Akbuzat Destanı’nın daha
başlangıç kısmında doğa ile insan arasında bir “haklar anlaşması”nın imzalanmış
olması, doğanın ve doğaya ait olanın da canlı olarak görüldüğünün destan
dinleyicisine verdiği önemli bir mesajdır. Destanda Akbuzat üzerinden Türklerin
hayvancılıkla ve at yetiştiriciliğiyle ilgili tutumu iki yönlü olarak aktarılır.
Bunlardan biri Türk kültüründe at yetiştirmeyle ilgili mevcut bilginin destandaki
sunumu, ikincisi ise insan, doğa, at ilişkisinin olması gereken dengesidir. Destan
yaratım ve aktarım ortamlarında dinleyicisi tarafından ciddiye alınan destan
anlatıcıları (sesenler) tarafından bu bilginin aktarılması, hatırlatılması ve
pekiştirilmesi işlevsel bir rol oynamaktadır.

Akbuzat ve Hevben’in anlaşmaları sonucunda Nerkes, Hevben’e sualtı
sarayındaki güzel kızlardan biri olan Ayhılıv’ı gelin olarak yeryüzüne
götürmesini, kendisinden ona yar olmayacağını söyler. Hevben altın saraydan

çıkarken bir kocakarıya rastlar. Kocakarı, Hevben'e bu sarayı dağıtması için hile öğretmek ister ancak Hevben elini vermez. Nerkes, Hevben'i babasının yanına götürür. Ancak gitmeden ona babasıyla ilgili öğütlerde bulunur ve dediklerini yaparsa Mesem Han'ın kızı Ayhılıv'la kendisini yeryüzünde bulacağını söyler ve Hevben razı gibi davranıp "Bu sırrının anlamını sorup bilmek mümkün olur mu yoksa saray içindeki adet bu mudur?" diye sorar. Bu soru üzerine Nerkes'in rengi atar, Hevben'i kucaklayıp öper. Hevben'i uyku basar ve gözlerini açtığında kendini yer yüzünde görür. Ayhılıv ve Akbuzat'ın yanında beklemekte olduğunu görünce şaşırır. Akbuzat dile gelip konuşur:

"Nerkes'e soru sormasaydın, / Şah sarayını açmıştın, / Onu tahttan düşürüp, / Suya padişah olmuştun. / Nerkes güzel tatlının / Birlikte toyunu yapmıştın. / Kocakarıya elini versen, / Öz ananı bulmuştun;/ Ona ayak öptürsen, / Babanın kinini bulmuştun, / Ayhılıv denen güzelden, / Ayrılıp kalmıştın." (s. 200).

Sıradan bir at olmayan Akbuzat'ın buradaki sözleri sadece savaş alanında iyi ve özel bir at olmadığını aynı zamanda zeki ve bilge olduğunu da göstermektedir. Görünenin ardındakini görebilen, devlet yönetimine dair de düşünceleri olan Akbuzat, çevreci edebiyatın insan yaşayışı üzerindeki etkisini bir kez daha gösterir.

Çevreci edebiyatın insan yaşamı üzerindeki etkisi bu destandaki mekanlar üzerinden de anlaşılmaktadır. Destan, sualtı dünyası ile yer yüzü arasında geçer. Bu durum Karagöz'ün ifadesiyle (2023, s. 98); "Dünyanın güneşin etrafında dönmesi gibi kahraman da destanda, sualtı dünyasından maceraya başladığı yere, yeryüzüne geri döner; dolayısıyla kozmik unsurlardaki dairevi hareket gibi bir dönüşü tekrarlar." Kendini bulma yolculuğuyla da ifade edilebilecek bu döngü, destanda başarılı bir şekilde işlenmiştir.

Destanın ilerleyen kısmında Hevben ve Ayhılıv, Ayhılıv'ın babası Mesem Han'ın sarayına giderler. Ayhılıv, Hevben'in isteği üzerine saraya yalnız girer ve babasından Şülgen'e savaş açmasını ister. O sırada Akbuzat ortadan kaybolur, bir süre sonra eski kıyafetlerle geri döner. Hevben bunları giyer ve Mesem Han'ın yurduna eski kıyafetlerle gider. Orada kadınların konuşmalarından annesi ile babasını Mesem Han'ın öldürdüğünü duyar. Babasının tüfeğinin Taravıl Dede'de olduğunu, yıllar önce Taravıl Dede'nin kendisine verdiği tüfeğin de babasının tüfeği olduğunu anlar. O sırada Mesem Han bir toy düzenler. Kızı Ayhılıv'ın geri gelişi üzerine bir adak adar ve kim Şülgen'den öç alıp ona ait devî yok ederse o batıra kızını vereceğini söyler. Akbulat aksakal, Ayhılıv'a başından geçenleri sorar. Ayhılıv başından geçenleri, sualtında ona yardım eden kocakarıyı, yeryüzüne çıktığında bir batırın onu evine getirdiğini anlatır. Mesem Han, kızının eline bir elma verir ve o kocakarıyı Şülgen'den getirecek batırı yani yiğit savaşçıyı seçmesini ister. Kimse elmayı almak istemeyince Mesem Han sabaha kadar düşünmeleri için batırlara süre verir. Herkes dağılınca Hevben, bir kıl yakıp

Akbuzat'ı çağırır. Akbuzat göz açıp kapayıncaya kadar gelir. Hevben, göldeki kocakarıyı sabaha kadar yeryüzüne çıkarmasını ister ancak Akbuzat, Şülgen'e savaş açmadan ondan bir şey alınamayacağını söyler. Hevben, Akbuzat'a binip Şülgen gölüne iner. Şülgen'de Akbuzat'ın toynak sesi duyulunca gürültü, patırtı kopar. Akbuzat:

“Bak! Hanın kızı muhafızlarıyla gölün üstüne çıkmış; senin geldiğini işitince kaçtı. Ben gölü baştan başa çapıp geçerim. Sen elmas kılıçla vurup suyu yarıp geçersin. Bizim geçtiğimiz bir yerde göl parçalanıp geçit meydana gelir. Padişahın gölü parçalanır, buna dayanamayıp padişahın kızı çıkar. Ondan ne dilesen o her dileğini yapar. Sadece bekle, fakat dikkatli ol!” der (s. 211).

Hevben, Akbuzat'ın dediğini yapar, göl parçalanıp bölününce Nerkes, dayanamayıp gölden çıkar. Hevben, Nerkes'ten ona söylediklerini babasına ve Kehkehe'ye iletmesini ister. Bu sırada Hevben, kocakarıyı görür, ancak Akbuzat, Hevben'in onunla konuşmasını yasaklamıştır. Göz açıp kapayana kadar kocakarıyı obaya getirirler. Hevben, Akbuzat'ı oradan gönderir.

Destanın buraya kadar olan kısmında Akbuzat'ın kahramanın akıl vericisi, yol göstericisi olduğu görülür. Dikkat çeken diğer bir unsur ise su padişahına karşı olan savaşı Akbuzat'ın yardımıyla kazanmasıdır. Bu durum öncelikle Türk destancılık geleneği için yaygın bir unsurdur. Türk destancılık geleneğinde at, kahramanın en yakın arkadaşı ve ona yol gösterendir. Bu durum ekofolklor açısından okunmak istenirse olumsuz doğa olaylarına karşı yine doğanın verdiği bilgi ve yöntemlerle mücadele şeklinde yorumlanması mümkündür. Su dünyası, doğaya ait bir unsurdur, Akbuzat'ın doğaya dair bilgisi kahramana yardım eder ve onun sayesinde savaşında muzaffer olur. Burada Akbuzat doğanın ve doğaya ait bilginin sembolüdür. Hevben ise tam anlamıyla mükemmel ve mükellef bir kahraman olabilmek için bu bilgiye sahip olmalıdır. Şenocak ve Koçsoy (2024, s. 661), bu durumu “varlıklar zinciri” kavramıyla açıklamışlardır. Buna göre “tüm varlıklar, genellikle birbirlerinin varlıklarına ihtiyaç duyar”. Bu özellik Türk destancılık geleneği için Türk yaşayışının destandaki yansımasıdır. Bu yansıma kültürden destana ve destandan tekrar kültüre olmak üzere iki yönlüdür. Akbuzat ve Hevben üzerinden doğayla ilişkinin kurgulanma biçimi sunulmaktadır ve bu kurgu doğayı tanımak, bilmek ve tam anlamıyla doğanın kurallarını dinleyip öğrenerek ona göre davranmak biçimindedir.

Destanın devamında Mesem Han, bahadırlarından kocakarıyı getirmelerini ister ancak o sırada kocakarı kendisi gelir. Mesem Han, kocakarının bildiklerini Hevben'e anlatmaması için gizlice öldürülmesini emreder. Cellatlar kocakarıyı götürürken Hevben, Akbuzat'ın getirdiği eski giysilerle cellatların ve Han'ın önüne çıkıp nineyi dinlemek ister ve onu kurtaran yiğidin kim olduğunu anlatmasını ister. Han bunu kabul etmeyince Hevben, bir zamanlar Ural'da yaşayan Sura Batır adlı yiğidi, onun eşini ve çocuğunu, Taravıl Dede'den

babasının tüfeğini alışını, Ural'ın yenemediği Şülgen'den Akbuzat'ı alışını, onun esir tuttuğu kızlardan biri olan Ayhılıv'ı kurtarışını anlatır. Sura Batır'ın oğlunun bir önceki gece Şülgen Hanına savaş açtığını, gölü delip kocakarıyı kurtardığını, padişahın devlerini helak ettiğini, bugün de ata binip katil Han'dan atasının anasının öcünü almaya geldiğini söyler. Halk ve Mesem Han şaşırır, sözlerinin doğruluğunu anlamak için Şülgen gölü yanındaki kayaya bakması için birilerini gönderir. Mesem Han'ın adamı gelene kadar Hevben gözden kaybolur, kıl yakıp Akbuzat'ı çağırır. Savaş kıyafetlerini giyip geri geldiğinde halk onu tanımaz. Ancak kocakarı ile Ayhılıv, kendilerini kurtaran yiğidin o olduğunu, Akbuzat'ından tanıdığını söyler. Hevben atından iner, kocakarı ile kucaklaşır, tekrar ata binip Han'ın karşısına çıkar; Sura Batır ve Şülgen'den alacak öcü olup olmadığını sorar. Mesem Han, Sura Batır'dan bir öcü olmadığını ancak Şülgen'in gölü zehirlediğini bu yüzden de kendisine kin güttüğünü söyler. Bunun üzerine Hevben:

“Ata anadan küçük kalıp, / Bütün gözyaşını görüp, / Yeryüzünün her yerini, / Gören batırım. / Kovanları parçalasa da, / Yıkıp sığır kesse de, / Koyunları boğsa da, / Kaz ördeği kırsa da, / Yalpalayan ayıyı, / Keskin gözlü kurdu, / Dağ bayır oynayan, / Uzun kuyruk tilkiyi, / İl kurutan düşman deyip, / Okumla ben onlara, / Kahırlanıp vurmadım, / Ural boyunda gezip, / El düşmanını aradım, / Davasız kan döken, / El batırını öldürüp, / Hanımlarını dul koyan, / Çocuklarını acımadan, / Öksüz, yetim bırakan, / Günahsız kadın kızları, / Kolunu bağlayıp suya atan, / Elin kendi içinde, / Birlikte yaşayıp kan döken, / Elin namusunu kirletip, / Neslini övüp bey olan, / El malını yiyen, / Elin dilini yiyen, / İki toynaklı, yumru baş / Nişan alıp ok atıp, / Kan düşmanımı görür gibi, / Arayıp bulan düşmanım, / Karşımda duran Mesem Han, / İşte bunlardan birisi, / Günahsız Sura'nın, / Kanını döken ayı o, / Şülgen Gölüne ağı atıp, / Yakın yolaktaki mallarını, / Kırıp malsız bırakan, / Keskin gözlü kurt o! / İdil batırı Kıpçak'ı, / İremel batırı Kata'yı, / Yayık batırı Tökleh'i, / Tora batırı Tam'yan'ı, / Yalan batırı İrandek'i, / Nöğöş batırı Yuramat'ı, / Üzen batırı Tabın'ı, / Kısıp tutan ev o! / Akbuzat'a bindim ben, / Şu batırlar öcü için, / Öç almaya geldim ben, / İl erini kul eden, / Hanımlarını dul eden, / Mesem denen kötüden, / Öç almaya geldim ben.” (s. 216-217);

der ve Mesem Han'ın kafasını keser. Köle olan halkı özgür bırakır. Atsız kalan halkına at verir.

Destan kahramanının buradaki söylemi, çevre bilinci ve çevre etiği açısından önemlidir. Yalpalayan ayı, keskin gözlü kurt ve uzun kuyruk tilki örneklemeyle canlıların ekosistemin dengesi gereği beslenmek sebebiyle diğer canlıları avlamış olmaları sorun teşkil etmez. Destan kahramanının Mesem Han'ı öldürmesi,

sebepsiz yere göle zehir katan, ekosisteme ve günahsız insanlara zarar veren yönetime karşı tepkidir. Hevben, Mesem Han'a sadece yaptığı şeyin kötü olduğu söylemez, yaptıkları için bir yaptırım da uygular. Bu durum da Akbuzat Destanı'nın sadece ekoeleştirel bir anlatı değil, yaptırımları olan biyoetik öğelere önem veren bir edebî yaratma olduğunu gösterir. Doğaya zarar veren Mesem Han'ın öldürülmesi, sürdürülebilir bir çevreci yaklaşım için yeterli özelliğe ve örnek olma potansiyeline sahip değildir. Destanın bundan sonraki kısmında kahraman, ülkesinde sürdürülebilir bir çevre bilinci oluşturma çabasına girer. Bunun için onu yeni bir yolculuk beklemektedir.

Hevben halkını refaha kavuşturduktan sonra yurdundan giden bahadırları aramaya çıkar. Giderken yolda uçamayan bir kuş görür ve ona neden uçamadığını sorar. Kuş dile gelip başından geçenleri anlatır. Dağ başında otururken Mesem Han'ın atları onu görüp ürkerler. Bu yüzden kuşu vurup, kanatlarını da yolup kayadan atarlar. Kuş uzun bir zaman hareket edemez. Yaraları bir süre sonra iyileşse de hâlâ uçamaz ve onu bekleyen aç yavruları vardır. Hevben'den yardım ister, atının ağzındaki köpüğü kanatlarına sürmesini ister. Bunun üzerine Hevben, Akbuzat'ın ağzından köpük alıp kuşun kanadına sürer ve kuş iyileşir. Bunun karşılığında kuş, yıllarca Mesem Han'dan ve Şülgen devlerinden cefa çektiğini anlatır ve bu iyiliği için Hevben'e yardım etmek ister. Ayrıca kuş, Hevben'e Mesem sarayındaki bülbülleri ve Şülgen sarayında tutulan kızları azat edip Ural'daki sayrar kuşları artırdığı için de yardım etmeye borçlu olduğunu söyler. Hevben tüm bunları nereden bildiğini sorunca kuş, Şülgen'deki saray kızlarının yavruları olduğunu, Hevben onları özgür bırakınca gelip ona haber verdiklerini anlatır. Hevben şaşırır ve "O kızlar insan ama sen kuşsun, bu nasıl olur?" diye sorar. Kuş dile gelip: "Onlar insan işte, ben de insandım." der ve Ural'ın geçmişteki hikâyesini Hevben'e anlatır.

Bu noktada kuşun anlatacağı hikâyeden bahsetmeden önce Başkurt mitolojisindeki kuşlar hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Sagitov'a göre (1986, s. 129-130); Samrav ve Humay tipi efsanevi kuşlar Başkurtlarda en sevilen kutsal kuşlardandır. Ona göre Başkurt folklorunda genellikle üç ülke tasvir edilir. Gökyüzü, yeryüzü, yer altı veya denizaltı ülkeleri. Samrav, göğün hükümdarı olarak tasvir edilir, akrabalarıyla birlikte gökte yaşar. Samrav'ın Koyaş (Güneş) ve Ay adında iki eşi vardır. Humay, Samrav'ın Koyaş Hanım'dan olan kızıdır. Bütün kuşlar ve semâvi kanatlı atlar tanrının tebaasıdır. Karagöz'ün verdiği bilgiye göre (2006, s. 478); "yer üstünde insanlar, hayvanlar, cinler, periler ve devler yaşarlar. Yeraltında yani sualtında ise kötü güçler, yaratıklar ve ruhlar yaşar." Sagitov (1986, s. 129-30); gökte oturanların, tanrısal özelliğe sahip kuşlar ve semâvi kanatlı atlar, insanların kaderlerine kayıtsız olmadığını ifade eder. "Onlar insanların hayatlarına karışırlar, insanlar için iyilik ve saadet yaratırlar. Semavi varlıklar da bazen insanların yardımına muhtaç olurlar. Başkurt destanlarında en sevilen efsanevi kuş ise Humay kuşudur. Çünkü o Ural Batır'ın

karısıdır. Ondan bir erkek çocuk doğurur ve bu çocuk yedi büyük Başkurt boyunun eski atası kabul edilir. İnsanların, hayvanların ve kuşların Ural dağına yerleşmesinde Humay kuşunun etkisi büyüktür.”

Hevben'in konuştuğu kuş da Humay kuşudur ve Hevben'e Ural'ın hikâyesini anlatmaya başlar. Eskiden Ural'da sadece su padişahı vardır. Ural Batır, oğullarıyla birlikte gelip su padişahına savaş açtığı anda o yer su ile kaplıdır. Onlar savaşta atları yüzdürüp savaşır lar. Ural Batır'ın at yüzdürdüğü yerde dağ lar meydana gelir. Suyu dağ olunca su padişahının ülkesi ikiye bölünür. Ural su ülkesinin devlerini nerede öldürürse o yer kuru toprağa döner. Çok sayıda dev öldüğü için kuru toprak çoğalır, su padişahının askeri azalmaya başlar. Su küçülüp bir avuç kadar kalınca su padişahı Şülgen Gölü'ne yerleşir. Şülgen Gölü, yer altındaki suyla birleştiği için onu bitiremezler. Padişah orada yaşamaya devam eder. Ural Batır'ın karısı olan Humay kuşu, oğullarıyla kocası savaşa gittiğinde gelinleriyle ülkesinde kalır. Oğulları dönüp gelinleri alıp giderler. Humay kuşu ise Şülgen padişahını gözetlemek için burada kalır. Şülgen, Ural'a karşı düşmanlığı bırakmaz. Ural, Şülgen Gölü'nü içip bitirelim, Şülgen padişahı kaçamaz diye çocuklarıyla anlaşır ve Ural suyu içmeye başlar. Şülgen bunu duyup suyun içine asker yollar. O askerler, Ural'ın içine girerek yüreğini delip öldürürler. Ölürken oğullarına, “Şülgen padişahının askerleri olan yerden su içmeyiniz. Kendinize su bulunuz.” der. Onlar da yeri delip su akıtırlar. İdil, Yayık, Hakmar ve Nöğöş onların akıttığı nehirlerdir.

Destanın bu kısmında Ural'ın oğullarıyla birlikte gölü içip bitirme fikri görülmektedir. Bu durumun doğadaki bir varlığın yok edilmesi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Ural ve oğulları doğadaki varlığın haklarını tanımamış, onun etik varlığını kabul etmemiştir. Ancak yapmak istediklerini yapamamış olmaları, yine doğanın pasif bir duruşu olmadığını göstermek bakımından önemlidir. Ural ve oğulları gölü bitirememiş, göl onlara ceza olarak da asker göndermiş ve bu fikrin savunucusunu ikaz mahiyetinde yok etmiştir.

Hevben, Humay kuşunun söylediklerini dinledikten sonra “Nine, neden kuş olup kaldın?” diye sorar. Humay; “Biz uzak yoldan geldiğimiz için hepimiz kuş olup uçarız, gelinlerim de öyle. Kocalarımız öperse insan hâlimize döneriz. Ancak ben döndüğümde kocam ölmüştü. O yüzden kuş olarak kaldım. Gelinlerimi oğullarım öptü, onlar insan olup çoluk çocuğa karışıp ihtiyarlayıp öldüler. Senin bindiğin Akbuzat, Ural Batır'ın atıydı. O ölünce Şülgen atını çalmıştı. İdil'in oğullarından biri onu arayıp bulmak için Şülgen'e savaşa gitti ancak su padişahının kızına âşık oldu. Padişah bu durumu öğrenip kendi sarayında vezir olarak kalmaya ikna etti fakat kızını ona vermedi. Ona “maskara” anlamına gelen Kehkehe adını verdi. Kehkehe'yi Ural Batır'ın neslini tüketmekle görevlendirdi. İşte benim yavrularımı kaçırıp Şülgen'e götüren Kehkehe'dir. Ancak Ural'ın soyunu bitiremedi. Ural'ın soyundan yedi bahadır var. Kehkehe'nin soyundan Mesem vardı. Mesem, yedi bahadırı misafirlik diye

çağırıp içirip sarhoş etmiş. Ellerini kollarını bağlayıp denizin diğer tarafındaki padişaha satmış. Ben seni oraya Akbuzat'ından daha hızlı götürürüm. Vuruşmadan alırsın bahadırları. Fakat bir eksik var, karnımı doyurmaya benim etim yetmez, senin de etinden yemem gerekir. Geri döndüğümüzde Akbuzat'ın köpüğünden sürer iyileştirirsin. İyileşirsen bahadırlığın bilinmez, unutulur. Eğer atınla gidersen savaş çok büyük olur, bir düşmana üç günahsız kişi kırılır.” der. Hevben düşünür ve düşman bitince kalanlar rahat yaşar deyip Akbuzat'la gitmeye karar verir. Huma kuşunu evine, yavrularına gönderir.

Hevben, Akbuzat'la deniz ötesindeki padişahın ülkesine gider. Orada bir dede görür. Dede; “Bizi hanlar, beyler at yerine çalıştırıyor. Hizmet hakkı için de çeşme suyuyla tuz vermektedirler. Şimdi biz ihtiyarladık, çalışmıyoruz. Bu yüzden biz su da tuz da alamıyoruz”, der. Hevben bu sözleri duyunca padişahın sarayına doğru gider, muhafızlarla savaşır. Askerler Akbuzat'ın yelinden yere yıkılır. Hevben herkese çeşme suyu ve tuz verir, köleleri azat eder, bahadırları da Ural'a alıp döner. Dönünce Ural halkını toplar, toy kurar. Bütün halkı doyurur, Humay kuşunun yavrularını vurmaya yasaklar. Akbuzat'ı gönderip Nerkes'i sualtından yeryüzüne çıkarır. Ural'da birlikte ömür sürmeye karar verirler. Nerkes, babasının bütün mallarına gölden çıkmayı emreder, yalkılar çıkar. Hepsini de halka dağıtırlar. Hevben'le Nerkes obalarına dönüp giderler.

Destanın son kısmı Başkurt mitolojisinin insan-hayvan-doğa dengesine ne denli önem verdiğini gösteren önemli bir kısımdır. Başkurt mitik tasavvurunda Türk mitolojisinin genel bir özelliği olarak gök, en üst ve kutsal katmandır. Semavi kuşlar ve kanatlı atlar Başkurtlarda göğün hükümdarı olarak tasvir edilmiş ve en üst katmanda konumlandırılmıştır. Bu varlıklar hem tanrısal gücün hem de doğanın iradesinin temsilidir. Bu sebeple bu varlıklardan edinilen bilgi ve bu varlıklarla kurulan ilişki aynı anda hem doğayla hem de tanrısal iradeyle kurulan ilişkidir ve kutsal kabul edilir, ciddiye alınmalıdır. Ayrıca Başkurt mitik tasavvurunda hayvanların düşünce ve davranışlarına saygı duyulduğu ve evren tasavvurunda söz hakları olduğunu gösteren çevreci bir yaklaşımı da destanda görmek mümkündür. Hayvanlarla insanların yardımlaştığı bilgisi ise ekolojik dengenin tanrısal bir güç kabul edilerek aktarıldığını göstermektedir. Sualtı hükümdarlığında ise ruhlar ve canavarlar vardır. Bu destan, bir anlamda insanın doğadaki canavarlarla savaşını anlatan ve insanın bu savaşta doğayı koruyarak ve doğayla iş birliği yaparak kazançlı çıkacağını anlatan mitolojik bir anlatıdır. Destanda ismi anılan ve hikâyesi anlatılan Ural Batır bir açıdan Hevben, Akbuzat ve etrafında örülen tanrı, doğa ve insan dengesinin kurucu kültür kahramanıdır. O eskiden sadece su olan, yani sadece ruhlar ve canavarlar tarafından istila edilen ve bu özelliğiyle kaosun sembolü olan yerde dağı, toprağı, hayvanları ve insanları bir denge dâhilinde yaratma ve yaşatmaya çalışma mücadelesi verir. Ural Batır bu özelliğiyle tanrısal iradenin ve düzenin aracıdır. Hevben ve Akbuzat da bu aracılığının tezahürleridir. Tanrı, anlatıcı ve onun destanı aracılığıyla

dinleyicilerle bu tezahürlerle konuşur. Kaos hâlindeyken tüm yer, su tarafından işgal edildiği için doğadaki diğer varlıkların ve canlıların hakları ihlal edilmiş durumdaydı. Ancak destan dinleyiciye veya okuyucuya bunun yanlış olduğunu, diğerlerinin haklarına saygı duyarak, sınırları bilerek yaşamayı öğütler. Hevben, Humay kuşunun kan dökmeden sadece bahadırları alma teklifini de reddeder. Çünkü sadece bahadırları alıp Ural'a getirme fikri, doğanın düzenini bozanlara karşı bir yaptırım olmamasını ifade eder. Hevben, doğaya zarar verenin cezalandırılması gerektiği fikrini savunur ve gökyüzünün temsilcisi sayılan kanatlı Akbuzat'la birlikte savaşa gidip kazanır. Geri döndüğünde ülkesinin lideri olan Hevben'in ilk yaptığı iş ise Humay kuşunun yavrularını vurmaya yasaklamasıdır. Bu karar, Hevben'in ülkesini koruyan ve ekolojik dengeyi savunan çevreci bir lider olacağının ispatıdır.

Sonuç

Akbuzat Destanı'ndaki mitik öğelerin ekofolklor bakış açısıyla incelendiği bu çalışmada, Başkurt Türklerinin dünya tasavvurunu görmek mümkündür. Destanda, insanoğlunun doğayla birlikte ve uyum içinde var olma süreci işlenmiştir. Başkurt mitik tasavvurunda kut sembolü olarak kabul edilen kanatlı Akbuzat ve semâvi Humay kuşunun, destan kahramanı Hevben'le birlikte mücadelesinin anlatıldığı destan, çevreci bilinci açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Başından sonuna kadar doğaya sığınma, doğadan yardım alma ve doğadaki kaynakların eşit olarak paylaşılması fikri üzerinde duran destan, Başkurt Türklerinin evren ve doğaya dair fikirlerini çevreci bir tutumla yansıtmaları bakımından önemlidir. Destan, Akbuzat ve Humay kuşu özelinde hayvanların sadece bir hayvan olarak görülmediği, onların da fikirleri ve kararlarının saygı görmeyi hak ettiğini öğretir. Buna saygı duyulmaması durumunda ise karşısındaki kişi soylu bir aileden gelen destan kahramanı dâhi olsa yaptırım uygulanır. Ural'ın eski lideri Ural Batır ve oğullarının doğaya saygı duymayan ve sınırlarını bilmeyen davranışlarının cezalandırılmaları da yine etik hakların korunması ve eşit yaşam hakkının bir sembolüdür. İnsan ve doğa uyumunun sembollerle anlatıldığı destanda doğanın kutsallığı gösterilir ve kahramanlık anlatılarında kahramanın halk tarafından kabul edilmesinin şartlarından birinin kahramanın doğaya sahip çıkması olduğu gösterilir. Bu durum gelecek nesillere “bir yöneticide olması gereken özellikler” mesajını verme şekli olabileceği gibi, destan dinleyicilerine de doğa ile olması gereken bireysel ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir.

İnsan bereketli topraklarda yaşamak için tabiat ile “bir ağızdan, bir sözden olmalı” (Suleymanov vd. 2014, s. 21), düşüncesinin hâkim olduğu görülen Akbuzat Destanı'nda, toprağın, ağacın, hayvanların hakkı da etik olarak savunulmuştur. Bütün dünyanın su ile kaplı olması durumu, toprak etiği ile bitki ve hayvan etiğine aykırıdır. Çünkü her yerde suyun olması diğer canlılar için uygun yaşam şartlarının olmaması anlamına gelmektedir. Ancak biyoetik bir

yaklaşım ile hak kavramını önemseyen Başkurt Türkleri, destan aracılığıyla sembolik bir şekilde, tüm canlılar için gerekli alanı onlara sağlamış, hak kavramına saygı duymayan yöneticiyi cezalandırmış ve nihayetinde barış ortamını sağlamıştır.

İnsan doğa ilişkisi çerçevesinde doğayı koruma, doğaya saygı duyma durumu Türk dünyası destanlarında sıklıkla görülen özelliklerden biridir. Destanlardaki doğa bilincine yaşamın her anında ve alanında ihtiyaç vardır. Aile eğitimi, eğitim öğretim hayatı ve yaşadığı toplulukta çevre ve doğa farkındalığı kazanamamış insanların sebebiyet verdiği orman yangınları, çevre ve deniz kirliliği ve hayvanlara yönelik zalimce davranışlara tanık olunmaktadır. Gelecekte iyi bir dünya isteniyorsa çocukların doğaya ve doğadaki “tüm” canlılara saygı duyması sağlanmalı, çevre bilinci küçük yaşlardan itibaren kazandırılmalıdır. Bu bilinci kazandırmanın en iyi yollarından biri halk bilgisi ürünleridir. Halk bilgisi ürünlerinden olan destanların birçoğu çevre bilinciyle oluşturulmuş yaratmalardır. Bu nedenle eğitim-öğretim müfredatında yer alan edebî eserler başta olmak üzere, TRT Çocuk kanalında yayınlanan “Cille” (Fedakar, 2011, s. 107-119) örneğinde olduğu gibi çizgi filmlerde, dizi ve sinema gibi televizyon yapımlarının senaryolarında bu edebî eserlerden faydalanmak gelecek kuşakların psikolojisi ve daha iyi bir dünya için elzemdir. Akbuzat Destanı ise doğru bir yaklaşımla ve çevreci bir bakış açısıyla ele alındığında günümüzdeki çevre sorunlarına ve çevreye yönelik tutumun değişmesine çözüm ve katkı sağlayabilecek bir metindir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Akgün, M. (2018). Başkurt mitolojik destanlarının söz varlığı. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Aluç, Ü. (2019). Tatar ve Başkurt destanlarında kadın. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Arslan, M. (2017). Başkurt Türklerinin tarihî destanı İdigey ile Moradım. Ötügen.

- Ata Yıldız, N. (2015). Türk dünyası destancılık geleneği ve destanlar. Akçağ.
- Atasever, M. (2024). Oğuz Kağan'da derin ekoloji açısından "doğa ve insan". Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 16, 202-216.
- Baysal, N. (2020). Türk halk kültüründe su. Gece.
- Bütüner, Ş. (2021). Çevre bilinci oluşturmada Türk mitolojisinin rolü: Dede Korkut hikâyelerine ekoeleştirel bir yaklaşım", Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 129, Sayı: 255, s. 433-448.
- Çakır, E. (2019) Halk bilimine çevre korumacı bir yaklaşım önerisi: "ekofolklor". A. Çelik ve A. Ortakçı (Ed.), Ekoeleştiri folklor ve edebiyat incelemeleri içinde (s. 107-148). Kömen.
- Çelepi, M. S. (2020). Doğaya uyarlanma stratejisi olarak Orhun abidelerindeki Türk biyoetiği. Milli Folklor Dergisi, 16(128), s. 5-18.
- Çelik, A. (2019). Dede Korkut anlatılarından XXI. yüzyıla avcı folklorundaki süreklilik ve dönüşümlerin ekoeleştirel bir analizi. A. Çelik ve A. Ortakçı (Ed.), Ekoeleştiri folklor ve edebiyat incelemeleri içinde (s. 81-105). Kömen.
- Ekici, M. vd. (2021). Anonim halk edebiyatı. M. Öcal Oğuz vd. (Ed.) Türk halk edebiyatı el kitabı içinde (s. 287-398). Grafiker.
- Ergin, M. (1964). Dede korkut kitabı metin-sözlük. Ankara Üniversitesi.
- Ergun, M ve İbrahimov, G. (1996). Başkurt halk destanı Ural Batır. TÜRKSOY.
- Fedakar, P. (2011). Çizgiyi aşanlar: Cille Türk mitolojisinin çizgi filmde kullanılması ve çizgi filmle aktarılması, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 11/1, s.107-119.
- Kara Düzgün, Ü. (2014). Türk destan kahramanı ve Başkurt destanlarının tipolojisi. Kömen.
- Karagöz, E. (2008). Başkurt destanlarında su altı dünyası. TUDOK 2006 1. Uluslararası Türk dili ve edebiyatı öğrenci kongresi, s. 473-478.
- Karagöz, E. (2023). Türk mitolojik destanlarında sualtı dünyası. Bengü.
- Kuzay Demir, G. (2018). Eston millî destanı "Kalevipoege". Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 18/1, s. 63-76.
- Oppermann, S. (2012). Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat çalışmalarının dünü ve bugünü. S. Oppermann (Ed.) Ekoeleştiri çevre ve edebiyat içinde (s. 9-57). Phoenix.
- Özdağ, U. (2017). Çevreci eleştiriye giriş doğa, kültür, edebiyat. Ürün.
- Roux, J. P. (2000). Dağ. Kozmik eksen. Türkler ve Moğollar. Y. Bonnedof (Ed.). L. Yılmaz (Hzl). Antik dünya ve geleneksel toplumlarda dinler ve mitolojiler sözlüğü içinde (s. 147). 1. Cilt. Dost.
- Rueckert, W. (1996). Literature and ecology: An experiment in ecocriticism [Edebiyat ve ekoloji: Ekokritizmde bir deney]. C. Glotfelty ve H. Fromm (Ed.) The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology içinde (s. 105-123). The University of Georgia.
- Sagitov, M. M. (1986). Başkurt folklorunda hayvanlara tapınma. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Dergisi, Belleten 1982-1983. TDK. s. 125-132.
- Sarpkaya, S. (2022). Azerbaycan Türklerinin efsanelerinde ekofolklor bakış açısıyla av, su ve ağaç. Folklor Akademi Dergisi, 5(1), s. 59-77.
- Suleymanov, A. vd. (2014). Başkurt destanları 1 mitolojik destanlar. TDK.

- Şenocak, E. ve Koçsoy, F.G. (2024). An ecological approach to selected Turkish folk tales (Seçilmiş Türk halk masallarına ekolojik bir yaklaşım). *Folklor/Edebiyat-Folklore&Literature*, 30(3),119, s. 665-670.
- Yolcu, M.A. ve Aça, M. (2019). Geleneksel ekolojik bilgi ve folklor. *Folklor/Edebiyat*, 25(4), 100. s. 861-871.

EXTENDED SUMMARY

This study analyzes the mythical elements in the Akbuzat Epic through the lens of ecofolklore, shedding light on the Bashkir Turks' worldview concerning nature and the cosmos. The epic tells the story of the winged Akbuzat, a symbol of auspiciousness in Bashkir mythology, and the celestial Humay bird, who, together with the epic hero Hevben, engage in a struggle. Akbuzat is one of the most important symbols in the epic, and this horse holds a mythological significance. In the worldview of the Bashkir Turks, the winged Akbuzat represents the sacredness of nature and the harmony between humans and nature. Akbuzat symbolizes a balanced relationship that must exist between both nature and humans. In Bashkir mythology, Akbuzat is not merely seen as an animal, but as a lofty being and a protective figure, elevating the relationship between nature and humanity.

In the epic, Akbuzat guides Hevben in his heroic journey, and the horse's struggles symbolize the importance of respecting nature and living in harmony with it. Akbuzat also serves as a symbol connected to the sky and celestial realms, representing the balance between the earth and the heavens. Every movement of Akbuzat points to the understanding of balance and justice in nature. Disrespecting nature and recklessly using its resources are punished in the epic. Akbuzat is not just a warrior's faithful companion but also a symbol of environmental protection and living in peace with nature.

From beginning to end, the epic is shaped by the ideas of seeking refuge in nature, seeking help from it, and sharing natural resources equally. It clearly presents the Bashkir Turks' views on the universe and nature through an eco-friendly perspective. In the epic, Akbuzat and the Humay birds are depicted not only as animals but also as beings whose thoughts and decisions deserve respect. This viewpoint emphasizes how important it is to show respect for nature. The punishment of leaders who disrespect nature and fail to recognize its boundaries is a symbol of the protection of these ethical rights and the equal right to life of every creature. This also indicates that the hero accepted by the people is measured by his connection to nature.

In heroic narratives, it is emphasized that a hero must embrace nature to be accepted by the people. This applies not only to a hero but also to a ruler. The Akbuzat Epic sends the message that a hero must live in harmony with nature, while also reminding future leaders and people of the importance of living in harmony with nature. The epic advocates that people must live in harmony with nature to thrive in fertile lands. This understanding defends the ethical protection of the rights of nature, including the land, trees, and animals, which are part of nature.

The epic exhibits sensitivity to soil ethics as well as plant and animal ethics, advocating for a bioethical approach that encourages the protection of all living beings'

habitats and the defense of these rights. The concept of the entire world being covered in water, although it may conflict with soil, plant, and animal ethics, emphasizes the importance of securing the necessary habitats for all living beings, with the notion of rights taking precedence. This perspective aims to balance the relationship between nature and humans. It underscores that an eco-conscious perspective is not only crucial for protecting nature but also necessary for humans to lead peaceful lives.

This awareness is transmitted to society through folklore products and epics. The Ak buzat Epic serves as a significant example of how environmental consciousness can be cultivated through folk literature. It is crucial for literary works, animated films, and television productions included in educational curricula to embrace this eco-friendly perspective, enabling future generations to live in harmony with nature. Instilling environmental consciousness from an early age will contribute to build a healthier world in the future.

In conclusion, when interpreted through an ecologically conscious lens, the Ak buzat Epic offers significant messages about contemporary environmental issues and the relationship between human and nature. The epic is a valuable source that demonstrates how respect for nature and environmental awareness are embedded in the cultural heritage of societies. In this context, the epic's potential to offer solutions to current environmental issues is highly meaningful when evaluated from the ecofolklore perspective.

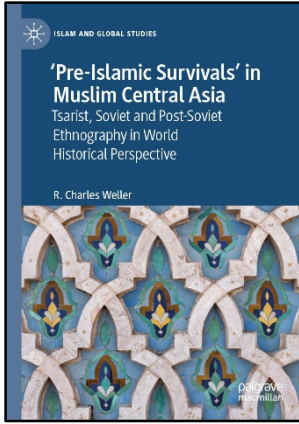
R. Charles Weller

Pre-Islamic Survivals' in Muslim Central Asia: Tsarist, Soviet and Post-Soviet Ethnography in World Historical Perspective

Gateway East, Singapore: Palgrave Macmillan, 2023 (405 sayfa).

Tayfun BECEREN

Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı,
tayfunbeceren@hotmail.com, ORCID: 0009-0006-3173-0606

Pre-Islamic Survivals' in Muslim Central Asia: Tsarist, Soviet and Post-Soviet Ethnography in World Historical Perspective [Müslüman Orta Asya'da İslam Öncesi Kalımlar: Dünya Tarihi Perspektifinde Çarlık, Sovyet ve Sovyet Sonrası Etnografyası] isimli çalışma, Washington Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'nda doçent, eş zamanlı olarak Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi'nde ise araştırma görevlisi olarak görev yapan Dr. R.Charles Weller tarafından kaleme alınmıştır. İlgili eser, özellikle dini ve kültürel kimlik ile şekillenen Batı-İslam dünyaları arasındaki etkileşimlere odaklanan ve Rusya ile İslam Orta Asyası'ndaki tarihsel, kültürel ve dini değişimleri, tarihsel ve sosyo-kültürel bağlamları dâhilinde açıklama eğilimi gösteren çalışmalarıyla tanınan Weller'in en güncel eseri olup 2023 yılında okuyucu ile buluşmuştur.

Derinlikli bir araştırma olarak öne çıkan eser, konunun çok katmanlı yapısını sistematik bir biçimde sunan metin kurgusuyla dikkat çekmektedir. Temel argümanlarının her biri kendi içinde bütünlüklü bir yol haritası sunan dört ana bölüm, analitik çerçeveyi destekleyen kapsamlı ekler ve alan araştırmacılarına kaynak sağlayacak nitelikteki detaylı bir bibliyografyadan oluşan çalışma, okuyucuyu, ilk iki bölüm olan *Historical Sources of Tsarist 'Survivals' Ethnography* [Çarlık Dönemi 'Kalıntı' Etnografyasının Tarihsel Kaynakları] ve *Historical Sources of Soviet 'Survivals' Ethnography* [Sovyet Dönemi 'Kalıntı'

* **Atıf / Citation:** Beceren, T. (2025). [Kitap İncelemesi. *Pre-Islamic Survivals' in Muslim Central Asia: Tsarist, Soviet and Post-Soviet Ethnography in World Historical Perspective*, R. Charles Weller] *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 309-313.
<https://doi.org/10.32449/egetedid.1686758>

Etnografyasının Tarihsel Kaynakları] başlıkları altında kavramın tarihsel ve ideolojik kökenleriyle tanıştırmaktadır. Bu temelin üzerine inşa edilen *Historiographical Constructions of and Debates Over Kazakh Religious History and Identity in Soviet and Post-Soviet Kazakh Scholarship* [Sovyet ve Sovyet Sonrası Kazak Akademik Çalışmalarında Kazak Dini Tarihi ve Kimliği Üzerine Tarih yazımı ve Tartışmalar] başlıklı üçüncü bölümde tartışma bölgesel bir çerçeveye oturtulmuştur. Son olarak, *International Post-Soviet ‘Survivals’ Scholarship in Global Historical Perspective* [Küresel Tarih Perspektifinde Sovyet Sonrası Uluslararası ‘Kalıntı’ Çalışmaları] başlıklı dördüncü bölümle analiz küresel bir boyuta taşınmaktadır. Söz konusu kümülatif yapılandırmanın yanı sıra, temel argümanları destekleyici veriler içeren *Appendices* [Ekler] bölümü, çalışmanın akademik değerini daha da artırmaktadır. Özellikle yazarın birincil ve ikincil kaynakları titizlikle derleyerek kapsamlı bir biçimde sunduğu *Bibliography* [Kaynakça] bölümü, bu alanda çalışacak araştırmacılar ve öğrenciler için başvuru kılavuzu niteliği taşımaktadır.

Yazar R. Charles Weller, kitabın “Önsöz” bölümünde, çalışmanın 2013-2014 yılında *Journal of Islamic Studies* (JIS) dergisinde yayımlanan ve yine kendisine ait olan *Religious-Cultural Revivalism as Historiographical Debate: Contending Claims in the Post-Soviet Kazakh Context* [Tarih Yazımı Tartışması Olarak Dini-Kültürel Canlanmacılık: Sovyet Sonrası Kazak Bağlamında Çatışan İddialar] başlıklı makalesi ile doğrudan ilişkili olduğunu ancak eserin, bu makalenin sadece genişletilmiş bir versiyonu olmasının aksine yıllar süren önceki araştırmalarının bir sentezi niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Yine Weller’in ifadesi ile mevzubahis makale, kitabın *Historiographical Constructions of and Debates Over Kazakh Religious History and Identity in Soviet and Post-Soviet Kazakh Scholarship* [Sovyet ve Sovyet Sonrası Kazak Akademik Çalışmalarında Kazak Dini Tarihi ve Kimliği Üzerine Tarih Yazımsal İnşalar ve Tartışmalar] isimli üçüncü bölümünün ana gövdesini oluştururken, diğer bölümler ise ekseriyetle muhtelif akademik konferans ve panellerde sunulan bildiriler etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda, kitabı müstakil bir çalışmadan ziyade, uzun yıllara yayılan bir araştırma sürecinin, farklı akademik sunumlar ve yayınlarla olgunlaşan ve kapsamlı bir eserde bir araya getirilen damıtılmış birikimin nihai çıktısı olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır.

Bölgedeki din ve kültür çalışmaları özelinde kaleme alınan eserlerin uzun süredir içeriğini teşkil eden “İslam öncesi kalıntılar” kavramına yönelik titizlikle hazırlanmış bir inceleme olarak karşımıza çıkan kitap, genel anlamda Müslüman Orta Asya halkları arasında İslam kisvesi altında daha önceki inanç ve ritüellerin izlerinin devam ettiği fikrini ele almaktadır. Bu bağlamda sadece bölgesel anlatıların ötesine geçen Weller, ilgili kavramın kökenleri, farklı tarihi ve ideolojik periyotlardaki (Çarlık sömürgeciliği, Sovyet Ateizmi, Post-Sovyet milliyetçi akımlar) kullanımları ve nihayetinde sonuçları üzerine kapsamlı bir tarihi

perspektif sunma yolunu tercih etmiştir. Bu yönüyle genel kabul gören geleneksel tarihyazım ekolü ile çok da bağdaşmayan eser, Weller’ın tercih etmiş olduğu multidisipliner yaklaşım çerçevesinde şekillenmiş gözükmektedir.

“Kalıntılar” kavramının kompleks tarihsel seyrini dört ana bölüm etrafında sistematik şekilde ortaya koymaya çalışan Weller, kavramı on dokuzuncu yüzyıl antropolojisinin ötesine; antik İbrani, Hristiyan ve İslami teolojik söylemlerdeki dinî saflık ve sapkınlık tartışmalarına kadar izleyerek incelemiştir. Bu iz sürümü sırasıyla, kavramın Aydınlanma ve romantik milliyetçilik düşüncelerindeki yansımalarının takibi; ardından ise Orta Asya ile bağlamında emperyal Çarlık yönetimi içinde benimsenmesi ve uyarlanması izlemiştir. Bu çerçevede “kalıntıların”, Kazaklar ve diğer bölge halklarının eksik ve çarpık şekilde İslamlaştığı yönünde genel bir algının oluşmasındaki rolü ele alınmıştır. Weller’a göre bu süreci, kavramın sömürgeci müdahaleleri meşrulaştırması aşaması takip etmiştir. Kalıntıların, II. Dünya Savaşı öncesinde Marksist düşünce yapısı içindeki daha “teorik” yaklaşımı ise savaş sonrasında din karşıtı ve özellikle İslamofobik propaganda için kullanılan bir araca dönüşmüştür. Yazar daha sonra Sovyet sonrası süreçte, başta Kazaklar olmak üzere Orta Asyalı entelektüellerin kavram özelinde kendi aralarındaki çekişmeli tartışmalara yönelerek; toplumun önde gelen simalarının İslam’ın en saf halini savunmak, Tengriciliği canlandırmak ya da yeni sentezler ortaya koymak gibi farklı yollarla tarihlerini emperyal güçten geri alma çabalarını detaylı olarak incelemiştir. Son olarak ise bölgesel mikro anlatıları daha küresel ve belki de post-kolonyal çalışmalarla ilişkilendirerek, süregeldiğini düşündüğü önyargı ve belirsizliklere eleştirel bir bakış açısı sunmuştur.

Çalışmanın disipline yönelik çok sayıda katkısı olmakla birlikte, şüphesiz ki bunlar arasında en çok “kalıntılar” kavramı ön plana çıkmaktadır. Pagan unsurların Semavi dinler içerisindeki varlığına ilişkin endişelerin oldukça eski köklere sahip olduğu görüşünü savunan Weller, bu bağlamda mevzubahis çalışmaların İngiliz antropoloji okulu ile başladığını savunan görüşe karşı çıkarak, benzer kavramsal eleştirilerin yalnızca aydınlanmacı sekülerizm ve romantik milliyetçilikte değil, Yahudi, Hristiyan ve İslami geleneklerin kendi iç dinamiklerinde de yer aldığını ifade etmiştir. Weller ayrıca, bu bakış açısı ile “kalıntılar” kavramının aslında net bir karşılığı olmadığını, tarihsel süreçte farklı amaçlarla şekillendiğini ve sıklıkla belirli bir görüşü savunmak için polemik amaçla kullanıldığını dikkat çekmiştir. Çalışmanın muhtelif pek çok noktasında derinlemesine tarihsel analizin önemine yönelik vurguda bulunan yazar, kitapta yer alan “Çarlık etnologlarının, Rus Ortodoks geleneğinde yer alan ‘ikili inanç’ (dvoeverie) fikrinden yola çıkarak, Orta Asya’daki İslamiyet’i kalıntılarla dolu ve çelişkili addetmesi” örneğinde de görülebildiği üzere, kavramın sömürgeci politika ve misyonerlik faaliyetlerin meşrulaştırılması sürecindeki aktif kullanımını da detaylı bir şekilde ele almıştır.

Weller’ın özellikle üzerinde durduğu bir diğer mesele, İslamiyet’in içerisinde yer aldığı düşünülen kalıntıların Sovyet rejimince kullanımı olmuştur. Yazara göre,

genel kanının aksine Sovyetler Birliği ilgili kavramı İslam'a saldırmak için kullanmamıştır. Marksist düşünce 1920'ler ve 1930'larda, İslam'ın, içinde pagan adetlerle ilişkilendirilebilecek kalıntılar barındırır da bunların zamanla ortadan kalkacağı düşünülen feodal geçmişin bir parçası olduğunu varsayan bir yaklaşım benimsemiştir. Ancak Weller'a göre, II. Dünya Savaşı sonrasında bu tavır büyük ölçüde değişmiştir. Bu doğrultuda kavram, özellikle Stalin sonrası dönemde önceki kullanımıyla tamamen zıt biçimde din karşıtı propagandada aktif şekilde kullanılan bir araca dönüşmüştür. Yazar bu değişimi anlamının, hem Sovyet düşünce tarihinin bölgeye özgü yansımalarını hem de Orta Asya'da İslam üzerindeki baskının sınırlarını doğru biçimde belirlemek açısından önemli olduğunu ifade etmiştir.

Ele aldığı konu özelinde disipline farklı bir perspektif sunma amacı içerisinde yer alan Weller, başta Kazaklar olmak üzere bölgenin göçebe halkları arasında İslam'ın, Tengricilik ve Şamanizmin farklı bir yorumu olduğu üzerine dile getirilen görüşün aksine, yüzyıllar süren etkileşim ile şekillenen Orta Asya'daki geçirgen İslami geleneklerin tarihsel köklerine ve karmaşık fakat kendi içinde tutarlı bütünlüğüne saldırgan ve indirgemeci önyargılar ile yaklaşmayı reddetmiştir. Söz konusu yaklaşım, iki temel yönüyle ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, geçmişten miras kalan Çarlık ve Sovyet dönemi önyargılarına karşı alternatif bir duruş ortaya koymak iken, ikincisi ise, İslam'ın Orta Asya'daki tatbikinin 'gerçek' İslami derinlikten yoksun olduğu gerekçesiyle aşırılığa eğilimli olabileceği yönündeki söylemlere karşı argüman oluşturma çabası olarak dikkat çekmektedir.

Benimsediği metodolojik yaklaşım çerçevesinde tatmin edici bir okuma sunan Weller, kısmen entelektüel tarihyazımı sınırları içine giren; ancak büyük ölçüde karşılaştırmalı tarih yazımını önceleyen bir yöntem benimsemiş görünmektedir. Bununla birlikte Rusça, Kazakça, İngilizce, Almanca, Farsça ve Türkçe dillerindeki pek çok birincil ve kıymetli kaynaktan yararlanılmıştır. Özellikle Sovyet sonrası Kazak akademisi ve entelijansiyasından yapılan alıntılar, Batı merkezli çalışmalarda zaman zaman göz ardı edilen yerel perspektif eksikliğini büyük ölçüde gidermiştir. Son olarak Weller, bir anlamda modern temsilcilerinden biri olduğu Batı merkezli tarihyazımına yönelik eleştirileri kabul etmekle birlikte, bu yapı içinde yer alan önyargılı kalıpları tamamen yıkmaya eğiliminde değildir. Bunun yerine, çağdaş İslami ve milliyetçi anlatılar da dâhil olmak üzere tüm tarihsel anlatıların eleştirel bir göz ve metodolojik bir yaklaşımla değerlendirilmesini savunmuş; metni arzu edilen sonucu elde etmek amacıyla yönlendirmemiştir. Tüm bu olumlu nitelikler yazarın konuya ve bölgeye hâkimiyeti ile titiz emeğiyle birleştiğinde, ele alınan meseleye farklı bir bakış açısı kazandırmanın yanı sıra ileride bu konuda yapılabilecek çalışmalara sağlam bir kaynak oluşturma bakımından Weller ve eserini alan için değerli kalmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar  alışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

 ıkar  atışması: Yazar  alışma ile ilgili potansiyel çıkar  atışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

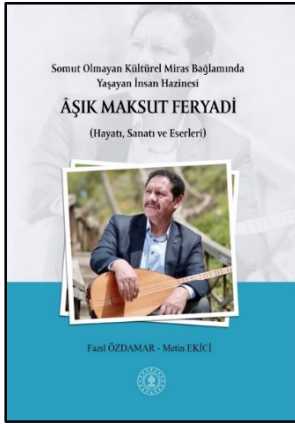
Fazıl Özdamar ve Metin Ekici

**Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Yaşayan İnsan Hazinesi
Âşık Maksut Feryadi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)**

Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2025 (415 sayfa).

Melike AYHAN

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı,
mel.ayhannn@gmail.com, ORCID: 0009-0003-0460-8013

Türk kültürünün günümüze kadar ulaşmasında halkın ortak hafızasının ürünü olan sözlü ve yazılı kültür ürünleri önemli bir rol oynamaktadır. Halkın deneyim ve bilgi birikiminin gelecek kuşaklara aktarılmasında âşıklar önemli bir yere sahiptir. Gerek kültürel unsurların aktarımı gerekse içinde bulundukları toplumun duygularını yansıtmada bir ayna görevi gören âşıklar, geçmişten günümüze kadar Türk kültürünün yeniden yaratımı ve aktarımı hususunda belirleyici bir konuma sahiptir. Bu nedenle âşıklık geleneği korunmalı ve gelenek içerisinde yaşatılarak gelecek nesillere aktarılmalıdır. Âşıklık geleneğinin UNESCO Türkiye Millî Komisyonu tarafından 2008

yılında Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Mirası (SOKÜM) ulusal envanterine, 2009 yılında ise İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi'ne kaydedilmesi geleneğin korunması açısından oldukça önemlidir (URL1). Bu kapsam içerisinde âşıklık geleneği ve âşıklar hakkında önemli akademik çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Son dönemde yapılan çalışmalardan biri de Ege Üniversitesi BAP birimince 29608 proje numarası ile desteklenen “Somut Olmayan Kültürel Miras: Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Maksut Koca (Feryadi)’nın Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Yaratıcılığı” adlı projenin bir ürünü olarak *Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Maksut Feryadi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)* adıyla yayımlanmıştır. Ortaya çıkan bu kitap, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

*** Atıf / Citation:** Ayhan, M. (2025) [Kitap İncelemesi. *Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Maksut Feryadi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)*, Fazıl Özdamar ve Metin Ekici] *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 315-322.
<https://doi.org/10.32449/egetedid.1702850>

Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı öğretim üyeleri Doç. Dr. Fazıl Özdamar ve Prof. Dr. Metin Ekici tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye sahası âşıklık geleneği ile sınırlandırılan bu çalışma, Somut Olmayan Kültürel Mirasın önde gelen temsilcilerinden Âşık Maksut Feryadi özelinde âşıklık geleneğinin günümüzdeki durumu ve SOKÜM temelinde korunması, geleceği aktarımı konusunda neler yapılmalı gibi sorular etrafında hazırlanmıştır.

Türkiye sahasının en çok âşık yetiştiren şehirlerden biri olan Kars, Âşık Maksut Feryadi'nin yetişmesine de vesile olmuştur. 1961'de Kars'ın Arpaçay ilçesine bağlı Taşdere köyünde dünyaya gelen Maksut Feryadi'nin ailesinde de bu geleneğin önemli temsilcileri yer almaktadır. Dedesi Rahim Koca, Kars yöresinin önemli âşıklarındandır. Babası İskender Koca ise bir âşık olarak adlandırılmasa da âşıklık geleneğine ilgili, bölgedeki âşık havalarını icra eden ve çeşitli halk hikâyelerini anlatan biridir (Özdamar ve Ekici 2025, s. 43-45).

Âşık Maksut Feryadi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belirlenen Somut Olmayan Kültürel Miras Taşıyıcılarının tespitinde “Halk Ozanı/Âşık” kategorisinde YB1988.0179 arşiv numarası ile kayda alınmış; 2010 yılında ise UNESCO programı kapsamında KTB Yaşayan Miras ve Kültürel Etkinlikler Genel Müdürlüğü tarafından 2.0044 kayıt numarasıyla Âşıklık Geleneği alanında Yaşayan İnsan Hazinesi seçilmiştir (Özdamar ve Ekici 2025, s. 71).

Âşıklık geleneğinin korunması ve gelecek kuşaklara aktarımı konusunda devlet kurumları kadar akademisyenlere de çeşitli görevler düşmektedir. Tanıtımına yer verilen çalışmanın ortaya çıkış amacı geleneğin temsilcilerinin bugünkü durumu hakkında neler yapılmalı sorusu etrafında ortaya çıkmıştır.

Toplamda üç bölüm ve 415 sayfadan oluşan kitabın “Ön Söz”ünde âşıklık geleneği, bu geleneğin SOKÜM içerisindeki yeri ve içinde bulunduğu sorunlara değinerek geleneğin korunması adına yapılan çalışmaların önemine vurgu yapılmıştır. “Ön Söz”de kitap bölümleriyle ilgili açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışmanın, sanatını sadece Türkiye’de değil Türk Dünyası’nın ve Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde de icra eden Âşık Maksut Feryadi hakkında yapılan bilimsel çalışmaların eksikliğini nispeten azaltmak için yapıldığı belirtilmiştir.

Giriş kısmında âşıklık geleneğinin geçmişten günümüze tarihî seyri aktarıldıktan sonra kırsaldan kente göçün etkisiyle âşıkların sanatını icra etmelerinde yaşadıkları sorunlara değinilmiştir. Ardından çalışmanın amacı ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Âşıklık geleneğinin korunması ve yaşatılmasında yalnızca devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarının yeterli olmayacağı belirtilmiştir. Bu konuda âşıkların girişimleri ve yeni icra ortamı oluşturma konusunda ne ölçüde başarılı oldukları da incelenmiştir (Özdamar ve Ekici 2025, s. 1-6).

Kitabın “Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) ve Âşıklık Geleneği” adlı birinci bölümünün “Âşıklık Geleneğinin Korunması ve Geleceğe Aktarılması” adlı ilk alt başlığında; âşıklık geleneğinin özellikle sosyal ve ekonomik sebepler başta olmak üzere ortaya çıkan kitlesel göçlerin etkisiyle güç kaybetmesinin nedenleri hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Ardından geleneğin korunarak yaşatılması için çeşitli akademisyenlerin önerilerine yer verilmiştir. Son olarak âşıklık geleneğinin günümüzdeki sorunları maddeler hâlinde sıralanarak getirilen çözüm önerileri aktarılmıştır. Konu hakkında Maksut Feryadi’nin fikir ve çözüm önerilerine de yer verilmiştir (Özdamar ve Ekici 2025, s. 7-20).

“Âşıklık Geleneğinin UNESCO-SOKÜM Listelerine Kaydedilmesi” adlı ikinci alt başlıkta SOKÜM sözleşmesinin ortaya çıkışı ve Türkiye Cumhuriyeti’nin taraf olma sürecinden bahsedilmiştir. Ardından UNESCO bünyesinde oluşturulan Somut Olmayan Kültürel Miras Listeleri’ne yer verilmiştir.

“UNESCO’nun Yaşayan İnsan Hazine Programı ve Âşıklık Geleneğinin Temsilcileri” adlı üçüncü alt başlıkta Somut Olmayan Kültürel Mirasın belirli unsurlarının icra edilmesi ve yeniden yaratılması için gerekli bilgi ve becerilere sahip kişileri ifade eden Yaşayan İnsan Hazine Programının ortaya çıkışı hakkında bilgi verilmiştir. Programın kuruluş amacında UNESCO’nun belirlediği kriterlere yer verildikten sonra Türkiye’de Kültür ve Turizm Bakanlığı’na bağlı Yaşayan Miras ve Kültürel Etkinlikler Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan “Türkiye SOKÜM Yaşayan İnsan Hazine Envanteri” ve SOKÜM’ün belirli unsurlarını yeniden yaratmak için gerekli bilgi ve beceriye sahip kişileri belirlemede kullanılan kriterler ele alınmıştır.

“Âşıklık Geleneği ve Medya İlişkisi” adlı dördüncü alt başlıkta gelişen teknolojiyle birlikte âşıkların icralarını sosyal medya platformları üzerine taşımaları konusundan bahsedilerek âşıkların elde ettiği yeni ortamın sağladığı yararlar üzerinde durulmuştur. Televizyon yayınlarının ülkenin büyük bir kısmına ulaşması ve böylece yayıncılıkta artan kanal sayıları ve içerikteki zenginleşme, kırsalda yaşayan insanlara ulaşmayı kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda çalışmanın ilgili bölümünde 2010-2015 yılında Türkiye’de ulusal ve yerel kanallarda yayımlanan âşık programları tablo hâlinde aktarılmıştır. Çalışmada tespit edildiği üzere Maksut Feryadi’nin sanatını icra etme konusunda sosyal medya platformlarını ve medyayı diğer âşıklara nazaran daha aktif kullanması onun eserlerinin aktarım alanını genişletmiştir. Âşığın sanatını yeni mekânlara ulaştırma konusunda başarılı olduğu belirtilerek âşıkların sosyal medyayla ilişkisi Maksut Feryadi bağlamında değerlendirilmiştir (Özdamar ve Ekici 2025, s. 7-30).

Çalışmanın “Âşık Maksut Feryadi ve Âşıklık Geleneği” adlı ikinci bölümünde Maksut Feryadi’nin hayatı ve âşıklık geleneğindeki yolculuğu

aktarılmıştır. “Âşık Maksut Feryadi’nin Hayatı” adlı ilk alt başlıkta; âşığın soy bilgisi, ailesi, doğumu, çocukluğu, gençlik yılları, evliliği ve çalışma hayatına yer verilmiştir. “Âşık Maksut Feryadi ve Günümüz Âşıklık Geleneğindeki Yeri” adlı ikinci alt başlıkta M. Feryadi’nin âşıklıkla babası vasıtasıyla tanıştığı ifade edilerek ailesi ve çevresinin, onun âşıklık geleneğine ilgi duymasını sağlayan en önemli etkenler olduğu belirtilmiştir. İkinci alt başlığın “Âşıklık Geleneği ile Tanışması ve Etkilendiği Âşıklar” adlı ilk kısmında Maksut Feryadi’nin doğup büyüdüğü çevrede köy odalarında, kahvehanelerde ve düğünlerde âşıkların söylediği türküler ve anlattığı destan/hikâyelerin bulunduğu dikkat çekilmiş, Maksut Koca’nın bu sayede âşıklık geleneğine ilgi duyduğu ifade edilmiştir. Maksut Feryadi, âşık olmak istemesindeki ilk faktörün babası İskender Koca’nın bu geleneğe ilgisi olduğunu belirtmiştir. İkinci alt başlığın “Âşıklık Eğitimi” adlı ikinci kısmında; Maksut Feryadi’nin âşıklık eğitimine yer verilmiştir. Maksut Feryadi, usta-çırak ilişkisi bağlamında geleneği Âşık Mehmet Hicrani’den öğrenmek istemiş fakat Hicrani’nin ömrü buna yetmemiştir. Nitekim Maksut Feryadi, kendisine Feryadi mahlasını veren ustasının izinden giderek âşıklığa başlamıştır. Çalışmanın ikinci alt başlığında yer alan “Âşıklığa Başlaması ve İlk Albümleri” adlı üçüncü bölümünde âşığın köy düğünlerinde sanatını icra ederken dönemin müzik yapımcısı Ömer Yeşilbağ tarafından keşfedilmesi ele alınmıştır. Yeşilbağ, henüz 16 yaşında olan genç âşığın sesinden etkilenerek ona bir albüm çıkarmayı teklif eder. Böylece Âşık Maksut Feryadi’nin İstanbul ve Kars arasındaki yolculuğu başlamış olur. İlgili bölümde âşığın bilinirliğinin artması ve albüm çıkarma süreci hakkında bilgi verilmiştir. İkinci başlığın “Katıldığı Toplantılar/Programlar/Yarışmalar ve Aldığı Ödüller” adlı dördüncü kısmında; Âşık Maksut Feryadi’nin sanatını icra ettiği çeşitli festival ve programlardan bahsedilmiş, aktarılan bilgi fotoğraflarla da zenginleştirilmiştir. Aynı zamanda âşığın katıldığı ulusal ve uluslararası alanda düzenlenen çeşitli şiir yarışmalarının içeriğine ve aldığı ödüllere yer verilmiştir (Özdamar ve Ekici 2025, s. 43-66).

Kitabın “Âşık Maksut Feryadi’nin Eserleri” adlı üçüncü bölümünde Âşık Maksut Feryadi’nin söz yazarı ve bestecisi olarak Türkiye Musiki Eseri Sahipleri Meslek Birliği (MESAM)’ne kayıtlı eserleri, besteleri, şiirleri, atışmaları, hikâyeleri ve çıkardığı ilk kaset, CD ve albümlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümün “Besteleri” adlı ilk alt başlığında 1986 yılında kurulan MESAM üyesi âşığın üzerine kayıtlı olan 178 eserin eser numarası, eser adı, bazı eserlerin ilk satırı ve hak sahibini içeren tablo verilmiştir. “Şiirleri” adlı ikinci alt başlıkta Koca’nın şiirleri; yedi heceli olanlar (8 adet), sekiz heceli olanlar (49 adet), on bir heceli olanlar (160 adet), on üç heceli olanlar (3 adet), on beş heceli olanlar (10 adet) ve on altı heceli olanlar (4 adet) olmak üzere hece sayılarına göre tasnif edilmiştir. Bu kısımda bulunan şiirlerin büyük çoğunluğu âşığın kendisiyle yapılan derleme çalışması sonucunda ortaya çıkan verilerin deşifre edilmesi yoluyla tespit edilmiştir. Şiirlerin bir kısmı ise âşığın türkü biçiminde

seslendirdiği eserlerdir. Bunlar Fazıl Özdamar ve Metin Ekici tarafından âşığın kendisinin çeşitli platformlarda yayınladığı, radyo ve TV programlarındaki video kayıtları deşifre edilerek yazıya geçirilmiştir. Geriye kalanlar ise Feryadi'nin kendi adıyla yayımlanan kitabından ve diğer araştırmacıların çalışmalarından elde edilmiştir (Özdamar ve Ekici 2025, s. 75-240).

Çalışmanın üçüncü bölümünün “Atışmalar” adlı üçüncü alt başlığında; Türkiye sahası halk şiirinde “karşılaşma/karşılama, karşı-beri, atma, mâni atma, türkü, atışma, dedim-dedi, deyişme, kanşarın vermek” vd. kelimelerle anılan şiirlere yer verilmiştir. Bu türdeki şiirlerin içerik yönünden farklılık gösterebileceğine vurgu yapılmıştır. Bu nedenle araştırmacıların söz konusu türü “atışma”, “karşılaşma” bazen de “deyişme” terimleri altında toplayarak tasnif ettiği belirtilmiştir.

Farklı araştırmacıların deyişme ve atışma terimleri hakkındaki tanım ve açıklamalarına yer verilmiş, ardından Fazıl Özdamar ve Metin Ekici'nin şiirlerin yaratım ve kullanım bağlamlarını etkileyen unsurlar hakkındaki görüşleri açıklanmıştır. Üçüncü alt başlık “Tanışma ve Sohbet Etmek İçin Yapılanlar” ve “Rakibi Mat Etmek İçin Yapılanlar” isimlerini taşımaktadır. Bu başlıkta Âşık Maksut Feryadi'nin; Âşık Ali Rıza Ezgi, Âşık Mürsel Sinan Uğursu, Âşık Kul Nuri, Âşık Erol Ergani vd. isimlerle çeşitli yarışma ve TV programlarında yaptığı 24 atışmasına yer verilmiştir. Bunlardan 13 tanesi “Tanışma ve Sohbet Etmek İçin Yapılanlar” alt başlığında; 11 tanesi ise “Rakibi Mat Etmek İçin Yapılanlar” alt başlığında aktarılmıştır. Bazı şiirleri gibi Âşık Maksut Feryadi'nin arşivinde atışmalarının çoğu bulunmamaktadır. Atışmaların çok az bir kısmı yayınlanan çalışmalardan alınmış, bunların dışında kalan kısım Fazıl Özdamar ve Metin Ekici tarafından; âşığın sanatını icra ettiği birtakım program, festival ve özel günlere ait video kayıtlarından deşifre edilerek elde edilmiştir (Özdamar ve Ekici 2025, s. 240-296).

Çalışmanın “Hikâyeleri” adlı dördüncü alt başlığı; “Anlattığı Usta Malı Hikâyeler” ve “Tasnif Ettiği Hikâye: Akıllı Mehmet ile Gülfıdan Hanım Hikâyesi” olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır. İlk başlıkta terimin Türk Dünyası'ndaki kullanımına yönelik bilgi verilmiş ve türün tanımlanmasına yönelik farklı akademisyenlerin görüşlerine değinilmiştir. Fazıl Özdamar ve Metin Ekici, hazırladıkları çalışmada Âşık Maksut Feryadi'nin telif eserlerine yer verme düşüncelerinden dolayı usta malı hikâye metinlerinin yalnızca adlarını listelemişlerdir. İkinci başlıkta; Maksut Feryadi'nin tasnif ettiği “Akıllı Mehmet ile Gülfıdan Hanım Hikâyesi” adlı hikâyeye yer verilmiştir. Söz konusu metne ait 2009 ve 2011 yıllarında yapılan derlemelerden elde edilen veriler tablo hâlinde verilmiştir. Böylece iki varyant arasındaki benzerlikler ve farklılıklar kolaylıkla görülmektedir.

Kitabın “Hikâyeli Türküleri” adlı dördüncü alt başlığında; Âşık Maksut Feryadi'nin anlattığı bir kısmı usta malı, diğerleri de tasnif dört hikâyeli türkü

metni yer almaktadır. Bunlar sırasıyla; “Meftun ile Leyli’nin Hikâyesi”, “Bala Memmet Hikâyesi”, “Oktay Haliloğlu Hikâyesi” (birinci ve ikinci varyant), ve “Âşık Mansır Hikâyesi” isimleriyle verilmiştir. Fazıl Özdamar ve Metin Ekici, çalışmada hikâyeli türkü adının tercih edilmesini; söz konusu metinlerdeki türkü kısımlarının daha önemli olması ve bu metinlerdeki asıl unsurun şiir kısımları olduğu bilgisine dayandırmaktadır (Özdamar ve Ekici 2025, s. 356-367).

Çalışmanın “Kaset, CD ve Albümleri” isimli altıncı alt başlığında Maksut Feryadi’nin 1977’den 2024 yılına kadar yayınladığı toplam 34 adet kaset, CD ve albümleri yer almaktadır. İlgili bölümde albüm kapak görselleri, albümde bulunan parçaların isimleri ve albümlerin ne zaman çıkarıldığı açıklanmıştır. (Özdamar ve Ekici 2025, s. 78-400).

Çalışmanın üçüncü bölümünün son alt başlığı olan “Kitabı: Sular Yandı” adlı bölümde; Yalın Ses Yayınları tarafından Mayıs 2007’de İstanbul’da yayımlanan “Sular Yandı” isimli kitap tanıtımı yapılmıştır (Özdamar ve Ekici 2025, s. 400).

Kitabın “Sonuç” kısmında âşıklık geleneğinin içeriğine değinilerek bu geleneğin günümüzde güç kaybetmesinin nedenleri üzerine durulmuştur. Âşıklar, son yıllarda değişen sosyal ve ekonomik hayat şartlarına ayak uyduramamış ve yine aynı sebeplerle âşıklık tercih edilen bir meslek olmaktan oldukça uzaklaşmıştır. Fazıl Özdamar ve Metin Ekici’nin ifade ettiği üzere âşıkların usta-çırak zincirini oluşturamaması geleneğin yeniden yaratım ve aktarımını da sekteye uğratmıştır. Çalışmada bunun nasıl yapılması gerektiği sorusu Âşık Maksut Feryadi özelinde incelenmiş olup “Sonuç” kısmında çözüme yönelik öneriler maddeler hâlinde sıralanmıştır. Çalışmanın tamamında verilen bilgilerin ve tespitlerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır (Özdamar ve Ekici 2025, s. 403).

Kitabın sonunda bulunan “Diğer Fotoğraflar” kısmında Maksut Koca ve Fazıl Özdamar arşivinden elde edilen fotoğraflar bulunmaktadır.

İncelenen kitap çalışmasında Âşık Maksut Feryadi’nin dönemin şartlarından dolayı kırsaldan kente göçtüğü, kent ortamında âşıklık geleneğini icra ettiği ve tüm zorluklara rağmen teknolojik gelişmelere de ayak uydurarak bu geleneği güçlü bir şekilde yaşatıp aktardığı görülmektedir. Kitap içerisinde Maksut Feryadi özelinde kapsamlı bir araştırma, inceleme ve değerlendirme yapılmış olup genelde ise âşıklık geleneğinin güncel sorunları ve bunlara getirilen çözüm önerileri sunulmuştur. Çalışma içerisinde bulunan eserlerin incelenmesinde benzerlerine kıyasla yaratım ve aktarım ortamına daha çok önem verilmiştir. Çalışmada kullanılan icra merkezli yaklaşım bu alanda daha sonra yapılacak çalışmalara örnek teşkil edecektir. tanıyabilirler.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

Özdamar, F. ve Ekici, M. (2025). *Somut Olmayan Kültürel Miras bağlamında yaşayan insan hazinesi Âşık Maksut Feryadi (Hayatı, sanatı ve eserleri)*. Paradigma Akademi Yayınları.

URL1:<https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Somut-Olmayan-K%C3%BClt%C3%BCrel-Miras-Listeleri> (Erişim tarihi: 13.05.2025)

EKLER

Fotoğraf 1: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni. (Soldan sağa Abdullah Temizkan, Âşık Maksut Feryadi)

Fotoğraf 2: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni. (Soldan sağa Fazıl Özdamar, Âşık Ali Rıza Ezgi, Âşık Maksut Feryadi, Metin Ekici, Pınar Dönmez Fedakâr, Fikret Türkmen)

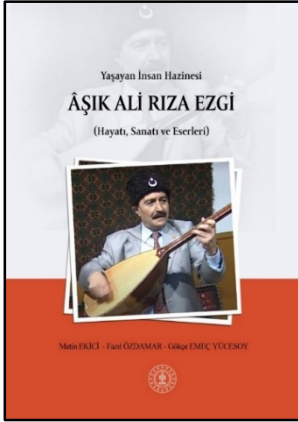

Fotoğraf 3: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni.
Âşık Maksut Feryadi.

Metin Ekici, Fazıl Özdamar ve Gökçe Emeç Yücesoy
Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Ali Rıza Ezgi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)
Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2025 (513 sayfa).

Yasin UYSAL

Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı,
yasinuysalsh@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0189-6414

Türk kültüründe geçmişten günümüze kadar gelen pek çok gelenek ve bu gelenekleri yaşatan kültürel miras yaratıcıları, taşıyıcıları ve icracıları bulunmaktadır. Bu geleneklerden biri olan âşıklık geleneği de âşıklar tarafından yüzyıllardır taşınarak bugüne ulaştırılan önemli bir Somut Olmayan Kültürel Miras unsurudur. Geçmişi şamanlara kadar uzandığı iddia edilen âşıklık geleneği ve bu geleneği geniş sahalarda yaşatıp aktaran âşıklar Türk toplumu için önemli bir konumdadır. Nitekim UNESCO kapsamında 2008 yılında Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Mirası Ulusal Envanteri'ne, 2009 yılında ise İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası

Temsilî Listesi'ne kaydedildikten sonra (URL1) âşıklık geleneği ve âşıkların tanınırlığı hem ulusal hem de uluslararası boyutta artmıştır.

Türk dünyasının diğer sahalarında olduğu gibi Türkiye sahasında da âşıklık geleneği içerisinde yetişen, bu geleneği çeşitli zorluklarla yaşatan ve aktaran önemli âşıklar bulunmaktadır. Bu âşıklardan biri de Âşık Ali Rıza Ezgi'dir. Âşıklık geleneğinin önemli bir temsilcisi olan Ali Rıza Ezgi 2017 yılında UNESCO kapsamında “Âşıklık Geleneği” kategorisi ve “02.0036” envanter numarasıyla “Yaşayan İnsan Hazinesi” unvanı almıştır (Ekici ve ark., 2025, s. XI). Âşık Ali Rıza Ezgi hakkında Türkiye’de bazı akademik çalışmalar olmasına rağmen kendisinin hayatı, sanatı ve eserleri hakkında kapsamlı bir akademik çalışma yapılmamıştır.² İzmir’de “âşıklık geleneği” alanında “Yaşayan İnsan Hazinesi” ilan edilen Ali Rıza Ezgi hakkında böyle bir çalışmanın yapılmamış

* **Atıf / Citation:** Uysal, Y. (2025) [Kitap İncelemesi. *Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Ali Rıza Ezgi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)*, Metin Ekici, Fazıl Özdamar ve Gökçe Emeç Yücesoy] *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 323-329. <https://doi.org/10.32449/egetedid.1702812>

² Yapılan diğer çalışmalar için bk. (Akbal, 2011; Ekici, 2019; Öncül, 2023).

olması bir eksiklik olup bu eksiklik, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Metin Ekici, öğretim üyesi Doç. Dr. Fazıl Özdamar ve Araştırma Görevlisi Gökçe Emeç Yücesoy tarafından hazırlanan *Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Ali Rıza Ezgi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)* adlı çalışma ile giderilmiştir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından desteklenen **Somut Olmayan Kültürel Miras ve İzmir Âşıkları: Panel ve Şölen** adlı proje kapsamında hazırlanan kitap, 7 Mayıs 2025'te Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni etkinliğinde bilim dünyasına takdim edilmiştir. Aynı etkinlikte Fazıl Özdamar ve Metin Ekici tarafından hazırlanan *Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Yaşayan İnsan Hazinesi Âşık Maksut Feryadi (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)* (2025) adlı kitabın da takdimi yapılmıştır. Adı verilen etkinliğe Âşık Ali Rıza Ezgi, Âşık Maksut Feryadi, Âşık Nevruz Ali Çiçek, Âşık Mehmet Divanoğlu ve Âşık Atacan Eprüzöğlu da davet edilmiştir. Âşık Ali Rıza Ezgi ve Âşık Maksut Feryadi kendileri hakkında hazırlanan kitapları yazarların elinden bizzat almışlardır. Kitap takdiminin ardından ise Ali Rıza Ezgi ve Maksut Feryadi çeşitli âşık şiiri türlerinde eserler icra etmişlerdir.³

513 sayfadan oluşan kitap “Ön Söz”, “Giriş”, “Sonuç” ve “Ekler” kısımlarının hâricinde “Âşık Ali Rıza Ezgi ve Âşıklık Geleneği” ve “Âşık Ali Rıza Ezgi'nin Eserleri” adlı iki ana bölümden oluşmaktadır.

Kitabın “Ön Söz” kısmında çalışmanın kapsamı gereği âşıklık geleneği, bu geleneğin Somut Olmayan Kültürel Miras içindeki yeri ve Âşık Ali Rıza Ezgi hakkında temel bilgiler verilmiştir. Ayrıca 1950'lerde ekonomik, sosyal ve siyasi sebeplerle kırsaldan kente başlayan göç hareketleri ile bu geleneğin temsilcilerinin özellikle de büyük şehirlerde boy gösterdiklerine dikkat çekilmiş; bu tür temsilcilerden biri olan Ali Rıza Ezgi'nin yetiştirdiği çıraklar, zengin şiir, âşık havası ve hikâye repertuarı ile kentle kurduğu etkileşim kapsamında önemli bir âşık olduğu dile getirilmiştir (Ekici ve ark., 2025, s. x-xi).

Âşıklık geleneğinin geçmişten günümüze kadarki sürecini kısa bir şekilde ele alan “Giriş” kısmı Metin Ekici tarafından daha önce sunulan “İzmir'de Yaşayan Bir Âşık: Âşık Ali Rıza Ezgi ve SOKÜM” adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir (Ekici, 2019). Bu kısımda Âşık Ali Rıza Ezgi'nin hayatı ve sanatı hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. İlgili kısımda dikkat çeken iki önemli nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Ali Rıza Ezgi'nin Kars'tan İzmir'e taşındıktan sonra kendi yetiştirdiği çevreye benzer bir hikâye anlatım ortamını ve zamanını bulamamış olmasıdır. Bu duruma âşığın hikâyelerini icra edebileceği düzenli bir mekânın olmayışının, dinleyici çevresinin bu tür bir geleneğe yeterince aşına olmamasının ve hikâye icra

³ Söz konusu etkinliğe ait bazı görseller yapılan bu inceleme çalışmasının ekler kısmında yer almaktadır.

etme zamanının sınırlılığının neden olduğu dile getirilmiştir. Bu nedenle Ali Rıza Ezgi'nin, âşıklık geleneğinin önemli bir parçası olan hikâye anlatımını kent ortamına göre süre ve içerik bakımından değiştirdiği ifade edilmiştir. Diğer bir önemli nokta ise âşığın şiirlerinde genel olarak toplumsal ve bireysel ahlaki değerleri işlemiş olmasıdır. Değerlerin kaybedildiği yerde bozulmanın meydana geldiğini, ekonomik sorunların ve savaşların birey ve toplum yapısını bozduğunu dile getiren Ezgi'nin, bütün şiirlerinde bu tür sorunlar üzerinde odaklanmayı daha çok tercih ettiği belirtilmiştir (Ekici ve ark., 2025, s. 5-7).

“Âşık Ali Rıza Ezgi ve Âşıklık Geleneği” adlı birinci bölümün ilk kısmında; günümüzde âşıklık geleneğinin Erzurum, Kars, Ardahan/Çıldır, Sivas ve Çukurova vb. gibi bazı bölgelerde canlı olduğu bazı bölgelerde ise varlığını sürdürme çabası içinde olduğu vurgulanmış ve geleneğin yaşatılmasının önemine dikkat çekildikten sonra Karanlı âşıkların bir listesi verilmiştir. Ardından bu bölümün “Âşık Ali Rıza Ezgi'nin Hayatı” adlı ilk alt başlığında Ali Rıza Ezgi'nin doğumu, ailesi, eğitimi, evliliği, İzmir'e göç edip yerleşmesi ve askerliği hakkında bilgiler verilmiştir. “Âşık Ali Rıza Ezgi ve Günümüz Âşıklık Geleneğindeki Yeri” adlı ikinci alt başlık kapsamında ise âşıklık geleneğine girmesi; âşıklık eğitimi, çıraklığı ve yetişmesi; saz çalmayı öğrenmesi ve ilk şiirleri; kendi şiirlerini söylemeye başlaması; mahlası alması; ilk ödülü ve usta âşık olması; katkı sunduğu bilimsel çalışmalar; eğittiği çırakları; âşıklık geleneğini icra ettiği yabancı ülkeler ve tanıştığı âşıklar; katıldığı toplantılar, programlar, yarışmalar ve aldığı ödüller hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir (Ekici ve ark., 2025, s. 11-29).

“Âşık Ali Rıza Ezgi'nin Eserleri” adlı ikinci bölümde, ilk olarak Ali Rıza Ezgi'nin âşıklık geleneğinde “usta malı” olarak adlandırılan, kendinden önceki âşıkların şiir, âşık havası ve hikâye üretimlerinin günümüze ulaşmasında önemli bir rol oynadığı dile getirilip âşıklık geleneğindeki bu taşıyıcı rolünün dışında, onun âşık şiiri konusunda birçok şekil ve türde de yeni eserler yaratabilme kabiliyetinde olduğu belirtilmiştir. Bölümün ilerleyen kısımlarında âşığın eserlerini hangi ortam ve mekânlarda icra edip hangi dijital platformlarda paylaştığı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümün başlığından da anlaşılacağı üzere bu bölümde âşığın eserleri yer almaktadır. Bunun öncesinde ise söz konusu eserlerin hangi yöntemle çalışmaya dâhil edildiği yazarlar tarafından açıklanmıştır (Ekici ve ark., 2025, s. 33-34).

İkinci bölümün “Besteleri” adlı ilk alt başlığında, Türkiye Musiki Eseri Sahipleri Meslek Birliği (MESAM) üyesi olan Âşık Ali Rıza Ezgi'nin besteci ve söz yazarı olarak 14 eserinin kaydedildiği belirtilip çalışmada bu eserlerin listesi verilmiştir (Ekici ve ark., 2025, s. 35-37).

“Şiirleri” adlı ikinci alt başlıkta âşığın şiirlerine yer verilmiştir. Çalışmada Ali Rıza Ezgi'nin şiirleri hece sayısına göre tasnif edilmiş ve bu tasnifte aynı yılda yaratılan şiirlerde yaratım tarihine ulaşılabilmişse kronolojik sıra izlenmiştir.

Kitapta âşığın toplam 354 şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerin 78 tanesi 8’li hece ölçüsü, 266 tanesi 11’li hece ölçüsü ve 10 tanesi ise 15’li hece ölçüsü ile üretilmiştir. Genel olarak bakıldığında Ali Rıza Ezgi’nin divan, cıgâlı tecnis, muhammes, geraylı lebdeğmez/dudakdeğmez, güzelleme, koçaklama ve taşlama türünde eserler ortaya koyduğu görülmektedir (Ekici ve ark., 2025, s. 37-244).

“Atışmaları” adlı üçüncü alt başlıkta âşığın atışmaları yer almaktadır. Bu kısımdan âşığın diğer âşıklarla yapmış olduğu toplam 25 atışmaya yer verilmiştir. Söz konusu bu atışmalar Ali Rıza Ezgi ile Âşık Gül Ahmet Yiğit, Âşık İlhami Demir, Âşık Temel Turabi (2 atışma), Âşık Maksut Feryadi (3 atışma), Âşık Ahmet İmami, Âşık Mihmani Cuya (2 atışma), Âşık Kamandar (2 atışma), Âşık Veli Canani (2 atışma), Âşık Nevruz Ali Çiçek, Âşık İrfan Erdağı, Âşık Erol Ergani, Âşık Zeki Erdali, Âşık Sefer Akyüzoğlu, Âşık Fevzi Olgun, Âşık Mansur Alyansoğlu, Âşık Nuri Demiroğlu, Âşık Yüksel Yıldızoğlu ve Âşık Gültekin Bulutoğlu arasında yapılmıştır. Âşık Ali Rıza Ezgi’nin pek çok atışması olmakla birlikte kitabın hacmi sebebiyle 25 atışmaya yer verildiği çalışmada belirtilmiştir. Bu yönüyle Âşık Ali Rıza Ezgi’nin bir atışma şairi olduğunu söylemek mümkündür (Ekici ve ark., 2025, s. 249-286).

İkinci bölümün “Anlattığı Hikâyeler” adlı dördüncü alt başlığında Âşık Ali Rıza Ezgi’nin anlattığı “Hüseyin ile Senem Hikâyesi”, “Kerem ile Aslı Hikâyesi (Akrep Bağları Bölümü)”, “Alihan Hükümdar ile Peri Hatun Hikâyesi”, “Diligam Yahya Bey ile Yemen Hanım Hikâyesi”, “Şeyh Senan Hikâyesi” ve “Bayram ile Güldane Hikâyesi” isimli altı hikâye yer almaktadır. Bu kısımda metin merkezli yöntemlerin dışına çıkmış ve metni etkileyen diğer unsurlar, anlatıcı ve dinleyicilerin kimliği, anlatıcının mensup olduğu âşık muhiti genel özellikleri ile hikâye anlatıcılığının ve dinleyicilerin nasıl olduğu, hikâyenin tasnifi ve yayılma sahası hakkında bilgi, anlatıcının metni kimden/kimlerden öğrendiği gibi hususlar ve bağlam ön plana çıkarılmıştır. Devamındaki “Anlattığı Hikâyeli Türkü” kısmında ise “Samed Vurgun ile Dürre Hanım” adlı hikâyeli türkü yer almaktadır. İkinci bölümün “Albümleri” adlı son alt başlığında da Ali Rıza Ezgi’nin çıkarmış olduğu albümlerin bilgileri ve görselleri bulunmaktadır (Ekici ve ark., 2025, s. 290-471).

Kitabın “Sonuç” kısmında çalışma içerisinde yapılan açıklamalar, verilen bilgiler ve tespitlerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Yapılan açıklamalar, verilen bilgiler ve tespitler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye sahası âşıkları arasında hem irticalen şiir yaratma ve icra etme hem de destan/hikâye anlatma yönü güçlü olan Âşık Ali Rıza Ezgi’nin kapsamlı bir portresini sunan bu çalışmanın, özelde Türkiye sahası genelde ise Türk dünyasına ait âşıklık ve destancılık geleneğinin yaratım, aktarım ve bağlamını anlamak için örnek teşkil ettiği belirtilmiştir (Ekici ve ark., 2025, s. 483).

Kitabın Sonuç kısmını “Ekler” takip etmektedir. Ekler kısmı ise iki alt başlığa ayrılmış olup ilk kısımda “Dost ve Arkadaşlarının Kaleminden Âşık Ali Rıza

Ezgi” alt başlığında Yaşar Topkaya, İsmail Ömeroğlu Veliyev, Mansur Ekmekçi, Hacer Alioğlu Yakuti, Aydın Tazegül, İbrahim Çiftçi, Güner Özkan ve İhsan Kaya gibi isimlerin Ali Rıza Ezgi’ye ithafen yazdıkları yazı ve şiirler bulunmaktadır. Eklerin ikinci kısmı “Fotoğraflar”a ayrılmıştır. Bu kısımda Ali Rıza Ezgi’nin kendi arşivinden seçilmiş belli sayıda fotoğraflara yer verilmiştir (Ekici ve ark., 2025, s. 481-497).

Sonuç olarak Metin Ekici, Fazıl Özdamar ve Gökçe Emeç Yücesoy tarafından hazırlanan bu kitapla birlikte uzun yıllardır âşıklık geleneğini sürdüren, bu gelenek içerisinde yeni eserler üretilip çıraklar yetiştiren ve Türkiye’nin Yaşayan İnsan Hazinesi olan Âşık Ali Rıza Ezgi hakkında önemli bir akademik çalışma ortaya konmuştur. İncelemiş olduğumuz kitap sadece söz konusu âşığın hayatı ve eserleri kapsamında ele alınmamıştır. Kitap içerisinde Somut Olmayan Kültürel Miras bağlamında âşıklık geleneği; Âşık Ali Rıza Ezgi özelinde âşıklık geleneğinin güncel sorunları; âşığın hayatı, âşıklık eğitimi ve eserleri; âşığın hayatı ve eserleri arasındaki ilişki kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Âşık Ali Rıza Ezgi’nin şiirleri ve hikâyeleri sadece metin merkezli bir yaklaşımla değil bağlam merkezli bir yaklaşımı gözeterek incelenip aktarılmıştır. Bağlamı ön plana çıkarmasından dolayı bu çalışma benzer çalışmalardan ayrılmaktadır ve âşıklık geleneği kapsamında ileride yapılacak olan diğer çalışmalara örnek olacaktır.

İncelenen bu kitap içerisinde yazarların da sıklıkla değindiği üzere hem Âşık Ali Rıza Ezgi özelinde hem de âşıklık geleneği genelinde bu geleneğin daha etkin bir şekilde yaşatılarak korunması için şu önerileri bir kez daha tekrar etmek yararlı olacaktır:

1. Âşıklara kent ortamlarında icra yapabilecekleri mekânların tahsis edilmesi,
2. Âşıklık geleneği temsilcilerinden usta ve çırakların tespit edilmesi,
3. Âşıklık geleneği temsilcilerinin kuracağı STK’lara destek olunması,
4. Âşıklık geleneğinin usta temsilcilerine sağlık vb. konularda sosyal haklar verilmesi ve kendilerinin ekonomik olarak desteklenmesi,
5. Âşıklık geleneği usta temsilcilerinin medya organlarında tanıtımlarının yapılması,
6. Âşıklık geleneği usta temsilcilerinin eğitim kurumlarında gençlerle buluşmasını sağlayacak programlar yapılması gereklidir (Ekici ve ark., 2025, s. 9).

Söz konusu bu önerilere “Âşıkların sosyal medyayı daha etkili bir şekilde kullanmaları gerektiği” de eklenebilir. Çünkü incelemiş olduğumuz kitapta da belirtildiği üzere âşıklık geleneği ve âşıklar sosyal medya üzerinden daha çok dinleyiciye ulaşabilir ve genç nesiller bu geleneği ve âşıkları daha yakından tanıyabilirler.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Akbal, V. (2011). Âşık Ali Rıza Ezgi- hayatı, sanatı, şiirleri, K. Öncül (Haz.), *Kars âşıklarının hayatları, sanatları ve şiirlerinden örnekler* içinde (s. 48-58). Kafkas Üniversitesi THBMER Yayınları.
- Ekici, M. (2019). İzmir'de yaşayan bir âşık: Âşık Ali Rıza Ezgi ve SOKÜM, 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. C 3, (s. 398-395), T.C. KTB Yayınları.
- Ekici, M., Özdamar, F. ve Emeç Yücesoy, G. (2025). *Yaşayan insan hazinesi Âşık Ali Rıza Ezgi (Hayatı, sanatı ve eserleri)*. Paradigma Akademi Yayınları.
- Öncül, K. (2023). Ali Rıza / Koca Koca, Ali Rıza Ezgi, *Türk Edebiyatı isimler sözlüğü* (Cilt 2). Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Özdamar, F. ve Ekici, M. (2025). *Somut Olmayan Kültürel Miras bağlamında yaşayan insan hazinesi Âşık Maksut Feryadi (Hayatı, sanatı ve eserleri)*. Paradigma Akademi Yayınları.
- URL1:<https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Somut-Olmayan-K%C3%BClt%C3%BCrel-Miras-Listeleri> (Erişim tarihi: 09.05.2025)

EKLER

Fotoğraf 1: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni. (Soldan sağa Fazıl Özdamar, Pınar Fedakar, Metin Ekici ve Fikret Türkmen)

Fotoğraf 2: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni. (Âşık Ali Rıza Ezgi ve Metin Ekici)

Fotoğraf 3: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni. (Fazıl Özdamar)

Fotoğraf 4: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni. (Âşık Ali Rıza Ezgi ve Gökçe Emeç Yücesoy)

Fotoğraf 5: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni. (Âşık Ali Rıza Ezgi)

Fotoğraf 6: Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 80. Yaşına İthafen Âşıklık Geleneği Panel ve Şöleni. (Âşık Maksut Feryadi ve Âşık Ali Rıza Ezgi)

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ Journal of Turkish World Studies

25 / 1 Yaz - Summer 2025

EGE ÜNİVERSİTESİ **TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ** **ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKALARI**

TANIM

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (kısaca TDİD); Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanındaki çalışmaları kapsayan, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki sayı yayımlanan, bilimsel denetim sürecinde kör hakemlik yöntemini kullanan, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde, İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazıları kabul eden Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli, çevrimiçi ve basılı yayımıdır.

AMAÇ

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi; Türk halklarıyla ilgili sosyal ve beşerî bilimler alanlarında bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacak, mevcut birikimi revize edecek, sorunsalları derinleştirecek çalışmaları yayımlama, bu alandaki çalışmaları görünür kılma ve yaygınlaştırma alanlarını hazırlama çabasıdır. Özellikle Türk halkları arasında tarihsel ve mekânsal boyutta devamlılık ve kırılmaların konu edildiği çalışmalara tartışma zemini oluşturmayı hedeflemektedir.

KAPSAM

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi; Türk halklarıyla ilgili sosyal ve beşerî bilimler alanında araştırma, olgu sunumu, derleme, tezden yayın, çeviri, aktarma, kitap incelemesi ve nekroloji türünden çalışmaları; yine bu alanda bilimsel yayınlar üzerine yapılan incelemeleri ve yabancılara Türkçe öğretimiyle ilgili çalışmaları yayımlar.

YAYIN POLİTİKASI

Dergi, en yüksek yayın etiği standartlarına bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından müştereken belirlenmiş olan “Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri (Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing)”ni (<https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>) tam anlamıyla benimsemektedir.

Dergiye değerlendirilmek üzere gönderilen makalelerin, beyan edilen amaç ve kapsamla uyumlu olması gerekmektedir. Yalnızca tüm yazarlarca onaylanmış, daha önce yayımlanmamış ve hâlihazırda başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan çalışmalar hakem değerlendirmesine alınacaktır.

Gönderilmiş bir makalenin yazar listesinde yapılacak her türlü değişiklik (yazar ekleme, çıkarma veya sıralama değişikliği dâhil), daha önce listelenmiş tüm yazarların imzalı ve yazılı onayıyla desteklenmelidir.

Aşağıda sayılan fiiller etik dışı kabul edilmektedir:

- İntihal (plagiarism),
- Tekrar yayımlama (duplicate publication),
- Gerçek yazarın isminin dışlanması ya da olmayan bir yazarın gösterilmesi (sahte ya da gasp edilmiş yazarlık),
- Veri uydurma ya da tahrif etme (fabrication/falsification),
- Dilimleme/Salami slicing (bir çalışmanın parçalanarak çok sayıda yayın hâline getirilmesi) veya yinelenen yayın,
- Telif hakkı ihlali,
- Çıkar çatışmasının beyan edilmemesi.

Etik ihlali içerdiği tespit edilen çalışmalar, yayımlanmış olsalar dahi, geri çekilir veya yayım sürecinden çıkarılır. Bu politika, yayım sonrası tespit edilen her türlü suistimali de kapsamaktadır.

İntihal

Ön değerlendirme sürecini geçen tüm başvurular, **iThenticate** yazılımı aracılığıyla intihal taramasına tabi tutulur. İntihal veya öz-intihal (self-plagiarism) tespit edilmesi durumunda, yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli görmeleri hâlinde, değerlendirme veya üretim sürecinin herhangi bir aşamasında tekrar intihal kontrolü yapma hakkını saklı tutar. Yüksek benzerlik oranı taşıyan makaleler, kabul öncesi veya sonrası fark edilmelerine bakılmaksızın, reddedilebilir. Genel olarak, makale türü ve benzerliğin kaynaklara dağılımı göz önünde bulundurularak, toplam benzerlik oranının **%20'yi aşmaması** beklenmektedir.

Çift Taraflı Kör Hakemlik (Double-Blind Peer Review)

İntihal taramasını geçen ve biçimsel açıdan derginin gerekliliklerini karşılayan çalışmalar; özgünlük, yöntemsel tutarlılık, bilimsel katkı ve dergi kapsamına uygunluk açısından baş editör(ler) tarafından ön incelemeye tabi tutulur. Uygun bulunan çalışmalar, ilgili alanda uzman **en az iki ulusal veya uluslararası hakem** tarafından çift taraflı kör hakemlik süreciyle değerlendirilir. Makaleler, hakem önerileri doğrultusunda gerekli düzeltmelerin yapılması şartıyla yayımlanabilir.

• **Önemli Not:** *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, yalnızca **doktora öğrencileri ve doktora ünvanı almış araştırmacılar tarafından** yapılan başvuruları kabul etmektedir. Lisans ve yüksek lisans öğrencileri ile bu programları tamamlamış kişilerin yer aldığı makaleler değerlendirmeye alınmaz.

• Ayrıca, bir yazarın dergide ikinci kez makale yayımlayabilmesi için, ilk makalesinin yayımlanmasının üzerinden **en az iki yıl** (dört sayı) geçmiş olması gerekmektedir.

Açık Erişim Politikası

Dergi, açık erişimli bir yayın olup, tüm içeriği kullanıcılar ve bağlı bulundukları kurumlar tarafından **ücretsiz** olarak erişime sunulmaktadır.

Budapeşte Açık Erişim Girişimi (Budapest Open Access Initiative (BOAI)) ilkeleri doğrultusunda; kullanıcılar, dergide yayımlanan makalelerin tam metinlerini **ticari amaç gütmemek kaydıyla**, yayınevi ya da yazar(lar)dan önceden izin almaksızın **okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, yazdırabilir, tarayabilir** veya ilgili metinlere **bağlantı verebilir**.

Dergide yayımlanan tüm açık erişimli makaleler, **Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0)** lisansı kapsamındadır.

Ücret Politikası

Dergiyle ilişkili tüm mali giderler **Ege Üniversitesi – Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü** tarafından karşılanmaktadır.

Bu doğrultuda, **yayın sürecinin hiçbir aşamasında yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmemektedir.**

Dergi, gönderilen, kabul edilen ya da yayımlanan makaleler için **makale işlem ücreti (Article Processing Charges – APCs)** veya **başvuru ücreti** almamaktadır.

Telif Hakkında

Dergide yayımlanan eserlerin telif hakları yazarlarda saklıdır ve bu eserler, **Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0)** lisansı kapsamında lisanslanmaktadır.

Yazarlar, çalışmalarını göndermekle birlikte, eserlerinin ticari olmayan amaçlarla yayımlanmasına ilişkin münhasır olmayan bir yayım hakkını **Yayıncı**'ya devretmiş olurlar.

CC BY-NC 4.0 lisansı, ticari olmayan nitelikte olmak kaydıyla, ilgili eserin herhangi bir ortamda sınırsız biçimde kullanılmasına, dağıtılmasına ve çoğaltılmasına izin vermektedir. Ancak bu kullanımda, orijinal esere atıf yapılması zorunludur.

Düzeltilmeler, Geri Çekmeler ve Endişe Beyanları

Editör, yayımlanmış bir makalede çalışmanın sonuçlarını, yorumlarını veya çıkarımlarını etkilemeyen küçük hataların tespit edilmesi durumunda düzeltme yayımlayabilir.

Ancak, çalışmanın geçerliliğini zedeleyen önemli hatalar veya etik ihlaller tespit edilirse, editör makalenin geri çekilmesini değerlendirme yetkisine sahiptir.

Araştırma veya yayım etiğine ilişkin inandırıcı kanıtların bulunduğu; çalışmanın güvenilirliğinin sorgulandığı ya da yazarların bağlı bulunduğu kurumların soruşturma yürütmediği veya yürütülen soruşturmanın sonuçsuz, taraflı ya da adaletsiz olduğu durumlarda, endişe beyanı (expression of concern) yayımlanabilir.

Dergi; düzeltilmeler, geri çekmeler ve endişe beyanlarına ilişkin süreçlerde, **Committee on Publication Ethics (COPE)** ve **International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE)** tarafından belirlenen ilkeleri benimsemektedir.

Geri Çekme

Geri çekme gereken durumlarda, dergi COPE tarafından yayımlanan Geri Çekme Rehberini (**Retraction Guidelines by COPE**) esas alır.

Aşağıdaki durumlarda editör, yayımlanmış bir makaleyi geri çekme hakkını saklı tutar:

- Bulguların önemli bir hata (örneğin hesaplama ya da deneysel hata), uydurma (örneğin sahte veri) veya manipülasyon (örneğin görsel üzerinde oynama) nedeniyle güvenilir olmadığının açık şekilde ortaya konması,
- Makalede intihal tespit edilmesi,
- Eserin daha önce başka bir yerde uygun atıf veya beyan olmaksızın yayımlanmış olması,
- Makalede yetkisiz olarak kullanılan veri veya materyal bulunması,

- Telif hakkı ihlali ya da diğer ciddi hukuki sorunların varlığı,
- Araştırmancın etik dışı olduğunun belirlenmesi,
- Hakemlik sürecinin manipüle edilmesi veya usulsüz biçimde yürütülmesi,
- Yazar(lar)ın, editörün değerlendirmesine göre eserin yorumlanmasını veya hakemlik/editoryal süreci önemli ölçüde etkileyecek düzeyde çıkar çatışmasını açıklamamış olması.

Geri çekme durumunda aşağıdaki işlemler uygulanır:

- Geri çekmeye ilişkin bir açıklama, makale başlığını da içerecek şekilde, derginin bir sonraki sayısında yayımlanır. Bu açıklama, sayfa numarası alır ve içindekiler kısmında yer alır.
- Çevrim içi sürümde, geri çekme bildirimi ile orijinal makale arasında hiper bağlantı kurulur.
- Geri çekilen makalenin çevrim içi versiyonunda, okuyuculara geri çekilme bilgisini sunan bir sayfa, makalenin önüne eklenir.
- Orijinal makale erişime açık kalmakla birlikte, PDF formatında yayımlanan her sayfasına “Geri Çekilmiştir” (Retracted) ibaresi eklenir.

Hukuki Nedenlerle Makalenin Kaldırılması

İstisnai durumlarda, ciddi hukukî risklerin söz konusu olduğu hâllerde, bir makalenin tam metni dergiden kaldırılabilir ve yerine bir kaldırılma bildirimi yayımlanır.

Bu durumda, yalnızca makalenin başlığı ve yazarlık bilgisi (metadata) korunur.

Makale kaldırılması aşağıdaki koşullarda gerçekleşebilir:

- Makalenin, üçüncü tarafların hukuki haklarını ihlal ettiği veya iftira niteliği taşıdığı tespit edilir ve yalnızca geri çekme işlemi yeterli görülmezse,
- Makale hakkında mahkeme kararı verilmişse ya da hukuki işlem başlatılmasının kuvvetle muhtemel olduğu durumlar mevcutsa,
- Makale, kamusal sağlık açısından ciddi ve acil risk oluştuyorsa.

Arşiv Politikası

Dergide yayımlanan tüm makalelerin uzun vadeli korunmasını ve kalıcı erişilebilirliğini sağlamak amacıyla, içeriklerin tamamı ulusal dijital arşiv sistemi olarak işlev gören [DergiPark](https://www.dergipark.org.tr/) platformunda arşivlenmektedir.

Ayrıca, DergiPark, [LOCKSS](https://www.lockss.org/) (Lots of Copies Keep Stuff Safe) sistemini desteklemekte olup, dergi içeriğinin dağıtık şekilde toplanması, korunması ve erişime sunulmasını mümkün kılmaktadır.

Yazarlara, yayımlanan makalelerinin nihai PDF versiyonlarını, Open Archives Initiative (<https://www.openarchives.org/>) standartlarıyla uyumlu açık erişimli dijital arşivlerde kendi imkânlarıyla arşivlemeleri tavsiye edilmektedir.

Yazarların arşivleme sırasında, okuyucuları makalenin dergi web sitesinde yer alan resmî versiyonuna yönlendiren bir bağlantıyı da eklemeleri beklenmektedir.

YAPAY ZEKÂ POLİTİKASI

Yapay zekâ (YZ) alanındaki son gelişmeler ve akademik yayıncılıktaki değişen uygulamalar doğrultusunda hazırlanan bu Yapay Zekâ Politikası, söz konusu teknolojilerin kullanımında yazarlar, hakemler ve editörlerin uyması gereken editöryal ve etik standartları belirlemektedir.

İlgili politika, aşağıda belirtilen saygın kaynaklar dikkate alınarak oluşturulmuştur:

- [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](#) – Yazarlık ve YZ Araçları
- [International Committee of Medical Journal Editors \(ICMJE\)](#) – YZ Destekli Teknoloji
- [World Association of Medical Editors \(WAME\)](#) – Sohbet Robotları, Üretken YZ ve Akademik Makaleler

Büyük dil modelleri (LLM'ler), sohbet robotları, görsel üreticiler ve sentetik veri üreticileri gibi YZ destekli teknolojiler; metin, görsel, ses ve veri dâhil olmak üzere çeşitli içerikler üretebilmektedir. Bu araçlar, etik ilkeler çerçevesinde ve insan denetimi altında kullanıldığında üretkenliği artırmakta ve akademik yeniliğe katkı sağlamaktadır. Ancak denetimsiz kullanımları, hatalı veya önyargılı içerik üretimi, kaynak gösteriminde hata veya eksiklikler, gizlilik ve fikri mülkiyet haklarının ihlali, yazarlık ve yayın haklarına yönelik etik ihlaller gibi ciddi riskler taşımaktadır.

Bu riskleri azaltmak amacıyla, dergimiz aşağıdaki temel ilkelere bağlı kalmaktadır:

- Herhangi bir YZ aracının metin, şekil, görsel veya kod üretiminde kullanılması hâlinde, bu durumun makalenin ilgili bölümünde (örneğin; yöntem veya teşekkür kısmında) açık ve ayrıntılı biçimde belirtilmesi zorunludur.
- YZ araçları hiçbir surette yazar olarak kabul edilmez veya gösterilemez.
- Yazarlar, YZ teknolojilerinden faydalanıp faydalanmadıklarına bakılmaksızın, çalışmalarının doğruluğu, özgünlüğü ve bütünlüğünden tamamen sorumludur. Bu sorumluluk; üçüncü taraflara ait fikirlerin, verilerin, ifadelerin veya diğer entelektüel katkıların uygun şekilde atıf ve kaynak gösterimiyle belirtilmesini de kapsar.
- Hakemler ve editörler, kendilerine gönderilen makalelerin herhangi bir bölümünü üretken YZ platformlarına veya araçlarına yükleyemezler.
- Dergi, yayın sürecinin bütünlüğünü desteklemek amacıyla, YZ ile üretilmiş içeriklerin tespiti için özel olarak geliştirilmiş araçları editöryal iş akışlarında kullanabilir.

Yukarıda belirtilen sınırlamalar saklı kalmak kaydıyla, okunabilirliği artırmaya, dilsel netliği sağlamaya ve dilbilgisel doğruluğu düzeltmeye yönelik YZ araçlarının, yalnızca yazarlar ve/veya editörlerin denetiminde ve akademik titizlik ile etik ilkelere zarar vermeyecek şekilde kullanılması mümkündür.

Yazarlar İçin YZ Politikası

- Yazarlar, büyük dil modelleri (LLM'ler), sohbet robotları veya görsel üreticileri gibi yapay zekâ (YZ) destekli teknolojileri kullanarak hazırladıkları çalışmalarında bu kullanımı beyan etmekle yükümlüdür.
- Bu beyan, hem başvuruya eklenen ön yazıda hem de makalenin içinde yapılmalıdır. Söz konusu beyan; dipnot veya yöntem kısmında yer alan bir açıklama şeklinde olabilir ve kullanılan YZ aracının adı, sürümü ve hangi amaçla kullanıldığı açık şekilde belirtilmelidir.

- Ayrıca yazarlar, YZ aracının hangi şekilde kullanıldığını, YZ ile elde edilen sonuçların geçerliliğinin nasıl değerlendirildiğini ve makalenin ana içeriği, veri setleri ya da ek dosyalar gibi hangi bölümlerinin YZ teknolojilerinden etkilendiğini veya bu teknolojilerle üretildiğini açıkça belirtmelidir.

- YZ araçlarının yardımıyla üretilen tüm içeriklerin doğruluğu, geçerliliği ve uygunluğuna ilişkin sorumluluk tamamen yazarlara aittir. Yazarlar, bu içerikleri titizlikle incelemek, olası hataları, tutarsızlıkları veya önyargıları tespit edip düzeltmek zorundadır.

- Ayrıca yazarlar, orijinal kaynakları tek tek doğrulamak ve intihal riskini ortadan kaldırmakla yükümlüdür. Zira YZ tarafından üretilen içeriklerde istem dışı intihal unsurları bulunabilir. Bu nedenle atıf yapılan tüm kaynakların gerçekten incelendiği ve özgün olduğu teyit edilmelidir.

- YZ destekli araçlar (örn. ChatGPT, DeepSeek, Gemini, Grok) hiçbir durumda yazar olarak gösterilemez. Çünkü bu tür araçlar, akademik çalışmalarda yazar olabilmek için zorunlu olan doğruluk, bütünlük ve özgünlük sorumluluğunu taşıyamaz. Bu nedenle, YZ kullanılarak üretilen her türlü içerikten yalnızca adları belirtilmiş yazarlar sorumludur. Yazarlar, makalede ileri sürülen hipotezlerin, yorumların, sonuçların, sınırlılıkların ve çıkarımların, kendi bilimsel muhakemelerine dayandığını ve herhangi bir YZ sisteminin yönlendirmesiyle oluşturulmadığını garanti etmelidir.

- YZ araçlarının, araştırmacıların ve yazarların asli görevlerini ikame edecek şekilde kullanılması, bilimsel yayıncılığın ve araştırma etiğinin temel ilkelerini ihlal eder. Bu çerçevede aşağıda belirtilen uygulamalar etik dışı kabul edilir ve bu tür çalışmalar yayımlanmak üzere kabul edilmez:

- Yazar tarafından sonrasında eleştirel gözle incelenip düzeltilmemiş metin veya kodun YZ ile üretilmesi;

- Şeffaf ve sağlam bir yöntem uygulanmaksızın eksik verilerin yerine sentetik veri kullanılması;

- Özet veya ek materyal dâhil olmak üzere, hatalı ya da yapay şekilde oluşturulmuş içerik üretilmesi;

- Görsellerin veya şekillerin (örn. fotoğraflar, grafikler, tablolar, medikal görüntüler, kod parçacıkları, formüller) ya da özgün araştırma verilerinin YZ kullanılarak manipüle edilmesi (örn. bir görsel veya şeklin unsurlarının geliştirilmesi, gizlenmesi, taşınması, silinmesi ya da eklenmesi).

Hakemler İçin YZ Politikası

Hakemlik sürecinin gizliliği titizlikle korunmalıdır. Değerlendirme süreci dışında kalan hiçbir bağlamda, hakemlerin kendilerine gönderilen makalelere ait içerikleri açıklamaları, paylaşmaları ya da kullanmaları kesinlikle yasaktır. Bu husus, COPE (Yayın Etiği Komitesi) tarafından yayımlanan *Hakemler İçin Etik Yönergeler (COPE Ethical Guidelines for Peer Reviewers)* ile uyum içindedir.

- Hakemler, değerlendirme amacıyla kendilerine iletilen makalelerin herhangi bir bölümünü (metin, şekil, veri vb.) değerlendirme, eleştiri veya karar verme süreçlerinde yardım almak üzere hiçbir üretken yapay zekâ platformuna ya da büyük dil modeline yükleyemez. Bu tür eylemler, yazarların gizliliği ile fikrî mülkiyet haklarının ihlali anlamına gelir.

- Hakemlik, yalnızca insan uzmanlar tarafından yerine getirilmesi gereken bilimsel bir sorumluluktur. Değerlendirme sürecinde gereken analitik muhakeme, nüanslara dayalı

yargılama ve etik değerlendirme yetkinliği, mevcut yapay zekâ teknolojilerinin kapasitesinin ötesindedir. Ayrıca bu tür araçlara başvurulması, hatalı, eksik ya da önyargılı değerlendirmelere yol açma riskini taşır. Bu nedenle tüm hakem raporları ve editöryal kararlar, yalnızca hakem ve editörlerin kişisel, bağımsız değerlendirmelerini yansıtmalıdır. Her hakem, sunduğu değerlendirme raporunun içeriğinden tamamen sorumludur.

- Yapay zekâ araçları, yalnızca sınırlı ölçüde ve değerlendirme raporunun dilsel ifadesini iyileştirme veya çeviri amacıyla kullanılabilir. Hakem böyle bir kullanımda bulunmuşsa, bu durum raporun sunumu sırasında açıkça beyan edilmelidir.

- Bir hakem, değerlendirme sürecindeki bir makalede üretken yapay zekâ kullanımına ilişkin uygunsuzluk veya beyan edilmeyen bir kullanım şüphesi taşıyorsa, bu durumu derhâl editöre bildirerek incelenmesini talep etmelidir.

Editörler İçin YZ Politikası

Editörler, dergiye gönderilen tüm makalelerin editöryal ve hakemlik süreçleri boyunca gizliliğini korumakla yükümlüdür. Hakem değerlendirmesine tabi tutulmuş içerikler, değerlendirme sürecine doğrudan dâhil olan kişiler dışında hiçbir surette paylaşılmamalı, ifşa edilmemeli veya kullanılmamalıdır. Bu yükümlülük, COPE'un (*Committee on Publication Ethics*) "*Editörler İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri (COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors)*" ile tam uyum içindedir.

- Editörler, değerlendirme, inceleme ya da karar verme amacıyla gönderilmiş makaleleri ya da bunların herhangi bir kısmını üretken yapay zekâ (AI) platformlarına veya büyük dil modellerine (LLM) yükleyemez. Bu tür eylemler, yazarların gizliliği, mahremiyeti ve fikrî mülkiyet haklarının ihlaline neden olabilir.

- Bilimsel makalelerin editöryal yönetimi ve değerlendirilmesi, doğası gereği insan muhakemesini zorunlu kılan sorumluluklardır. Editörler, değerlendirme ve karar verme işlevlerinde üretken yapay zekâ veya yapay zekâ destekli teknolojiler kullanamaz; zira bu araçlar, akademik yayıncılıkta gerekli olan eleştirel analiz, etik muhakeme ve nüanslı değerlendirme yeteneklerinden yoksundur. Ayrıca, bu teknolojilerin hatalı, eksik veya önyargılı çıktılar üretme riski, editöryal karar süreçlerinde kullanılmalarını engellemektedir. Editörler, editöryal sürecin bütünlüğünden, alınan nihai kararlardan ve bu kararların yazarlara iletilmesinden tamamen sorumludur.

- Editörlerin, yayımlanmamış araştırmalara ilişkin karar mektupları veya özetler (örneğin: makale özeti) hazırlarken üretken yapay zekâ araçlarını kullanmaları da yasaktır.

- Yukarıda belirtilen sınırlamalara hâle getirmemek kaydıyla, editörler yapay zekâ araçlarını sadece uygun ve sınırlı biçimde (örneğin potansiyel hakemlerin belirlenmesinde yardımcı araç olarak) kullanabilir.

- Bir editör, kendisine gönderilen bir makalede veya bir hakem raporunda üretken yapay zekâ kullanımına dair şüphe duyması hâlinde, derginin yapay zekâ politikası ve etik yönergeleri doğrultusunda editöryal bir inceleme başlatmakla yükümlüdür.

ETİK POLİTİKALAR

Yayın Etiği Beyanı

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, en yüksek düzeyde yayın etiği standartlarını gözetmeyi taahhüt eder ve bu doğrultuda, [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](#), [Directory of Open Access Journals \(DOAJ\)](#), [Open Access Scholarly Publishers Association \(OASPA\)](#) ve [World Association of Medical Editors \(WAME\)](#) tarafından ortaya konulan “*Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri (Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing)*” ile tam uyum içerisinde hareket eder.

Yayınlanmak üzere dergiye gönderilen makaleler, daha önce herhangi bir formatta (tam metinli kongre bildirileri dâhil) yayımlanmamış ve eş zamanlı olarak başka bir dergi veya yayın organında değerlendirme sürecinde olmamış özgün çalışmalar olmalıdır.

Tüm gönderiler, ön değerlendirme aşamasını takiben en az iki bağımsız hakem tarafından yürütülen çift-kör hakemlik sürecine tabi tutulur.

Dergi aşağıdaki fiilleri etik dışı davranışlar kapsamında değerlendirir:

- İntihal (aşırma),
- Çoğaltma (aynı çalışmanın birden fazla yayımlanması),
- Gerçek dışı yazarlık beyanı veya yazarlık hakkının inkârı,
- Araştırma verilerinin uydurulması ya da tahrif edilmesi,
- Dilimleme/Salami slicing (bir araştırmanın gereksiz biçimde bölünerek birden fazla makale hâlinde yayımlanması),
- Telif hakkı ihlali,
- Çıkar çatışmasının beyan edilmemesi.

Bu etik standartları ihlal ettiği tespit edilen makaleler, yayımlanmadan önce ya da yayımlanmışsa sonrasında, geri çekme (retraction) veya yayından kaldırma işlemlerine tabi tutulur. COPE yönergeleri uyarınca, olası intihal, mükerrer yayın ya da diğer akademik suistimal vakaları resmî biçimde soruşturulacak ve gerektiğinde ilgili kurum veya otoritelere bildirilecektir.

Araştırma Etiği

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, araştırma etiği konusunda en yüksek standartları benimsemekte olup, uluslararası düzeyde kabul görmüş etik araştırma ilkelerine uygunluğu esas alır. Bu çerçevede, gönderilen makalelerin etik kurallara uygunluğuna ilişkin tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Dergiye gönderilecek araştırmalarda aşağıdaki temel etik ilkelerin gözetilmesi zorunludur:

- Araştırmalar, dürüstlük, bilimsel kalite ve şeffaflık ilkeleri doğrultusunda tasarlanmalı, değerlendirilmeli ve yürütülmelidir.
- Araştırmacılar ve katılımcılar; çalışmanın amacı, yöntemi, olası uygulama alanları, gereklilikleri ve öngörülebilir tüm riskler hakkında tam ve açık biçimde bilgilendirilmelidir.
- Katılımcılardan elde edilen verilerin gizliliği ile katılımcıların kimlik bilgilerinin anonimliği korunmalı, araştırma süreci bireylerin özerkliğine ve onuruna saygı çerçevesinde tasarlanmalıdır.

- Araştırmaya katılım gönüllülük esasına dayanmalı; katılımcılara herhangi bir baskı veya zorlama uygulanmamalıdır.
- Araştırma süreci, katılımcılara zarar verebilecek durumlardan kaçınılacak şekilde planlanmalı; tüm aşamalarda risk en aza indirilmeli ve katılımcıların güvenliği sağlanmalıdır.
- Araştırma bağımsız bir şekilde yürütülmeli ve mevcut veya potansiyel çıkar çatışmaları eksiksiz olarak beyan edilmelidir.
- İnsan denekleri içeren deneysel çalışmalarda, tüm katılımcılardan yazılı olarak aydınlatılmış onam (rıza) alınmalıdır. Reşit olmayanlar, yasal vasisi bulunan bireyler veya karar verme yetisi sınırlı olan kişiler için yasal temsilcilerinden onam alınması gereklidir.
- Araştırma, herhangi bir kurum veya kuruluş bünyesinde yürütülecekse, ilgili kurumdan önceden etik kurul onayı alınmalıdır.
- İnsan deneklerinin yer aldığı tüm çalışmalarda, yöntem (methods) bölümünde, ilgili kurumdan etik kurul onayı ve katılımcılardan aydınlatılmış onam alındığına dair açık bir ifade yer almalıdır.

Yazarların Sorumlulukları

Yazarlar, gönderilen makalenin bilimsel ve etik standartlara uygunluğunu sağlamakla yükümlüdür. Gönderilen çalışmanın özgün olması, daha önce herhangi bir biçimde yayımlanmamış olması ve eş zamanlı olarak başka bir yayın organında değerlendirme sürecinde bulunmaması gerekmektedir. Tüm telif hakkı yasaları ve uluslararası sözleşmelere riayet edilmelidir. Telif hakkına tabi herhangi bir materyalin (örneğin tablo, şekil veya kapsamlı alıntılar) kullanımı, gerekli izinlerin alınması şartına bağlıdır ve uygun şekilde kaynak gösterilmelidir. Başkalarına ait fikirler, veriler ve metinler, akademik yazım kurallarına uygun biçimde tam olarak kaynaklandırılmalıdır.

Yazarlık hakkı verilen her kişi, çalışmaya doğrudan ve anlamlı bir akademik katkıda bulunmuş olmalıdır. Yazarlık hakkı, aşağıda belirtilen tüm ölçütleri karşılayan kişilere verilmelidir:

- Çalışmanın kavramsal çerçevesinin oluşturulması ve tasarımına anlamlı düzeyde katkı sağlamak,
- Veri toplama sürecine aktif olarak katılmak,
- Verilerin analizine ve yorumlanmasına katkı sunmak,
- Makalenin yazımına katılmak veya eleştirel bir gözle önemli düzeltmeler yapmak,
- Çalışmanın planlanması, yürütülmesi ve/veya önemli düzeyde yeniden gözden geçirilmesi sürecinde görev almak.

Sadece fon temini, veri toplama veya araştırma ekibinin genel denetimi gibi katkılar, tek başına yazarlık hakkı doğurmaz.

Yazar sıralaması, tüm yazarların ortak kararıyla belirlenmeli ve **Telif Hakkı ve Makaleye İlişkin Sorumlu Yazar Beyanı Formu**'nda açıkça belirtilmelidir. Araştırmaya katkı sunmuş ancak yazarlık kriterlerini karşılamayan bireyler (örneğin teknik destek sağlayanlar, yazım ve dil düzenlemesi yapanlar, mali veya maddi destek sunanlar) ise Teşekkür bölümünde belirtilmelidir.

Tüm yazarlar, araştırmanın sonuçlarını veya bulgularının yorumlanmasını etkileyebilecek her türlü mali ilişkiyi, çıkar çatışmasını veya rekabet ilişkisini beyan etmekle yükümlüdür.

Yayınlanmış çalışmada önemli bir hata veya yanlışlık tespit eden yazar, durumu derhâl Editör'e bildirmeli ve gerekirse düzeltme veya geri çekme sürecine iş birliği içinde katılmalıdır.

Editör ve Hakemlerin Sorumlulukları

Baş Editör, kendisine gönderilen tüm makaleleri yalnızca bilimsel yeterliliklerine göre değerlendirir; yazar(lar)ın etnik kökeni, cinsiyeti, cinsel yönelimi, vatandaşlığı, dinî inançları veya politik görüşleri değerlendirme sürecini hiçbir şekilde etkilemez. Baş Editör, adil ve tarafsız bir çift-kör hakem değerlendirme sürecinin yürütülmesini sağlar ve yayımlanana kadar gönderilen tüm makalelerle ilgili bilgilerin kesin gizlilik içinde korunmasını garanti eder.

Baş Editör, derginin içeriği ve genel akademik kalitesi konusunda tam sorumluluğa sahiptir. Gerekli durumlarda, akademik kaydın doğruluğunu ve bütünlüğünü sağlamak amacıyla erratum (düzeltme metni) yayımlanacak ve düzeltmeler yapılacaktır.

Baş Editör; yazarlar, hakemler ve yayın kurulu üyeleri arasında çıkar çatışması yaşanmasını önlemeye yönelik gerekli tüm önlemleri alır. Hakem atama yetkisi ve nihai yayımlama kararı yalnızca Baş Editör'e aittir.

Hakemlerin, makalenin konusu, yazarları veya finansman kaynaklarıyla ilgili herhangi bir çıkar çatışmasından uzak olması beklenir. Hakem değerlendirmeleri, akademik uzmanlığa ve bilimsel standartlara dayalı olarak objektif ve yapıcı bir şekilde yürütülmelidir.

Hakemler, değerlendirdikleri makalelerde yer alan tüm bilgilerin gizliliğini korumakla yükümlüdür. Bu içerikler, yayımlanana kadar hiçbir şekilde paylaşılmamalı veya kullanılmamalıdır. Hakemler, herhangi bir intihal veya telif hakkı ihlali şüphesi tespit ettiklerinde bunu derhâl Baş Editör'e bildirmelidir.

Eğer bir hakem, değerlendirme yapmak için yeterli uzmanlığa sahip olmadığını düşünüyor ya da değerlendirmeyi zamanında tamamlayamayacağını öngörüyorsa, bu durumu Baş Editör'e bildirerek değerlendirme sürecinden çekilmelidir.

Baş Editör, hakemlere değerlendirdikleri makalelerin gizli belgeler olduğunu ve bu sürecin ayrıcalıklı bir akademik sorumluluk taşıdığını hatırlatır. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri, makaleleri üçüncü kişilerle tartışamaz. Hakem kimlikleri kesinlikle gizli tutulur. İstisnai durumlarda, belirli noktaların netleştirilmesi amacıyla bir hakemin görüşleri diğer bir hakemle paylaşılabilir; ancak bu durumda da kimlik gizliliği titizlikle korunur.

HAKEMLİK HAKKINDA

Hakem Değerlendirme Politikaları

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde değerlendirmeye alınacak makaleler, yalnızca tüm yazarlar tarafından onaylanmış, daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ve başka bir dergide eşzamanlı olarak değerlendirmeye sunulmamış olmalıdır.

İlk ön incelemeden geçen tüm başvurular, *iThenticate* yazılımı aracılığıyla intihal denetimine tabi tutulur. Özgün olmayan içerik veya önceki yayımlarla önemli oranda benzerlik tespit edilen makaleler reddedilir ya da yazar(lar)dan açıklama istenerek iade edilir.

İntihal denetiminin ardından uygun bulunan makaleler, Baş Editör tarafından aşağıdaki ölçütler doğrultusunda değerlendirilir:

- Özgünlük ve akademik katkı düzeyi,
- Yöntemsel yeterlilik,
- Konunun derginin kapsamına uygunluğu ve bilimsel önemi,
- Başvuru ve biçimlendirme kurallarına uygunluk.

Bu ölçütleri karşılayan makaleler, çift-kör hakemlik ilkesi gereği, ulusal veya uluslararası düzeyde en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir.

Yayıma ilişkin nihai karar, hakem raporları dikkate alınarak Baş Editör tarafından verilir. Yazarlar, makalelerinin yayımlanabilmesi için hakem görüşleri doğrultusunda gerekli düzeltmeleri yapmakla yükümlüdür.

Editör ve Hakemlerin Sorumlulukları

Baş Editör, dergiye gönderilen tüm makaleleri yalnızca bilimsel niteliklerine göre değerlendirir; yazarların etnik kökeni, cinsiyeti, cinsel yönelimi, uyrukları, dini inançları veya siyasi görüşleri dikkate alınmaz. Baş Editör, adil ve tarafsız bir çift-kör hakemlik sürecinin yürütülmesinden sorumludur ve yayımlama öncesinde gönderilen tüm makalelere ait bilgilerin gizliliğini temin eder.

Dergide yayımlanan içerik ve genel akademik kaliteye ilişkin tüm sorumluluk Baş Editör'e aittir. Gerektiğinde, yayın bütünlüğünü ve doğruluğunu korumak amacıyla düzeltme yayımlamak veya hata bildiriminde (erratum) bulunmakla yükümlüdür.

Baş Editör, yazarlar, hakemler ve editoryal kurul üyeleri arasında doğabilecek gerçek veya potansiyel çıkar çatışmalarını önlemekle yükümlüdür. Hakem atamalarını gerçekleştirmede ve makalelerin kabul ya da reddine dair nihai kararı verme yetkisi yalnızca Baş Editör'e aittir.

Hakemler, değerlendirmesini yaptıkları çalışmayla, yazar(lar)la veya fon sağlayıcı kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması içinde olmamalıdır. Değerlendirmelerini objektif ve yalnızca bilimsel ölçütlere dayanarak gerçekleştirmelidirler.

Hakemler, kendilerine gönderilen makalelere dair her türlü bilgiyi kesin bir gizlilik çerçevesinde değerlendirmeli, herhangi bir telif hakkı ihlali ya da intihal durumu tespit etmeleri hâlinde derhâl Baş Editör'e bildirmelidirler.

Bir hakem, gönderilen makaleyi değerlendirmek için yeterli uzmanlığa sahip değilse ya da değerlendirmeyi öngörülen sürede tamamlayamayacaksa, durumu derhal Baş Editör'e bildirerek süreçten çekilmelidir.

Baş Editör, hakemlere tüm makalelerin gizli belgeler olduğunu ve hakemlik sürecinin ayrıcalıklı bir iletişim biçimi olduğunu bildirmekle sorumludur. Hakemler ve editoryal kurul üyeleri, değerlendirme sürecindeki makaleleri üçüncü kişilerle kesinlikle paylaşamaz veya tartışamaz. Hakemlerin anonimliği titizlikle korunur. Ancak istisnai durumlarda, belirli hususları açıklığa kavuşturmak amacıyla, Baş Editör bir hakemin değerlendirme notlarını diğer bir hakemle paylaşabilir; bu işlem anonimlik ilkesi gözetilerek gerçekleştirilir.

Hakemlik Süreci

Yalnızca tüm katkıda bulunan yazarlar tarafından onaylanmış, daha önce hiçbir şekilde yayımlanmamış ve eş zamanlı olarak başka bir dergide değerlendirmeye sunulmamış makaleler değerlendirmeye alınır.

Ön editoryal incelemeyi geçen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal taramasından geçirilir. Bu aşamayı başarıyla geçen makaleler; özgünlük, yöntemsel titizlik, ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu gibi ölçütler bakımından Baş Editör tarafından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri yalnızca bilimsel niteliklerine göre değerlendirir; yazarların etnik kökeni, cinsiyeti, uyrukları, dinî inançları veya siyasi görüşleri dikkate alınmaz. Tüm uygun makaleler için adil ve tarafsız bir çift-kör hakemlik süreci garanti altına alınır.

Seçilen makaleler, bağımsız değerlendirme amacıyla ulusal veya uluslararası düzeyde en az iki dış hakeme gönderilir. Yayına ilişkin nihai karar, hakem görüşleri doğrultusunda yazar(lar)ın gerekli düzeltmeleri yapmasının ardından, Baş Editör tarafından verilir.

Baş Editör, yazarlar, editörler ve hakemler arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığından emin olmakla yükümlüdür ve makalelerin kabul ya da reddine dair nihai yetkiyi elinde bulundurur.

Hakemler, değerlendirme sürecinde nesnel olmakla yükümlüdür. Bir makaleyi değerlendirirken aşağıdaki ölçütler doğrultusunda görüş bildirmeleri beklenir:

- Makale özgün ve bilimsel açıdan önemli bulgular sunuyor mu?
- Özet, makalenin içeriğini açık ve doğru bir biçimde yansıtıyor mu?
- Araştırma problemi bilimsel açıdan anlamlı ve açık biçimde ifade edilmiş mi?
- Yöntemler ayrıntılı olarak açıklanmış ve doğru bir şekilde uygulanmış mı? Yorumlar ve sonuçlar, veriler ve bulgularla destekleniyor mu?
- Alanla ilgili literatür yeterli düzeyde incelenmiş ve uygun biçimde referans gösterilmiş mi?
- Dil kullanımı akademik yazım ilkelerine uygun mu?

Hakemler, değerlendirdikleri makalelerde yer alan tüm bilgileri kesin bir gizlilik içinde ele almalıdır. Telif hakkı ihlali veya intihal tespit etmeleri hâlinde, derhâl Baş Editör'e bildirmekle yükümlüdürler.

Bir hakem, gönderilen çalışmanın konusu hakkında yeterli uzmanlığa sahip olmadığını düşünüyor ya da değerlendirmeyi zamanında tamamlayamayacağını öngörüyorsa, durumu derhal Baş Editör'e bildirerek hakemlik görevinden çekilmelidir.

Baş Editör, tüm hakemleri değerlendirme sürecine konu olan makalelerin gizli belgeler olduğu ve bu sürecin ayrıcalıklı bir iletişim olduğu konusunda bilgilendirmekle sorumludur. Hakemler ve editoryal kurul üyeleri, makale içeriğini hiçbir üçüncü tarafla tartışamaz. Hakem kimliklerinin gizliliği her koşulda korunmalıdır.

YAZIM KURALLARI

Dil

Makaleler; Türkçe (Tüm Türk lehçeleri), İngilizce ve Rusça dillerinde yayımlanabilir. Gönderilen her makalede, hem makalenin yazıldığı dilde hem de İngilizce olarak hazırlanmış özet yer almalıdır.

Makale Hazırlama ve Gönderim

Makaleler yalnızca derginin çevrim içi gönderim ve değerlendirme sistemi olan <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetid> adresi üzerinden gönderilmelidir. E-posta veya diğer yollarla iletilen başvurular değerlendirmeye alınmaz.

Yazarların, çevrim içi sistem üzerinden ilk gönderim aşamasında, imzalanmış **Telif Hakkı ve Makaleye İlişkin Sorumlu Yazar Beyanı Formu**'nu yüklemeleri zorunludur.

Makalelerin; tablolar, ekler ve dipnotlar dâhil olmak üzere toplam uzunluğu 8.000 kelimeyi geçmemelidir. Özet, anahtar kelimeler ve kaynakça bu sınıra dâhil değildir. 8.500 kelimeyi aşan başvurular değerlendirmeye alınmadan iade edilir.

Tüm makaleler, MS Word ile uyumlu bir kelime işlemci programında, A4 boyutunda hazırlanmalıdır. Ana metin Times New Roman yazı tipiyle, 11 punto, tek satır aralığı ve her kenardan 2,5 cm kenar boşluğu ile yazılmalıdır. Dipnotlar ise 9 punto, 0,6 cm girinti ile ve iki yana yaslı biçimde düzenlenmelidir.

Türkçe yazılmış makalelerde, yazım ve dil bilgisi kuralları için Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

Makale başlığı ortalanmış, 11 punto kalın harflerle ve yalnızca ilk harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Başlık 12 kelimeyi geçmemelidir. Makale Türkçe yazılmışsa, başlığın hemen altına italik biçimde İngilizce başlığı da eklenmelidir. Bölüm başlıkları sola dayalı, kalın ve numaralı (ör. 1., 2.1., 2.2.1.) olmalıdır. Giriş, Sonuç, Ekler ve Kaynakça başlıkları numaralandırılmaz. Herhangi bir çalışmadan (projeden, tezden, kitaptan) üretilen çalışmalarda makale başlığı esas alınarak dipnotta (*) belirtilmelidir. Örnek: Bu makale Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanan "... " adlı devam eden/savunulan doktora tezinden üretilmiştir.

Beş satırı aşan alıntılar, soldan 0,6 cm girintili, italik yazı tipiyle ve tırnak içinde verilmelidir. Daha kısa alıntılar metin içinde italik ve tırnak içinde yer alabilir. İtalik yazı ayrıca vurgulamak amacıyla da kullanılabilir.

Dipnotlar

Dipnotlar Times New Roman yazı tipiyle, 9 punto, tek satır aralığı ve iki yana yaslı biçimde yazılmalıdır. Her paragraf 0,6 cm girintili başlamalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve her dipnot nokta ile bitmelidir.

Metin içi atıf sistemi kullanılmamalı; tüm kaynaklar, 1'den itibaren numaralandırılmış dipnotlar hâlinde verilmelidir. Dipnotlarda kitap ve dergi adları italik, makale başlıkları çift tırnak içinde yazılmalıdır.

İlk atıfta, kaynağın tam bibliyografik bilgisi verilmelidir. Sonraki atıflarda yalnızca yazarın soyadı ve standart kısaltmalar (ör. agm., a.g.e., ibid.) kullanılabilir. Aynı yazara ait birden fazla esere atıfta bulunuluyorsa, ilk tam atıftan sonra kısa başlıklar kullanılmalıdır.

Birden fazla yazarlı eserlerde, ilk atıfta tüm yazarlar belirtilmeli; sonraki atıflarda kısaltmalar kullanılabilir.

Bir makale, kitap bölümü ya da ansiklopedi maddesine topluca atıf yapılırken sayfa aralıkları belirtilmelidir.

Özet

Araştırma makalelerinde, çalışmanın amacı, yöntemi ve sonuçlarını özetleyen, başlık kullanılmadan yazılmış 150–200 kelimelik tek paragraflık bir özet yer almalıdır. Özet ve abstract içerisinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özet ve abstract içerik yönünden birbirinin aynı olmalı ve 9 punto Times New Roman yazı karakteriyle, soldan ve sağdan 1 cm girinti bırakılarak yazılmalıdır. Türkçe makalelerde özetin İngilizce tercümesi; Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça kaleme alınan makalelerde ise Türkçe, İngilizce ve üçüncü dilde hazırlanmış özet ve abstract yer almalıdır.

Anahtar Kelimeler

Özette tanımlanan kuralların gerekli kıldığı dil ve lehçelerde ilgili bilim alanının terminolojisi dikkate alınarak en az beş, en çok sekiz sözcükten oluşan anahtar kelimeler özet ve abstract altında verilmelidir.

Genişletilmiş Özet / Extended Summary

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisinde yayımlanacak olan Türkçe, Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleri ve Rusça olarak hazırlanmış çalışmalarının İngilizce genişletilmiş özetleri de (extended summary) yer alacaktır. İngilizce yazılan makalelerde ise genişletilmiş özet bulunmasına gerek yoktur.

Genişletilmiş özet, makalelerin Dergimize ilk gönderimi esnasında değil, makalenin yayına kabul edilmesi durumunda yayın kabul kararından sonra yazarlardan talep edilecektir. Ancak isteyen yazarlar başvuru sırasında da İngilizce genişletilmiş özet makalenin sonuna ekleyebilirler.

Genişletilmiş özet, tercihen 600-800 kelime uzunluğunda olmalıdır. Genişletilmiş özetle araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuçlar ilgili başlıklar halinde açık bir şekilde yazılmalıdır. Genişletilmiş özet içindeki alt başlıklar ve çalışmanın türüne göre çeşitlilik gösterebilir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç genişletilmiş özetle yer almamalıdır.

Makale Türleri

Araştırma Makaleleri: Orijinal araştırma bulguları içermeli ve alana yeni katkılar sunmalıdır. Metin, akademik yazım düzenine uygun bir biçimde yapılandırılmalıdır.

Çeviri makaleler: çalışmanın değerlendirmeye alınabilmesi için makalenin orijinal dilinde belirli bir (en az 5) sayıda atıf almış olması gerekmektedir. Çevirisi yapılacak yazı, yazarından ve yayınlandığı yerden (kitap, dergi vb.) izin alınması kaydıyla yayımlanabilir. Çalışmanın çevirisinin Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanması için imzalı izin yazısı alınmalı ve bu belge “.pdf” uzantılı olarak dosyalar kısmına yüklenmelidir (İlk dipnotta bu husus belirtilmelidir). Çeviri yazılarda her türlü telif maliyeti çevirene aittir. Ayrıca çeviri yazıların orijinal metinlerinin “.pdf” formatları Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi editörlüğü ile paylaşılmalıdır. Yazarın ölümünden sonra 70 yıl geçmişse, bu izin belgesi istenmez. Örnek: [Bu çalışma xxx xxx tarafından kaleme alınan “xxx xxx” başlıklı makalenin (Dergi adı cilt/sayı (yıl), sayfa aralığı) yazar ve yayıncısının (xxx Yayınevi) izniyle tercüme edilmiştir.] Asıl metinde kullanılan atıf sistemi, metin içi notlar ve kaynakça APA 7 atıf sistemine göre yeniden düzenlenmelidir. Ayrıca çevirisi yapılan makale sahibinin adının sonuna yıldız (*) eklenerek varsa ünvan, kurum/üniversite, şehir, ülke,

bölüm/anabilim dalı bilgilerine yer verilmelidir. Çevirmen hakkındaki bu ve benzeri bilgiler de yine (**) eklenerek verilmelidir. Dergi yayın kurulunca bir sayıda en fazla iki çeviriye yer verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre belirtilen sayıdan fazla olan çeviriler bir sonraki sayıya bırakılır.

Kitap incelemesi yapılan makalelerde, söz konusu yayınla ilgili özgün bilgilerin detaylı bir şekilde sunulması gerekir. İncelemeye esas alınan yayın hazırlandığı tarihten itibaren yurtiçinde Türkçe yayımlandıysa iki yıl, yurtdışında farklı bir dilde yayımlandıysa üç yıl içerisinde yayımlanmış olması gerekmektedir. Kitap incelemesi metni 2500 kelimeyi geçmemelidir. Yayınların reklamını andıran ya da kısa bir özeti şeklinde olan; yayının dikkate değer yönlerini ya da eksiklerini dile getirmeyen, yayın hakkında akademik ölçütlere uygun objektif değerlendirmeler yapmayan yazılar dergi gündemine alınmaz.

Tablolar

Tablolar metin içinde göründükleri sırayla numaralandırılmalı ve kaynakçadan sonra, metnin sonunda yer almalıdır. Her tablonun üstünde açıklayıcı bir başlık ve altında kullanılan kısaltmaların açıklamaları bulunmalıdır. Tablolar, bir kelime işlemci programının tablo işlevi kullanılarak hazırlanmalı; metinle aynı içerik tekrar edilmemeli, metni destekleyici nitelikte olmalıdır.

Şekiller ve Şekil Açıklamaları

Şekiller, grafikler ve fotoğraflar, minimum 300 DPI çözünürlükte TIFF veya JPEG formatında, gönderim sistemi üzerinden ayrı ayrı yüklenmelidir. Makale dosyasının içine gömülmemelidir. Her alt şekil ayrı dosya olarak yüklenmelidir; birleşik görseller kabul edilmez. Anonimliği sağlamak amacıyla kimlik belirleyici bilgiler çıkarılmalıdır. Şekil açıklamaları, ana metnin sonunda yer almalıdır.

Kısaltmalar

Tüm kısaltmalar, hem özet kısmında hem de ana metinde ilk kullanıldıkları yerde açık hâliyle verilmeli ve ardından parantez içinde kısaltması yazılmalıdır.

Kaynaklar ve Atıf

Tüm kaynaklar, tablolar ve şekiller metin içerisinde geçmeli ve göründükleri sırayla numaralandırılmalıdır. Kaynakça ve atıf formatında APA 7 kuralları esas alınmalıdır.

Sınırlılıklar

Çalışmanın sınırlılıkları ve zayıf yönleri, sonuç bölümünden önce yer alacak özel bir başlık altında açıkça tartışılmalıdır.

Revizyonlar

Gözden geçirilmiş makalelerde, hakem yorumlarına cevaben yapılan tüm değişiklikler vurgulanmalıdır. Revize edilen dosyalar, editöryal karar tarihinden itibaren 30 gün içinde sisteme yüklenmelidir. Bu sürenin aşılması hâlinde makale reddedilebilir. Ek süreye ihtiyaç duyulması durumunda, yazar(lar) bu süre dolmadan önce editöre başvurmalıdır.

Kabul edilen makaleler, dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından redaksiyondan geçer. Son okuma metni, sorumlu yazara gönderilir ve 2 gün içinde onaylanması beklenir. Makaleler, bir sayıya atanana kadar “erken çevrim içi” olarak yayımlanır.

Referanslar

Kaynak gösterirken yazarlar, konuya en uygun ve güncel kaynaklara öncelik vermelidir. Tüm kaynakların doğru ve eksiksiz bir biçimde belirtilmesi konusunda

sorumluluk tamamen yazarlara aittir. Kaynakça düzeni, derginin yazım kurallarında belirtilen ilke ve örneklere uygun olmalıdır.

Gönderilen yazılar, referans sistemi, kaynak gösterme biçimi ve kaynakça düzeni açısından *American Psychological Association 7* (APA 7) stiline uygun olarak hazırlanmalıdır. Kaynaklar, dipnot yerine metin içi atıf sistemiyle gösterilmelidir. Metin içerisinde verilecek kaynaklarda yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası aşağıda gösterildiği şekilde verilmelidir:

Metin İçi Kaynak Gösterimi

Doğrudan alıntılar 40 kelimeden azsa, alıntıyı çift tırnak içine alarak belirtiniz: “Dönüşüm kavramı zihindeki bir bilginin çeşitli işlemlerden geçilerek sunulmasını içerir” (Kerimoğlu, 2016, s. 77).

40 veya daha fazla kelime içeren doğrudan alıntıları, tırnak içine almadan blok hâlinde soldan 0.6 cm girintili olarak veriniz:

Birinci ve ikinci tarzdaki bildirme ifadelerinde fiil kullanılmadığı için bunların birleşik fiil ile karışmasından bahsedilemez. Bildirmenin üçüncü şekli olarak verdiğimiz örneklerde er-, tur-, bol- fiilleri cümle ile ilgili bir iş görmüşler; cümlenin kuruluşunda vazife almışlardır. O halde bu kullanılışları, birleşik fiil içinde mütalaa etmemek lazımdır (Ercilasun, 2014, s. 75).

Yazar Adı Metin İçinde Geçiyorsa

Metin içinde yazar adı geçiyorsa, yazar adından hemen sonra parantez içinde yayın yılı belirtilir. Sayfa numarası ise alıntı yapılan cümleden sonra, parantez içinde yazılır:

Ahmet B. Ercilasun (2010), “Eski Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışıdır” (s. 459).

Yazar Adı Metin İçinde Geçmiyorsa

Yazar adı metin içinde geçmiyorsa, kaynak gösterimi parantez içinde sırasıyla *yazarın soyadı, yayın yılı* ve *sayfa numarası* belirtilerek verilir:

“Eski Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışıdır” (Ercilasun, 2010, s. 459).

Anonim Çalışma

Atıf yapılan çalışmanın yazarı belli değilse çalışmanın adı yazılır. Çalışmanın adı metin içinde verilecekse italik olarak yazılmalıdır. Çalışmanın adı uzunsa metin içi alıntıda kısaltılarak verilir:

Diğer bir kaynakta (Dünyada Memurlar ve Sendika, 1996, s. 55) da belirtildiği gibi...

Yazarı belli olmayan çalışmalarda yazar adı “Anonim” olarak da kabul edilebilir. Bu durumda kaynakça kısmında da yazar adını “Anonim” kullanın.

Diğer bir kaynakta (Anonim, 1996, s. 55)’da belirtildiği gibi...

Metin İçinde Genel Bir Referans Yapılıyorsa

Metin içinde belirli bir alıntı yapılmadan, yalnızca çalışmaya genel bir atıf yapılıyorsa; parantez içinde *yazarın soyadı* ve *yayın yılı* yazılır:

Gramerleşme, gramatikal yapıların süreç içerisinde nasıl ortaya çıktıklarını göstermektedir (Gökçe, 2013).

Aynı Yazara Ait Birden Fazla Çalışma

Aynı yazara ait birden fazla çalışmaya atıf yapılması durumunda, her bir çalışmanın yayın yılı ve sayfa numarası belirtilmelidir:

Ahmet B. Ercilasun, Bengü taşların, Köktürklerin ikinci döneminden kalmış olan yazılı anıtlar olduğunu (2016, s. 339), bu yazıtlardan da Çoyr yazıtının tarihi bilinen en eski Türk yazıtı olduğunu belirtmektedir (2010, s. 128).

Aynı Yıl İçerisinde Yazar Tarafından Yapılan Farklı Çalışmalar

Bir yazarın aynı yıl içinde yayımlanmış birden fazla çalışmasına atıf yapılırken, her bir çalışma yayın yılından sonra “a, b, c” gibi harfler eklenerek gösterilmelidir:

Oğuz boylarının her birinin özgün ağız özelliklerini belirleyebilmenin bugün çok daha zordur (Gülsevin, 2010a, s. 1077).

İki Yazarlı Çalışma

Metin içinde yazar adı geçiyorsa:

Doğan ve Koç, Kazak Türkçesinde 9 adet ünlü bulunduğunu belirtir (2013, s. 18).

Metin içinde yazar adı geçmiyorsa:

“Kazak Türkçesinde 9 adet ünlü bulunmaktadır” (Doğan ve Koç, 2013, s. 18).

Birden Çok Yazarlı Çalışma

İki yazarlı çalışmalarda her iki yazarın da soyadı verilir:

(Doğan ve Koç, 2013, s. 44).

Üç veya daha fazla yazarlı çalışmalarda “ilk yazarın soyadı ve ark.” şeklinde belirtilmelidir: (Ali ve ark., 2017, s. 65).

Dolaylı/İkincil Alıntılarda

Eğer dolaylı alıntı yapılacaksa orijinal kaynak kişi metin içinde yazılır; ikincil kaynak kişi ise parantez içerisinde belirtilir:

Salsalname’yi Gülşehri’den önce de birisinin yazmış olduğu düşünülmektedir (Köprülü, 1991’den aktaran Ercilasun, 2010, s. 439).

Birden Fazla Çalışma

Birden fazla çalışmaya atıf yapılırken, yazar soyadları alfabetik sıraya göre dizilir ve kaynaklar noktalı virgülle ayrılır:

(Dilaçar, 2016, s. 30; Güner, 2021, s. 45; Kerimoğlu, 2015, s. 90).

Kurumsal Yazar

Kurumsal kaynaklarda, yazar olarak kurumun tam adı parantez içinde verilir:

(Türk Dil Kurumu, 2011, s. 65)

Kurum adında kısaltma tercih edilecekse, kısaltma metin içinde de kullanılmalıdır: (TDK, 2011, s. 65).

Aynı Soyadına Sahip Yazarlar

Aynı soyadına sahip birden fazla yazara atıf yapılırken, yazar adının ilk harfi ile soyadı birlikte yazılır; ardından yayın yılı ile sayfa numarası belirtilir:

Türk destanlarında aile algısında ad verme ve ad biliminde ad verme...
(H. İ. Şahin, 2012, s. 118; İ. Şahin, 2015, s. 45).

Ciltli Çalışma

Ciltli bir çalışmaya atıf yapılırken, sayfa numarası ve yayın yılı belirtilir; sadece atıf yapılan cilt yazılır:

Hümâ, güzelliğin de bir timsâli idi (Ögel, 2014, s. 123).

Çok ciltli çalışmalarda:

Çok ciltli yayınlarda ise ciltlerin yayımlandığı yıllar aralık hâlinde yazılır:
(Pflanze, 1963-1990).

Daha Önceki Bir Baskının Yeniden Basımı/Yayını

Yeniden basılmış veya yeniden yayımlanmış eserlerde metin içi atıfta her iki tarih de verilmeli ve *ilk yayın yılı/yeniden yayımlandığı yıl* şeklinde yazılmalıdır: (Ercilasun, 1984/2014, s. 35).

Antoloji Çalışması

Antolojide yer alan bir çalışmaya atıf yapılırken, editör ya da antoloji adı yerine doğrudan çalışmanın adı ve parantez içinde yayın yılı verilir:

Güneydeki yoksulluk Hurston'un otobiyografisi olan "Karayolundaki Toz İzleri" (1982)'nde ele alınmaktadır.

Ansiklopediler

(Balkans: History, 1987).

Sözlükler

(Develioğlu, 2013, s. 45).

Elektronik Ortamdaki Metinler

Video ya da Film

(Filmin adı, yıl) (Deli ve Dahi, 2019).

Video veya filmin herhangi bir saatine, dakikasına veya saniyesine atıfta bulunulduğunda, söz konusu atıf şu şekilde verilir:

(00:02:15-00:02:35)

Podcast/ YouTube

Bir video ya da podcast içeriğine atıfta bulunurken, yazar adı, ünvanı ve kayıt tarihi (varsa) belirtilmelidir. Saat, dakika ve saniye belirtilerek yapılan atıflar şu şekilde verilmelidir: (00:02:15-00:02:35).

Orçun Madran "BBY 262 Web tasarımı dersi uygulaması" (2015)'nda web sayfası tasarımının nasıl olacağı ile ilgili bilgi vermektedir.
(Tunç, 2020).

Ders/ Panel/Konferans

Teplin ve ark. tarafından Psikoloji-Hukuk, Toplum Toplantısı (2005)'nda gençlerde karşılaşılan şiddet eğilimi ve intihar oranları ele alınmaktadır.

Diğer Kaynaklar**Gazete**

Ali Yüksel çocuk gelinlerin sayısındaki artışın çok yüksek oranlara ulaştığını dile getiriyor (Cumhuriyet, 2014).

Metin İçi Alıntılarda Ayrıntılı Bilgi İçin:

<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/citations>

Kaynakçanın Hazırlanması

Kaynakça, metnin sonunda yeni bir sayfadan başlamalıdır. Kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik sırayla; yazarı bilinmeyen çalışmalar ise başlıklarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

Kaynakçada yer alan çalışmaların yayınevleri belirtilirken “Yayınevi”, “Yayıncılık” gibi ifadeler kullanılmamalıdır. Örneğin, *İmge Yayınevi* yerine sadece *İmge* yazılmalıdır.

Bir eserin birden fazla yayınevi tarafından yayımlandığı durumlarda, tüm yayınevleri noktalı virgülle ayrılarak belirtilmelidir.

Kaynakçada yer alan makalelerde, ilgili çalışmanın yer aldığı sayfa aralığı (başlangıç ve bitiş) tam olarak belirtilmelidir.

Kitap için kaynak gösterme biçimi: Yazarın Soyadı, Adının Baş harfı. (Basım Tarihi). Kitabın Başlığı. Yayınevi/ Basımevi.

Ögel, B. (2001). Düünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Tek Yazarlı Kitap

Togan, Z. V. (1981). Umumi Türk tarihine giriş. Enderun.

Çok Yazarlı Kitap

Yakıcı, A., Yücel, M., Doğan, M. ve Yelok, V. S. (2017). Üniversiteler için Türkçe- 1 yazılı anlatım. Yargı.

Aynı Yazarın İki veya Daha Fazla Çalışması:

Yıla göre sıralanır.

İnan, A. (1954). Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar. TTK.

İnan, A. (1976). Eski Türk dini tarihi. Kültür Bakanlığı.

Aynı Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış İki Çalışması

İnan, A. (1976a). Eski Türk dini tarihi. Kültür Bakanlığı.

İnan, A. (1976b). Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar. TTK.

DOI numaralı Kitap

Çakıcı, A. (2020). DEHB ve alternatif tedavi türleri. Pegem Akademi.

<https://doi.org/10.14527/9786257228138>

Anonim Kitap

Yazarı bilinmiyorsa eserin adı verilir. Manas. (1995). TİKA.

Çeviri Kitap

Ligeti, L. (1986). Bilinmeyen iç Asya. (Sadrettin Karatay, Çev.). TDK.

Çeviri Makale

Erdurucan, S. M. (2020). Tarihin suret-i tedrisi (S. N. Erdurucan, Çev.). Türk Tarih Eğitimi Dergisi, 9(2), 647-664). <https://doi.org/10.17497/tuhed.785963> (Çalışmanın ilk yayımı 1910'da yapılmıştır)

Editörlü Kitap

Ekşi, H. ve Yüksel, M. (Ed.). (2018). Rehberlik ve psikolojik danışma. Nobel.

Editörlü Kitapta Bölüm

Maden, A. (2021). Yazma eğitiminde bellek ve özellikleri. M. N. Kardaş (Ed.), Yazma eğitimi içinde (2. bs., s. 83-100). Pegem Akademi.
<https://doi.org/10.14527/9786257676335>

Birden Çok Baskısı Olan Kitap

Kafesoğlu, İ. (2016). Türk Milli Kültürü (40. bs.). Ötüken.

Sadece Elektronik Basılı Kitap

O'Keefe, E. (t.y.). Egoism & the cnsts in Western values.
<http://www.onlineoriginals.com/showitem.asp?item=I135>

Kitabın Elektronik Versiyonu

Moran, B. (2015). Türk romanına eleştirel bir bakış 3.
<https://books.google.com.tr/books?id=p38wDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=bilge+karasu&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwi8qZLz9KThAhWl0KYKHZ2FBI0Q6AEILjAB#v=onepage&q=bilge%20karasu&f=false>

Erişim tarihi olan bir web sitesindeki web sayfası

Türk Psikologlar Derneği. (t.y.). Klinik Psikoloji Diploma Tescili Süreç Takibi. 17 Şubat 2020'de <https://www.psikolog.org.tr/tr/haberler/www/klinik-psikoloji-diploma-tescili-surec-takibi-x176/> adresinden edinilmiştir.

Elektronik Makaleler

Karadağ, E. (2020). Kalitenin standardını belirlemek: Türk üniversite sıralama sistemlerinin Berlin prensiplerine göre incelenmesi. Yükseköğretim Dergisi, 10(3). 260-268.
doi:10.2399/yod.19.020000

Elektronik Haber Makaleleri

Arat, Ş. (2013, 13 Mart). En iyi 120 liseye üniversite hayatları boyunca yarım burs. Hürriyet. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/en-iyi-120-liseye-universite-hayatları-boyunca-yarım-burs-22852138>

Çok Ciltli Çalışmalar

Pflanze, O. (1963-1990). Bismarck and the development of Germany (Cilt 1-3). Princeton University Press.

Çok Ciltli Çalışmanın Bir Cildindeki Bölüm

Bozanoğlu, S. (2014). Akademik güdülenme destek programı. S. Erkan ve A. Kaya (Ed.), Deneyisel olarak sınanmış grupla psikolojik danışma ve rehberlik programlar: C. 3. (5. Bs., s. 1-58). Nobel.

Daha Önceki Bir Baskının Yeni Basımı

Frazer, James G. (2004). Altın dal dinin ve folklorun kökleri 1. Payel. (Orijinal çalışma 1991 yılında yayımlanmıştır)

Bilimsel Dergide Tek Yazarlı Makale

İnan, A. (1959). Manas destanı üzerine notlar. Belleten, 8(7), 125-159.

Bilimsel Dergide Çok Yazarlı Makale

Malatyalı, M. K. Ve Sunal, A. B. (2020). Evli çiftlerde bağlanma boyutları ile evlilik doyumu arasındaki ilişkide evlilik gücünün aracı rolü. Türk Psikoloji Dergisi, 35(85), 65-78. <https://doi.org/10.31828/tpd1300443320181219m000016>

Elektronik Dergiden Makale

Arslan, A. (2014). Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri ve Göçmenlerin Türkiye'de İskânları. Turkish Studies, 9 (4). <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6813>

Yazarı Belli Olan Gazete ve Dergi Yazıları

Özbaşaran, N. (2008, 4 Kasım). Küresel iklim savaşçıları: Solucanlar. Bilim ve Teknik.

Basılmamış Tezler, Posterler, Bildiriler

Boyalı, C. (2020). Öz-kontrol ile akademik erteleme arasındaki ilişkide akıllı telefon bağımlılığının aracı rolünün incelenmesi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Eğer yüksek lisans ve doktora tezleri bir veri tabanında yer alıyorsa;

Karadağ, E. (2009). Türkiye'de eğitim bilimleri alanında yapılmış doktora tezlerinin tematik ve metodolojik açıdan incelenmesi: Bir durum çalışması (Tez No. 250896) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Atılğan, B., Tuncel, B. ve Turan, S. (2020, 12-14 Ekim). “Hekimliği öğreniyorum” programının tıp fakültesi öğrencilerinin üniversite yaşamı uyumuna etkisi [Poster sunumu]. Ulusal Tıp Eğitimi Kongresi, İstanbul, Türkiye. <https://cutt.ly/ek2mNZg>

Alpaydın, Y. (2019, 10-12 Ekim). Yükseköğretim mezunlarının istihdam edilebilirliğini artırmada kullanılacak politika araçları için gerekli olan veri ihtiyacının değerlendirilmesi [Bildiri sunumu]. 4. Uluslararası Yükseköğretim Çalışmaları Konferansı, Çanakkale, Türkiye.

Ansiklopedi

Zalta, E. N. (Ed.). (2019). The Stanford encyclopedia of philosophy (Summer 2019 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/>

Sözlükler

Türk Dil Kurumu. (t.y.). Güncel Türkçe sözlük. 15 Şubat, 2021 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.

Bir Devlet Kurumu veya Başka Bir Kuruluşun Raporu

Strateji Geliştirme Başkanlığı. (2009). Kamuda verimli aydınlatmaya geçiş raporu (Yayın No. 2009-19). T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/KVAG_Raporu.pdf

Haber Makalesi

Güçlü, A. (2013, 2 Şubat). Matematik ve fen eğitiminin analizi yapıldı. Milliyet, s. 17.

Film/ Dizi

Ceylan, N. B. (Yönetmen). (2018). Ahlat ağacı [Film]. Zeynofilm; Memento Films Production.

Güven, B. (Yapımcı). (2007-2011). Arka sıradakiler [Televizyon dizisi]. MinT Prodüksiyon; Best Prodüksiyon.

Kaynakçadaki alıntılarda ayrıntılı bilgi için:

<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

SON KONTROL LİSTESİ

Makalenizin dergi başvuru kriterlerine uygunluğunun sağlanabilmesi için aşağıda belirtilen tüm unsurların eksiksiz olarak sunulması gerekmektedir:

Zorunlu Unsurlar:

- Makale kategorisinin açık şekilde belirtilmesi,
- Makalenin başka bir yerde değerlendirme sürecinde olmadığına dair beyan,
- Varsa, finansal veya ticari çıkar ilişkilerinin açıklanması,
- İngilizce yazılmış makalelerde dil açısından son kontrollerin yapılmış olması,
- Makalenin yazar yönergelerine uygun hazırlandığının onaylanması,
- Kaynakların APA 7 stiline uygun biçimde düzenlenmiş olması.

Gönderim Dosyaları:

1. **Telif Hakkı ve Makaleye İlişkin Sorumlu Yazar Beyanı Formu**
2. **Daha önce yayımlanmış materyaller için izin belgesi** (varsa)
3. **Başlık Sayfası**, aşağıdaki bilgileri içermelidir:
 - Makale başlığı (makalenin yazıldığı dilde ve İngilizce),
 - Yazar adları, kurumları (kurum, bölüm, şehir, ülke), e-posta adresleri,
 - Sorumlu yazarın iletişim bilgileri (e-posta, posta adresi, telefon),
 - Tüm yazarların ORCID numaraları,
 - Varsa destek alınan fonlar, çıkar çatışması beyanı ve teşekkür bölümü.
4. **Ana Makale Dosyası** (kimlik bilgileri çıkarılmış, anonimleştirilmiş):
 - Başlık (makalenin dilinde ve İngilizce),
 - Özet (150–200 kelime),
 - Anahtar kelimeler (5 adet),
 - İngilizce Genişletilmiş Özet (600–800 kelime; yalnızca İngilizce olmayan makaleler için),
 - Ana metin,
 - Kaynakça,
 - Tablolar ve şekiller (başlık ve açıklamalarıyla birlikte).

Mehmet Emin Resulzâde'nin İstanbul'daki Diplomatik Misyonu (Haziran-Ekim 1918)
Mehmet Emin Resulzade's Diplomatic Mission in Istanbul (June-October 1918)
Gamze İME

İşkodra'daki Osmanlı Dönemi Kamu Binaları (Hapishane, Tevkifhane ve Telgrafhane)
Ottoman Period Government Buildings in Shkodra (Prison, Detention Centre and Telegraph Office)
Enes KAVALÇALAN

The Reflexes of *qeğetd(-) Holophrasis in Old Turkic and Modern Turkic Dialects
*qeğetd(-) Dağıtıcı Yapısının Eski Türkçe ve Modern Türk Lehçelerindeki Türevleri
Ensar KILIÇ, Selahattin TOLKUN

Azerbaycan Edebiyatında Kadın Şair ve Yazarların Tarihsel Perspektifi (21. Yüzyıla Kadar)
A Historical Perspective on Female Poets and Writers in Azerbaijani Literature (Up to the 21st Century)
Elif KOÇ

Satuk Buğra Han ve Danişmend Gazi Destanlarında Kahraman Tipolojisinin Değişimi
The Transformation of the Hero Typology in the Epics of Satuk Buğra Han and Danişmend Gazi
Gonca KUZAY DEMİR, Burcu KURKUT

Eğitimde Kayırmacılık: Bahtiyar Vahabzade'nin Kıymet Poeması Üzerine
Sosyolojik Bir Okuma Denemesi
Nepotism in Education: A Sociological Interpretation of Bakhtiyar Vahabzadeh's Poem "Kıymet"
Vusala MUSALI

İdil-Ural'a Çarlık Misyoner Matbuatı Gözünden Bakmak: Pravoslavnii Blagovestnik Dergisi ve Rus-Tatar Rekabeti
The Volga-Ural Region through the Eyes of the Tsarist Missionary Press: The Pravoslavnii Blagovestnik Journal and the Russian-Tatar Rivalry
Emre ÖZSOY

"Türk İlinde Hamr-ı Gül-gûn İçmeğe": 15.-16. Yüzyıl Osmanlı Tarih yazımında Türk İli Kavramı
"Drinking Rosé Wine in the Land of the Turks": The Concept of Türk İli in 15th-16th Century Ottoman Historiography
Kadir PURDE

Seyahat ve Turizm Gelişim Endeksi Perspektifinden Türk Devletlerinin Performansı: Gelişmeler ve Öneriler
Turkic States' Performance in the Travel and Tourism Development Index: Progress and Policy Recommendations
Serpil SUNGUR AVCI, Murat AVCI

Osmanlı Yunanistan'ındaki Yaşam Sahnelerini Edward Dodwell'in Eserlerinden İncelemek
Examining Everyday Life Scenes in Ottoman Greece through the Works of Edward Dodwell
Dilek TUNÇEZ

Akbuzat Destanı'ndaki Mitik Unsurların Ekofolklor Bakış Açısıyla İncelenmesi
An Ecofolkloric Analysis of Mythical Elements in the Akbuzat Epic
Emine VARIŞOĞLU SARP KAYA